

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**КОМПЛЕКСНІ ВИМІРЮВАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ
В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ:
РОЗРОБЛЕННЯ, АДАПТАЦІЯ,
ОБҐРУНТУВАННЯ ДОСТОВІРНОСТІ**

**ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ЄВГЕНА ГОЛОВАХИ,
СЕРГІЯ ДЕМБІЦЬКОГО**

Київ 2022

УДК 303.2

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (протокол № 8 від 25 жовтня 2022 року)

Рецензенти:

С. Макєєв, доктор соціологічних наук, професор, Інститут соціології НАН України

М. Сидоров, кандидат фізико-математичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

К63 Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності [С. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін.]; за наук. ред. С. Головахи та С. Дембіцького. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. – 405 с.

ISBN-978-966-02-9994-8

У монографії представлено результати розроблення та адаптації комплексних вимірювальних інструментів для отримання достовірної соціологічної інформації. У перших трьох розділах викладено методологічні засади до створення комплексних інструментів для вимірювання соціальних показників та методики, над розробленням та адаптацією яких авторський колектив працював упродовж 1992–2021 років і які були апробовані у багаторічному моніторингу суспільних змін в Україні, здійснюваному Інститутом соціології Національної академії наук України. В останньому розділі висвітлено чинники, що впливають як на достовірність даних, одержуваних у масових опитуваннях, так і на рівень публічної довіри до цих даних і до виконавців опитувань.

Книга призначена для соціологів, викладачів суспільних дисциплін, студентів та аспірантів у галузі суспільствознавства, а також для всіх, кого цікавлять сучасні методи соціологічних досліджень та питання достовірності соціологічного знання, здобутого за допомогою кількісних методів.

УДК 303.2

Художнє оформлення обкладинки – С. Дембіцький

ISBN-978-966-02-9994-8

© Інститут соціології НАН України, 2022

© С. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна, 2022

Зміст

Вступ (<i>Євген Головаха, Сергій Дембіцький</i>).....	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади створення комплексних вимірювальних інструментів у соціологічних дослідженнях	
1.1. Методологічні принципи розроблення й адаптації комплексних вимірювальних інструментів для одержання достовірної соціологічної інформації (<i>Євген Головаха, Наталія Паніна</i>)	8
1.2. Соціологічні шкали, індекси і тести для масових опитувань (<i>Сергій Дембіцький</i>).....	25
1.3. Вимоги до розроблення й адаптації комплексних вимірювальних інструментів для масових опитувань: надійність, валідність та достовірність (<i>Сергій Дембіцький, Тетяна Любива</i>)	41
Розділ 2. Розроблення шкал та індексів для моніторингових досліджень і масових опитувань	
2.1. Індекс суб'єктивної надійності респондентів: конструювання та апробація (<i>Євген Головаха, Андрій Горбачик, Тетяна Любива, Наталія Паніна, Вікторія Середа, Ксенія Урсуленко</i>).....	68
2.2. Побудова індексу соціального самопочуття: історія та сучасні підходи (<i>Євген Головаха, Маріанна Єлейко</i>).....	103
2.3. Індекс державної суб'єктності України: концептуальні засади побудови, методика вимірювання та одержані результати (<i>Євген Головаха</i>).....	138
2.4. Концепт «політична культура». Розроблення інструментарію для визначення типу політичної культури в масових опитуваннях (<i>Олександр Стегній</i>)	155

2.5. Індекс соціальної напруженості як відносна оцінка дестабілізаційного потенціалу соціального протесту (<i>Андрій Горбачик</i>).....	195
2.6. Шкала узагальненої державної реальності (<i>Сергій Дембіцький</i>).....	210
2.7. Розроблення й апробація методик для дослідження адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей в умовах масових міграцій (<i>Євген Головаха, Сергій Дембіцький, Оксана Жуленьова, Тетяна Любива</i>).....	231

Розділ 3. Адаптація міжнародно визнаних методик до специфічних умов дослідження українського суспільства

3.1. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні (<i>Наталія Паніна</i>).....	255
3.2. Адаптація та застосування у загальноукраїнських опитуваннях шкали культурного інтелекту (<i>Світлана Буко, Андрій Горбачик, Катерина Іващенко, Наталія Костенко, Тетяна Любива, Тетяна Нікітіна, Людмила Скокова</i>).....	268
3.3. Індекс психологічного дистресу SCL–9–NR (<i>Сергій Дембіцький</i>).....	292

Розділ 4. Проблеми достовірності соціологічного знання в сучасних суспільних умовах

4.1. Дискурсивні маркери достовірності емпіричного соціологічного знання (<i>Олександр Стегній</i>).....	331
4.2. Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? (<i>Михайло Міщенко</i>).....	352

Список використаних джерел	379
---	-----

<i>Авторський колектив монографії</i>	403
---	-----

ВСТУП

Сучасний арсенал інструментів соціологічного дослідження надзвичайно широкий. Ідеться як про методи, так і про конкретні техніки дослідження. Інструментальне розмаїття зумовлене як складністю об'єкта, котрий об'єднує численні вияви соціального світу, що перебувають поза полем експериментального вивчення, так і проміжним становищем соціології на стику природничих і гуманітарних наук. Звідси й поєднання кількісних, якісних і змішаних методів та постійний пошук обґрунтованих дослідницьких процедур, які відкривають нові горизонти соціального пізнання.

У численних посібниках, монографіях і статтях, присвячених вимірюванню соціологічних показників, можна знайти значну кількість конкретних методик, серед яких чільне місце посідають інтегральні показники. Ідеться насамперед про шкали, індекси й тести. І хоча останніми десятиліттями дедалі популярнішими стають якісні методи дослідження, проблеми розроблення, модифікації та адаптації методик, що дають змогу отримувати кількісні дані, не втрачають актуальності. Не випадково в наймасштабніших соціологічних проектах у зв'язку з необхідністю обґрунтування еквівалентності та соціокультурної релевантності даних, одержаних у межах кроснаціональних досліджень, застосовуються переважно кількісні індикатори та інтегральні показники як інструменти соціологічного вимірювання.

Особливого значення вибір методу (як специфічного знаряддя наукового пізнання) і дослідницьких інструментів (як конкретних засобів отримання соціальної інформації) набуває тоді, коли предметом дослідження стає перехідне «пострадянське» суспільство, яке з погляду можливостей соціологічного дослідження відрізняється тим, що закритий характер попередньої (радянської) стадії його розвитку залишає вкрай мало можливостей для діахронних порівнянь через інструментальні та змістові обмеження, притаманні соціологічним дослідженням у радянському минулому.

Теоретико-методологічні та інструментальні результати дослідження, викладені в монографії, узагальнюють досвід вивчення українського суспільства, нагромаджений відділом методології й методів соціології Інституту соціології НАН України за три десятиліття – починаючи з вибору та розроблення дослідницького дизайну під керівництвом Н.В. Паніної у відділі соціальної діагностики (згодом у відділі соціально-політичних процесів) з раних 1990-х до 2006 року та закінчуючи останніми розробками, здійсненими її колегами і учнями у відділі методології й методів соціології. Завдяки багаторічному відтворенню та послідовному розширенню обраного дизайну були отримані як змістовні результати з наступними концептуальними узагальненнями, так і нові методологічні та методико-інструментальні розробки.

Узагальнення багаторічного досвіду розроблення та адаптації комплексних інструментів для вимірювання найважливіших соціологічних показників має неабияке значення як для подальшого розвитку соціологічної науки в Україні, так і для впровадження у практику достовірної та науково обґрунтованої соціальної інформації. Коли ми говоримо про комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях, то йдеться насамперед про методики вимірювання соціологічних показників з використанням низки окремих індикаторів для отримання інтегрального показника, що кількісно характеризує певний соціальний феномен.

Однією з принципових методологічних засад дослідження, результати якого віддзеркалені у монографії, є уявлення про комплексні вимірювальні інструменти як такі, що забезпечують достовірність даних масових опитувань більшою мірою, ніж окремі індикатори, завдяки підвищенню рівня надійності та валідності вимірювання. Такі методики зорієнтовані в ідеалі на правила побудови, що застосовуються під час розроблення та використання психометричних тестів. Але в реальній практиці розроблення інструментів для вимірювання інтегральних показників дуже складно досягнути рівня відпрацювання психологічних тестів, бо соціальні феномени (як предмет дослідження) істотно відрізняються від тих, що вивчаються у психометрії. Тому соціологічні тести ми розглядаємо як комплексні вимірювальні інструменти,

рівень обґрунтованості котрих (як засобів отримання достовірного соціологічного знання) дещо вищий за той, якого можливо досягти в соціологічній практиці.

Це не означає, що методики, які не відповідають усім суворим критеріям розроблення тестів, узагалі не можна розглядати як інструменти здобуття достовірного соціологічного знання. Є необхідний мінімум вимог до комплексних вимірювальних інструментів, яких має дотримуватися соціолог, що створює або використовує такі інструменти. Ідеться про загальновідомі вимоги, пов'язані з перевіркою надійності та валідності інструментарію дослідження. Додаткові вимоги, які будуть розглянуті в нашій книзі, забезпечують не тільки достовірність одержаних у емпіричному дослідженні даних, але й ширше – достовірність соціологічного знання про досліджуваний соціальний феномен. Таке знання формується як похідне від теоретико-методологічної обґрунтованості, методичної відповідності індикаторів теоретичним показникам, від статистично підтверджених значень надійності та валідності, а також адекватності тлумачення отриманих даних в професійному та публічному дискурсі.

Структура монографії віддзеркалює послідовність методологічного обґрунтування та технології розроблення нових комплексних вимірювальних інструментів, а також адаптації до місцевих умов міжнародно визнаних методик, які було створено для вивчення актуальних соціальних феноменів. У першому розділі викладено принципи, правила та критерії розроблення й адаптації методик, у другому – методики, розроблені та впроваджені у практику соціологічних досліджень авторами книги, у третьому – зарубіжні методики, адаптовані та апробовані авторами книги в Україні. Останній розділ присвячений проблемам достовірності соціологічного знання в дискурсивному аспекті та особливостям проведення соціологічних досліджень в екстремальних умовах.

Висловлюємо глибоку вдячність О.О. Максименко за плідну працю з редагування та оформлення тексту монографії.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСНИХ ВИМІРЮВАЛЬНИХ ІНСТРУМЕНТІВ У СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1.1. Методологічні принципи розроблення й адаптації комплексних вимірювальних інструментів для одержання достовірної соціологічної інформації

У передмові до цієї книги редактори звернули увагу читачів на той важливий для авторського колективу факт, що результати досліджень, викладені у книзі, узагальнюють багаторічний досвід створення методологічної та методичної бази соціологічного моніторингу¹ Інституту соціології Національної академії наук України, ідейною натхненницею якого була Наталія Вікторівна Паніна. Для одного з авторів цього розділу цей факт важливий ще й тому, що методологічні принципи та методичні вимоги до створення комплексних вимірювальних інструментів для моніторингу були розроблені та сформульовані або у процесі тривалої наукової співпраці з Н.В. Паніною, або задля розвитку її ідей щодо можливості здобуття достовірного соціологічного знання на підставі застосування багатовимірних показників та комплексних вимірювальних процедур. У цьому розділі буде представлено низку вихідних положень, на яких ґрунтується розроблення та адаптація методик, викладених у цій книзі. Нагадаємо також, що тестові методики, відповідно до запропонованого у вступі до монографії підходу, є різновидом комплексних вимірювальних інструментів, котрі найбільше відповідають тим методичним вимогам, дотримання яких забезпечує одержання достовірних даних у соціологічному дослідженні.

---

¹ Керівник дослідження — доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології Національної академії наук України Сергій Дембиський. Моніторинг проводиться з 1992 року. Ініціював цей проект тодішній директор Інституту соціології НАН України Валерій Ворона, автори програми дослідження — головний науковий співробітник ІС НАН України Наталія Паніна та чинний директор Інституту соціології Євген Головаха.

Оскільки одержання достовірного соціологічного знання в наукових дослідженнях та оперативних опитуваннях громадської думки є головною метою розроблення соціологічного інструментарію та обґрунтування методологічних принципів і методичних прийомів організації досліджень, то саме цим двом аспектам роботи соціолога було присвячено багаторічну працю відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України. Значущість організаційного аспекту визначається насамперед тим, що без усебічно обґрунтованої організаційної стратегії дослідження достовірність отриманої інформації завжди буде під загрозою під час вивчення різних соціальних феноменів.

Соціальний феномен – це безпосередньо спостережуваний аспект соціальної дійсності. Вибір того чи того феномена як предмета дослідження пов'язаний із реальною можливістю зіткнення в соціальній дійсності з чимось, що викликає потребу в систематичному спостереженні. І перша гіпотеза соціолога – це припущення про можливість систематичного спостереження. Фактично це гіпотеза, що дає змогу відокремити реальний феномен від уявного, ілюзорного. А визначивши його – сформулювати гіпотезу на наступному рівні пізнання, коли йдеться вже не про «живе» спостереження, а про факти, що відкривають шлях до теоретичної інтерпретації.

За підтвердженою гіпотезою про факт з'являється гіпотеза про існування тенденції як стійкої відтворюваності соціального феномена, його відносної темпоральної інваріантності. Чому дані моніторингових досліджень настільки важливі й потрібні? Тому що будь-яке соціологічне дослідження, хоч би яким кваліфікованим воно було, містить систематичні помилки. Моніторингові дослідження відтворюють ці систематичні помилки – і окреслюється тенденція, що дає змогу робити висновки вищого порядку, ніж тоді, коли отримано окремі факти. Але цього недостатньо. Окрім трендових досліджень для вивчення соціальних тенденцій, необхідні також панельні дослідження, що допомагають диференціювати зміни «брутто» й «нетто», притаманні конкретному соціальному феномену.

Наступна гіпотеза переміщує соціальний феномен із часового контексту до просторового. Це гіпотеза про істотні зв'язки, які

утворюють так званий внутрішній простір феномена (його структуру) і зовнішній простір – систему істотних зв'язків з іншими соціальними феноменами. Тут вирішальна роль належить не так традиційним крос-секційним, як кроскультурним (що дають змогу здійснювати культурну специфікацію феномена) та кроснаціональним дослідженням.

Багатократна ієрархічна гіпотетико-дедуктивна процедура, що передбачає на першому етапі використання якісних методів та пілотажних крос-секційних досліджень, на другому етапі – трендових та панельних досліджень, а на заключному – кроскультурних та кроснаціональних, має в ідеалі послідовно застосовуватися до вивчення сучасних соціальних феноменів.

Певна річ, така процедура здобуття достовірного соціологічного знання розрахована на тривалу перспективу і потребує значних організаційних ресурсів. Але вже сьогодні є зразки реалізації таких дослідницьких стратегій. Наприклад, це багаторічний проект американського соціолога Мелвіна Кона (за участю українських соціологів). Для обґрунтування гіпотези про взаємозв'язок соціально-стратифікаційної позиції, професійної самостійності та психології особистості учений послідовно розширював методологічну базу дослідження – від локальних опитувань до подальших загальнонаціональних крос-секційних та кроснаціональних досліджень [Хмелько & Оксамитна, 2017; Kohn, 1989].

Особливу цінність у розвитку методології порівняльних соціокультурних досліджень має логіка дослідницької програми М. Кона:

1. Одиначне (локальне) дослідження, проведене в одному місті. На цьому етапі формулювалися ініціальні гіпотези з урахуванням унікальних спостережень. Наприклад, перше спостереження показало, що батьківські цінності у представників робітничого та середнього класу суттєво різняться (у першому випадку переважає конформність до зовнішніх приписів, у другому – самостійність).

2. Крос-секційні дослідження на репрезентативних вибірках в одній країні. Результат цього етапу – обґрунтування важливих фактів, які свідчать про ймовірність існування загальної закономірності зв'язку соціальної позиції з цінностями особистості, що опосередковується освітою та професійним досвідом.

3. Лонгітюдні дослідження, завдяки яким було виявлено тенденцію залежності психології особистості, її цінностей та мислення від соціально-професійного статусу, змісту праці та особливостей професійного досвіду.

4. Кроснаціональні дослідження, проведені в Японії, Польщі та Україні, що дали змогу обґрунтувати універсальну закономірність взаємозв'язку соціальної структури та психології особистості з істотним опосередкуванням цього зв'язку чинником професійної самостійності.

Звісно, такі багаторічні міжнародні порівняльні дослідження є винятками з повсюдної дослідницької практики соціологів, котрі найчастіше не мають необхідних організаційних ресурсів. В умовах обмеженості організаційних ресурсів для реалізації описаної багаторазової ієрархічної гіпотетико-дедуктивної процедури достовірність інформації вирішальною мірою залежатиме від ретельності розроблення та адекватності застосування інструментарію дослідження – його концептуальної та емпіричної обґрунтованості. Саме на цьому аспекті здобуття достовірного соціологічного знання й буде зосереджено увагу в поданому розділі монографії.

Мабуть, жодна галузь конкретного наукового знання не викликає такої поляризації думок щодо достовірності своїх результатів, яка спостерігається щодо емпіричної соціології. У масовій свідомості поки домінує доволі скептичне ставлення до можливостей об'єктивного вивчення соціальних процесів та явищ. В основі подібного скептицизму, який, на жаль, висловлюється не тільки пересічними громадянами («людьми з вулиці»), але й особами, чия професійна діяльність так чи інакше пов'язана з інтересом до соціологічних даних (журналісти, політики тощо), лежать як суб'єктивні передумови – особливості масової свідомості, так і об'єктивні – певна складність кількісного аналізу багатозначних і досить абстрактних соціальних явищ.

Серед суб'єктивних передумов провідна роль, імовірно, належить таким особливостям масової свідомості, як стереотипність та некомпетентність. Стереотип, покладений у міф «про поділ наук на точні та гуманітарні», виявляється, зокрема, у беззастережній довірі до звичних вимірювальних приладів (метр, ваги,

термометр, барометр тощо) та досить підозрілому ставленні до опитувального аркуша (анкети) як вимірювального інструмента, тоді як основна відмінність між ними не стільки принципова, скільки часова, що пов'язана з етапом об'єктивного розвитку науки і дещо відстає від нього на стадії формування в масовій свідомості довіри, яка зазвичай зростає під час збирання практичних плодів наукових досягнень. Будь-якій емпіричній науці потрібен певний історичний час – як фахівцям для того, щоб удосконалили інструментальний аспект вимірювання, так і населенню, щоби виробити стійку звичку до таких вимірювань.

Пересічна людина здебільшого не замислюється (і правильно робить), що одиниці вимірювань (довжина, маса, температура тощо) в історії свого «народження» мають співвідносну умовну природу. У повсякденному житті їх просто використовують, не оцінюючи надто скептично, надаючи вузьким фахівцям (теоретикам і практикам) усвідомлювати міру відносності цих вимірювань, працювати над проблемою точності шкал і можливості зменшення дискретності континуумних величин, аналізувати умови, за яких відбувається змінення масштабів шкал і т. ін., з радістю приймаючи лише плоди цієї роботи – точніші та досконаліші прилади й інші технічні досягнення.

У повсякденній практиці подібні проблеми не обговорюються – визнані величини сприймаються як безумовні. Наприклад, при користуванні термометром формується певна, досить груба з метричного погляду, «шкала здоров'я», на якій температура $36,6^{\circ}\text{C}$ викликає почуття задоволення, а вище ніж 37°C – спричинює занепокоєння. У цьому разі градус (за Цельсієм), що був нанесений на досить умовну лінійку температурної шкали як величина, що дорівнює одній сотій між точками замерзання та кипіння води за певного атмосферного тиску, є лише величиною, що корелює з температурою тіла, яка, зі свого боку, з певною ймовірністю корелює з різними відхиленнями у функціонуванні людського організму. Однак пересічна людина відкидає весь цей ланцюжок імовірнісних зв'язків і приймає високу, але геть не стовідсоткову ймовірність прогнозу здоров'я на підставі вимірювання температури тіла просто тому, що вона так звикла, і тому, що в разі нездужання це краще, ніж не користуватися термометром.

Коли ж ідеться про конструювання вимірювань, пов'язаних із внутрішнім світом людини, особливо зі світом, створеним людством загалом (культура, суспільство), то спрацьовує стереотипний механізм упередженості – неможливо вимірювати такі тонкі, багатогранні й водночас досить абстрактні матерії за допомогою прямих (або непрямих) запитань, що ставляться безпосередньо об'єкту дослідження. Застереження з боку фахівців щодо відносності та умовності вимірювання сприймаються невідповідною свідомістю як визнання неспроможності. А коментарі про те, що існують певні параметри якості вимірювальних шкал, котрі застосовуються в опитуваннях (наприклад, надійність і валідність), через некомпетентність масової свідомості просто пропускаються повз вуха як невидимі виправдання.

Оскільки емпірична психологія, з одного боку, за об'єктом і методами дослідження є найближчою до емпіричної соціології галуззю науки, а з іншого боку – в легітимності та технічній оснащеності багато в чому випередила останню, то модель розвитку психометрії могла би слугувати хорошим прикладом та уроком в аналізі проблем і перспектив розвитку вимірювань у соціології.

Історія та досвід розвитку психометрії підтверджують висловлену вище думку про те, що ставлення масової свідомості до вимірювання (зокрема, нівелювання життєвого скептицизму щодо проблем, до яких рівень масової компетентності не «підіймається») – це питання часу, який працює на легітимність та звичність відповідних процедур вимірювання. Коли психологічні тести тільки зароджувалися, правомірність, можливість і обмеженість їхнього застосування викликали не лише бурхливі теоретичні дискусії, а й певні соціально-політичні реакції, спрямовані на регулювання психометрії. Проте в країнах, у яких психометричні вимірювання ввійшли в широку практику, скажімо, категорія IQ (коефіцієнт інтелектуального розвитку) посіла досить стійке місце у масовій свідомості та громадській думці як звичайна процедура вимірювання індивідуальних психічних якостей, необхідна для виконання конкретних завдань соціальної практики. І попри те, що пристрасті, пов'язані з вимірюванням психічних особливостей людей, спалахують і досі (широко відомою є дискусія, породжена публікацією роботи Р. Гернштейна і Ч. Мюррея

«Дзвоноподібна крива» [Herrnstein & Murray, 1994], ці дискусії здебільшого покликані привернути увагу до можливих етичних, правових та соціальних наслідків тестування, а не порушити питання можливості вимірювання такої складної й тонкої матерії, якою є людська психіка та особливості психічної діяльності. Інакше кажучи, можна вважати, що до певного історичного моменту (багато дослідників пов'язує цей момент у розвитку вимірювання з серединою 1960-х років) стався якісний стрибок у громадській думці стосовно метричних процедур у психології: тестування почало сприйматися повсякденною свідомістю як природна частина соціального життя.

Що така легітимність означає для професіоналів? Коли поняття «психологічний тест» стає цілком звичним для пересічного громадянина, для широкої публіки залишаються «поза кадрам» цілком природні наукові баталії навколо всіх суто професійних проблем та технічних деталей конкретних процедур вимірювання, як-от обґрунтованість застосування різних способів формування шкал, можливість зіставлення даних, одержаних на різних контингентах населення, та ін.

Емпірична соціологія, на жаль, незважаючи на приблизно одночасний історичний старт та значні досягнення окремих фахівців і наукових колективів, істотно відстає від емпіричної психології в сфері завоювання довіри до можливості та практики використання вимірювальних процедур соціальних явищ. Чому ж можливості вимірювання в соціології викликають скептичніше ставлення у загалу, ніж, скажімо, вимірювання у психології, об'єкт вивчення якої не менш складний і абстрактний? Причини такого скептицизму можуть бути зведені до трьох основних каузальних рівнів, що умовно позначаються як соціально-політичний, професійно-соціальний та професійно-методичний.

Соціально-політичні причини пов'язані з «пульсівним» характером інтересу суспільно-політичного істеблішменту до соціології загалом та до емпіричної соціології зокрема. Для соціологічної науки створюється досить парадоксальна ситуація – у періоди соціальної стабільності інтерес до можливостей емпіричної соціології з боку громадської думки згасає. Зниження інтересу призводить до зниження престижу цієї галузі науки і, відповідно, до скорочення фінансування. Обмежена база фінансування

значною мірою пригальмовує розвиток інструментальних можливостей, оскільки конструювання якісних соціологічних методик, стандартизованих на репрезентативних вибірках населення, – досить громіздка (організаційно) і вартісна процедура. У періоди ж загострення інтересу соціально-політичних структур до емпіричних фактів соціального життя соціологи потрапляють у поле катастрофічно стислих термінів та значного розширення кола понять і категорій, які потребують дослідження. Створення ретельно розробленої та апробованої в експериментальних і пілотажних дослідженнях методики вимірювання потребує не лише фінансових витрат, а й досить тривалого часу; запити ж та реальні потреби суспільства у знанні актуальних соціальних фактів, процесів та явищ у періоди соціальної нестабільності випереджають можливості підготовки обґрунтованого інструментарію. Темпи та екстенсивність роботи змушують дослідників нехтувати інструментальними технологіями й кустарно-авральним способом забезпечувати суспільство необхідною інформацією, не витрачаючи часу, потрібного для підготовки якісного інструментарію.

Професійно-соціальні причини зумовлені тим, що соціологи поки не «вийшли» саме на ті соціальні показники, які становлять безумовний інтерес для соціального аналізу в будь-яких соціальних умовах. Історія розвитку соціальних вимірювань нагромадила чимало досягнень у створенні обґрунтованого інструментарію та математико-статистичних прийомів його відпрацювання й удосконалення. Істотний внесок у розвиток проблеми вимірювання зробили окремі науковці та дослідницькі колективи різних країн. Але, мабуть, втрачено щось головне, себто поза увагою соціологів лишилися ті головні (наскрізні) показники соціальних явищ, потреба в яких є панівною, досить стабільною та незалежною від особливостей соціальної системи, етапу розвитку суспільства та конкретної соціальної ситуації. Очевидно, у соціології масових опитувань дослідники ще не запропонували методик для вимірювання саме тих показників соціальних процесів і явищ, суспільна потреба у вимірюванні яких сприяла би відкриттю «зеленого коридору» популяризації та створення режиму найбільшого сприяння конструюванню відповідного інструментарію. І якщо причини на цьому рівні мають усе ж таки досить об'єктивний характер, пов'язаний з властивою будь-якій науці «непередбачуваністю»

наукових відкриттів, то наступний рівень, який у цьому контексті умовно названо професійно-методичним, характеризується недоліками радше суб'єктивного характеру, подолання яких має стати одним із першочергових завдань сучасної емпіричної соціології.

Професійно-методичні причини скептичного ставлення до соціологічних вимірювань значною мірою пов'язані з причинами першого рівня – пульсацією суспільної уваги до емпіричної соціології. Але в ситуації, що склалася, є певна провина й самих соціологів, котрі в умовах підвищеного попиту на соціологічну інформацію часто досить недбало ставляться до методичного інструментарію для збирання емпіричної інформації та до оформлення результатів, що презентуються загалу, – як у власних виступах, так і в засобах масової інформації, хоча в емпіричній соціології нагромаджено доволі серйозний арсенал знань та засобів, що дають змогу виконувати кількісний аналіз соціальних явищ за гарантії певного якісного рівня [Дембіцький, 2019a].

Сьогодні в інструментаріях соціологічних опитувань преважують окремі закриті запитання для отримання даних щодо характеристики складних і досить абстрактних соціальних об'єктів. А за браком загальноприйнятих стандартних методик автор (або авторський колектив) формулюють власні запитання, покликані виконувати роль індикаторів об'єкта, що вивчається. З цієї причини в різних дослідженнях використовуються різні індикатори того самого явища. Це має очевидні недоліки:

- незіставність даних у характеристиці того самого об'єкта, які були одержані в різних дослідженнях;

- низька точність вимірювальних шкал і, відповідно, низька чутливість до змін об'єкта, який вивчається, під впливом тих чи тих гіпотетичних чинників, що значно звужує математико-статистичні можливості аналізу;

- відсутність основних характеристик якості методик, що використовуються (надійність та валідність), а також якості самої інформації;

- відсутність нормативних показників вимірювальних шкал, зіставлення з якими давало би змогу обґрунтовано інтерпретувати дані, отримувані в конкретних дослідженнях.

У вітчизняній емпіричній соціології поки дуже мало робіт, спрямованих на оптимізацію та стандартизацію методик, головною перевагою яких є компактність за високого рівня валідності та надійності. Сучасний рівень наукової культури в галузях, орієнтованих на отримання емпіричних фактів, передбачає певну вимогу до розмежування етапів дослідницького процесу, зокрема, створення методик та їхнє використання у наукових дослідженнях.

У більшості галузей наук уже існує чітке розмежування між науково-методичним завданням дослідника (створення методики вимірювання) та вивченням сформульованої проблеми, для аналізу якої використовуються підготовані (апробовані та стандартизовані) методики. Коли вчений робить наукове повідомлення на якусь тему, то перше запитання, яке пролунає з вуст колег, буде про методики, які він застосовував. Якщо ж він користувався власноруч розробленою процедурою, то предметом наукового обговорення насамперед стане якість розробленого інструментарію.

Емпірична соціологія в цьому аспекті істотно відстає. Хоча в теоретико-методичній літературі висвітлюються проблеми валідності та стійкості показників, у викладі конкретних результатів вітчизняні соціологи практично ніколи не наводять навіть основних характеристик надійності вимірювальних методик. Захоплюючись аналізом даних, отриманих при дослідженні складних соціальних явищ, соціологи досить часто «забувають» про якість інструментарію, за допомогою якого було одержано та проаналізовано дані.

Головна проблема емпіричної частини соціологічного дослідження зазвичай полягає в тому, що соціальні явища і процеси, які вивчаються, визначаються поняттями досить складними й абстрактними, сутність яких не може бути безпосередньо зафіксована й виміряна одним запитанням анкети (наприклад, «політична культура», «міжнаціональні відносини», «соціальна напруженість» тощо).

Розв'язання цієї проблеми емпірична соціологія бачить у пошуку більш конкретних характеристик, які можуть розглядатися як індикатори абстрактного поняття, що описують деяку його частину, експліковану в соціальних фактах.

Американський соціолог П. Лазарсфельд, який зробив, мабуть, найвагоміший внесок у розвиток вимірювальних можливостей емпіричної соціології, зазначав, що явище, яке не може бути об'єктом безпосереднього спостереження, залишає все одно сліди, котрі, за умови правильної інтерпретації, уможливають його ідентифікацію та аналіз.

Уявлення про сутність досліджуваного явища через усебічний його опис конкретнішими поняттями, які можна зареєструвати емпірично, дає змогу більш-менш достовірно й несуперечливо зафіксувати його в емпіричному дослідженні, спрямованому на збір інформації про соціальні факти [Панина, 1997: с. 13].

Однак емпіричне дослідження має низку особливостей, специфіка яких обумовлена вимогою емпіричної верифікації досить складних, а найчастіше й досить абстрактних соціальних явищ. Проблеми, що постають перед дослідником, який береться до емпіричної перевірки гіпотез про особливості явищ такого ґатунку, полягають у тому, що, з одного боку, чим більше характеристик, які експлікують сутність об'єкта, що вивчається, введено в емпіричне дослідження, тим менша ймовірність похибки вимірювання, зумовленої як логікою дослідника, так і випадковими чинниками. З іншого боку, під час підготовки інструментарію дослідник змушений обмежувати набір характеристик, які емпірично представляють об'єкт досліджуваного явища, оскільки обсяг інструментарію лімітується організаційними можливостями емпіричного дослідження та психологічними ресурсами респондентів. Крім того, потрібно довести, що кожна з передбачуваних дослідником характеристик справді є більш значущим індикатором цього явища, ніж відкинуті чи невраховані зовсім. Нарешті, головною (і найскладнішою) творчою проблемою, на нашу думку, є проблема остаточної інтеграції емпіричних результатів, отриманих за окремими індикаторами, в сукупну характеристику об'єкта дослідження, який аналізується.

Труднощі, з якими стикається дослідник, котрий береться до емпіричного дослідження, поряд із проблемами, пов'язаними з обмеженістю емпіричної експлікованості досліджуваних процесів (і явищ) і так званими труднощами об'єктивного характеру, спричинені певною непередготованістю до емпіричного дослідження.

Непідготованість у цьому контексті витлумачують як відсутність теоретичного етапу роботи, спрямованої на:

а) складання переліку характеристик емпіричних індикаторів складного соціального об'єкта;

б) обґрунтування шкали вимірювання кожного з індикаторів;

в) чітке визначення наступного шляху інтеграції виокремлених індикаторів в узагальнювальний показник. Таким показником може бути індекс – кількісна характеристика об'єкта, що визначає його місце на числовому континуумі метричної шкали, або (для якісних досліджень) тип – розподіл об'єктів на дискретній номінальній шкалі, що диференціюється за сукупністю вимірних характеристик.

Розмежування між тестами у психології та в соціології зумовлюється насамперед основним предметом аналізу («людина» / «суспільство»); отже, воно стосується переважно теоретичного аналізу та формулювання проблем дослідження, а також особливостей збирання емпіричної інформації. Що ж стосується проблеми вимірювання, то близькість методів цих галузей науки визначається зіставними викликами і труднощами, як-от досить абстрактний, не повністю експлікований характер об'єктів дослідження. Це дає підстави сформулювати настільки схожий підхід, що не виникає особливої потреби штучно виокремлювати технічні прийоми вимірювання в ту чи ту проблему. Додатковим підтвердженням правомірності перенесення досвіду психологічного вимірювання в соціологію є, на нашу думку, визначення тесту відомою дослідницею та популяризаторкою психометрії Анною Анастасі: «Психологічний тест є об'єктивним і стандартизованим вимірюванням зразків (або проб) поведінки» [Анастасі & Урбина, 2007: с. 19]. Оскільки поведінка індивідів як соціальних суб'єктів є певною кардинальною точкою реалізації й основних соціальних феноменів (соціокультурних норм і вимог, цінностей тощо), то в основі вимірювальних процедур, як ми бачимо, лежить не тільки технічна обґрунтованість можливості спільних вимірювальних принципів, але й спрямованість цілей вимірювання – прогнозування соціальної поведінки індивідів.

Широкому розвитку та вдосконаленню тестів сприяла низка переваг, притаманних цьому методу. Тести допомагають оціни-

ти індивіда відповідно до поставленої мети дослідження, оскільки: а) забезпечують можливість кількісного оцінювання на основі квантифікації якісних параметрів особистості та зручність математичної обробки; б) є порівняно оперативним способом оцінювання великої кількості невідомих осіб; в) сприяють об'єктивності оцінювання, тобто зменшують залежність результатів від суб'єктивних переконань особи, яка проводить дослідження; г) забезпечують порівнянність інформації, одержаної різними дослідниками на різних контингентах піддослідних. Переваги тестів як вимірювальної процедури забезпечуються дотриманням вимог, котрі повинні неухильно виконуватися під час застосування тестових методик. Це, зокрема:

- суворо формалізація всіх етапів процедури тестування;
- стандартизація завдань та умов їх виконання;
- квантифікація отриманих результатів та структурування їх за заданою програмою;
- інтерпретація результатів на підставі нормативів, одержаних під час стандартизації методик на обґрунтованій вибірці стандартизації (попередньо отриманий розподіл значень за ознакою, яка вивчається).

Кожен тест, що відповідає основним критеріям надійності та валідності, крім набору завдань, містить такі компоненти: а) стандартну інструкцію для того, хто тестується, про мету й правила виконання завдань; б) ключ шкалювання – співвіднесення пунктів завдань зі шкалами вимірюваних якостей, що вказує, який пункт завдань до якої характеристики особи (позначеної на шкалі) належить; в) кодувальний ключ, що дає змогу обчислити, скільки балів у шкалу вносить той чи той варіант відповіді; г) ключ інтерпретації отриманого індексу – норми, з якими співвідноситься одержаний результат.

Традиційно нормою в тестології слугували середньостатистичні дані, одержані під час попереднього тестування певної групи осіб. Інтерпретація результату тестування на підставі порівняння з отриманою в такий спосіб нормою – найуразливіше місце психометричних тестів. Тут необхідно враховувати, що переносити інтерпретацію отриманих результатів можна лише на ті групи обстежуваних, котрі за своїми основними соціокультурни-

ми та демографічними параметрами аналогічні базовій вибірці. Для подолання основного недоліку більшості тестів застосовують різні прийоми, зокрема, розширення базової вибірки з метою підвищення її репрезентативності за більшим числом параметрів, запровадження поправкових коефіцієнтів з огляду на соціально-демографічні характеристики (стать, вік, рівень освіти) тощо.

Останнім часом дедалі поширенішими стають критерійно-орієнтовані тести, що дають змогу оцінювати людину, не порівнюючи її дані з середньостатистичними даними популяції, а беручи до уваги заздалегідь задану норму. Критерієм оцінювання в таких тестах слугує ступінь наближення результату тестування індивіда до так званої «ідеальної норми».

Якщо на перших етапах розвитку психометрії створювані тести були здебільшого спрямовані на вимірювання порівняно стійких якостей особистості, то сьогодні зростає попит на методики, які діагностують стани (психологічне самопочуття, настрої тощо). Тому до них складно застосовувати вимогу стійкості, оскільки що чутливіший тест до змінення результату під впливом контрольованих чинників, то вища його діагностична цінність.

Незважаючи на те, що методологія психометрії «відточувалася» в межах психологічної науки, технологічні принципи та вимоги до процедури тестування як багаторівневого вимірювання бралися до уваги й під час розроблення вимірювальної техніки в емпіричній соціології. Багато конкретних методик вимірювання, розроблених у межах соціологічної емпірики, у своїх узагальнювальних найменуваннях мають досить строкату галерею (“Scale”, “Inventory”, “Index”, “List”, “Checklist”, “Schedule” тощо), однак усі вони зорієнтовані на ті самі правила побудови, цілі вимірювання та вимоги стандартизації, що й тести. Строкатість найменувань зумовлена радше екстенсивним зростанням числа методик без попередньо узгодженої основи їхніх найменувань, ніж принциповими особливостями, що вирізняють методики з тим чи тим різновидом найменувань. Усі вони, зрештою, за основними принципами вимірювання відповідають загальній назві – тести. Тому природно надалі прагнути в розвитку вимірювальної техніки до певної уніфікації мови в межах цієї царини науково-практичного знання. Єдиним зауваженням на шляху до уніфікації

найменувань методик, що підпорядковуються певним вимогам вимірювань, є, на нашу думку, доцільність розведення категорій «тест» і «шкала». Шкала – це єдиний числовий ряд вимірювання будь-якої характеристики, і оскільки тест спрямований на багаторівневе вимірювання виокремленої дослідником сукупності характеристик, кожна з яких вимірюється певною шкалою, то загальний результат вимірювання обчислюється за допомогою певних математичних маніпуляцій з вимірюваннями за низкою шкал (сума, середнє арифметичне і т. ін.), тож підсумковому показникові континууму значень доцільніше присвоїти інше уніфіковане ім'я – наприклад, «індекс».

Отже, кожний тест складається з набору характеристик явища, яке вимірюється, та шкал, за якими проводяться вимірювання кожної з характеристик. Сукупність цих вимірювань, інтегрована в єдиний числовий показник, зрештою є загальним результатом вимірювання – індексом досліджуваного явища. Методичні завдання соціолога, котрий починає побудову конкретної методики вимірювання, визначаються загальною послідовністю дій, необхідних для побудови якісної тестової методики:

1. Добір максимального числа характеристик (індикаторів), які описують явище, що вивчається.

2. Визначення шкали вимірювання для кожного з виокремлених індикаторів. Систематизація індикаторів за типами шкал (уніфікація виду й точності шкал) – виокремлення блоків (субтестів).

3. Інтеграція індикаторів, тобто конструювання загального індексу (чи типу) в межах кожного з блоків. Кінцева мета – побудова інтегрального індексу показника, що вивчається.

4. Стандартизація шкали на підставі попереднього тестування групи респондентів, тобто приведення одержаних даних до нормального розподілу (у разі потреби – штучна нормалізація шкали).

5. Оцінювання внутрішньої узгодженості.

6. Оптимізація методики (на підставі аналізу кореляцій між індикаторами). Передбачає відсіювання найменш інформативних індикаторів та ранжування решти індикаторів за валідністю щодо загального результату.

7. Вторинна оптимізація. Полягає в конструюванні варіантів методики (модифікацій), що відрізняються за обсягом. Перший

(оптимальний за надійністю) варіант модифікується в коротші, надійність яких нижча, але обсяг менший.

8. Оцінювання надійності та валідності всіх модифікованих варіантів.

Хоча, як було зауважено, ключові засади та правила побудови тестів є спільними для соціології та психології, слід окреслити деякі присутні моменти, що відрізняють масові соціологічні опитування від психологічних досліджень (що, звісно, не може не позначатися на принципах побудови тестів, призначених для соціологічних досліджень). Це, по-перше, стосується умов проведення масових опитувань – у досить стислий термін (зазвичай майже одночасно) здійснюється опитування великої кількості людей. По-друге, тест у соціологічних дослідженнях долучається до загальної анкети (опитувального аркуша), що містить, крім цієї методики, багато інших запитань (оскільки мета соціологічного дослідження – визначити взаємозв'язки досліджуваного явища з іншими явищами соціального світу), тоді як у психологічних дослідженнях тест супроводжує лише невелика кількість демографічних параметрів обстежуваного. Нарешті, якщо в психологічних дослідженнях експериментатор (особа, яка проводить тестування) переважно спеціалізується на одній або кількох психологічних методиках, то інтерв'юери опитувальної мережі в кожному наступному опитуванні зазвичай опановують новий інструментарій. З огляду на вищеперелічені причини тести в соціологічних дослідженнях, крім загальних вимог, мають також ураховувати принципи *компактності* та *легкості* (доступності швидкого опанування).

Аналіз подібностей і відмінностей в особливостях застосування тестів у психології та комплексних інструментів вимірювання (серед яких теж є тести) в соціологічних дослідженнях дає змогу сформулювати основні принципи, якими слід керуватися під час конструювання та використання методики для емпіричного соціологічного дослідження:

1. *Універсальність*. Методика має вимірювати загальні сутнісні індикатори явища, яке вивчається, що дасть змогу застосувати її майже в будь-якому соціологічному дослідженні, котре передбачає аналіз цього явища.

2. *Інтегральність*. Ідеться про обґрунтоване зведення різних вимірювань різних характеристик досліджуваного явища до одного інтегрального показника, що дає змогу надалі проводити порівняльний аналіз загалом, включно з типологією за рівнями вияву досліджуваної властивості.

3. *Якісність*. Методика має бути «паспортизована» статистичними показниками надійності та валідності.

4. *Стандартизованість*. Установлення «норм» рівня вимірюваного параметра, що уможливить співвіднесення отриманих у конкретних дослідженнях даних із певними нормами.

5. *Чутливість*. Шкала інтегрального індексу, одержуваного в результаті вимірювання, повинна мати досить високу точність вимірювання, яка дає змогу реєструвати різні за ступенем вияву зміни в реальному стані населення.

6. *Компактність*. Обсяг методики має бути досить компактним, щоб її можна було широко використовувати в масових опитуваннях, не перевантажуючи основний інструмент дослідження.

7. *Латентність мети вимірювання*, що значною мірою запобігає спрямованій фальсифікації суб'єктом результатів тестування.

Спираючись на ці принципи, соціологи можуть створювати комплексні інструменти вимірювання (шкали, індекси, тести), які допомагають отримувати достовірну соціологічну інформацію. Про критерії та засоби розроблення й адаптації таких інструментів ітиметься в двох наступних підрозділах.

1.2. Соціологічні шкали, індекси і тести для масових опитувань

У соціальних дослідженнях вельми поширеними є комплексні вимірювальні інструменти. До них ми відносимо шкали та індекси, розуміючи під їхньою комплексністю те, що вони складаються зі спеціально підібраних індикаторів, які розв'язують єдине наукове завдання – вимірювання ступеня вияву певного явища. Їхня комплексність зумовлена й тим, що у процесі розроблення цих інструментів виникає потреба в спеціальних методичних дослідженнях, покликаних продемонструвати наявність у таких інструментів конвенційно затверджених показників якості – надійності та валідності².

Якщо говорити загалом про відмінності між шкалами та індексами [DeVellis, 2012: р. 12], то в першому випадку йдеться про вимірювання певної властивості, яка безпосередньо не спостерігається (латентної змінної). Саме вона зумовлює ті фактори свого вияву (непрямі індикатори), які закладені в методику. Предметом вимірювання інтегральних індексів може бути як латентна змінна, так і соціальний феномен. Ще одна відмінність між шкалами та індексами полягає в тому, що в разі використання індексу об'єкт його вимірювання окреслений тими факторами, на підставі яких сформульовані індикатори³.

Один із ключових чинників, що визначає вибір між шкалою та індексом, зумовлений самою природою досліджуваного явища. У разі соціологічного дослідження вона може бути як індивідуальною, так і суспільною. Щоби прояснити цю думку, розглянемо як приклад твердження, котрі можуть слугувати підґрунтям для шкали або індексу авторитаризму:

² У цьому підрозділі йтиметься тільки про валідність. Це зумовлено тим, що з погляду методології соціальних наук вона має дискусійний характер, натомість надійність вимірювання – поняття досить уніфіковане й таке, що не потребує докладного розгляду, зважаючи на його детальну розробленість. Про надійність соціологічного вимірювання розповідатиметься в наступному підрозділі.

³ Принциповим методичним результатом такого поділу є нерелевантність внутрішньої узгодженості в межах обґрунтування якості інтегральних індексів. У цьому разі наявність взаємозв'язку між різними причинними факторами не є обов'язковою.

- єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних поглядів;
- для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію;
- тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві;
- сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть одна партія, один лідер;
- наявність єдиної партії та сильного політичного лідера вселяє людям упевненість у завтрашньому дні.

З одного боку, подані твердження можуть бути оцінені як непрямі індикатори латентної змінної; з іншого – кожен із них вказує на одну з цінностей, котрі характеризують суспільство, – стабільність, розвиток, порядок, силу, соціальний оптимізм. Якщо підходити до аналізу тверджень з опертям на суспільні цінності, то не буде концептуальної чи методологічної необхідності апелювати до поняття латентної змінної. Наприклад, згода з тим, що в авторитарному суспільстві забезпечується більший порядок, не має викликати очікувань щодо згоди з тим, що авторитарний лідер забезпечить розвиток або соціальний оптимізм. Тут респондент постає вже не як «пасивне спостереження», котре повідомляє нам інформацію про свій внутрішній стан, а як експерт, котрий демонструє ціннісні характеристики певного суспільства. Відповідно, з методологічного погляду має йтися не про шкалу, а про індекс, спрямований на вимірювання соціального феномена – ціннісної структури.

Стосовно використання комплексних вимірювальних інструментів варто зауважити, що емпірична соціологія запозичує принципи засади вимірювання з психології (класична теорія вимірювання) або навіть педагогіки (математична теорія вимірювання⁴) – так, ніби відповідні методологічні положення апріорі наділені універсальною природою. Це значно обмежує сферу використання шкал та індексів у масових опитуваннях.

---

⁴ Широко відома як “item response theory”. Використовуваний тут варіант перекладу було запропоновано В. Аванесовим [Аванесов, 2007].

Поняття «вимірювання».
Вимірювання в соціальних науках

У загальнонауковому значенні поняття «вимірювання» передбачає процес подання властивостей реальних об'єктів як числових величин. Величину розуміють як усе те, що може бути більшим або меншим, притаманним об'єкту більшою або меншою мірою. Відповідно, числова величина – така, що може бути позначена числом. Отже, вимірювання є встановленням числових відношень між властивостями об'єктів [Никифоров, 2006: с. 138]. Відомий український соціолог В. Паніотто визначає вимірювання як особливу процедуру, завдяки якій виникає числова модель досліджуваних властивостей об'єкта [Паніотто, Максименко, & Харченко: 2004, с. 10].

Торкаючись питання вимірювання в соціальних науках, ми намагаємося звертати увагу на його «сіру зону». Спершу визначимо, що не входить до цієї зони. Вимірювання на основі змінних, що належать до номінальних, порядкових і метричних шкал⁵, є несуперечливим і зрозумілим. Немає жодної невизначеності щодо використання цих шкал у соціальних науках – воно може бути реалізоване так само, як і в природничих (хоча соціологи часто порушують відповідні принципи). З огляду на це до «сірої зони» можна віднести інтервальне вимірювання в соціальних науках. Як зазначає В. Паніотто, в соціології існують шкали, які близькі до інтервальних і мають орієнтовно, але не точно, рівні інтервали між пунктами [Паніотто, Максименко, & Харченко, 2004: с. 19]. Він пропонує називати такі шкали «псевдоінтервальними». Кращою назвою, на нашу думку, є «квазіінтервальні шкали». Квазіінтервальне вимірювання посідає проміжну позицію між порядковим та інтервальним. Фактично наразі це найточніше вимірювання соціальних установок.

---

⁵ У цьому разі шкалу тлумачать не як комплексний вимірювальний інструмент, а як набір властивостей об'єкта та чисел, що відповідають цим властивостям [Паніотто, Максименко, & Харченко, 2004: с. 11]. Такий зміст цього поняття, що відповідає відомій класифікації рівнів вимірювання С. Стівенса, ми наводимо лише тут, тобто далі його не використовуємо. Загалом, щоби відійти від такої термінологічної двозначності, замість поняття «шкала» в разі класифікації С. Стівенса можна застосувати поняття «рівень».

Проблематичність квазіінтервального вимірювання полягає в тих засобах статистичної обробки, які є прийнятними для відповідних даних. Це ж саме є справедливим і для побудови квазіінтервальних показників. З погляду природничих наук такі дані варто розглядати як порядкові. А в соціальних науках, зокрема й у соціології, дуже часто їх розглядають і обробляють як інтервальні.

Зважаючи на вищевикладене, вимірювання за допомогою комплексних вимірювальних інструментів у соціології ми розглядатимемо як квазіінтервальне. Водночас уважатимемо, що воно наближається саме до інтервального, а не порядкового рівня.

Концептуальні кластери вимірювання в соціальних науках

У відомій «Енциклопедії вимірювання та статистики» за редакцією Н. Салкінда [Salkind, 2007] на термін «тест» натрапляємо в назвах статей, що переважно належать до трьох тематичних розділів. Ці розділи об'єднують поняття і проблеми у вимірюванні, статистичні техніки та статистичні тести. У пропонованому матеріалі соціологічні тести розглянуто передовсім у контексті понять і проблем вимірювання психологічних, соціально-психологічних та соціальних феноменів.

Цікаво, що попри часте вживання терміна «тест» у назвах статей згаданої енциклопедії, його дефініцію не наведено. Водночас є визначення шкалювання, під яким розуміють діяльність із метою вимірювання чи квантифікації психологічних установок (атитюдів) або властивостей (атрибутив) [Parker, 2007: p. 862]. Своєю чергою, вимірювання розглядають як із класичної (С. Стівенс), так і з сучасної перспективи. У першому випадку під ним розуміють «присвоєння числових значень об'єктам або подіям згідно з правилами», тлумачачи його як процедуру підготовки даних до статистичного аналізу. У другому випадку вимірювання і статистику вважають фундаментально різними поняттями із власними припущеннями та результатами використання [Stemler, 2007: pp. 582–584]. У межах цієї публікації соціологічні тести розглядаються як вимірювальні інструменти, що задовольняють вимоги застосування в соціологічних опитуваннях.

Окреслюючи таку перспективу, доцільно коротко спинитися на чотирьох ключових теоріях, що стосуються розроблення вимі-

рювальних інструментів у соціальних науках, – класичній теорії тестів, математичній теорії вимірювання, теорії надійності та теорії валідності, щоб оцінити їхню релевантність у ракурсі соціологічного тестування.

Класична теорія тестів

Згідно з цією теорією значення, одержане як результат використання тесту, містить два компоненти – істинне значення і помилку вимірювання. Істинне значення розглядають як середнє ідентичних значень, одержаних як результат повторюваних без обмеження вимірювань. Отже, ключове припущення цієї теорії полягає в тому, що отримане в межах тестування значення є сумою істинного значення й помилки. Крім того, істинне значення завжди невідоме. Вимірювальні помилки – це будь-які аспекти вимірювання, крім істинного значення. Їхніми джерелами можуть бути добір пунктів методики, інструкція до тесту, підрахунок результатів та будь-які систематичні помилки вимірювання. Перші три джерела здатні продукувати несподівані та неузгоджені ефекти, тобто справляти несистематичний вплив на результати вимірювання, тому вони є випадковими помилками. Ці помилки не пов'язані ні з істинним значенням, ні з помилками інших вимірювань такого ґатунку. Систематичні помилки виникають тоді, коли тест вимірює щось відмінне від того, що він має вимірювати (проблема валідності).

Друге припущення зазначеної теорії стосується паралельних тестів. Воно полягає в тому, що кожний індивідуальний пункт методики може розглядатися як тест. Це пояснюється тим, що кожен із пунктів є похідним від латентної змінної. Водночас вплив латентної змінної та величина випадкових помилок є однаковими в усіх випадках [Alexopoulos, 2007: pp. 140–142].

Не відкидаючи загального фокусування теорії (істинне значення + помилка вимірювання), важко погодитися з тими акцентами, що їх зроблено в поясненні причин помилок. Систематичний зсув може бути внесений будь-яким елементом тесту, а не тільки тим, що цей тест не є валідним⁶. Сумнівним видається й припущення

⁶ Систематична помилка є такою, що: а) не виникає випадково; б) має тенденцію виявлятися в усій вибірці; в) може призводити до зміщення в результатах опитування. Для кращого розуміння природи випадкових і систематичних помилок радимо звернутися до парадигми сукупної помилки опитування (*total survey error paradigm*). Докладніше див.: [McNabb, 2014: pp. 60–79].

про однаковий вплив латентної змінної на всі індикатори тесту, особливо коли йдеться не про вимірювальну шкалу, а про інтегральний індекс (це питання розглянемо далі).

Математична теорія вимірювання

У межах цієї теорії підкреслюється ймовірнісний характер взаємозв'язку між відповіддю на той або той пункт тесту і латентною змінною. Математична теорія вимірювання передбачає статистичні моделі оцінювання якості пунктів тесту. Найпоширенішими й найпопулярнішими є моделі для оцінювання тестів, що призначені для вивчення одновимірних характеристик і застосовують пункти з дихотомічною шкалою. Більш комплексні моделі існують, зокрема, для тих випадків, коли пункти містять шкали відповідей із більш як двома категоріями та/або коли досліджувані характеристики є багатовимірними [Keller, 2007: pp. 493–494].

Ця теорія видається дещо прийнятнішою аналітичною схемою, ніж класична теорія тестів. Водночас, беручи до уваги акцент математичної теорії вимірювання на таких властивостях індикаторів тесту, як рівень підготованості опитуваного, показник рівня складності завдань, здатність тесту відрізнити підготованих респондентів від непідготованих тощо [Аванесов, 2007], вона є слушною насамперед для розроблення педагогічних, а не соціологічних тестів.

Теорія надійності

Надійність вимірювання пов'язана з його узгодженістю в різноманітних контекстах. Виокремлюють три аспекти надійності: а) результати надійного інструмента не залежать від того, хто проводить дослідження; б) використання того самого надійного інструмента в різний час дає однакові результати; в) усі частини надійного інструмента є взаємозалежними. Відповідно, можна вирізнити три види надійності: а) надійність оцінювача або кодувальника – оцінювання різними експертами того самого об'єкта за посередництва того самого інструмента дає однакові результати; б) ретестова надійність – зміни в результатах повторних вимірювань відповідають теоретичним очікуванням; в) внутрішня узгодженість – взаємопов'язаність пунктів тесту є високою [Juni, 2007: p. 834].

Звісно, перевірка надійності є важливим етапом у розробленні соціологічного тесту. Крім того, актуальність того чи того виду

надійності може істотно варіювати залежно від тих завдань, для виконання яких розроблено конкретний тест.

Теорія валідності

Розглядаючи цю концептуальну царину в світлі кількісних досліджень, можна (але з певною мірою умовності) говорити про єдину теорію. Якщо ж брати до уваги імплікації якісного та змішаного підходів, то має йтися про цілий набір теорій валідності. І оскільки, на нашу думку, теорія валідності в межах кількісного підходу є суттєво лімітованою, ми приділимо окрему увагу власне проблемі валідазації.

Поняття «соціологічний тест»

У загальних рисах поняття «соціологічний тест» описує ті шкали та індекси, які відповідають низці соціологічних вимог.

Поняття «соціологічний тест» було впроваджено в науковий обіг радянським, а нині російським соціологом і педагогом В. Аванесовим, який дав йому два визначення. Згідно з першим, соціологічний тест – це «система відібраних соціологічними методами висловлювань, які пропонують респондентам із метою отримання надійної та валідної інформації про ознаки, що цікавлять дослідника»; згідно з другим – це «система висловлювань, що дає змогу отримати обґрунтоване відображення емпіричної системи з відношеннями, що цікавлять дослідника, в числову систему з відношеннями» [Аванесов, 1982: с. 41]. У межах цієї публікації ми схиляємося до першого визначення.

Двома аргументами В. Аванесова на користь виокремлення соціологічного тесту як самостійного методу дослідження є такі [Аванесов, 1982: сс. 38–39]:

- необхідність вивчення в соціологічних дослідженнях не тільки психологічних (для цього використовують психологічні тести), а й соціологічних феноменів, як-от ціннісні орієнтації, світоглядні установки, соціальні потреби тощо;
- актуальність цього напрямку досліджень на сучасному етапі розвитку методології соціальних наук.

На наш погляд, обидва аргументи і дотепер залишаються вагомими. Однак методологія розроблення та використання соціоло-

гічних тестів за ці роки потрапила в поле інтересів лише двох українських соціологів – Н. Паніної та Є. Головахи. Ними розроблено низку соціологічних тестів, які сьогодні використовують у масових опитуваннях.

Н. Паніна та Є. Головаха також поширили розуміння соціологічного тесту на психологічні методики, спеціально адаптовані для використання в масових опитуваннях. І це повністю виправдано, оскільки більшість психологічних тестів є доволі «розлогими», що накладає істотні обмеження на використання цих методик у соціологічних дослідженнях. Окрім того, Н. Паніна і Є. Головаха сформулювали низку вимог (вони викладені в попередньому підрозділі), що їх має задовольняти соціологічний тест [Головаха & Панина, 1997: с. 5]: універсальність, інтегральність, якісність, стандартизованість, чутливість, компактність та латентність мети вимірювання.

З огляду на вищевикладене, можна виокремити два виміри соціологічного тестування. Перший (і принциповий) стосується необхідності забезпечити методичні вимоги, які дозволяють повноцінно використовувати вимірювальну методику (як психологічну, так і соціологічну) в межах масових опитувань. Уже в цьому разі можна говорити про соціологічне тестування. Другий вимір пов'язаний з тими аспектами соціальної дійсності, для вивчення яких застосовують соціологічний тест. Методики, що відповідають цьому виміру, спрямовані на вивчення соціальних феноменів. Тому підготовка концептуальної бази соціологічного тесту здійснюється переважно соціологічними засобами.

Доцільно виокремити й третій вимір соціологічного тестування, який пов'язаний із потенціалом використання одержаних результатів. В ідеалі соціологічний тест має бути не просто розроблений як валідна й надійна методика, що спрямована на вивчення соціального або психологічного феномена, а й бути пов'язаним із ширшими теоретичними положеннями про будову та функціонування певної соціальної системи [Дембіцький, 2016b: с. 144]. Завдяки цьому відкривається можливість діагностичних висновків про стан її різних частин, а також про перспективи її функціонування та розвитку. Навіть якщо відповідні теоретичні положення недоступні, але методика задовольняє вимоги першого виміру соціологічного тестування, ці положення можуть бути

сформульовані у процесі використання соціологічного тесту в емпіричних дослідженнях.

Що стосується світової практики використання соціологічних тестів, то передусім варто зазначити, що такого терміна в закордонній соціології ми не знайшли. Утім, беручи до уваги окреслені вище виміри соціологічного тестування, нескладно помітити, що низка застосовуваних у західній соціології вимірювальних методик задовольняє вимоги соціологічного тестування.

Наведемо кілька прикладів. Першим вимірювальним інструментом, який можна розглядати як соціологічний тест, є методика вивчення цінностей Ш. Шварца [Магун & Руднев, 2007]. Вона має прийнятний для масових опитувань розмір, зорієнтована на вивчення соціального феномена, а результати її застосування повсюдно використовують для оцінювання стану різних суспільств. Другим прикладом може бути відомий тест для оцінювання психологічного дистресу (*К6*), розроблений Р. Кесслером [National Comorbidity Survey, 2018]. Цей тест широко використовують в епідеміологічних опитуваннях. Зацікавлення викликає й той факт, що, незважаючи на психологічну спрямованість, ця методика завдяки своїй компактності придатна саме для масових опитувань, а не для індивідуальної психологічної діагностики. Ще одним прикладом може слугувати шкала задоволеності життям (*The Satisfaction With Life Scale*, або *SWLS*), яку розробив Едвард Дінер з колегами [Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985]. Хоч ця шкала повсюдно вважається психологічним інструментом вимірювання, зокрема в контексті особливостей її валідації, зміст *SWLS* стосується радше соціально-філософських аспектів індивідуального буття респондента, оскільки порушуються такі питання, як умови життя (загальний соціально-психологічний індикатор), задоволеність ним (психологічний індикатор), відповідність домагань досягненням (соціальний індикатор), відповідність життя ідеалові та бажання (чи небажання) прожити своє життя ще раз (філософські індикатори). Таку, переважно світоглядну спрямованість шкали доповнює її компактність (лише п'ять індикаторів), що робить цей інструмент ідеальним для використання в соціологічних опитуваннях.

Тут у читача може виникнути питання, чи треба в такому разі взагалі говорити про соціологічне тестування. Ідеться про ситуа-

цію, коли соціологічні тести розробляють, незважаючи на брак відповідного поняття та спеціальної концептуальної царини. Наша ствердна відповідь на поставлене запитання пояснюється тим, що специфіка соціологічного вимірювання повністю не охоплюється методологічними засобами сучасних вимірювальних підходів у соціальних науках, які спираються переважно на психологію та педагогіку. Отже, специфічні для соціології проблеми поки розв'язуються здебільшого інтуїтивним шляхом, що не є прийнятним для методології емпіричних досліджень.

Вибір різновиду соціологічного тесту

На початку цього підрозділу ми зазначили, що соціологічний тест може бути шкалою або індексом. Не менш важливою, хоч і не такою відомою формою соціологічного тесту є класифікатор. Оскільки в соціології широко використовують саме шкали та індекси, ми почнемо розгляд з них, а до класифікаторів звернемося наприкінці цієї публікації.

Приклад щодо оцінювання індикаторів, спрямованих на вимірювання авторитаризму, показав, що визначення типу методики (шкали або індексу) може бути вельми нетривіальним завданням. Результат такого вибору визначається передовсім соціологічними вподобаннями, а також ерудицією автора. Значну роль також відіграють особливості академічної соціалізації дослідника. Що більше він замкнений в уявленні традиційної емпіричної соціології (особливо кількісної), то складніше йому буде подолати обмеження, які накладають класична теорія вимірювання та суміжні з нею підходи. Натомість методологічне мислення з позиції неокласичної емпіричної соціології сприятиме розумінню відмінностей між латентними змінними та соціальними феноменами, даючи змогу дослідникові зробити свій вибір на користь або шкали, або індексу.

Вихідна точка міркувань полягає в тому, що слід вирізняти індивідуальні психологічні особливості, а також той специфічний досвід, який формується у процесі взаємодії з соціальними інститутами. Як індивідуальні особливості, так і досвід вивчаються (залежно від специфіки досліджуваного об'єкта) із застосуванням обох різновидів соціологічних тестів. У широкому контексті розроблення шкал є потрібним, коли ми рухаємося від загальної

причини до її ефектів, тоді як розроблення індексів – коли ми рухаємося від різноманітних незалежних причин до певного результату, зумовленого ними.

Для того, щоби проілюструвати цю тезу, звернімося (для прикладу) до п'яти вимірювальних інструментів, які призначені для використання в психологічних або соціологічних дослідженнях. Це особистісний опитувальник Айзенка, індекс психологічного дистресу SCL–9–NR (докладно описаний у підрозділі 3.3), інтегральний індекс соціального самопочуття (докладно описаний у підрозділі 2.2), шкала ситуативної тривожності Спілбергера, а також шкала узагальненої державної реальності (докладно описана у підрозділі 2.6).

Особистісний опитувальник Айзенка – це класична методика для визначення типу темпераменту, що містить дві незалежні шкали, спрямовані на вимірювання екстраверсії/інтроверсії та нейротизму. Кожен із індикаторів, що входить до складу першої чи другої шкали, є непрямим індикатором відповідної особистісної властивості (латентної змінної). Тобто як екстраверсія/інтроверсія, так і нейротизм є основними причинами, що визначають відповіді на індикатори (запитання) методики. Тому не виникає жодних сумнівів, що йдеться саме про вимірювальні шкали.

Для індексу психологічного дистресу SCL–9–NR використовуються дев'ять індикаторів, кожен із яких має свій симптоматичний вимір. До них належать: особистісна ворожість, obsесивно-компульсивний розлад, депресія, міжособистісна сенситивність, параноїдальні ідеї, тривожність, соматизація, фобійна тривожність та психотизм. Саме схильність до таких станів призводить до психологічного дистресу, а не навпаки. Їх можна розглядати як специфічну реакцію на різні стресори, з котрими стикається індивід. У цьому розумінні вони є незалежними одне від одного джерелами психологічного дистресу. Відповідно, SCL–9–NR – це індекс, а не шкала. Також треба розуміти, що психологічний дистрес – це не властивість особистості (латентна змінна), а стан психічної системи індивіда (внутрішній стан)⁷.

⁷ Незважаючи на очевидну відмінність між ними, у класичній теорії вимірювання різниця між латентними змінними та внутрішніми станами не концептуалізується. Натомість усе належить до категорії латентних змінних.

Інтегральний індекс соціального самопочуття належить до методик, спрямованих на вимірювання соціальних феноменів. Це твердження ґрунтується на тому, що особливості відповідей на індикатори цієї методики визначаються насамперед інституційною специфікою досліджуваного суспільства. Пункти індексу розбиті на 11 порівняно автономних сфер, як-от соціальні відносини, соціальна безпека, національні відносини тощо. Загальна логіка оцінювання соціального самопочуття така: що краще задоволені потреби в кожній зі сфер, то вищий рівень соціального самопочуття. Отже, як і в попередньому прикладі, йтися має про індекс, а не про шкалу.

Дуже вдалим прикладом, що демонструє відмінність між шкалою та індексом, є такий вимірювальний інструмент, як шкала ситуативної тривожності Спілбергера. Традиційно тривожність розглядають у двох аспектах – як особистісну властивість (тобто латентну змінну) і як стан психіки (внутрішній стан). З цієї причини шкала Спілбергера має дві форми, кожна з яких складається з 20 тверджень. Перша спрямована на вимірювання особистісної тривожності, друга – ситуативної. Очевидно, що особистісна тривожність має підвищувати чутливість до факторів, що спричиняють тривожність ситуативну. Водночас шкалу ситуативної тривожності слід розглядати як самостійний інструмент (у будь-якому разі на результатах його використання побічно позначатиметься й особистісна тривожність). Ба більше, цю частину методики Спілбергера можна розглядати не як шкалу, а як індекс.

Річ у тім, що сам зміст низки її індикаторів безпосередньо вказує на це: «Вам ніщо не загрожує», «Ви відчуваєте жаль», «Ви почуваетесь вільно», «Ви почуваетесь відпочилим», «Ви стривожені» тощо. Індикатори сформульовані так, що згода з ними може ґрунтуватися як на внутрішніх особливостях респондента (щось постійне), так і на об'єктивних зовнішніх причинах. Можна відчувати загрозу за її наявності, шкодувати за скоєним учинком, не почуватися вільно через певні обмеження, бути втомленим через невдало складений робочий графік і стривоженим через очікувані життєві труднощі. Тобто причини цих станів різні й можуть не мати жодного стосунку до латентної змінної. А якщо немає вагомих причин вважати джерелом підсумкового вимірювання суто особистісну чутливість, методику слід віднести до індексів.

Показовим прикладом шкали, що призначена для вимірювання соціального феномена, є шкала узагальненої державної реальності (“GSR–5”). Під час її розроблення ми керувалися тим, що запропоновані нами індикатори мали охоплювати різні змістові аспекти ставлення до власної держави, але водночас стосуватися єдиного феномена й у такий спосіб виконувати взаємодоповняльну роль в контексті процедури соціологічного вимірювання. Відповідні установки були концептуалізовані як «фонове» ставлення громадян до своєї країни. Таке фонове ставлення формується як відповідь на спостереження за різноманітними державними інститутами та оцінювання результатів їхнього функціонування. Водночас сформовані загальні установки щодо держави загального добробуту стають окремим аспектом реальності (або одним із дискурсивних елементів), який є вихідним пунктом для оцінювання нових результатів функціонування інституційних об’єктів у державі. Фонове ставлення до держави безпосередньо стосується домінантного дискурсу, з позиції якого індивід робить оцінки за пропонованими емпіричними індикаторами, тож за своїм типом методика “GSR–5” є шкалою.

Розглянувши ці приклади, підсумуємо, як об’єкт вимірювання зумовлює вибір різновиду соціологічного тесту. Якщо об’єктом вимірювання є особистісна риса респондентів (латентна змінна), то дослідник конструює шкалу. В цьому разі інструмент вимірювання є соціологічним лише стосовно його придатності для використання в масових опитуваннях (сам об’єкт вимірювання є психологічним). Тому виникає питання: в яких випадках шкали можуть бути спрямовані на вимірювання саме соціальних феноменів?

Для відповіді на це запитання варто звернутися до основних джерел, що зумовлюють виразність соціального феномена на індивідуальному рівні, себто до домінантного дискурсу, до якого схиляється індивід у цьому питанні, а також до особливостей навколишньої соціальної дійсності. Зокрема, ми вважаємо, що соціологічні шкали конструюють тоді, коли визначальним джерелом є саме домінантний дискурс. Відповідним прикладом є вимірювання загальних установок щодо держави (“GSR–5”). Показовим у використанні цієї методики є те, наскільки змінилися оцінки громадян України з початком широкомасштабного вторгнення Російської

Федерації. Якщо у 2021 році негативні установки демонструвала абсолютна більшість населення, то у травні 2022-го – лише п'ята частина його, тоді як абсолютна більшість громадян була налаштована щодо держави позитивно. І якщо деякі позитивні зміни (зокрема, оцінку ефективності української держави) можна певною мірою пояснити особливостями перебігу воєнних дій, то інші (думки про майбутнє країни, оцінювання умов життя, погляди на досягнення та невдачі країни після проголошення незалежності, задоволеність подіями) – саме зміною суспільного дискурсу. За таких надзвичайних умов він мав інкорпорувати як новий контекст оцінювання (мирний/воєнний час), так і зміну ставлення до цінності власної держави.

Коли досліджуване соціальне явище визначає кілька дискурсів, то дослідник конструює індекс. Прикладом є індекс авторитаризму, ґрунтований на соціетальних інтересах (стабільність, розвиток, порядок, сила, соціальний оптимізм, захищеність), оскільки кожен із них респондент може розглядати незалежно від інших. Так само індекс конструюють і тоді, коли визначальну роль відіграє навколишня соціальна дійсність. Прикладом такого вимірювального інструмента є раніше згадуваний інтегральний індекс соціального самопочуття – досвід індивіда, що базується на його сприйнятті ефективності ключових соціальних інститутів, є вирішальним для результатів вимірювання.

Звісно, описані принципи вибору між шкалою та індексом, коли йдеться про соціальні феномени, є певним спрощенням, оскільки не існує ідеальних ситуацій, у яких результати вимірювання повністю визначає домінуючий дискурс або навколишня соціальна дійсність. Тому цими принципами варто керуватися як аналітичними орієнтирами, сутність яких можна викласти так:

- що більшою мірою, на думку дослідника, результати вимірювання зумовлені певним дискурсом, то вагомішою є необхідність конструювання шкали;

- що більшою мірою, на думку дослідника, результати вимірювання зумовлені різними дискурсами і/або навколишньою соціальною дійсністю, то вагомішою є необхідність конструювання індексу.

Останнім об'єктом соціологічного вимірювання є стани психічної системи індивіда. Вважаємо, що в цьому разі, залежно від ситуації, також можна використовувати шкали або індекси. Якщо індикатори є причинними факторами певного внутрішнього стану, то вибір слід робити на користь індексу. Прикладом відповідної методики є індекс психологічного дистресу SCL-9-NR. Якщо ж вимірювання базується на тих наслідках, які продукує певний психічний стан, то йдеться вже про шкалу. Тут треба зазначити, що останнє твердження є гіпотетичним, оскільки ми не маємо досвіду конструювання інструментів вимірювання психічних станів у формі шкал. У цьому напрямі потрібні додаткові наукові пошуки. Прикладом (знову ж таки гіпотетичним) може слугувати вимірювальний інструмент на підставі різних соматичних наслідків психологічного дистресу (слабкість, порушення сну, зниження продуктивності тощо).

Отже, «гонитва» за вимірювальними шкалами – не той методологічний імператив, якого слід неухильно дотримуватися. Навпаки, потрібно виявляти методологічну гнучкість і в разі потреби вдаватися до використання інтегральних індексів.

Утім, комплексні вимірювальні інструменти в соціології не вичерпуються шкалами та індексами. Важливе місце в цій низці посідають класифікатори. Це твердження ґрунтується на сучасній практиці класового аналізу в соціології, в межах якого дослідники звертаються до побудови різних класових схем⁸. Розташування респондентів у них, серед іншого, визначають низкою міжнародних класифікаторів, особливе місце серед яких посідає класифікатор професій ISCO-88 [Симончук, 2008]. На відміну від шкал та індексів, одержувані під час масових опитувань результати тут використовують не для вимірювання виразності певної властивості, а для розподілу респондентів у межах якісних категорій, що не перетинаються. Такий підхід легко застосовний до соціологічного тестування, де класифікатори можуть використовуватися і як окремі вимірювальні інструменти, і спільно зі шкалами або індексами. В останньому випадку дослідник отримує два види інформації про досліджуване явище – якісну (класифікатор) і кількісну (шкала або індекс).

⁸ Докладніше див.: [Симончук, 2007].

Дослідник може побудувати класифікатор тоді, коли є інформація про різні якісні стани особистості/психічної системи/установок індивіда, яку повідомляють окремі індикатори методики. У цьому разі дослідник спроможний сформулювати правила класифікації респондентів, відштовхуючись від сукупності окремих відповідей на пункти шкали або індексу, а згодом перевірити їхню адекватність. З огляду на це головним принципом побудови класифікаторів соціологічних тестів є використання категорійних шкал відповідей, тобто шкал відповідей із конкретним змістовим наповненням.

Прикладами класифікаторів є правила обробки відповідей для соціологічних тестів «ІСС» [Дембіцький, 2017e: сс. 125–127], «СТ ТПК–II» [Дембіцький, 2018a], “RF–geopol” та “EU–geopol” [Дембіцький, 2019b: сс. 53–58] та SCL–9–NR [Дембицкий, 2018b]. Під час вимірювання соціального самопочуття фіксуються такі якісно відмінні стани, як достатність/недостатність соціальних благ, під час оцінювання політичної культури – згода/незгода з певними твердженнями, під час дослідження геополітичних орієнтацій – різнопланові оцінки тих чи тих аспектів геополітичної свідомості. Дещо інший підхід використано для побудови класифікатора SCL–9–NR. У цьому разі шкала відповідей є набором різних ступенів частоти певних станів індивіда. На перший погляд видається, що тут слід говорити не про якісно, а про кількісно відмінні стани. Утім, як продемонструвала побудова класифікації з застосуванням дерев рішень, навіть у таких випадках є можливість створення класифікаторів.

1.3. Вимоги до розроблення й адаптації комплексних вимірювальних інструментів для масових опитувань: надійність, валідність та достовірність

Забезпечення надійності, валідності та достовірності є тими методологічними імперативами, на які має орієнтуватися дослідник під час розроблення комплексних вимірювальних інструментів.

Розглядаючи ці категорії, ми спираємося на методологічне припущення, що будь-які концептуальні побудови стосовно якості соціологічного вимірювання мають інструментально-прагматичний характер, а отже, не можуть отримати остаточної й єдино правильної методологічної інтерпретації. З огляду на це ми закликаємо колег критично оцінювати наведені далі вимоги та брати до уваги специфіку їхніх дослідницьких проєктів, а також (якщо є змога) – удосконалювати та розширювати наявні методологічні напрацювання.

Надійність

Поняття надійності пов'язане з відсутністю помилок вимірювання. Останні в соціологічній науці поділяють на випадкові та невипадкові (або систематичні)⁹. З численних дефініцій надійності, які можна побачити в методичній літературі, найлаконічніша належить П. Алреку та Р. Сеттлу, котрі характеризують надійність як «свободу від випадкових помилок» (на відміну від валідності, яку визначають як «свободу і від випадкових, і від систематичних зміщень даних соціального дослідження») [Alreck & Settle, 1985: p. 64].

Коли йдеться про комплексні вимірювальні інструменти для масових опитувань, поняття надійності доцільніше використовувати в ролі відтворюваності вимірювання. Надійність пов'язана з повторюваністю, якщо здійснюється неодноразове вимірювання тих самих соціальних феноменів із використанням того самого вимірювального інструмента. Що стійкішими є результати вимірю-

⁹ Випадкові помилки виникають унаслідок взаємодії великої кількості незалежних факторів, кожен з яких окремо є незначним. Випадкові помилки можна оцінити, і вони зменшуються при збільшенні чисельності вибірки. Систематичні помилки спричинені неправильним відбором одиниць спостереження.

вання у повторних спробах, то надійнішим є комплексний вимірювальний інструмент. І навпаки – чим менш схожими виявляються результати у повторному вимірюванні, тим менш надійним є цей інструмент [Carmines & Zeller, 1979: pp. 11–12].

Соціологічне вимірювання можна схематично зобразити за допомогою такої формули:

$$X = t + e,$$

де X – спостережуване значення, t – істинне значення, а e – випадкова помилка.

Надійність, своєю чергою, може бути виражена у термінах похибки вимірювання:

$$\rho_x = 1 - [VAR(e)/VAR(X)].$$

З формули видно, що надійність варіює від 0 до 1: чим більшою є варіація похибки стосовно спостережуваної варіації, тим ближчою є надійність до 0, тобто тим менш надійним є вимірювання.

Коли ми говоримо про визначення надійності вимірювального інструмента, потрібно пам'ятати про те, що надійними також мають бути окремі пункти такого показника. В технічному плані окремі пункти завжди є змінними, які традиційно розділяють на номінальні, порядкові та метричні. Відповідно до цього повинні обиратися й методи оцінювання надійності (табл. 1).

Таблиця 1

Методи оцінювання надійності для змінних різних типів

<i>Шкала вимірювання</i>	<i>Метод оцінювання надійності</i>
Номінальна	Обчислення коефіцієнта Крамера
Порядкова	Обчислення гамма-коефіцієнта (табличний формат) / коефіцієнта рангової кореляції Спірмена
Метрична	Обчислення коефіцієнта кореляції Пірсона

Установлення надійності інструмента вимірювання фактично передбачає розв'язання двох завдань: визначення надійності самого показника та визначення надійності показника через надійність усіх вихідних ознак [Паниотто, 1986: с. 67].

Тому перейдемо до підходів перевірки надійності, вважаючи, що різні види надійності можуть розглядатися як різні методи її перевірки. У соціологічній літературі здебільшого йдеться про такі підходи [Trochim, s.a.]:

- ретестова надійність (*test-retest reliability*);
- надійність паралельних форм (*parallel forms reliability*);
- надійність внутрішньої узгодженості (*internal consistency reliability*).

Ретестова надійність пов'язана з рівнем стійкості вимірювання, виконаного через деякий час із використанням тієї самої вибірки. Реалізація цього методу передбачає двократне замірювання з визначеним часовим інтервалом для тих самих респондентів та з тим самим інструментарієм. Після цього обчислюється коефіцієнт кореляції між двома замірюваннями: даними, одержаними під час першого опитування і під час другого. Що вищою є кореляція між результатами цих замірювань, то вищою є надійність вимірювання. Проте цей метод має низку обмежень. По-перше, його результати є вельми чутливими до величини часового інтервалу між замірюваннями: що більше часу минуло, то менш надійною виявиться шкала. Рекомендований проміжок часу між замірюваннями – від двох тижнів до одного місяця [Carmines & Zeller, 1979: p. 40]. По-друге, сам факт першого замірювання може змінити ставлення респондентів до об'єкта, що вивчається. По-третє, трапляються випадки, коли повторне замірювання взагалі не є можливим – наприклад, якщо потрібно виміряти початкову реакцію респондентів стосовно того чи іншого об'єкта дослідження. По-четверте, під час другого замірювання респонденти можуть намагатися згадати, що вони казали під час першого. По-п'яте, за час, що минув, погляди респондентів на певні питання можуть змінитися. Утім, цей метод перевірки надійності підходить для тих вимірювальних інструментів, результати використання яких не змінюються істотно з плином часу.

Надійність паралельних форм (також можна зустріти назви «еквівалентних» чи «альтернативних») може бути визначена як міра еквівалентності двох форм того самого тесту (шкали) [Mueller, 1996: p. 112]. У цьому методі використовується така процедура: ті самі респонденти з вибірки спершу дають відповіді за

основним варіантом тесту (шкали), а потім – за еквівалентним або альтернативним. Паралельна форма тесту підбирається в такий спосіб, щоб обидва варіанти були максимально зіставленими щодо отримуваних результатів. Кореляція між результатами еквівалентних форм однієї методики є оцінкою надійності. Однією з особливостей цього методу є те, що він потребує досить велику кількість пунктів – складників конкретного тесту (шкали). Крім того, цей метод базується на припущенні, згідно з яким дві частини тесту (шкали) паралельні, тобто ідентичні за змістом.

Внутрішня узгодженість шкали найчастіше визначається за допомогою розбиття даних, одержаних із використанням певного інструмента, на частини і пошуком у цих підвибірках однакової структури.

У цьому разі аналізується, наскільки узгодженими є результати для різних індикаторів (пунктів) того самого інструмента вимірювання в межах того самого вимірювання. Розрізняють такі методи для встановлення внутрішньої узгодженості:

- обчислення середньої кореляції між пунктами шкали (*average inter-item correlation*) – розрахунок середнього значення кореляцій кожної пари пунктів шкали на основі кореляційної матриці;

- середня кореляція з підсумковим значенням (*average item-total correlation*). Фактично це є тим самим, що й попереднє, але одним із компонентів є загальна змінна, що поєднує всі пункти шкали, і з цією змінною також розраховуються кореляції з окремими пунктами;

- розщеплення шкали (*split-half reliability*). Ідеться про кореляцію між значеннями пунктів шкали, розділених випадково на дві групи. Іноді робиться поділ за парними й непарними пунктами шкали. Цей метод є близьким до надійності паралельних форм – за винятком того, що потрібне тільки одне замірювання (зазвичай в цьому разі використовують коефіцієнт кореляції Спірмена – Брауна);

- коефіцієнт альфа Кронбаха (*Cronbach's alpha, α*). Цей коефіцієнт оцінювання надійності є математично еквівалентним середньому значенню всіх кореляцій всіх можливих розщеплень шкали тієї самої вибірки. Додавання пунктів до шкали завжди підвищує значення α Кронбаха, але водночас ускладнює її. Варто звертати увагу на цей коефіцієнт, коли видаляється той чи інший пункт шкали.

Характеристики підходів до перевірки надійності наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Підходи до перевірки надійності комплексних
 вимірювальних інструментів**

<i>Підхід</i>	<i>Кількість замірювань</i>	<i>Необхідність панелі</i>	<i>Статистичні критерії</i>	<i>Що береться до уваги</i>
Ретестова надійність	2	Так	Кореляція	Вибір проміжку часу між тестами
Надійність паралельних форм	2	Так	Кореляція	Побудова паралельних форм, які є ідентичними за змістом
Надійність внутрішньої узгодженості	1	Ні	Кореляція, коефіцієнт альфа Кронбаха	Вибір методу встановлення узгодженості

Валідність

Тут ми торкнемося саме специфіки розроблення комплексних вимірювальних інструментів, а не технік, які можуть для цього застосовуватися. Доцільність такого підходу зумовлена тим, що до цих технік належать численні процедури формулювання та добору індикаторів, формування вибірки (від пілотажних опитувань до репрезентативних досліджень з метою виокремлення норм), а також статистичної обробки результатів використання тесту на різних етапах розроблення. Опис усього переліченого передбачає написання окремої методичної праці, що виходить за межі цієї монографії. До того ж більша частина цих технік є специфічними, і аналіз ситуацій їх застосування не видається можливим¹⁰. Тому далі ми розглянемо саме методологічний рівень розроблення соціологічних вимірювальних інструментів.

Відповідний процес складається з чотирьох етапів: теоретичної валідизації, вибору різновиду інструмента вимірювання, емпі-

¹⁰ Докладніше про відповідні техніки можна дізнатися з низки праць, наприклад: [Анастаси & Урбина, 2007; Клайн, 1994; Kaplan & Saccuzzo, 2009].

ричної валідизації та розроблення норм або критерійних рівнів. Оскільки різновиди комплексних вимірювальних інструментів розглянуті в попередньому підрозділі монографії, зараз ми зосередимося на першому, третьому та четвертому етапах.

Теоретична валідизація

Щоб уникнути проблеми «дурного собаки, який ганяється за своїм хвостом» (де «собака» – це теорія, яку мають намір верифікувати за допомогою вимірювальних процедур, а «хвіст» – вимірювальна методика, побудована на базі ще не перевіреної теорії), в основу соціологічного інструмента вимірювання мають бути покладені вже валідні теоретичні ідеї. Цей крок зумовлений тим, що «ламані» теоретичні конструкти теж можуть давати прийнятні результати статистичного аналізу. З метою підтвердження цього припущення нами було проведено методичний експеримент, у межах якого порівнювалися результати використання методики, побудованої на підставі вже валідних теоретичних положень, з результатами тієї самої методики, яка була навмисне викривлена, щоби порушити її змістову валідність [Дембіцький, 2014]. За допомогою цих двох варіантів вимірювальної методики викладачі та старости одного з київських закладів вищої освіти оцінювали поведінкові стратегії студентів¹¹. Одержані результати були зіставлені з середніми балами студентів, які вони отримували на всіх сесіях бакалаврату (табл. 3). Як видно, обидва варіанти є рівнозначними, якщо йдеться про статистику, чого не можна сказати про теоретичні конструкти, котрі за ними стоять.

Звичайно ж, з погляду статистичного аналізу (наприклад, знаходження взаємозв'язків з іншими конструктами або передбачення значень інших змінних) обидва варіанти методики можна вважати рівноцінними. Проте з погляду соціологічної інтерпретації «ламана» методика втрачає наукову цінність, оскільки відмова від змістових елементів призводить до втрати інформації про один тип студентів із трьох¹².

¹¹ Текст та опис цієї методики наведено в додатку 1.

¹² За допомогою решти шкали всі студенти можуть бути віднесені або до «декларативно зацікавленого», або до «відповідального» типу, натомість «байдужий» тип випадає з фокусу дослідження.

Таблиця 3

**Сила та напрямок зв'язку результатів експертного оцінювання^a
з середніми значеннями оцінок студентів, які вони отримували
на всіх сесіях бакалаврату**

Експерти	Сила зв'язку	
	Використання «ламаної» шкали	Використання валідної шкали
Перший викладач	0,52**	0,63*
Другий викладач	0,80*	0,74*
Старости	0,75*	0,74*
Середнє значення трьох оцінок	0,80*	0,81*

^aВідповіді надійшли від 23 експертів.

* $p < 0,01$; ** $p < 0,05$.

Наступне питання стосується джерел тих теоретичних положень, котрі можна тлумачити як валідні. Оскільки феномени, які потрапляють у фокус соціологічного вимірювання, можуть бути соціальними (наприклад, ставлення до владних інститутів), соціально-філософськими (наприклад, справедливість), соціально-психологічними (наприклад, психологічний клімат у колективі) та психологічними (наприклад, тривожність), остільки до джерел валідних теоретичних положень можуть бути віднесені окремі концепції в межах соціальних наук, попередні спеціальні дослідження, професійний практичний досвід, а в певних випадках і універсальний досвід, тобто знання, властиві всім представникам певної соціальної спільноти. Розглянемо ці джерела докладніше.

Розглядаючи наукові концепції, варто спинитися на тих, побудова яких спирається на дослідницьку стратегію кейс-стаді¹³, що передбачає вивчення соціальних об'єктів і процесів без контролю та маніпуляції (такими, якими вони виявляються в соціальній дійсності)¹⁴. Завдяки цьому отримані теоретичні положення будуть не гіпотетичними конструкціями, а теоретично валідними моделями тих соціальних контекстів, які було охоплено дослідженням. У такому розумінні використання кейс-стаді є прямим розв'язанням проблеми теоретичної валідності.

¹³ Докладніше див.: [Дембицкий, 2016а, сс. 125–149; Yin, 2009].

¹⁴ Соціальну дійсність ми трактуємо як поведінкову активність індивідів на різних рівнях соціальної взаємодії.

Ми долучаємо також деякі концепції історичної макросоціології, що використовують аналіз історичних кейсів, які є принциповими для розуміння розвитку суспільств. До них, наприклад, належать результати, подані у працях Ч. Тіллі [Тилли, 2009] та Б. Андерсона [Андерсон, 2001]. Ці теорії, хоч і здаються вельми далекими від рівня соціологічного вимірювання, втім, задають правильне фокусування щодо найбільш релевантних процесів у сьогоднішньому світі національних держав, сприяючи в такий спосіб розвитку теоретичної чутливості дослідника.

Що стосується попередніх спеціальних досліджень, то знову-таки йдеться про використання кейс-стаді з тих самих причин, які описані вище. Відмінність лише в тому, що тут дослідження «заточене» під побудову необхідної для подальшого соціологічного вимірювання теоретичної бази. Відповідним прикладом є наше дослідження поведінкових практик студентів, які поєднують роботу з навчанням [Дембицкий, 2016а: сс. 105, 110–124].

У разі професійного досвіду все значно простіше. Виконання щоденних функціональних обов'язків дає змогу фахівцям легше зрозуміти різні аспекти соціальних феноменів. Тому такий досвід є потенційним джерелом валідних теоретичних положень. Прикладом використання професійного досвіду під час побудови вимірювальної методики є шкала психологічного дистресу SCL-90-R Л. Дерогатиса [Derogatis & Fitzpatrick, 2004], котрий відштовхувався від тих симптомів різних психологічних розладів, які були зафіксовані відповідною професійною спільнотою.

Нарешті, як точку відліку можна застосовувати й аксіоматичні наукові положення, валідність яких не викликає сумніву. Зокрема, це можуть бути твердження, котрі розглядають як базисні у ключових соціологічних теоріях (структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, теорія конфлікту, феноменологія, теорія обміну тощо), або ж універсальні соціологічні аксіоми. Прикладом останніх є положення, використане Є. Головахою і Н. Паніною для конструювання інтегрального індексу соціального самопочуття: «...соціальне самопочуття індивіда визначається ступенем задоволення його соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, їхнього виробництва та розподілу» [Головаха & Панина, 1997: сс. 23–24].

Розглянуті джерела можуть робити різний внесок у досягнення теоретичної валідності. Тому природно використовувати кілька з них, якщо це можливо, у межах одного дослідницького проекту.

Теоретична база дослідження має забезпечувати три компоненти теоретичної валідності: очевидний, змістовий та композиційний. Очевидна валідність пов'язана з аргументацією, в межах якої феномен, що вивчається, вписується в соціальну дійсність і, відповідно, не є плодом чієїсь домислів; змістова валідність забезпечує значущість і репрезентацію елементів теоретичного конструкту, композиційна – правильність його внутрішньої структури¹⁵. У такому вигляді теоретична база надає все необхідне для подальшої операціоналізації теоретичних положень, а також для оцінювання отриманих у межах емпіричної валідації результатів.

Отже, уточнення та деталізація теоретичного конструкту, на якому ґрунтуватиметься вимірювальна методика, передбачає виконання таких завдань: а) аргументувати, що теоретичний конструкт репрезентує об'єкт вимірювання, а цей об'єкт, своєю чергою, належить або до навколишньої соціальної дійсності (соціальний феномен), або до психічного стану індивіда (внутрішній стан), або до його особистісної якості (латентна змінна); б) визначити принципово важливі складники теоретичного конструкту; в) відтворити (наскільки можливо) внутрішню структуру теоретичного конструкту; г) визначити ключові зовнішні зв'язки теоретичного конструкту.

Специфіка розв'язання цих завдань пов'язана насамперед із тим, яку дослідницьку стратегію використано для теоретичної валідації. У широкому контексті тут можливі дві ситуації – використання кейс-стаді або будь-яких інших джерел. Докладно проведене кейс-стаді має розв'язувати всі чотири окреслені завдання.

Якщо ж дослідник звертається до інших джерел (професійний досвід, соціологічні концепції, універсальний досвід або соціологічні аксіоми), то відповідна інформація може потребувати додаткових методичних засобів для її перевірки й уточнення. Зазначені джерела мають надавати інформацію, що уможлиблювала би виконання принаймні першого завдання, тобто обґрунтування очевидної валідності теоретичного конструкту. У цій ситуації

¹⁵ Докладніше див.: [Дембіцький, 2014; Дембицкий, 2016а, сс. 22–31].

також може допомогти проведення дебрифінгу¹⁶. Що стосується інших завдань, то їхнє виконання залежить від ступеня деталізованості інформації з відповідного джерела.

Для того щоби деталізувати й структурувати теоретичний конструкт, а також визначити його зовнішні зв'язки, дослідник має провести роботу з ключовими інформантами (фахівцями з релевантним професійним досвідом, експертами з відповідних питань тощо).

Друге завдання (змістова валідація) у цьому разі може бути полегшене завдяки використанню таблиць характеристик¹⁷. Доцільною стратегією роботи з ключовими інформантами є узгодження концептів¹⁸. Ця стратегія є особливо корисною для розв'язання другого і третього завдань теоретичної валідації. Варто зауважити, що вхідні дані (твердження) можна формулювати як за участю ключових інформантів, так і запозичувати з інших джерел.

Прикладом формулювання тверджень самими учасниками ситуації є розроблення інструментарію для (само)оцінювання типу студентів з огляду на зусилля, докладені ними під час навчання. Зокрема, у відповідному дослідженні в межах узгодження концептів саме студенти визначали поведінкові практики й потім структурували їх [Дембицкий, 2016а: сс. 90–96].

Проте залучати ключових інформантів на всіх етапах узгодження концептів доволі складно в організаційному аспекті. Тому частіше вважають за оптимальне самостійно визначати змістові елементи теоретичного конструкту, а експертів-учасників залучати до узгодження концептів на етапі структурування концептуальних елементів. Прикладами такого підходу слугують дослідження культурних кодів у сфері споживання, базових психологічних потреб (концепція Г. Мюррея) та антидемократичних установок.

---

¹⁶ Термін «дебрифінг» почали застосовувати в армії Сполучених Штатів Америки. Ішлося про отримання інформації від пілота або солдата після виконання місії, а також про його інструктування щодо того, яку інформацію він може оприлюднити [Bartone & Adler, 1995]. З особливостями дебрифінгу як валідаційної процедури в соціології можна ознайомитися в: [Дембицкий, 2019а: сс. 245–248].

¹⁷ Таблиця характеристик – це процедура, призначена для експертного оцінювання змістової валідності методики через зіставлення набору індикаторів із набором складників конструкту, що слугує основою для конструювання вимірювального інструментарію. З особливостями таблиці характеристик можна ознайомитися в: [Дембицкий, 2019а: сс. 239–242].

¹⁸ В оригіналі – «картографування концепту» (*concept mapping*). Докладно про використання цієї дослідницької стратегії йдеться в: [Дембицкий, 2016а: сс. 81–98].

Зокрема, у дослідженні культурних кодів реклами¹⁹ було використано (як стимулювальний матеріал) зразки комерційної реклами глянцевого журналу. Завдяки ключовим інформантам було виокремлено п'ять культурних кодів (краса і сексуальність, родинне щастя й моральні почуття, багатство і розкішне життя, здоровий спосіб життя, комфорт), а також визначено взаємозв'язки між ними.

Узгодження концептів із застосуванням психологічних потреб, визначених Г. Мюрреєм²⁰, продемонструвало два виміри детермінант людської поведінки. Перший стосувався визначальної мотивації (досягнення успіху або уникнення невдачі), другий – базових стратегій поведінки (співпраці або суперництва) [Дембицький, 2019а: с. 267].

Аналіз антидемократичних установок²¹ [Дембицький, 2017b] дав змогу уточнити їхню змістову гетерогенність. Було виявлено чотири групи тверджень – колективістські, антидемократичні, тоталітарні й авторитарні. Надалі це значно полегшило розроблення відповідного соціологічного інструментарію.

Загалом процес теоретичної валідації можна зобразити за допомогою блок-схеми (рис. 1).

Емпірична валідація

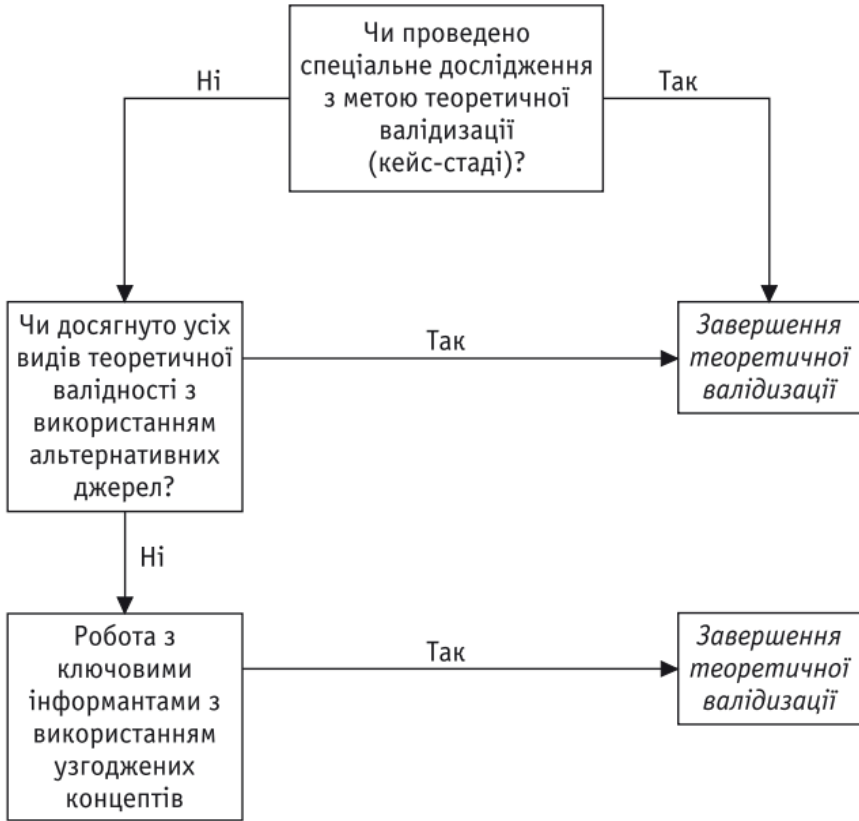
Емпірична валідність має три незалежні й один залежний компонент. До незалежних відносять такі види валідності, як конструктивна, критерійна та прогностична, до залежного – порівняльну валідність. Ці чотири види слід тлумачити як основні в контексті емпіричної валідації комплексних вимірювальних інструментів. Окрім них, у конкретних випадках може знадобитися перевірка додаткових (або неосновних) видів емпіричної валідності. Наприклад, популярна сьогодні факторна валідність (*factorial validity*) належить до цієї категорії. Тут же ми спинимося тільки на основних видах емпіричної валідності.

Конструктивну валідність ми розглядатимемо в термінах, запропонованих у праці Д. Кемпбелла та Д. Фіске [Campbell & Fiske, 1959].

¹⁹ Виконувалося в межах дисертаційного дослідження А. Клименкової. Результати застосування стратегії узгодження концептів підсумовано в: [Дембицький, 2015].

²⁰ З переліком цих потреб можна також ознайомитися в: [Клейман, 2015: сс. 138–139].

²¹ Відповідні твердження було сформульовано в межах планової теми з дослідження політичної культури українського суспільства під керівництвом Є. Головахи (2003–2005 роки). Докладніше див. підрозділ 2.4.

Рис. 1. Блок-схема теоретичної валідації

Згідно з авторами для її підтвердження необхідно продемонструвати конвергентний та дискримінантний складники. Перший ґрунтується на тому, що результати методики пов'язані з результатами тих шкал або індексів, які спрямовані на вимірювання явищ, теоретично пов'язаних із феноменом, що перебуває у фокусі нашого інтересу. Простіше кажучи, вимірювання конструктів, які пов'язані в теорії, мають бути пов'язані й фактично. У разі дискримінантної валідності логіка та сама, тільки до уваги беруться аспекти, які теоретично не пов'язані. Відповідні вимірювання мають це продемонструвати. Якщо говорити про статистичні процедури, то тут найприйнятнішим є використання кореляційного (в широкому контексті) аналізу.

Критерійна валідність стосується визначення міри, якою результати вимірювання пов'язані з якимось об'єктивним показником. Зазвичай її поділяють на конкурентну та прогностичну валідність (останню часто називають предиктивною). Однак із міркувань, які буде наведено далі, під критерійною валідністю вимірювальної методики ми розумітимемо виключно конкурентну, а прогностичну розглядатимемо як окремих вид. У такому разі критерійна валідність перевіряється за допомогою порівняння результатів вимірювання з іншими спостережуваними результатами, які є об'єктивними показниками досліджуваного феномена. Одним із простих, але переконливих способів демонстрації критерійної валідності комплексного вимірювального інструмента є отримання очікуваних відмінностей під час опитування «контрастних» стосовно досліджуваного явища груп, що вказує також на загальну чутливість методики.

Прогностична валідність пов'язана зі здатністю інструмента надавати інформацію, потрібну для прогнозування майбутніх станів об'єкта дослідження. З погляду соціологічного вимірювання цей вид валідності досягається, мабуть, найскладніше – як через необхідність компактності інструментарію, так і через комплексність досліджуваних у соціології процесів і явищ. Саме тому ми проводимо сутнісне розмежування між критерійною та прогностичною валідністю. Загалом результати соціологічного вимірювання (якщо ми говоримо про конкретну методику) – лишень одне з необхідних джерел емпіричної інформації, на підставі якої будується соціологічний прогноз. Тому автор методики повинен розуміти, як саме результати його інструмента вимірювання вбудовуються в ту чи ту галузь соціології, – для того щоби робити точніші висновки про можливі сценарії розвитку соціальної дійсності.

Порівняльну валідність розуміють як порівняльну перевагу вимірювального інструмента в низці схожих методик. Отже, її обґрунтування пов'язане з необхідністю порівняння показників конструктивної, критерійної та прогностичної валідності різних соціологічних методик, спрямованих на вивчення того самого явища. Цей різновид валідності є залежним компонентом емпіричної валідизації – результати її перевірки пов'язані як із попередніми результатами емпіричної валідизації, так і з тією методикою (і результатами її валідизації), яка виступає в ролі головного «конкурента».

Метою емпіричної валідації є оцінювання правильності переходу від теоретичної бази дослідження до конкретного інструмента вимірювання. Відповідними завданнями є такі: а) аналіз розподілу підсумкових значень розробленої методики; б) аргументування належності цього інструмента до номологічної мережі; в) демонстрування чутливості інструмента під час використання в теоретично визначених групах; г) оцінювання прогностичного потенціалу комплексного вимірювального інструмента; д) перевірка факторної валідності розробленої методики (лише для вимірювальних шкал); е) порівняння вимірювальних властивостей комплексного вимірювального інструмента з відповідними властивостями тієї методики, яка розв'язує аналогічні завдання.

Перше завдання передбачає оцінювання розподілу підсумкових значень розробленої методики з урахуванням як специфіки вимірюваної властивості, так і ширшого культурного контексту, до якого залучений респондент, а також особливостей ситуації опитування. Неможливість пояснити розподіл з огляду на зазначені фактори має застерегти дослідника від застосування методики в майбутньому. Окрім того, форма зміщеного розподілу може надати інформацію про відповідні фактори викривлення.

Під час перевірки розподілу, що характеризує особистісну якість, базовим очікуванням (якщо іншого не стверджує використовувана теорія) є нормальність розподілу. На таке ж припущення слід спиратися й у разі психічних станів, якщо йдеться про усталену соціальну ситуацію. Якщо ж на індивідів чинять тиск нетипові для них умови життєдіяльності, то розподіли психічних станів можуть істотно відхилитися від нормального.

Коли у фокусі вимірювання перебуває соціальний феномен, то характер розподілу повністю визначається особливостями досліджуваного суспільства або певної його частини. Тут цілком очікуваними є розподіли, зміщені до більших або менших значень шкали. Тому, якщо досліджуваній сукупності притаманна істотна соціальна гетерогенність, важливо аналізувати кожну соціальну групу окремо.

Для розв'язання цього завдання можна використовувати широкий спектр методів – описову статистику, статистичні тести відповідності окремим розподілам, різні типи діаграм тощо.

Наступне завдання полягає в перевірці конструктної валідності. Воно вирізняється серед інших завдань тим, що є мінімально необхідною умовою для перевірки емпіричної валідності. Варто зазначити, що класифікатори теж потрібно перевіряти на конструктну валідність.

Базовий метод перевірки цього виду емпіричної валідності – кореляційний. Утім, залежно від типу використовуваних даних, можна застосовувати й інші методи математичної статистики. У межах цієї монографії ми не заглиблюватимемося в те, які саме статистичні методи доцільніше застосовувати у процесі емпіричної валідизації. Натомість орієнтуватимемося на загальновідомі правила застосування тих або тих методів залежно від вхідних даних, а також зважатимемо на актуальну практику статистичного аналізу. Охочий читач знайде достатньо якісної літератури з відповідних питань²².

Вирішення третього завдання пов'язане з забезпеченням критерійної валідності. Особливості її перевірки варіюють залежно від типу об'єкта вимірювання. Якщо об'єктом вимірювання є особистісна риса (латентна змінна), то за критерій правитиме або інша методика, що вимірює ту саму характеристику, або вияви індивідуальної поведінки, що підлягають фіксації й зумовлені відповідною рисою особистості. Прикладом критерійної валідизації в цьому разі може слугувати зіставлення результатів тесту на особистісну ворожість з кількістю конфліктів, які мала особа впродовж останнього місяця.

В інших випадках, тобто під час вимірювання психічних станів або соціальних феноменів, доцільніше, на нашу думку, використовувати опитування у критерійних групах. Останні визначають на базі теоретичних очікувань щодо їхньої низької, звичайної та високої загальної виразності вимірюваної властивості. Також як критерій можна використовувати результати аналогічних вимірювальних інструментів. Наприклад, для психічних станів можна скористатися критерійною валідизацією індексу психологічного дистресу SCL-9-NR (опитування пацієнтів психоневрологічної лікарні), а для соціальних феноменів – критерійною валідизацією соціологічних тестів “RF-geopol” та “EU-geopol” (дослідження

²² Див., напр.: [Бослаф, 2015; Хили, 2005; Field, Miles, & Field, 2012].

думок респондентів, які мешкають у регіонах із відмінними геополітичними переконаннями).

Основним методом перевірки тут є порівняння середніх значень, хоча можливе й застосування інших методів статистичного аналізу (наприклад, кореляційного аналізу). Знову ж таки, складність статистичних процедур зумовлюється особливостями дослідницького дизайну.

За наявності результатів загальнонаціонального опитування з застосуванням анкети, що охоплює багато релевантних з погляду критерійної валідизації характеристик, можливим є використання еталонного значення (наприклад, загального значення вимірювальної методики у вибірці), з яким порівнюють результати використання соціологічного тесту в різних групах респондентів. Ознаки, за якими визначають відповідні групи, мають стосуватися самооцінки об'єктивних характеристик респондентів – поведінки або статусу. Звісно, використання еталонного значення є менш надійним, аніж звернення до іншої валідної методики, дослідження безпосередньої поведінки або опитування у критерійних групах, але за браком цих можливостей його використання є цілком виправданим.

На протипагу конструктній валідизації, критерійна є не обов'язковою, а лише бажаною. Це пов'язане з більшою організаційною складністю її перевірки, що зумовлюється необхідністю збирання додаткових соціологічних даних, доступ до яких може бути об'єктивно обмеженим. Утім, слід зважати на те, що успішна критерійна валідизація є важливим показником якості соціологічного тесту.

Ще складнішим є виконання четвертого завдання, спрямованого на демонстрацію прогностичної валідності. Воно передбачає побудову прогнозів розвитку досліджуваного явища з використанням результатів вимірювання. Передумовою прогностичної валідизації є узгодженість результатів використання методики з широкими теоретичними положеннями про функціонування та розвиток соціальної системи. Необхідним також є постійне застосування комплексного вимірювального інструмента у масштабних дослідженнях, що допоможе перевірити прогностичні можливості методики. З огляду на це можна сказати, що опис прог-

ностичного використання методики є максимальним рівнем її емпіричної валідності. Оскільки наш досвід прогностичної валідації є дещо обмеженим (він наявний лише для шкали громадської активності), докладніші рекомендації потребують подальших емпіричних досліджень і відповідної концептуалізації.

У методичному аспекті, як ми бачимо на цьому етапі, прогностична валідація передбачає використання широкого спектра засобів роботи з даними.

Нарешті, коли дослідник зупиняється на розробленні вимірювальної шкали (на відміну від індексу), він має перевірити факторну валідність методики, чого можна досягти за допомогою конфірмаційного факторного аналізу. У поданій монографії містяться приклади відповідної перевірки для шкали узагальненої державної реальності (підрозділ 2.5).

Зважаючи на те, що дуже часто новий соціологічний інструмент вимірювання є альтернативою наявної методики (або навіть кількох), бажано здійснити його порівняння з «конкурентами». Для цього можна використати як методи, що вже застосовувалися в процесі розроблення конкурентних методик, так і ті, що були застосовані під час валідації власного тесту.

Розроблення норм або критерійних рівнів

Однією з принципових умов, яку часто висувують у процесі обґрунтування релевантності вимірювальної методики (особливо коли йдеться про тест), є виокремлення її норм. З огляду на це розроблення критерійних рівнів є принципово важливим етапом у розробленні комплексного вимірювального інструмента.

Методологічні напрацювання щодо норм у соціологічному вимірюванні відсутні. Отже, як початковий орієнтир, тут можна використати положення, на котрі спираються для визначення норм психологічних тестів.

Поняття «норма» стосовно психологічного тестування стосується результатів, які демонструють представники певної групи щодо того або того тесту [Kaplan & Saccuzzo, 2009: p. 53]. Такі норми розраховують за допомогою досліджень стандартизації й далі використовують для оцінювання індивідуальних результатів психологічного тесту.

Дослідження стандартизації полягає у вивченні репрезентативних груп із метою використання одержаних результатів у ролі орієнтирів для порівняння індивідуальних показників за тестом. Це дає змогу з'ясувати відносне положення учасника дослідження щодо вибірки стандартизації, а також забезпечує порівнянність результатів різних тестів [Анастаси & Урбина, 2007: сс. 64–65].

Незважаючи на те, що цей підхід є загальноприйнятим, деякі його аспекти потребують докладнішого розгляду. Насамперед це стосується поняття «репрезентативність». Наприклад, П. Клайн обстоює думку про необхідність використання стратифікованої вибірки, щоби врахувати в дослідженні стандартизації ті важливі параметри, які впливають на результати застосування тесту. Як приклад, він наводить своє дослідження, де учні шостих класів були стратифіковані за статтю, специфікою фінансування школи, її географічним розташуванням і статусом. Для кожної категорії було відібрано по дві школи, і всі ці школи були розташовані на півночі Англії. До фінальної вибірки ввійшло по 1000 хлопчиків і дівчат [Клайн, 1994: с. 219]. Отже, йдеться не про статистичне узагальнення (коли застосовано випадкову вибірку необхідного розміру), а про аналітичне (коли застосовано вивчення релевантних соціальних контекстів)²³.

Для тестів, які мають універсальну природу, дослідження стандартизації може здійснюватися й на підставі випадкової репрезентативної вибірки, хоча це не є принциповою умовою. Останнє пов'язане з тим, що головна мета такого дослідження – одержання опису властивості, яку вивчають у різних контекстах, а не опису генеральної сукупності. Тут доречно згадати зауваження Д. Кемпбелла про те, що «...в науках, які успішно розвиваються, узагальнення ще ніколи не були “індуктивними” щодо підсумовування фактів, котрі спостерігалися в тих межах, у яких проводяться узагальнення; навпаки, вони завжди були гіпотетичними, навіть якщо й керувалися раніше відкритими законами» [Кемпбелл, 1980: сс. 207–208].

Наступне питання стосується перетворення, або статистичної нормалізації «сирих» балів тесту, що уможливорює ефективне

²³ Докладніше про відмінність між статистичною й аналітичною генералізацією розповідається в: [Дембицкий, 2016а: сс. 69–70].

розв'язання вже згаданих завдань – порівняння з результатами вибірки стандартизації, а також із результатами інших тестів. У цьому разі актуальним завданням є саме порівняння результатів різних тестів. Що стосується порівняння з результатами вибірки стандартизації, то тут статистичні перетворення пов'язані з феноменом нормального розподілу. Отже, чим ближчим є емпіричний розподіл результатів використання тесту до нормального, тим менше сенсу в його статистичній нормалізації. Як зазначає А. Анастасі, за умови «наближення розподілу первинних показників до нормального стандартні показники, одержані за допомогою лінійного перетворення, практично не відрізняються. Відповідно, статистична нормалізація тут мало що змінить або й узагалі нічого. Потрібно прагнути до нормального розподілу первинних результатів використання тесту, а не нормалізувати статистичними засобами ненормальний розподіл» [Анастасі & Урбина, 2007: с. 80].

Останнє, що треба взяти до уваги, – це визначення рівнів виразності досліджуваної властивості на підставі результатів використання певного тесту. Лишень дослідження стандартизації нічого не говорить про такі рівні. Власне, його проводять з іншими цілями. Єдине розв'язання цієї проблеми, на яке можна натрапити в методичній літературі (воно запрошується цілком природно), полягає у використанні критерійних норм замість статистичних. У цьому разі шкала «сирих» тестових балів калібрується рівнями, які визначають імовірність досягнення певного критерію або ступеня, що дозволяють припустити якісно інший стан учасників дослідження за досліджуваною характеристикою [Шмелев, 1996, сс. 153–154]. Утім, про те, як визначати критерійні норми, не розповідається.

Тепер спробуймо критично оцінити три вищеописаних поняття (тобто статистичну та аналітичну репрезентативність, нормалізацію результатів та критерійні норми) з огляду на специфіку соціологічного дослідження. Повертаючись до розмежування статистичної та аналітичної репрезентативності, вважаємо обґрунтованим використання останньої так, як це рекомендують психологічні дослідження. Це пояснюється тим, що сучасні суспільства характеризуються досить високою гетерогенністю. Відповідно, важливо розуміти, які результати комплексний вимірвальний

інструмент продемонструє в разі використання в різних соціальних контекстах (різних аудиторіях). Варто зауважити, що апробація методики у статистично репрезентативному опитуванні також є бажаним кроком її нормалізації. Отримані в такому опитуванні результати окреслюють загальні рамки порівняння та інтерпретації результатів інших опитувань.

Порушуючи питання нормалізації результатів, слід визнати її обмеженість стосовно соціологічних досліджень. По-перше, в соціологічних опитуваннях акцент роблять на узагальненні отриманих результатів, а не на оцінюванні індивідуальних показників з метою визначення їхнього місця щодо показників генеральної сукупності (таке завдання розв'язують, наприклад, у тестах оцінювання здібностей). По-друге, цілий спектр соціальних якостей (на противагу психологічним) не підпорядковується закону нормального розподілу. І справа тут не в низькій якості вимірювального інструмента, а в історичних особливостях певних спільнот. По-третє, на думку П. Клайна [Клайн, 1994: с. 214], коли йдеться про наукове дослідження, статистичні норми не є вельми важливими. Існує навіть методичний аргумент на користь низької релевантності нормалізації результатів. З огляду на вимогу компактності соціологічних тестів інтервали їхніх можливих значень часто виявляються доволі «вузькими», як порівняти з низкою психологічних тестів. А це вносить свої обмеження, коли йдеться про побудову досить точних інтервалів із використанням статистичної нормалізації.

Що стосується критерійних рівнів, то це питання є одним із найважливіших під час розроблення комплексного вимірювального інструмента. Це пов'язане з вирішенням двох завдань соціологічного вимірювання. Перше – продемонструвати, що методика має диференційний потенціал. Наприклад, якщо показники використання тесту авторитаризму в групі звичайних респондентів мало відрізняються від відповідних характеристик крайніх анархістів і крайніх націоналістів, то критерійних рівнів ця методика не має (так само й не характеризується критерійною валідністю). Тому для визначення критерійних рівнів комплексного вимірювального інструмента його автор має знати про існування в суспільстві груп, для яких характерний низький і/або високий

рівень досліджуваної властивості, а також мати доступ до цих груп. Це уможливить критерійну нормалізацію методики та допоможе виконати друге завдання – виокремлення рівнів у результатах тестування, які характеризують респондентів з погляду не тільки кількісних, але й якісних відмінностей.

Отже, поняття «норма» в соціологічному вимірюванні недостатньо точно віддзеркалює сутність відповідної методичної діяльності. Вдалішим терміном тут, на нашу думку, є «критерійний рівень», якщо розуміти під ним числове значення в підсумкових результатах методики, котре маркує якісно відмінний стан респондента за досліджуваною характеристикою. Відмітними властивостями критерійного рівня є: а) партикулярність, котру можна тлумачити як прив'язку до специфічних стосовно досліджуваної властивості соціальних груп; б) якісність, яка означає рівні виразності вимірюваної властивості; в) дискримінативність як розрізняльний потенціал тесту.

З огляду на наші дослідження можна виокремити два загальних підходи до визначення критерійних рівнів. Перший використовує дедуктивну логіку, другий – індуктивну. Дедуктивна логіка передбачає використання внутрішнього змістового наповнення варіантів відповідей на пункти методики. Якщо ми вважаємо, що варіанти відповідей позначають різні якісні стани, то можемо запропонувати інтерпретацію цих відповідей із використанням вичерпного набору логічних та концептуально несуперечливих правил категоризації респондентів. Своєю чергою, індуктивна логіка полягає у зверненні до результатів емпіричних досліджень із метою з'ясування критерійних рівнів.

Очевидно, що у разі використання класифікаторів бажано застосовувати дедуктивну логіку, а в разі індексів і шкал – індуктивну. Однак ситуація ускладнюється тим, що в багатьох випадках шкали та індекси можуть легко набувати форми класифікатора. У цьому разі дослідник має з'ясувати, який спосіб визначення критерійних рівнів є ефективнішим. Основою для цього слугують змінні, використані для побудови номологічної мережі²⁴. Відповідні зв'язки можна перевірити за допомогою таблиць спряженості або дисперсійного аналізу.

²⁴ Докладніше про номологічну мережу розповідається в: [Демб'юцький, 2019а: сс. 252–255].

Окремо треба зауважити, що індуктивна логіка передбачає два можливих шляхи визначення критерійних рівнів – груповий і аналітичний. Групове визначення критерійних рівнів передбачає проведення додаткових досліджень серед соціальних груп, яким притаманний низький і/або високий рівень вимірюваної властивості. Бажано дослідити якомога більшу кількість таких груп. Наприклад, коли ми визначали критерійні рівні індексу психологічного дистресу SCL–9–NR [Дембицкий, 2018b: сс. 24–27], то зверталися до таких груп: а) пацієнти психоневрологічних лікарень; б) особи, котрі оцінювали своє здоров'я як погане або дуже погане; в) особи, що проживали в зоні бойових дій.

На підставі вивчення центральних тенденцій відповідних розподілів значень певної методики (середніх або медіан) дослідник може робити висновок про критерійні рівні цієї методики.

До аналітичного визначення критерійних рівнів удаються, коли немає змоги визначити критерійні групи (наприклад, до них немає доступу). У такому разі за допомогою кореляційного та регресійного аналізу дослідник може побудувати ідеально-типові профілі респондентів, для яких характерні низькі та високі значення досліджуваної ознаки. Очевидно, що для аналітичного визначення критерійних рівнів інструментарій дослідження має містити широкий спектр питань, з яких надалі здійснюватиметься відбір окремих індикаторів, що дають змогу побудувати ідеально-типові профілі респондентів. Аналітичне визначення критерійних рівнів було застосовано нами у процесі роботи з інтегральним індексом соціального самопочуття.

Достовірність

Існує два підходи до тлумачення поняття «достовірність». У межах першого воно розуміється як ступінь відповідності отриманого знання дійсності [Волович, 1974: с. 22], а в межах другого – як можливість і/або бажання респондента повідомити інформацію, що цікавить дослідника [Шмелев, 1996: сс. 154–155]. З цих двох альтернатив ми дотримуємося другого підходу, оскільки перший в контексті сучасного термінологічного поля пов'язаний із валідністю. Крім того, ми вважаємо за необхідне додати ще один напрям дослідницької активності, який є особливо важливим у контексті

міркувань про достовірність комплексних вимірювальних інструментів – це робота з так званими когнітивними зміщеннями.

Очевидно, що достовірність як можливість/бажання респондента повідомити необхідну інформацію є вкрай важливою характеристикою даних, зібраних за допомогою комплексних вимірювальних інструментів. Це пояснюється тим, що навіть використання надійної і валідної вимірювальної методики не забезпечує отримання даних, потрібних дослідникові, якщо респондент не хоче повідомляти інформацію чи з яких-небудь причин не може цього зробити. Зміщення даних, що виникають унаслідок цього, належать до категорії помилок, не пов'язаних із вибіркою (*nonsampling errors*). До цієї категорії здебільшого відносять вимірювальні помилки, помилки внаслідок невідповідей респондентів та дій інтерв'юєрів. Усі вони провокують ті чи ті зсуви, що погіршують фінальні результати, покликані віддзеркалювати генеральну сукупність [McNabb, 2014: pp. 42–46]. Одним із джерел їхнього виникнення є запитання анкети, що спричиняють побочування респондентів. Для оцінювання відповідних зсувів використовують спеціальні методики. Загалом їх можна поділити на тести, що оцінюють щирість респондентів [Crowne & Marlowe, 1960; Groth-Marnat, 2003: pp. 244–245], а також вимірювальні інструменти для оцінювання респондента як достовірного джерела соціальної інформації [Головаха та ін., 2008].

На етапі пілотажних досліджень описані потенційні зміщення мають бути перевірені. Перші (щирість) традиційно перевіряються за допомогою різноманітних «шкал брехні». Найпростіший спосіб їх використання – перевірка взаємозв'язку між показниками відповідних шкал та показниками методики, яка цікавить дослідника. Також, у разі використання «шкал брехні», можливий і типологічний аналіз. Наприклад, наш аналіз результатів застосування «шкали брехні» Міннесотського багатопрофільного особистісного опитувальника [Дембіцький, 2017с] продемонстрував, що респондентів можна класифікувати залежно від рівня їхнього психологічного захисту – хтось (таких меншість) характеризується високим рівнем, або сильною потребою презентувати себе з найкращого боку, тоді як інші виявляють слабші механізми психологічного захисту, котрі більш поширені. Високий рівень пси-

хологічного захисту виявляється завдяки фіксації незгоди з тими контрольними твердженнями, які для відповідної демографічної групи зазвичай не спричинюють побоювань. Надалі можна проаналізувати особливості відповідей на індикатори конкретного комплексного вимірювального інструмента в зазначених групах.

Що стосується перевірки того, чи є конкретний респондент джерелом достовірної інформації у принципі (що не обмежується його щирістю), то для цього фахівцями Інституту соціології НАН України під керівництвом Євгена Головахи був розроблений індекс суб'єктивної надійності респондента (докладно розглянутий у підрозділі 2.1), котрий тлумачиться як інтегральна оцінка респондентом самого себе в ролі достовірного джерела соціальної інформації. Концепт суб'єктивної надійності містить такі компоненти: а) зрозумілість інструмента опитування або його частини; б) достатність знань для відповіді на поставлене запитання чи блок питань; в) інтерес до теми опитування; г) упевненість у виборі найліпшого варіанта відповіді на поставлені запитання; д) сталість власної думки; е) незалежність думки від впливу оточення; є) можливість щиро відповідати на поставлені запитання. Крім того, передбачається, що вимірювання концепту суб'єктивної надійності може будуватися на самооцінках, що стосуються окремих запитань, блоків питань або опитувальника загалом.

Останній проблемний момент – когнітивні зміщення, які можуть завадити дослідникові в процесі його роботи. Когнітивні зміщення – термін, що використовується для опису тенденції робити принципові помилки під час мислення та висновків. Такі нормативні системи, як формальна логіка, теорія ймовірності та формальна теорія вироблення рішень, були використані психологами та економістами для оцінювання та позначення когнітивних зміщень у людському мисленні. Їхнім джерелом можуть бути як епістемологічні, так і онтологічні погляди (а доволі часто й соціально-політичні), котрі поділяє вчений. Когнітивні зміщення можуть суттєво спотворити характер мислення на всіх етапах дослідження [Leighton, 2010]. Що стосується розроблення та застосування комплексних вимірювальних інструментів, то ці зміщення створюють ключові загрози на двох етапах – теоретичної валідації та інтерпретації одержаних за допомогою методики

результатів, навіть якщо методика пройшла успішну теоретичну та емпіричну валідацію.

З метою мінімізації когнітивних зміщень дослідник насамперед має бути обізнаним з їхніми різновидами, до яких належать²⁵: а) феномен самовпевненості – тенденція бути радше впевненим, ніж точним, тобто переоцінювати коректність своїх переконань; б) упередженість щодо доказів – тенденція шукати інформацію, що підтверджує власну думку; в) евристика репрезентативності – стратегія судити про ступінь імовірності чогось, оцінюючи, наскільки добре воно репрезентує специфічні прототипи чи відповідає їм. Це може змусити людину нехтувати додатковою корисною інформацією; г) помилка базової оцінки – тенденція ігнорувати або не повністю використовувати базову оцінювальну інформацію, перебуваючи під впливом частковостей, характерних для конкретного випадку; д) доступність евристики – ефективний, однак не позбавлений помилок емпіричний метод, який оцінює ймовірність речей з погляду їхньої доступності в пам'яті. Тобто якщо якісь приклади відразу спадають на думку, ми вважаємо, що вони є загально визнаними; е) ілюзорний взаємозв'язок – сприйняття відношень там, де їх у реальності немає, або сприйняття зв'язків тіснішими, ніж вони є насправді.

У цьому контексті добрим тоном наукової практики є розвиток рефлексивності, що є чутливістю вченого до тих інтерпретацій, які він привносить у текст і джерело яких недостатньо усвідомлює. Концепт «рефлексивності» добре відомий насамперед у дослідженнях якісного типу. Водночас (тут ми спираємося на власний науковий досвід та спілкування з колегами-соціологами) проблема рефлексивності в межах наукової практики не менш гостро постає в колах тих соціологів, які дотримуються кількісної парадигми. Доволі значною серед них є частка інтерпретацій, достовірність яких може бути поставлена під сумнів.

Далі ми наведемо ті пункти самоконтролю (орієнтири рефлексивності), які є корисними для покращення достовірності інтерпретацій, що їх формулює дослідник²⁶:

²⁵ Докладніше див.: [Майерс, 2003: сс. 138–157].

²⁶ Наведені пункти є нашою інтерпретацією запропонованих Джоном Кресвеллом принципів рефлексивного мислення під час підготовки дослідницьких звітів [Creswell, 2007: p. 180].

1. Чи є в мене якась політична зацікавленість (у широкому розумінні), яка впливає на оцінювання, узагальнення та опис наукових фактів?

2. Чи не формую я остаточних теоретичних положень у такому стилі, який знімає з мене відповідальність за ту інтерпретацію, якої я дотримуюсь?

3. Якою мірою мій аналіз є альтернативним стосовно здорового глузду чи домінантного дискурсу?

Додаток 1

Змістово валідний варіант методики

Завдання для респондента.

Припустімо, що в загальних рисах студентів можна поділити на три типи – залежно від їхнього ставлення до навчання:

А. Найменш сумлінні студенти, які здебільшого не докладають зусиль до навчання, сподіваються на вдалий збіг обставин і на те, що всі заборгованості можна буде «закрити» в кінці семестру, а іспити й заліки скласти завдяки допомозі одногрупників або навіть практично нічого не роблячи.

В. Студенти, котрі балансують між підготовкою тих завдань, які є найбільш важливими, та ігноруванням тих завдань, які не мають принципового значення; використовують ранжування викладачів за суворістю й вимогливістю з метою відповідної концентрації зусиль і воліють відвідувати ті пари, які мають більшу вагу стосовно навчальної дисципліни.

С. Найсумлінніші, котрі ставляться до навчання максимально відповідально, намагаються готувати всі завдання, передбачені навчальними вимогами, здобути максимум знань і постійно відвідують пари.

А тепер, використовуючи наведену нижче шкалу, **ЗАЗНАЧТЕ МІСЦЕ, НА ЯКЕ ВИ БИ ПОСТАВИЛИ ПЕРЕЛІЧЕНИХ ДАЛІ СТУДЕНТІВ**, орієнтуючись на ці три типи. Зверніть увагу на те, що не можна вибирати «чистий» тип (**А**, **В** або **С**), натомість потрібно вибрати **ОДНЕ** зі значень між двома «чистими» типами (між **А** і **В** або між **В** і **С**).

	1	2	3	4	5		6	7	8	9	10	
A	A-90%	A-70%	A-50%	A-30%	A-10%	B	B-90%	B-70%	B-50%	B-30%	B-10%	C
	B-10%	B-30%	B-50%	B-70%	B-90%		C-10%	C-30%	C-50%	C-70%	C-90%	

Змістово невалідний варіант методики

Завдання для респондента.

Припустімо, що в загальних рисах студентів можна поділити на три типи – залежно від їхнього ставлення до навчання:

A. Студенти, котрі балансують між підготовкою тих завдань, які є найбільш важливими, та ігноруванням тих завдань, які не мають принципового значення; використовують ранжування викладачів за суворістю й вимогливістю з метою відповідної концентрації зусиль і воліють відвідувати ті пари, які мають більшу вагу стосовно навчальної дисципліни.

B. Найсумлінніші, котрі ставляться до навчання максимально відповідально, намагаються готувати всі завдання, передбачені навчальними вимогами, здобути максимум знань і постійно відвідують пари.

А тепер, використовуючи наведену нижче шкалу, **ЗАЗНАЧТЕ МІСЦЕ, НА ЯКЕ ВИ БИ ПОСТАВИЛИ ПЕРЕЛІЧЕНИХ ДАЛІ СТУДЕНТІВ**, орієнтуючись на ці два типи. Зверніть увагу на те, що не можна вибирати «чистий» тип (**A** чи **B**), натомість потрібно вибрати **ОДНЕ** зі значень між цими двома «чистими» типами.

	1	2	3	4	5	
A	A-90%	A-70%	A-50%	A-30%	A-10%	B
	B-10%	B-30%	B-50%	B-70%	B-90%	

РОЗДІЛ 2. РОЗРОБЛЕННЯ ШКАЛ ТА ІНДЕКСІВ ДЛЯ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І МАСОВИХ ОПИТУВАНЬ

2.1. Індекс суб'єктивної надійності респондентів: конструювання та апробація

Інструментарій вимірювання в соціальних дослідженнях зазвичай зводиться суто до технічного засобу вимірювання – шкали, тоді як сама людина, котра фіксує на цій шкалі свої думки й оцінки, – це теж інструмент вимірювання, хоча й дуже специфічний. Тому важливим є питання, наскільки надійним є сам респондент як інструмент вимірювання.

«У соціологічному або психологічному вимірюванні, – наголошує С. Хайтун, – людина використовується як “прилад” безпосередньо, виступаючи тут респондентом чи експертом» [Хайтун, 2005: с. 23]. Через людську природу приладу в соціальному вимірюванні, на його думку, виникає слабка відтворюваність результатів вимірювання значень індикатора. Звідси й численні проблеми з об'єктивними показниками сталості й узгодженості даних. Але «людські вади», з погляду надійності вимірювання, почасти можуть компенсуватися завдяки унікальній здатності людини виступати в ролі суб'єкта оцінювання власної надійності. І в тому разі, коли суб'єктивні оцінки підтверджують об'єктивні показники надійності, з'являються додаткові підстави говорити про те, що вимірювання здійснюється «надійним інструментарієм». Такий підхід до розуміння й вимірювання надійності вимагає створення методичної процедури, яка би давала змогу респондентові різнобічно оцінювати свою надійність під час інтерв'ю. Звісно, для соціолога, зорієнтованого насамперед на вибіркові дослідження, питання про надійність респондента може здатися «зайвою проблемою» – з огляду на те, що хоч яким «надійним» буде потенційний респондент, він повинен мати, за можливості, рівну ймовірність потрапляння до вибірки із «найненадійнішим». Однак необхідність вимірювання «суб'єктивної надійності» зумовлена, ясна річ, не перспективою добору «потрібних»

респондентів, а можливістю створення й коригування запитань, шкал і тестів, що допомагають якомога більшій кількості людей відчувати (в ролі респондентів) власну надійність.

На якість соціологічної інформації, одержуваної опитувальними методами, істотно впливають чинники, що залежать від респондента: його щирість, зацікавленість, знання, готовність до співпраці, правильність розуміння поставлених запитань, здатність зосередитися на виконанні завдання, абстрагуватися від перешкод і впливу людей довкола нього. Розроблено також низку методичних процедур, що вможливають виявлення окремих показників «ступеня надійності» людини у тому разі, коли вона виступає в ролі респондента.

Традиція з'ясування ступеня компетентності респондента щодо теми дослідження сягає 1950-х років, коли була розроблена так звана «лійка Геллапа». Надалі використання запитань-фільтрів для визначення «надійності» респондента як «приладу», здатного продукувати сформовану думку, а не спонтанну реакцію на форму та ситуацію опитування, стало поширеною практикою в роботі провідних опитувальних служб і академічних центрів [Оссовський, 1998: с. 42].

Особливу увагу в методичній літературі приділено використанню контрольних запитань, які «в зміненому формулюванні, що маскує їхній істинний смисл, спрямовані на перевірку щирості респондента» [Рукавишников, Паниотто, & Чурилов, 1984: с. 85]. Рівень щирості відповідей респондента вивчають на підставі аналізу відсутніх відповідей на запитання анкети [Назарова, 1999] або за допомогою експертних оцінок [Мягков, 2002a]. Останній метод передбачає оцінювання інтерв'юерами за спеціальними шкалами реакцій респондента на запитання анкети – його свободи або напруженості під час відповіді на ці запитання, його зацікавленості темою інтерв'ю, його ставлення до ситуації опитування тощо. Експертні методи застосовують для визначення не лише щирості, а й ступеня зацікавленості респондентів, їхньої самостійності (незалежності від підказок інтерв'юера) [Погосян, 1985: сс. 98–99]. Інколи використовують метод комбінованої перевірки респондента «на компетентність», коли експертні оцінки інтерв'юерів зіставляють із самооцінками респондентів [Manfield, 1971: p. 630].

Наявність знань, необхідних для відповіді на запитання інтерв'ю, визначається не лише запитаннями-фільтрами, а й

опосередковано – на підставі аналізу відмов відповідати на запитання та вибору варіантів на кшталт «Важко відповісти», «Не знаю», «Не цікавлюся». Прикладом може слугувати “*oriniation index*”, що обчислювався для кожного респондента як кількість його відповідей на запитання анкети й корелював із рівнем освіти опитуваного [Gergen & Back, 1966: p. 388].

Інша стратегія перевірки «надійності» респондента – так звані «запитання про запитання». Цей вид запитань соціологи використовують для оцінювання щирості, сталості, адекватності відповідей респондента, сенситивності самих запитань, стомлюваності респондентів у процесі інтерв'ю тощо. За приклад може правити дослідження, у процесі якого респондентам пропонували повторно відповісти на низку запитань через два-три тижні після інтерв'ю. Уперше їх просили дати максимально щирі відповіді («для себе»), а вдруге – відповісти так, ніби вони невпевнені в конфіденційності опитування і не довіряють інтерв'юєрові [Мягков, 2001: с. 93]. Особливо популярними «запитання про запитання» є в тих випадках, коли вивчаються особливості сприйняття респондентом сенситивних запитань, що стосуються тем, здатних спричинити ніяковість і негативні реакції [Bradburn, Sudman, Blair, & Stoking, 1978: p. 224].

Л. Шарп та Дж. Френкель розробили спеціальний блок питань, щоби визначити, наскільки щорічне дослідження домогосподарств (*Annual Housing Survey*), котре проводилося в США, стомлювало респондентів і було для них обтяжливим. Для цього було вирішено два типи індикаторів стомлюваності (незацікавленості, напруженості) респондентів: а) об'єктивні, що фіксувалися інтерв'юєром (кількість перерваних з ініціативи респондента інтерв'ю, кількість відмов відповідати, вибір варіанта відповіді «Не знаю»); б) суб'єктивні, які, власне, і є запитаннями до респондентів про опитувальник та інтерв'ю загалом. На підставі суб'єктивних індикаторів визначали інтерес респондентів до інтерв'ю, легкість заповнення опитувальника, задоволеність від інтерв'ю, важливість інтерв'ю тощо [Sharp & Frankel, 1983: p. 43]. Ч. Кеннел та М. Аксельрод вивчали реакції респондентів з огляду на точність та правильність повідомлюваної інформації. Дослідження було зорганізоване в такий спосіб, що після проведення звичайного опитування кожному респондентові надсилали лист, що містив

десять запитань, котрі стосувалися його реакції на бесіду з інтерв'юером. Серед цих запитань були й такі: «Наскільки цікавим для Вас було інтерв'ю?», «Хотіли би Ви ще раз узяти участь у інтерв'ю?», «Чи були в анкеті запитання, які, на Вашу думку, є надто особистими?» тощо [Cannel & Axelrod, 1956].

Одна із істотних проблем, яка опосередковано пов'язана з надійністю, полягає в необхідності екстраполювати у формулюванні запитань індивідуальний досвід окремих респондентів на досвід більших соціальних груп (інакше кажучи, у надмірному узагальненні того, що є індивідуальним). Через це недостатньо враховується або й зовсім «випадає» з поля зору досвід тих маргіналізованих індивідів/груп, чие існування лишається «непоміченим» на тлі макросоціальних процесів та офіційних ідеологій, оскільки їхній життєвий світ вважається або неважливим, або «недосяжним» стосовно можливості його дослідження. Уміння почути голос маргіналізованої групи (наприклад, етнічних або релігійних меншин) вимагає від дослідника та інтерв'юера додаткових зусиль і навичок, адже досвід цих респондентів важко вписати в узагальнену термінологію або формалізований перелік відповідей. Процес дослідження досвіду маргіналізованих груп передбачає добір таких стратегій «слухання» (тобто відповідної поведінки інтерв'юера, прийомів проведення інтерв'ю, формулювання запитань), котрі дають змогу «почути» відповідь тих, хто був позбавлений голосу, хто змушений розповідати про свій досвід «мовою» домінантної групи, яку він не завжди добре знає або в якій бракує засобів, що дали би йому змогу бодай якось артикулювати замовчуваний досвід. Таке дослідження потребує, крім того, аналізу обмежень, що їх накладає дослідник через конструювання предмета обговорення, та врахування труднощів, які можуть у цьому процесі з'являтися. Суттєву роль відіграє й узгодження моделей пояснення, що застосовуються інтерв'юером та респондентом. З огляду на це в опитуванні слід передбачити можливість для респондентів повідомити про проблеми, з якими вони стикаються, відповідаючи на запитання. Такою стратегією може бути **тест суб'єктивної надійності**, здатний не тільки фіксувати формальну «ненадійність» респондента (або певної категорії респондентів), а й загострювати увагу дослідника на проблемах, що призводять до недостатньої надійності відповідей представників певних маргінальних груп.

Навіть якщо дослідникові вдається «почути» й зафіксувати досвід маргіналізованої групи, постає проблема його «перекладу» мовою наукової спільноти через опрацювання результатів дослідження, включно з кодуванням, моделюванням, аналізом та «монтуванням» результатів у дослідницький текст, до того ж з огляду на «прочитання» текстів аудиторією. На думку Р. Гана, важливими передумовами достовірності отримуваних відповідей мають бути: а) використання саме таких запитань, у яких будь-який пересічний респондент є компетентним; б) відповідний інструментарій, який додатково дає змогу визначати та фіксувати варіації між окремими респондентами у кожному запитанні [Hahn, 1990].

Інша проблема, пов'язана із суб'єктивними чинниками надійності, – нездатність респондента правильно відповісти на запитання. Це трапляється, зокрема, коли важко оцінити явище, про яке питають, або в ситуації, коли людина виявляється некомпетентною й не хоче цього показати. Рівень сприйняття та рефлексії респондента, його соціокультурна компетентність теж можуть впливати на вміння й можливості щодо формулювання відповіді належним чином. Наприклад, американський соціолог Ф. Блумстейн виявив зв'язок між імовірністю збігу моральної оцінки певної діяльності та стереотипним приписуванням цих дій окремим акторам [Blumstein, 1973]. Гіпотеза дослідника, яку він згодом підтвердить, полягає в тому, що неморальна поведінка «доброї» людини отримує більш негативну оцінку, ніж неморальна поведінка «злої», і навпаки. Отже, оцінювання тієї самої поведінки різних акторів чи соціальних груп може давати значні розбіжності у відповідях. Проте, розглядаючи цю проблему, автор залишає невирішеним питання про те, як соціолог зможе вказати на такі феномени у своєму аналізі надійності зібраної інформації.

Ще одна процедурна проблема, яка також може впливати на надійність і тому має враховуватися дослідниками, – це мотивація респондентів до участі в опитуванні. Як вважає щойно згаданий Р. Ган, опитування буде успішним, якщо учасник щиро зацікавлений. Дослідник повинен брати до уваги різні мотиви участі респондентів у дослідженні, оскільки ці мотиви можуть впливати на відповіді [Hahn, 1990]. Автор висловлює пропозицію замінити стандартну анкету для інтерв'ю записами у формі простої розмови. Він закликає дослідників приділяти більше уваги «антро-

пології комунікації» та застосовувати під час опитування техніку «думання вголос над відповіддю». На думку Гана, такий метод допомагає дослідникам помічати труднощі, які виникають в процесі розуміння запитання та пошуку відповідей респондентами. Утім, тут постає проблема способів фіксації таких роздумів респондента, їх опрацювання та подальшого врахування в процесі аналізу відповідей.

Іншу стратегію пропонує М. Литвин. У своїй книзі «Як вимірювати валідність та надійність соціологічних опитувань» він описує методику Г. Шумана [Litwin, 1995: р. 44], котра полягає у використанні уточнювальних відкритих запитань-продовжень (*open follow-ups*) у рандомізованих зондажах (інтерв'юер випадково вибирає запитання). Або ж дослідник сам визначає запитання чи певні категорії респондентів, щодо яких мають ставитися уточнювальні запитання-продовження, зокрема:

– Чи могли би Ви розповісти мені трохи більше, що саме Ви мали на увазі?

– Чи могли би Ви розповісти мені трохи більше, про що саме Ви думали?

– Можете навести приклад?

Такий зондаж дає змогу знайти «проблемні місця» у відповідях респондентів та побачити групу людей, для яких запитання було не зовсім зрозумілим, що істотно допомагає соціологові в процесі опрацювання даних та інтерпретації одержаних відповідей.

Важливим для нашої подальшої роботи висновком із проаналізованих праць було те, що будь-яке соціологічне дослідження базується на процесі постійної взаємодії та комунікації між соціологом та індивідами/групами, що потрапляють у фокус його дослідницьких інтересів. Навіть на етапі підготовки дослідницького інструментарію соціолог має постійно «звіряти» свою теоретико-методологічну схему вимірювання явища, котре він планує дослідити, із суб'єктивним світом потенційних респондентів. Такий уявний діалог із респондентами допомагає зробити інструментарій доступнішим, що, своєю чергою, впливає на точність вимірювання соціального явища. Проте на етапі оцінювання надійності респонденти та їхня думка часто «випадають» із поля зору дослідника, начебто позбавляючись «голосу». Через цю прогалину виникає потреба запровадити ще один критерій оціню-

вання надійності – врахування думки самого респондента, його суб'єктивного сприйняття об'єктивних явищ, доповненого вмінням соціолога перекласти це сприйняття на мову соціологічної методики, яка й має забезпечити те, що ми пропонуємо називати «суб'єктивною надійністю».

У працях, котрі фіксують окремі оцінки респондентів з питань, пов'язаних з інтерв'ю, значне місце посідає метод «самооцінювання надійності», коли респондент визначає ступінь власної компетентності, зацікавленості та готовності до співпраці з інтерв'юерами. Але дотепер немає методики, яка би давала змогу отримувати інтегральну оцінку того феномена, котрий ми називаємо «суб'єктивною надійністю», трактуючи її як інтегральне оцінювання респондентом самого себе як надійного джерела соціальної інформації.

Розроблення шкали для індексу суб'єктивної надійності

Аналіз методичної літератури та узагальнення багаторічного досвіду проведення масових опитувань дав змогу виокремити в концепті суб'єктивної надійності низку компонентів, котрі підлягають оцінюванню з боку респондента: а) зрозумілість інструмента опитування або його частини; б) достатність знань для відповіді на поставлене запитання чи блок питань; в) інтерес до теми опитування; г) упевненість у виборі найліпшого варіанта відповіді на поставлені запитання; д) сталість власної думки; е) незалежність думки від впливу оточення; є) можливість щиро відповідати на поставлені запитання. Крім того, передбачалося, що вимірювання концепту суб'єктивної надійності може будуватися на самооцінках, що стосуються окремих запитань, блоків питань або опитувальника загалом.

Можливість побудови адитивного (сумарного) індексу суб'єктивної надійності (ІСН), що інтегрує перелічені вище індикатори, ґрунтується на тому, що окремі аспекти ставлення до виконання того чи іншого завдання (а інтерв'ю, власне, є добровільним виконанням респондентом завдання інтерв'юера) зазвичай узгоджені настільки, наскільки існує узгодженість виявів особистості в її ставленні до виконуваної справи. Ми спиралися на таке припущення: якщо людина виявляє, наприклад, щиро сумлінне ставлення до справи, то вона завжди знайде в ній певний інтерес, намага-

тиметься мобілізувати свої знання й навички, продемонструвати певну незалежність суджень, зосередитися на виконанні завдання в такий спосіб, щоби бути впевненою в своїх відповідях у конкретний момент і в разі можливого повторного тестування. Саме цю гіпотезу й було закладено в процедуру конструювання індексу суб'єктивної надійності. Перевірялася ця гіпотеза під час пілотажного опитування цільової групи зі 100 респондентів із різним рівнем освіти – від початкової до вищої, із рівним статевим і пропорційним населенню віковим складом. Для пілотажу було відібрано два запитання, що стосувалися самоідентифікації респондента та геополітичних орієнтацій, а також розроблено шкалу для фіксації окремих аспектів суб'єктивної надійності щодо обох запитань (додаток 1). Згідно з даними пілотажного опитування коефіцієнт внутрішньої узгодженості альфа Кронбаха для розглянутого індексу становив близько 0,8, що свідчило про можливість побудови інтегрального індексу суб'єктивної надійності.

У процесі розроблення вищезазначеного індексу були використані різні типи шкал для вимірювання компонентів суб'єктивної надійності – номінальна та порядкова, подібна до шкали Лайкерта (додатки 1–3). Були також здійснені методичні спроби використання ІСН для окремого запитання анкети, для блоку питань та анкети загалом, про що йтиметься далі.

Інструкція та валідизований блок запитань для вимірювання індексу суб'єктивної надійності наведені нижче. Формулювання запитань можна модифікувати залежно від того, чи застосовується шкала ІСН до окремого запитання / блоку питань, чи до анкети загалом.

Щоби допомогти нам у майбутньому покращити формулювання наших запитань¹, будь ласка, дайте відповіді на такі питання.

1. Скажіть, будь ласка, наскільки Вам загалом був зрозумілий або незрозумілий зміст запитань?

1. Цілком зрозумілий.
2. Радше зрозумілий.
3. Важко сказати, зрозумілий чи ні.
4. Радше незрозумілий.
5. Зовсім незрозумілий.

¹ Можливі варіації – «запитання стосовно...», «блоку запитань стосовно...», «запитань анкети».

2. Цікаво чи нецікаво було Вам відповідати на запитання?

1. Цікаво.
2. Радше цікаво.
3. Важко сказати, цікаво чи ні.
4. Радше нецікаво.
5. Нецікаво.

3. Як Ви вважаєте, достатньо чи недостатньо у Вас інформації для того, щоби відповісти на поставлені запитання?

1. Цілком достатньо.
2. Радше достатньо.
3. Важко сказати, достатньо чи ні.
4. Радше недостатньо.
5. Зовсім недостатньо.

4. Упевнені Ви чи неупевнені, що відповіді, які Ви обрали, найліпше віддзеркалюють Вашу думку?

1. Цілком упевнений(-а).
2. Радше упевнений(-а).
3. Важко сказати, упевнений(-а) чи ні.
4. Радше неупевнений(-а).
5. Зовсім неупевнений(-а).

5. Як Ви вважаєте, зміняться чи не зміняться Ваші відповіді на запитання, якщо Вам поставлять їх через кілька днів?

1. Не зміняться.
2. Радше не зміняться.
3. Важко сказати, зміняться чи ні.
4. Радше зміняться.
5. Зміняться.

6. Як Ви вважаєте, чи вплинуло оточення на Вашу думку під час відповідей на ці запитання?

1. Не вплинуло.
2. Радше не вплинуло.
3. Важко сказати, вплинуло чи ні.
4. Радше вплинуло.
5. Вплинуло.

7. Чи є якісь обставини, що могли завадити Вам одверто відповісти на запитання?

1. Є такі обставини.
2. Радше є.
3. Важко сказати, є чи ні.
4. Радше ні.
5. Немає таких обставин.

Побудова та статистичний аналіз індексу суб'єктивної надійності

Апробація різних модифікацій методики вимірювання ІСН здійснювалася впродовж 2006–2007 років у межах виконуваних Інститутом соціології НАН України та Центром соціальних і маркетингових досліджень “SOCIS” опитувань громадської думки населення України – «Омнібус–2006» та «Омнібус–2007». У цих дослідженнях була використана багатоступенева випадкова вибірка з квотним відбором респондентів на останньому етапі. Вибірка репрезентувала доросле населення України (не молодше 18 років) за статтю, віком, освітою, типом поселення та областями. Обсяг вибіркової сукупності в кожному опитуванні становив 1800 респондентів.

До анкети дослідження 2006 року ввійшов блок питань, які стосувалися оцінювання респондентами свого сприйняття двох досить різних за змістом запитань, використаних у пілотажному дослідженні. З метою вимірювання суб'єктивної надійності для кожного з цих двох індикаторів респондентам було запропоновано відповісти на сім питань методики. На підставі відповідей респондентів на ці сім запитань (додаток 1) було створено два блоки дихотомічних змінних. Один блок вимірював компоненти суб'єктивної надійності для запитання про самоідентифікацію, а другий – для запитання про зовнішньополітичні орієнтації. Обидва блоки виявилися достатньо внутрішньо узгодженими для того, щоби можна було побудувати відповідні адитивні індекси (за сумою дихотомічних змінних з відповідного блоку). Обидва блоки характеризувалися однаковими значеннями коефіцієнта надійності (альфа Кронбаха), який становив 0,79. Це значення досить високе, щоби можна було: по-перше, говорити про існування концепту суб'єктивної надійності стосовно кожного з двох запитань; по-друге, вимірювати ці концепти відповідними адитивними індексами. Цікаво, що величина показника надійності виявилась однаковою для обох інструментів вимірювання, незважаючи на те, що запитання, для яких вимірюється ІСН, істотно різняться за низкою параметрів (як-от предмет, котрого стосується запитання, кількість варіантів відповіді, складність). Цікаво й те, що обидва адитивні індекси (ІСН₁ – показник для запитання про самоідентифікацію, ІСН₂ – показник для запитання про зовнішньополітичні орієнтації)

сильно корелювали між собою (коефіцієнт кореляції Пірсона r_{12} дорівнював 0,80). Така висока кореляція дала підстави стверджувати, що концепт суб'єктивної надійності респондента не пов'язаний з конкретним запитанням із інструментарію дослідження.

Методика для вимірювання ІСН була сконструйована в такий спосіб, що кожне оцінне запитання стосувалося як питання про самоідентифікацію, так і про зовнішньополітичні орієнтації. Аналіз розподілів цих оцінок показав, що переважна більшість респондентів (від 90% до 98%) однаково оцінили обидва запитання. Наприклад, 91,5% опитаних однаково оцінили зрозумілість змісту цих запитань, 93% – достатність своїх знань для відповіді на обидва запитання, 93% – свій інтерес до обох запитань. Те, що респондент певною мірою «одночасно» (у межах однієї відповіді) оцінював одразу два запитання, могло, серед іншого, вказувати на необхідність визначення кореляції оцінок. Тому важливо було з'ясувати, якою мірою корелювали оцінки запитань чи блоків питань, що за змістом мало пов'язані між собою й «не стикаються» в анкеті.

До анкети, застосованої в опитуванні 2006 року, ввійшов також блок питань про ставлення респондента до вступу України до НАТО та запитання для оцінювання респондентом власної надійності, в яких використовувалася п'ятибальна шкала, подібна до шкали Лайкерта (формулювання запитань наведено в додатку 2). Самооцінки надійності вможливили визначити величину ІСН для блоку пов'язаних за змістом запитань щодо НАТО. Дані самооцінок виявилися достатньо узгодженими між собою (коефіцієнт альфа Кронбаха був досить високий – 0,78). Це дало змогу розрахувати адитивний індекс суб'єктивної надійності для блоку запитань про ставлення до НАТО загалом – ІСН₃. Показник ІСН₃ досить високо корелював із побудованими раніше показниками ІСН₁ ($r_{13} = 0,54$) та ІСН₂ ($r_{23} = 0,57$), але істотно менше, ніж корелювали між собою ІСН₁ та ІСН₂ (див. вище). Отже, можна зробити висновок, що збільшення «відстані» між запитаннями в анкеті негативно впливає на кореляцію ІСН для цих запитань. З огляду на те, що кореляція між показниками ІСН для різних запитань не є абсолютною навіть для запитань, розташованих поруч, це дає підстави стверджувати, що ІСН характеризує не лише респондента, а й певні властивості інструмента опитування (інакше кажучи, значення ІСН залежить не тільки від респондента, а й від інструмента опитування).

Ми розглянули також зв'язок між ІСН і відмовою респондентів давати конкретні відповіді. Свідченням бажання уникнути відповіді виступає вибір варіанта «Важко сказати». Логічно припустити, що така невизначеність відповіді зумовлена невисокою суб'єктивною надійністю.

Серед відповідей на запитання про зовнішньополітичні орієнтації був варіант «Важко відповісти», який обрали майже 11% респондентів. Як показують результати однофакторного дисперсійного аналізу, в групі респондентів, котрі вибрали цей варіант (у такий спосіб, власне, ухилившись від конкретної відповіді), середній показник суб'єктивної надійності для цього запитання ІСН₂ істотно нижчий, ніж у інших групах (табл. 1). Водночас між усіма групами

Таблиця 1

Середні значення ІСН для груп респондентів, котрі однаково відповіли на запитання: «Якому шляхові розвитку України Ви віддасте перевагу?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Кількість респондентів (N)</i>	<i>Відсоток респондентів</i>	<i>Середнє значення ІСН₁</i>	<i>Стандартне відхилення ІСН₁</i>	<i>Середнє значення ІСН₂</i>	<i>Стандартне відхилення ІСН₂</i>	<i>Середнє значення ІСН₃</i>	<i>Стандартне відхилення ІСН₃</i>
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	290	16,2	6,09	1,51	5,88	1,58	5,31	1,33
Розвивати відносини переважно з Росією	161	9,0	5,83	1,85	5,80	1,84	5,21	1,40
Зміцнювати найперше східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	510	28,4	6,28	1,30	6,28	1,28	5,54	1,29
Установлювати зв'язки насамперед із розвиненими країнами Заходу	270	15,1	6,36	1,18	6,10	1,32	5,45	1,34
Спіратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	329	18,3	6,10	1,47	5,99	1,47	5,25	1,27
Різні регіони України мають обирати свій шлях	35	1,9	5,26	2,17	5,11	2,22	4,98	1,73
Інше	6	0,3	6,17	0,75	6,00	0,63	5,64	0,95
Важко відповісти	191	10,7	4,64	2,11	3,71	1,95	4,25	1,77
УСЬОГО	1792	100,0	5,99	1,61	5,80	1,70	5,26	1,42

респондентів, які обрали інші варіанти відповіді на це запитання, значущих відмінностей середнього значення індексу суб'єктивної надійності не виявлено (виняток – прихильники розширення зв'язків із СНД та зміцнення східнослов'янського блоку).

Схожі тенденції демонструють показники ICH_1 і ICH_3 , побудовані для інших частин анкети – запитання про самоідентифікацію респондента та блоку запитань про вступ України до НАТО. Як видно з таблиці 1, група респондентів, котрі ухилилися від конкретної відповіді на запитання про зовнішньополітичні орієнтації, має найнижчі значення показника ICH , обчисленого не тільки для цього запитання, але й для запитання про самоідентифікацію та для блоку питань про НАТО. Крім того, найменше значення в групі тих, хто вибрав варіант «Важко відповісти» для запитання про зовнішньополітичні орієнтації, має саме ICH_2 , хоча загальне (для всієї вибірки) середнє значення цього індексу для запитання про зовнішньополітичні орієнтації виявилось значуще вищим, ніж для запитання про НАТО (ICH_3). Ми здійснили таке ж порівняння середніх і для груп респондентів, які однаково відповіли на запитання про НАТО. І тут у групах респондентів, котрі вагалися з відповіддю на те чи інше запитання про НАТО, середнє значення всіх трьох показників ICH теж було нижчим, ніж у інших групах. Окрім того, відмінність була максимальною для показника ICH_3 , що належить саме до блоку питань про НАТО. Інакше кажучи, є зв'язок між ваганнями щодо відповіді на запитання анкети та показником суб'єктивної надійності (ті, хто уникає відповіді, назагал як група характеризуються нижчою суб'єктивною надійністю). Ця тенденція властива показникам суб'єктивної надійності, обчисленим для різних запитань, але яскравіше вона виявляється для показника, що стосується того запитання, про відхилення від конкретної відповіді на яке йдеться.

Ми також розглянули зв'язок між показником ICH_3 і кількістю виборів варіанта «Важко сказати» у блоці питань про НАТО. Досить високий від'ємний коефіцієнт кореляції ($r = -0,53$) засвідчує, що й «усередині» блоку питань про НАТО простежується зв'язок між суб'єктивною надійністю та вибором цього варіанта відповіді – чим вищою є суб'єктивна надійність респондента, тим рідше він ухилиється від конкретної відповіді на поставлене запитання.

Отже, ми мали три вимірювання ICH : два – щодо окремих запитань і одне – стосовно змістового блоку питань (табл. 2). Результати

цих трьох вимірювань доволі високо корелювали між собою, що дало змогу висунути гіпотезу про існування властивості суб'єктивної надійності незалежно від змісту й форми конкретних запитань та виміряти цю властивість. Трьох скорельованих вимірювань було достатньо для застосування факторного аналізу, за допомогою якого (метод головних компонент) вдалося виокремити один фактор, що пояснював 76% загальної дисперсії.

Таблиця 2

Матриця факторних навантажень для аналізу трьох вимірювань концепту суб'єктивної надійності (дослідження «Омнібус-2006»)

<i>Показники індексу суб'єктивної надійності</i>	F_1
ICN ₁ — показник для запитання про самоідентифікацію респондента	0,903
ICN ₂ — показник для запитання про зовнішньополітичні орієнтації	0,916
ICN ₃ — показник для блоку запитань про вступ України до НАТО	0,790

Виокремлений фактор акумулював у собі значну частку загальної дисперсії трьох вимірювань ICN, і його можна було розглядати як інтегральний індекс суб'єктивної надійності, не пов'язаний з конкретним запитанням чи блоком питань в опитувальнику. З іншого боку, цей фактор дуже високо корелював зі звичайною сумою трьох вимірювань ICN, на основі яких він був побудований ($r = 0,96$). До того ж уся сукупність індикаторів, із яких склалися три вимірювання ICN (14 дихотомічних індикаторів і сім індикаторів, вимірюваних за п'ятибальною шкалою), мала досить високу внутрішню узгодженість. Коефіцієнт альфа Кронбаха для всієї сукупності індикаторів дорівнював 0,85. Отже, цілком правомірно можна було стверджувати, що проста сума трьох вимірювань ICN дає такий самий результат вимірювання, що й виокремлений фактор. Тому ми розглядали суму трьох вимірювань суб'єктивної надійності як інтегральний індекс, не пов'язаний з конкретним запитанням або блоком питань в опитувальнику. Шляхом простих лінійних перетворень ми отримали індекс із діапазоном значень від 1 до 5 (вище значення індексу означає більшу впевненість респондента у власних відповідях і його більшу суб'єктивну надійність як джерела інформації в опитуванні).

Оскільки ми не мали досвіду використання цього інструмента вимірювання (щоби можна було говорити про динаміку ІСН), у нас не було норм для сконструйованого індексу. Тож у інтерпретаціях значень індексу ми могли спиратися тільки на емпіричний розподіл. Для даних дослідження 2006 року середнє значення такого інтегрального індексу дорівнювало 4,22 із достатньо вузьким довірчим інтервалом (для довірчої ймовірності 0,95 ми мали довірчий інтервал $4,22 \pm 0,03$). Медіанне значення індексу становило 4,33 (тобто у половини вибірки цей показник був не більшим за 4,33, а в іншій половині – не меншим за це значення). Поданий у таблиці 3 децильний розподіл індексу показує, що розподіл суттєво зміщений у правий бік (більшість значень розташовано досить близько до правого полюса шкали).

Таблиця 3

**Децильний розподіл значень інтегрального індексу
суб'єктивної надійності (дослідження «Омнібус–2006»)**

1-й дециль	2-й дециль	3-й дециль	4-й дециль	5-й дециль	6-й дециль	7-й дециль	8-й дециль	9-й дециль
3,29	3,67	3,95	4,14	4,33	4,52	4,71	4,81	5,00

До інструмента опитування 2006 року було також додано «шкалу брехні» (*L*-шкала) з опитувальника ММРІ. Показник надійності для цієї шкали (альфа Кронбаха), одержаний в нашому опитуванні, виявився досить високим (він дорівнював 0,76), а індекс «брехні» не мав статистично значущих кореляцій із розглянутими вище вимірюваннями концепту суб'єктивної надійності. Отже, ми могли стверджувати, що ІСН вимірює концепт, який істотно відрізняється від того, що його вимірює *L*-шкала опитувальника ММРІ.

Побудований на даних 2006 року ІСН мав такі властивості:

- не фіксувалося статистично значущого зв'язку між суб'єктивною надійністю респондента та його віком (коефіцієнт кореляції Пірсона $r = -0,03$ статистично незначущий на рівні $p < 0,05$);
- респонденти з вищим рівнем освіти мали тенденцію демонструвати вищий рівень суб'єктивної надійності – індекс, статистично значущий на рівні $p < 0,01$, додатно корелював з рівнем освіти респондента ($r = 0,14$);
- респонденти з вищим рівнем доходів теж мали тенденцію демонструвати вищий рівень суб'єктивної надійності – індекс не

сильно, але статистично значуще на рівні $p < 0,01$ корелював із рівнем доходів респондента ($r = 0,1$);

– мешканці міст демонстрували вищий рівень суб'єктивної надійності, ніж сільські жителі, – середні значення індексу у відповідних групах різнилися статистично значуще на рівні $p < 0,05$;

– респонденти, котрі мали роботу в момент опитування, демонстрували вищий рівень суб'єктивної надійності, ніж ті, хто не працював, – середні значення індексу у відповідних групах відрізнялися статистично значуще на рівні $p < 0,05$.

Ми розглянули також кількість виборів респондентом варіанта «Важко сказати» (ухилення від конкретної відповіді) та відмов відповідати на запитання анкети. Цей показник, серед іншого, характеризує складність анкети для респондента. Чим частіше респондент уникає конкретної відповіді або взагалі не відповідає, тим складнішою видається йому анкета. Ця складність може зумовлюватися проблематикою запитань, відсутністю в респондента певної думки, його непоінформованістю щодо розглядуваної в запитанні теми, невдалим (незрозумілим, не виправдано складним) формулюванням запитання та ін. Якщо респондент адекватно оцінює складність анкети, то має простежуватися кореляція між його оцінкою власної надійності (здатності бути джерелом надійної інформації) та складністю запитання або анкети загалом. І ця кореляція справді зафіксована в даних 2006 року ($r = 0,39$).

У дослідженні 2007 року було здійснено спробу оцінити суб'єктивну надійність стосовно всієї анкети омнібусного дослідження. З цією метою до підсумкової частини опитувальника було додано шість запитань, які вимірювали на дихотомічному рівні основні компоненти концепту суб'єктивної надійності (зрозумілість запитань, достатність знань для відповіді, інтерес до теми, повнота переліку варіантів відповідей, оцінка стійкості власної думки та оцінка незалежності власної думки від оточення). Повні формулювання цих запитань наведено в додатку 3. Зазначені шість дихотомічних ознак виявилися достатньо узгодженими (коефіцієнт альфа Кронбаха дорівнював 0,68) для того, щоби для них можна було сконструювати відповідний адитивний індекс.

Застосовуючи прості лінійні перетворення, ми отримали аналогічний описаному вище індекс із діапазоном значень від 1 до 5.

Більшість запитань в анкеті дослідження 2007 року не збігалися з анкетною дослідження 2006 року. Проте за довжиною (кількість

запитань), складністю формулювань та тематичним розмаїттям інструменти цих двох досліджень були подібними. За складністю (вимірюваною для кожного респондента як кількість виборів відповіді «Важко сказати» плюс кількість відсутніх відповідей) анкети 2006-го і 2007 років теж були дуже близькими. У даних 2007 року кореляція суб'єктивної надійності зі складністю анкети ($r = 0,35$) мало відрізнялася від відповідної кореляції для даних 2006 року ($r = 0,39$).

Обидва опитування проводилися за схожими вибірками. Хоча в дослідженні 2007 року індекс суб'єктивної надійності вимірювали не зовсім таким самим інструментом, як у 2006-му, результати двох вимірювань для двох подібних за структурою та складністю анкет виявилися досить близькими. Довірчий інтервал для середнього значення ІСН, вимірюваного на даних дослідження 2007 року (для довірчої ймовірності 0,95 ми мали довірчий інтервал $4,26 \pm 0,04$), був близьким до результатів вимірювання з даними 2006 року. Оскільки у 2006-му і 2007 роках опитувалися різні люди, але вибірки за головними соціально-демографічними параметрами в обох дослідженнях були подібні, можна припустити, що на індекс суб'єктивної надійності впливають не індивідуально-психологічні, а соціальні характеристики респондентів. І справді, у даних дослідження 2007 року значення ІСН – так само, як і в даних 2006 року, додатно корелює з освітою респондента ($r = 0,22$; коефіцієнт значущий на рівні $p < 0,01$) та рівнем його доходу ($r = 0,12$; коефіцієнт значущий на рівні $p < 0,05$). У дослідженні 2007 року, як і в дослідженні 2006-го, жителі міста продемонстрували вище значення ІСН, ніж мешканці села. Крім того, у групі працевлаштованих респондентів, якщо порівняти з тими, хто не працював, середнє значення ІСН теж виявилось статистично значуще вищим.

Те, що ми маємо два близькі за своїми значеннями вимірювання для двох подібних за змістом анкет, може слугувати аргументом на користь надійності побудованих інструментів та сталості ІСН. А виразний зв'язок між індексами суб'єктивної надійності, побудованими для окремих запитань чи блоків питань, та ухиленням від відповіді на конкретне запитання (або блок питань), дає підстави висунути гіпотезу про існування внутрішньої структури ІСН, що складається принаймні з двох компонентів: а) пов'язаного з соціальними характеристиками респондентів; б) пов'язаного з темою дослідження та особливостями інструмента опитування.

Перевірка надійності та валідності індексу суб'єктивної надійності із застосуванням МТММ-експерименту²

Для обґрунтованіших висновків щодо методики вимірювання концепту суб'єктивної надійності потребувалися подальші експерименти та нагромадження досвіду використання відповідних інструментів, що дало би змогу уточнити обсяг цього концепту.

З огляду на це індекс суб'єктивної надійності був додатково перевірений 2008 року на валідність та надійність у процесі експерименту із застосуванням МТММ-дизайну.

Дизайн МТММ-експерименту мав такі характеристики:

1. Використання двох ознак. Окрім блоків запитань для побудови ІСН, до інструментарію експерименту було вирішено додати «шкалу брехні» (*L*-шкалу) з опитувальника ММРІ (табл. 4). Передбачалося, що відсутність значущої кореляції між показниками «шкали брехні» та індексом суб'єктивної надійності свідчатиме про те, що «суб'єктивна надійність» є специфічним показником, що характеризує не схильність респондента давати тією чи іншою мірою «соціально бажані» відповіді, а його здатність адекватно оцінювати свою надійність як респондента.

2. Використання умовно «легких» (про голосування на можливих виборах Президента України та на виборах до Верховної Ради) та «складних» запитань (про глобалізацію). Формулювання запитань наведені в додатку 4.

3. Здійснення трьох замірювань:

– до анкети для першого замірювання ввійшли два блоки «легких» запитань і один блок «складних», питання для кожного з блоків для побудови ІСН³, «шкала брехні»;

– анкета для другого замірювання містила один блок «легких» запитань (про голосування на можливих президентських виборах), питання для побудови ІСН, «шкала брехні»;

² *Multitrait-multimethod matrix (MTMM)*, або мультиознаково-мультиметодова матриця – підхід для оцінювання конструктивної валідності набору вимірювань. Сформульований 1959 року Д. Кемпбеллом та Д. Фіске [Campbell & Fiske, 1959]. Паралельно з розробленням цього підходу дослідники запровадили два нових типи валідності – конвергентну (*convergent validity*) та дискримінантну (*discriminant validity*). Конвергентна валідність оцінює, наскільки корелюють вимірювання того самого концепту, які здійснені з використанням різних методів. Інакше кажучи, незалежні вимірювання (здійшені різними методами) того самого теоретичного концепту мають корелювати. Дискримінантна валідність оцінює, наскільки концепти, які не мають корелювати (з огляду на теоретичні положення), не корелюють насправді.

³ У цьому вимірюванні застосовувалася п'ятибальна шкала, подібна до шкали Лайкерта.

– до анкети для третього замірювання було додано один блок «легких» запитань (про вибори Президента України) та питання для побудови ІСН.

4. Застосування двох методів – інтерв'ю для першого замірювання та самозаповнення (анкета надсилалася електронною поштою) для другого й третього замірювань.

5. Проведення панельного дослідження.

План перевірки індексу суб'єктивної надійності на валідність та надійність з використанням МТММ-експерименту складався з таких етапів:

а) перевірка надійності – побудова двох ІСН для однакових за змістом і «складністю» блоків запитань для респондентів, що були опитані одним методом, а також побудова двох ІСН для різних за змістом, але однакових за «складністю» блоків питань для респондентів, що були опитані одним методом. На користь надійності ІСН мала свідчити висока кореляція між двома замірюваннями ІСН для однакових блоків запитань для респондентів, опитаних тим самим методом. На користь надійності ІСН мала також свідчити висока кореляція між двома замірюваннями ІСН (для різних за змістом, але однакових за «складністю» блоків питань) для респондентів, що були опитані одним методом;

б) перевірка конвергентної валідності – побудова двох ІСН для респондентів, опитаних різними методами. На користь конвергентної валідності ІСН мала би свідчити висока кореляція між двома замірюваннями ІСН для респондентів, що були опитані різними методами;

в) перевірка дискримінантної валідності – побудова одного індексу ІСН та індексу «шкали брехні». На користь дискримінантної валідності ІСН мала би свідчити низька кореляція між ІСН і «шкалою брехні».

Експеримент проводився трьома хвилями (замірюваннями), в кожній з яких були опитані ті самі люди. Інтервал між хвилями становив два тижні. Опитування виконувалося в Києві та Боярці. Використовувалася квотна вибірка за статтю й освітою. У першій хвилі було опитано 244 особи. З них у другій хвилі погодилися взяти участь 233 особи, у третій – 226. Після чищення даних у масиві залишилося 207 анкет. На цих даних і виконувався аналіз згідно з описаним вище планом (табл. 5).

Таблиця 4

Очікуваний шаблон кореляцій для підтвердження валідності
та надійності ІСН⁴

Методи	Ознаки	M_1		M_2	
		ІСН	«Шкала брехні»	ІСН	«Шкала брехні»
M_1 (інтерв'ю)	ІСН	l_1 r (ІСН _{1-пр} , ІСН _{1-вр})			
	«Шкала брехні»	k_1 r (ІСН _{1-пр} , ШБ ₁) r (ІСН _{1-вр} , ШБ ₁) r (ІСН _{1-гл} , ШБ ₁)	l_1 Немає		
M_2 (анкета для само- заповнення)	ІСН	l_2 r (ІСН _{1-пр} , ІСН _{2-пр}) r (ІСН _{1-пр} , ІСН _{3-пр})	k_2 r (ІСН _{2-пр} , ШБ ₁)	l_1 r (ІСН _{2-пр} , ІСН _{3-пр})	
	«Шкала брехні»	k_2 r (ІСН _{1-пр} , ШБ ₂) r (ІСН _{1-вр} , ШБ ₂) r (ІСН _{1-гл} , ШБ ₂)	l_2 r (ШБ ₁ , ШБ ₂)	k_3 r (ІСН _{2-пр} , ШБ ₂) r (ІСН _{3-пр} , ШБ ₂)	l_1 Немає

⁴ Умовні позначення у цій та наступній таблиці:

l_1 — діагональ надійності — кореляція між тими самими ознаками, виміряними тим самим методом;

l_2 — діагональ валідності — кореляція між тими самими ознаками, виміряними різними методами;

k_1 — кореляція між різними ознаками (ІСН та «шкала брехні»), виміряними одним методом (інтерв'ю). Зв'язок не має простежуватися. Якщо зв'язок фіксується, то або йдеться про вплив методу, або ж ознаки (ІСН та «шкала брехні») не є незалежними. Якщо кореляція k_1 значно вища, ніж кореляція k_2 , то йдеться про вплив методу;

k_2 — кореляція між різними ознаками (ІСН та «шкала брехні»), виміряними різними методами. Зв'язок не має простежуватися. Якщо зв'язок є, то або методи не є незалежними, або ж ознаки (ІСН та «шкала брехні») не є незалежними;

k_3 — кореляція різних ознак (ІСН та «шкали брехні»), що виміряні одним методом. Якщо кореляція k_3 значно вища, ніж кореляція k_2 , то йдеться про вплив методу;

«ІСН_пр» — ІСН для запитань про Президента, «ІСН_вр» — про Верховну Раду, «ІСН_гл» — про глобалізацію; ШБ — «шкала брехні».

Індекси 1, 2 та 3 поруч з абрєвіатурами ІСН та ШБ позначають відповідний порядковий номер замірювання.

Таблиця 5

**Фактичні значення кореляцій валідності та надійності ІСН,
отримані в МТММ-експерименті**

Методи	Ознаки	M_1		M_2	
		ІСН	«Шкала брехні»	ІСН	«Шкала брехні»
М ₁ (ін- терв'ю)	ІСН	r (ІСН _{1_пр} , ІСН _{1_вр}) = 0,745 (Sig. ⁵ = 0,00)			
	«Шкала брехні»	r (ІСН _{1_пр} , ШБ ₁) = -0,1 (Sig. = 0,889) r (ІСН _{1_вр} , ШБ ₁) = 0,02 (Sig. = 0,778) r (ІСН _{1_гл} , ШБ ₁) = -0,105 (Sig. = 0,134)	-		
М ₂ (ан- кета для самоза- повнен- ня)	ІСН	r (ІСН _{1_пр} , ІСН _{2_пр}) = 0,376 (Sig. = 0,00) r (ІСН _{1_пр} , ІСН _{3_пр}) = 0,347 (Sig. = 0,00)	r (ІСН _{2_пр} , ШБ ₁) = -0,003 (Sig. = 0,961)	r (ІСН _{2_пр} , ІСН _{3_пр}) = 0,551 (Sig. = 0,00)	
	«Шкала брехні»	r (ІСН _{1_пр} , ШБ ₂) = -0,073 (Sig. = 0,297) r (ІСН _{1_вр} , ШБ ₂) = -0,083 (Sig. = 0,235) r (ІСН _{1_гл} , ШБ ₂) = -0,051 (Sig. = 0,469)	r (ШБ ₁ , ШБ ₂) = 0,502 (Sig. = 0,00)	r (ІСН _{2_пр} , ШБ ₂) = -0,043 (Sig. = 0,542) r (ІСН _{3_пр} , ШБ ₂) = -0,098 (Sig. = 0,162)	-

⁵ Sig. (significance) – значущість.

Базуючись на одержаних результатах, можна було стверджувати, що:

1. Фактичні значення коефіцієнтів кореляцій свідчать про валідність (кореляції між індексами суб'єктивної надійності, вимірними різними методами, є значущими, хоча й недостатньо сильними – 0,35 і 0,38) та надійність ІСН (кореляції між тими самими ознаками, вимірними тим самим методом, є значущими і помірно сильними – 0,75 і 0,55).

2. Індекс суб'єктивної надійності та «шкала брехні» – це інструменти, які вимірюють різні конструкти, оскільки коефіцієнти кореляції, що відповідають дискримінантній валідності, не є значущими.

3. Коефіцієнти кореляції між різними ознаками, що виміряні тим самим методом, не перевищують коефіцієнтів кореляції між різними ознаками, вимірними різними методами, – це свідчить про відсутність впливу методу.

4. «Шкала брехні» – це конвергентно валідний вимірювальний інструмент, оскільки коефіцієнт конвергентної валідності значущий та досить високий – 0,5.

МТММ-експеримент підтвердив, що ІСН – надійний інструмент вимірювання. Результати експерименту також дали підстави стверджувати, що ІСН – це характеристика складності запитань та поінформованості респондентів стосовно тем запитань. Однак коефіцієнти валідності виявилися недостатньо високими. Це означає, що розроблений вимірювальний інструмент «міряє», крім того конструкту, для якого він створений, ще деякі властивості, з'ясування характеру та виокремлення впливу яких на індекс потребує подальших експериментів. Лише після нагромадження досвіду використання розробленого інструмента можна буде обґрунтовано сказати, у чому справа – в теорії конструкту або в інструменті, який вимірює цей конструкт.

Висновки

Емпіричні соціологічні дослідження довели, що суб'єктивна надійність є інтегральним оцінюванням респондентом самого себе як надійного джерела соціальної інформації. Інакше кажучи, шкала суб'єктивної надійності може бути застосована для визначення того, наскільки надійним є респондент як інструмент вимірювання.

До компонентів індексу суб'єктивної надійності, що підлягають самооцінюванню, належать:

- *зрозумілість* інструмента опитування або його частини;
- *достатність знань* для відповіді на окреме запитання чи набір запитань;
- *інтерес* до теми опитування;
- *упевненість у виборі* найліпшого варіанта відповіді на поставлені запитання;
- *сталість* власної думки;
- *незалежність думки* від впливу оточення;
- можливість *щиро відповідати* на поставлені запитання.

Ці компоненти вимірюються з використанням п'ятибальної шкали, подібної до шкали Лайкерта.

Низка методичних експериментів дала змогу виокремити такі особливості індексу суб'єктивної надійності:

1. ІСН є надійним (і усталеним) інструментом вимірювання.
2. ІСН характеризує не тільки надійність респондента, але й складність інструмента опитування.
3. Певний вплив на ІСН справляє тема дослідження, а також поінформованість респондентів стосовно тем запитань.
4. ІСН вимірює концепт, який істотно відрізняється від того, що вимірює «шкала брехні», а тому він не є індексом «соціальної бажаності» відповідей.
5. На ІСН впливають соціальні характеристики респондентів, як-от освіта, рівень доходів, проживання у міській або сільській місцевості.
6. ІСН «працює» незалежно від того, який метод для збирання інформації застосовується – особисте інтерв'ю чи самозаповнення з використанням паперової або онлайн-анкети.

Після 2008 року ІСН не використовувався в масових опитуваннях. Утім, не лише теоретичний, а й практичний інтерес становить розроблення методів, що дають змогу враховувати суб'єктивну надійність респондентів як джерел інформації під час аналізу та інтерпретації результатів зібраних даних. Зокрема, може йтися про методи побудови для врахування в процесі аналізу отриманих даних спеціальних «ваг», котрі характеризують суб'єктивну надійність окремих груп респондентів як стосовно конкретного запитання, так і щодо інструментарію опитування загалом.

Додаток 1

**Запитання з анкети для дослідження «Омнібус–2006»
(щодо самоідентифікації та зовнішньополітичних орієнтацій
респондента/респондентки) та блок питань
для вимірювання індексу суб'єктивної надійності**

**1. Ким Ви себе передовсім вважаєте? (Дайте одну відповідь,
що найбільше підходить.)**

1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете.
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете.
3. Громадянином України.
4. Представником свого етносу, нації.
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу.
6. Громадянином Європи.
7. Громадянином світу.
8. Інше (*напишіть*). _____

**2. Якому шляхові розвитку України Ви віддасте перевагу?
(Позначте одну відповідь, що найбільше підходить.)**

1. Передусім розширювати зв'язки у межах СНД.
2. Розвивати відносини переважно з Росією.
3. Зміцнювати найперше східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь).
4. Установлювати зв'язки насамперед із розвиненими країнами Заходу.
5. Спіратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність.
6. Різні регіони України мають обирати свій шлях.
7. Інше (*напишіть*). _____
8. Важко відповісти.

Щоби допомогти нам у майбутньому покращити формулювання наших запитань, будь ласка, дайте відповіді на такі питання.

1. Чи можете Ви сказати, що Вам був цілком зрозумілий зміст поставлених раніше двох запитань (під номерами 1 і 2)?

1. Цілком зрозумілий зміст обох цих запитань.
2. Цілком зрозумілий зміст тільки першого запитання (другого – не зовсім).

3. Цілком зрозумілий зміст тільки другого запитання (першого – не зовсім).

4. Зміст обох запитань не був цілком зрозумілим.

2. Як Ви вважаєте, чи достатньо у Вас знань для відповіді на ці запитання?

1. Достатньо знань для відповіді на обидва запитання.

2. Достатньо знань для відповіді на перше запитання (на друге – недостатньо).

3. Достатньо знань для відповіді на друге запитання (на перше – недостатньо).

4. Недостатньо знань для відповіді на обидва запитання.

3. Чи можете Ви сказати, що Вам було цікаво відповідати на ці запитання?

1. Відповідав(-ла) з інтересом на обидва запитання.

2. Відповідав(-ла) з інтересом тільки на перше запитання (на друге – без інтересу).

3. Відповідав(-ла) з інтересом тільки на друге запитання (на перше – без інтересу).

4. Відповідав(-ла) без інтересу на обидва запитання.

4. Чи впевнені Ви в тому, що обрали відповідь, яка найліпше віддзеркалює Вашу думку з цих питань?

1. Упевнений(-а) щодо відповідей на обидва запитання.

2. Упевнений(-а) тільки у відповіді на перше запитання (на друге – невпевнений).

3. Упевнений(-а) тільки у відповіді на друге запитання (на перше – невпевнений).

4. Невпевнений(-а) щодо відповідей на обидва запитання.

5. Чи можете Ви сказати, що Ваші відповіді на ці запитання не зміняться, якщо Вам їх поставлять через кілька днів?

1. Упевнений(-а), що моя думка не зміниться щодо відповідей на обидва запитання.

2. Упевнений(-а), що не зміниться тільки для відповіді на перше запитання (відповідь на друге запитання може змінитися).

3. Упевнений(-а), що не зміниться тільки для відповіді на друге запитання (відповідь на перше запитання може змінитися).

4. Відповіді на обидва запитання можуть змінитися.

6. Чи можете Ви сказати, що ніхто з оточення не вплинув на Вашу думку під час відповідей на ці запитання?

1. Ніхто не вплинув на мою думку під час відповіді на обидва запитання.

2. Ніхто не вплинув на мою думку під час відповіді на перше запитання (стосовно другого – був вплив).

3. Ніхто не вплинув на мою думку під час відповіді на друге запитання (стосовно першого – був вплив).

4. Був вплив оточення під час відповіді на обидва запитання.

7. Чи є якісь обставини, що могли завадити Вам одверто відповісти на ці запитання?

1. Не було таких обставин під час відповіді на обидва запитання.

2. Були такі обставини під час відповіді на перше запитання (стосовно другого – ні).

3. Були такі обставини під час відповіді на друге запитання (стосовно першого – ні).

4. Були такі обставини під час відповіді на обидва запитання.

Додаток 2

**Запитання з анкети для дослідження «Омнібус–2006»
(про ставлення респондента/респондентки до вступу України
до НАТО) та блок запитань для вимірювання індексу
суб'єктивної надійності**

1. Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?

1. Радше негативно.
2. Важко сказати.
3. Радше позитивно.

2. Чому Ви підтримуєте або не підтримуєте вступ України до НАТО? (Позначте всі варіанти відповіді, що підходять.)

1. Вступ економічно вигідний для України.
2. Вступ призведе до додаткових витрат держави.
3. Вступ зміцнить безпеку України.
4. НАТО є агресивним воєнним блоком.
5. Вступ зміцнить авторитет України в світі.
6. Вступ спрямований проти Росії.
7. Членство в НАТО зменшить вплив Росії на Україну.
8. Вступ посилить залежність України від західних країн.
9. Україна має залишатися позаблоковою (нейтральною) країною.
10. Інше (*напишіть*). _____
11. Важко сказати.

3. Чим, на Вашу думку, є НАТО? (Позначте один варіант відповіді.)

1. Оборонний союз.
2. Агресивний воєнний союз.
3. Миротворча організація.
4. Інше (*напишіть*). _____
5. Важко сказати.

4. Захистив би блок НАТО Україну в разі агресії (або її загрози) з боку іноземної держави?

1. Так, захистив би в будь-якому разі.
2. Так, якби ми були його членом.
3. Ні.
4. Важко сказати.

Щоби допомогти нам у майбутньому покращити формулювання наших запитань, будь ласка, дайте відповіді на такі питання.

1. Скажіть, будь ласка, наскільки Вам загалом був зрозумілий або незрозумілий зміст запитань про НАТО (під номерами 1–4)?

1. Цілком зрозумілий.
2. Радше зрозумілий.
3. Важко сказати, зрозумілий чи ні.
4. Радше незрозумілий.
5. Зовсім незрозумілий.

2. Цікаво чи нецікаво було Вам відповідати на ці запитання?

1. Цікаво.
2. Радше цікаво.
3. Важко сказати, цікаво чи ні.
4. Радше нецікаво.
5. Нецікаво.

3. Як Ви вважаєте, достатньо чи недостатньо у Вас інформації для того, щоби відповісти на ці запитання?

1. Цілком достатньо.
2. Радше достатньо.
3. Важко сказати, достатньо чи ні.
4. Радше недостатньо.
5. Зовсім недостатньо.

4. Впевнені Ви чи невпевнені, що відповіді, які Ви обрали, найліпше віддзеркалюють Вашу думку?

1. Цілком упевнений(-а).
2. Радше упевнений(-а).
3. Важко сказати, впевнений(-а) чи ні.
4. Радше невпевнений(-а).
5. Зовсім невпевнений(-а).

5. Як Ви вважаєте, зміняться чи не зміняться Ваші відповіді на запитання про НАТО, якщо Вам поставлять їх через кілька днів?

1. Не зміняться.
2. Радше не зміняться.
3. Важко сказати, зміняться чи ні.
4. Радше зміняться.
5. Зміняться.

6. Як Ви вважаєте, чи вплинуло оточення на Вашу думку під час відповідей на ці запитання?

1. Не вплинуло.
2. Радше не вплинуло.
3. Важко сказати, вплинуло чи ні.
4. Радше вплинуло.
5. Вплинуло.

7. Чи є якісь обставини, що могли завадити Вам одверто відповісти на ці запитання?

1. Є такі обставини.
2. Радше є.
3. Важко сказати, є чи ні.
4. Радше ні.
5. Немає таких обставин.

Додаток 3

**Блок запитань для вимірювання індексу суб'єктивної
надійності респондента/респондентки (підсумкова частина
анкети для дослідження «Омнібус–2007»)**

1. Чи можете Ви сказати, що Вам був цілком зрозумілий зміст більшості запитань анкети?

1. Зміст більшості запитань анкети мені цілком зрозумілий.
2. Не можу сказати, що зміст більшості запитань анкети мені цілком зрозумілий.

2. Як Ви вважаєте, чи достатньо у Вас знань для відповіді на більшість запитань анкети?

1. У мене достатньо знань для відповіді на більшість запитань анкети.
2. Не можу сказати, що в мене достатньо знань для відповіді на більшість запитань анкети.

3. Чи можете Ви сказати, що відповідали на більшість запитань анкети з інтересом?

1. Я відповідав(-ла) з інтересом на більшість запитань анкети.
2. Не можу сказати, що відповідав(-ла) з інтересом на більшість запитань анкети.

4. Чи впевнені Ви в тому, що змогли для більшості запитань анкети обрати відповідь, що найліпше віддзеркалює Вашу думку?

1. Упевнений(-а).
2. Невпевнений(-а).

5. Чи можете Ви сказати, що якби через кілька днів Вас попросили заповнити таку саму анкету, то Ваші відповіді на більшість її запитань не змінилися б?

1. Щодо більшості запитань анкети моя думка не змінилася б.
2. Щодо більшості запитань анкети моя думка могла би змінитися.

6. Чи можете Ви сказати, що ніхто з оточення не вплинув на Вашу думку під час відповіді на запитання анкети?

1. Ніхто не вплинув на мою думку під час відповіді на запитання анкети.
2. На мене впливало оточення під час відповіді на запитання анкети.

Блок запитань щодо голосування респондента/респондентки на можливих президентських та парламентських виборах та його/її обізнаності з процесами глобалізації (застосовано 2008 року в МТММ-експерименті)

1. Якби вибори Президента України відбулися найближчої неділі, а бюлетень для голосування мав би такий вигляд, як на цій картці, то за кого би Ви віддали свій голос?

1. Микола Катеринчук.
2. Володимир Литвин.
3. Юрій Луценко.
4. Олександр Мороз.
5. Валентина Семенюк.
6. Петро Симоненко.
7. Юлія Тимошенко.
8. Віктор Ющенко.
9. Віктор Янукович.
10. Арсеній Яценюк.
11. Інший кандидат (*зазначте, хто саме*).
12. Не проголосував(-ла) би за жодного з наведених кандидатів.
13. Важко відповісти.

2. А за яких кандидатів Ви не проголосуете за жодних обставин?

1. Микола Катеринчук.
2. Володимир Литвин.
3. Юрій Луценко.
4. Олександр Мороз.
5. Валентина Семенюк.
6. Петро Симоненко.
7. Юлія Тимошенко.
8. Віктор Ющенко.
9. Віктор Янукович.
10. Арсеній Яценюк.
11. Інший кандидат (*зазначте, хто саме*).
12. Не проголосував(-ла) би за жодного з наведених кандидатів.
13. Важко відповісти.

3. Якою мірою Ви довіряєте або не довіряєте...

	Абсолютно не довіряю	Радше не довіряю	Важко сказати напевне	Радше довіряю	Повністю довіряю
Президентів України Віктору Ющенку	1	2	3	4	5
Прем'єр-міністрів України Юлії Тимошенко	1	2	3	4	5
Лідерів Партії регіонів Віктору Януковичу	1	2	3	4	5
Спікерів Верховної Ради Арсенію Яценюку	1	2	3	4	5
Лідерів Народної партії України Володимир Литвину	1	2	3	4	5
Лідерів Комуністичної партії України Петру Симоненку	1	2	3	4	5

11. Якби вибори до Верховної Ради відбулися найближчої неділі, то за яку партію чи блок Ви віддали би свій голос?

1. Блок Литвина.
2. Блок Юлії Тимошенко.
3. Блок «Наша Україна – народна самооборона».
4. Виборчий блок Людмили Супрун.
5. Комуністичну партію України.
6. Партію Зелених України.
7. Партію регіонів.
8. Прогресивну соціалістичну партію України.
9. Соціалістичну партію України.
10. Проти всіх.
11. Не брав би / не братиму участі в голосуванні.
12. Іншу партію чи блок (*вказати, яку*).
13. Важко відповісти.

12. А за які партії або блоки Ви не проголосуйте за жодних обставин?

1. Блок Литвина.
2. Блок Юлії Тимошенко.
3. Блок «Наша Україна – народна самооборона».
4. Виборчий блок Людмили Супрун.
5. Комуністичну партію України.
6. Партію Зелених України.
7. Партію регіонів.
8. Прогресивну соціалістичну партію України.
9. Соціалістичну партію України.
10. Проти всіх.
11. Не брав би / не братиму участі в голосуванні.
12. Іншу партію чи блок (*вказуйте, яку*).
13. Важко відповісти.

13. Якою мірою Ви довіряєте або не довіряєте...

	Абсолютно не довіряю	Радше не довіряю	Важко сказати напевне	Радше довіряю	Повністю довіряю
Блоку Литвина	1	2	3	4	5
Блоку Юлії Тимошенко	1	2	3	4	5
Блоку «Наша Україна – народна самооборона»	1	2	3	4	5
Комуністичній партії України	1	2	3	4	5
Партії регіонів	1	2	3	4	5

21. Скажіть, будь ласка, якою мірою Ви поінформовані про процес глобалізації?

1. Добре поінформований(-а).
2. Деякою мірою поінформований(-а).
3. Чув(-ла) про глобалізацію.
4. Нічого не чув(-ла) про глобалізацію.
5. Важко відповісти.

22. На Вашу думку, посилення соціально-економічного впливу глобалізації на нашу країну буде більш вигідним чи менш вигідним для Вас і Вашої родини?

1. Більш вигідним.
2. Менш вигідним.
3. Жодним чином не вплине.
4. Важко відповісти.

23. На Вашу думку, які з нижченаведених рушійних сил найбільшою мірою впливають на процес глобалізації?

1. Європейський Союз.
2. Співдружність Незалежних Держав (СНД).
3. Національні уряди різних країн світу.
4. США.
5. Росія.
6. Китай.
7. Україна.
8. Профспілки.
9. Фінансовий капітал.
10. Транснаціональні корпорації.
11. Країни «Великої вісімки».
12. Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі.
13. Політичні партії.
14. Антиглобалістські рухи.
15. Єдиний економічний простір (Росія, Білорусь, Казахстан).
16. Важко відповісти.

24. На які з наведених нижче сторін суспільного життя України, на Вашу думку, глобалізація має найбільший позитивний вплив?

1. Культурні обміни з іншими країнами.
2. Солідарність з іншими країнами.
3. Демократія.
4. Економічне зростання.
5. Охорона здоров'я.
6. Якість громадських послуг.
7. Довкілля.
8. Нерівність між багатими та бідними країнами.

9. Зайнятість.
10. Науково-технічний прогрес.
11. Інформаційні технології.
12. Робоча сила.
13. Не впливає на жодну з цих сторін.
14. Важко відповісти.

25. На які з наведених нижче сторін суспільного життя України, на Вашу думку, глобалізація має найбільший негативний вплив?

1. Культурні обміни з іншими країнами.
2. Солідарність з іншими країнами.
3. Демократія.
4. Економічне зростання.
5. Охорона здоров'я.
6. Якість громадських послуг.
7. Довкілля.
8. Нерівність між багатими та бідними країнами.
9. Зайнятість.
10. Науково-технічний прогрес.
11. Інформаційні технології.
12. Робоча сила.
13. Не впливає на жодну з цих сторін.
14. Важко відповісти.

2.2. Побудова індексу соціального самопочуття: історія та сучасні підходи

Соціальна трансформація українського суспільства, що охопила найрізноманітніші сфери суспільного буття як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні, неминує впливає на всі процеси, які протікають у країні, на її економічне, політичне, культурне життя тощо. Динамічність цих соціальних процесів, їхня нестабільність у різних сферах життєдіяльності не можуть не позначатися на емоційній оцінці людьми власного життя, на їхніх соціальних настроях та ціннісних орієнтаціях, а також на оцінках соціальних змін, які відбуваються у суспільстві.

Важливим індикатором стану життєдіяльності людей у суспільстві є їхнє соціальне самопочуття.

Саме тому одним із найважливіших аспектів соціологічного аналізу сучасних тенденцій розвитку суспільства є дослідження соціального самопочуття людей як їхньої узагальненої емоційно-оцінної реакції на соціальні зміни та на власне становище в суспільстві, що трансформується (котрим є, зокрема, українське). Соціальне самопочуття людей слугує показником ставлення людей до ситуації, що склалася у перехідному суспільстві, і водночас індикатором соціально-адаптивних ресурсів населення в таких умовах.

Окрім того, соціальне самопочуття населення є показником якості життя людей та якості суспільства, у межах якого вони функціонують.

У вузькому розумінні соціальне самопочуття виступає показником ступеня задоволеності соціальних потреб і психологічної стійкості людей, зокрема, в умовах соціальних трансформацій. Формуючись під впливом емоційних та раціональних оцінок людей щодо якості свого життя й того суспільства, в якому вони безпосередньо взаємодіють і функціонують, а також зіставлення цих фізичних, психологічних і соціальних здобутків з уявленням (очікуванням) як щодо власних перспектив, так і соціально-економічного й соціально-політичного майбутнього держави, соціальне самопочуття є узагальненою характеристикою успішності процесів адаптації людей до мінливих соціальних умов і водно-

час – важливим критерієм оцінювання ефективності державної політики.

Близькими за значенням до соціального самопочуття категоріями є «суб'єктивний добробут», «задоволеність життям», «щастя», «моральний дух», «соціальний комфорт», «соціальний настрій», «соціальні почуття», «емоційно-оцінне ставлення» тощо. Вони утворюють категорійне «поле» соціального самопочуття, оскільки тією чи іншою мірою віддзеркалюють ставлення людей до власного життя та до свого місця в суспільстві. Категорію «суб'єктивний добробут», якщо в системі її складників є індикатори соціального добробуту, як-от соціальна підтримка, повага з боку інших людей, наявність близьких друзів, можна вважати синонімом терміна «соціальне самопочуття». Таке співвідношення між цими поняттями розширює методологічну й методичну базу для вивчення соціального самопочуття, доповнює її новими знаннями про сутність, механізми та особливості функціонування цього феномена на індивідуальному та соціальному рівнях, про чинники, що впливають на нього, та ін.

Становлення концептуальних засад і методичного забезпечення вимірювання соціального самопочуття

Найчастіше соціальне самопочуття досліджується за допомогою показника задоволеності життям людей. Традиційно використовують самооцінні судження, які, за В. Паніотто, є суб'єктивними еталонними критеріями для віддзеркалення самопочуття людей. За умови «відсутності випадкових і систематичних помилок» вони виступають найнадійнішим способом вимірювання задоволеності [Паніотто, 1986: сс. 115–117].

Однією з перших методик вимірювання **задоволеності життям** була симетрична семибальна шкала А. Кемпбелла, використана ним у відомому дослідженні «Якість життя американців» [Campbell, 1981]. Респондентам ставили запитання, наскільки вони задоволені своїм життям. Один бал означав абсолютну незадоволеність, 4 бали – середню задоволеність, 7 балів – абсолютну задоволеність. Натомість у межах Загальнонаціонального соціального дослідження в США (*General Social Survey*) використовується асиметрична семибальна шкала (без нейтральної позиції).

Дослідження світових цінностей (*World Values Survey*) містить лише одне запитання щодо задоволеності життям: «Зважаючи на все, наскільки Ви задоволені своїм життям загалом цими днями?» Центр Геллапа формулює це питання дещо по-іншому: «Наскільки загалом Ви задоволені чи незадоволені тим, як усе складається у Вашому житті тепер? Ви би сказали, що дуже задоволені, певною мірою задоволені, певною мірою незадоволені чи дуже незадоволені?» Застосовувана в цьому дослідженні шкала дає змогу впорядкувати респондентів за ступенем **загальної задоволеності життям**, проте не враховує відмінностей суб'єктивної важливості ставлення до життя, оскільки не містить опції нейтрального, байдужого ставлення, що «може продукувати артефактну первинну інформацію як «реакцію олівця на папір» [Хутка, 2007а: с. 30].

Доволі цікавим видається підхід Ф. Ендрюса та С. Віті [Andrews & Withey, 1976]. Дослідники запропонували формулювання, в якому беруться до уваги два відтінки самопочуття людини: **емоції та задоволеність життям**. Саме запитання звучало так: «Як загалом Ви оцінюєте своє життя?» Для відповідей респондентам пропонувалася семибальна шкала з градацією від «чудово» до «жахливо». Крім того, респондент міг зазначити, що «ніколи не замислювався над цим». Таке формулювання запитання, на думку розробників шкали, є близьким і зрозумілим людям, оскільки дає змогу міркувати у звичних для них категоріях. Тому не виникає труднощів з одержанням відповідей, які би мінімально залежали від емоційного стану респондента під час опитування. Проте наявні варіанти відповідей усе одно передбачають здійснення респондентами емоційних оцінок.

Окрім задоволеності життям, до інтегральних оцінок комфортності життя (суб'єктивного добробуту) частково відносять і запитання щодо відчуття щастя, якщо дослідник безпосередньо делегує респонденту визначити, наскільки загалом той почувається щасливим чи нещасливим.

Зазвичай ідеться про прості питання стосовно **оцінювання власного щастя**. Наприклад, Центр опитувальних досліджень Мічиганського університету та Національний центр опитувань громадської думки в Чиказькому університеті використовують таке формулювання: «Якщо говорити загалом, як ідуть Ваші справи зараз, – Ви би сказали, що почуваєтеся дуже щасливим, досить

щасливим чи не дуже щасливим?» А в дослідженнях згаданого вище Центру Геллапа запитання звучить так: «Загалом наскільки щасливим Ви себе вважаєте: дуже щасливим, досить щасливим чи нещасливим?»

Шкала щастя Фордिसа [Fordyce, 1988] передбачає відповіді на такі два запитання: а) «Зваживши все, наскільки щасливим чи нещасливим Ви переважно почуваетесь?» (0 балів – «Дуже нещасливим», 10 – «Дуже щасливим»); б) «Скільки часу в середньому Ви почуваетесь щасливим (нещасливим, нейтрально) у відсотках?»

Дослідження задоволеності життям (як показника суб'єктивного добробуту та соціального самопочуття людей) є досить поширеними у світовій практиці. Проте щодо застосування описаних вище шкал (з одним чи двома запитаннями) у масових соціологічних опитуваннях існує низка застережень теоретико-методологічного, організаційно-методичного та ідеологічного характеру. Окреслимо деякі з них:

– по-перше, неправильно є традиція делегування респондентові розв'язання основних завдань дослідника, себто визначення інтегрального ставлення індивіда до життя, до свого місця в суспільстві та до суспільства загалом. Одним із наслідків цієї традиції є значний ступінь суб'єктивізму отримуваних результатів [Панина, 2008b: с. 190];

– по-друге, недоліком як шкали задоволеності життям, так і шкали вимірювання щастя є очевидність предмета дослідження для респондента [Аргайл, 2003: с. 28]. Через це на його відповідь можуть впливати деякі індивідуальні упередження (наприклад, негативний минулий досвід);

– по-третє, дається взнаки приватність теми. Це частково пов'язане як із попереднім зауваженням, так і з національно-культурними особливостями респондентів. На відміну від західної культури, де питання стосовно задоволеності життям, щастя чи добробуту є поширеними як у повсякденних розмовах, так і в публічному дискурсі, українці меншою мірою схильні обговорювати цю тему зі сторонніми людьми, а інколи – навіть і з близькими. Тому відповіді на безпосередньо поставлені запитання щодо задоволеності життям чи відчуття щастя «можуть формулюватися, зважаючи на захисні мотиви та відмежовуючи в такий спосіб приватну сферу від публічного дискурсу» [Рогозин, 2007: с. 106];

– використання шкал з одним чи двома запитаннями для вимірювання щастя (чи задоволеності життям) накладає обмеження на дослідника щодо оперування якомога більшою кількістю взаємопов'язаних компонентів;

– існує значна залежність відповідей респондента від ситуативних чинників (умов зовнішнього середовища, настрою в момент опитування тощо). Ця теза підтверджується, зокрема, даними Д. Канемана та А. Крюгера [Kahneman & Krueger, 2006: p. 6], які проводили тест і ретест запитань стосовно загальної задоволеності життям, використовуючи п'ятипунктну шкалу Е. Дінера⁶, та виявили, що ця шкала є більш стабільною в часі;

– порівняння коефіцієнтів чи індексів задоволеності життям, побудованих на основі шкал з одним чи двома питаннями, часто виявляється неможливим як через використання різних типів шкал, так і внаслідок відсутності загальноприйнятої методики їх побудови.

Останнє зауваження стосується, зокрема, проблеми забезпечення валідності шкали задоволеності. Докладніше про аналіз і проблему вимірювань залежно від типу шкали (номінальна, порядкова чи метрична) на прикладі запитань щодо задоволеності життям можна дізнатися з праць низки українських соціологів: Н. Паніної, В. Паніотто, В. Максименка, Н. Харченко та ін. Наприклад, Н. Паніна обстоює думку про доцільність переведення шкали задоволеності з номінальної в порядкову. Ідеться про варіанти відповідей на таке запитання: «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом», де «1» – «Зовсім незадоволений», «2» – «Радше незадоволений», «3» – «Радше задоволений», «4» – «Цілком задоволений», «5» – «Важко сказати, задоволений чи ні». Представлена шкала є номінальною, що обмежує її використання під час проведення порівняльного аналізу. Тому пропонується розглядати альтернативу «Важко сказати» як нейтральну позицію, перемістивши її на третє місце та присвоївши їй відповідне рангове значення. Цей крок розширює можливості шкали, даючи змогу обчислити індекс задоволеності життям. Саме така шкала використовується у щорічному моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України.

⁶ Опис цієї шкали буде наведено пізніше.

Київський міжнародний інститут соціології у своїх опитуваннях застосовує шкалу задоволеності життям, розроблену В. Хмельком. Цей тип шкали передбачає сім варіантів відповідей (п'ять градацій ступеня задоволеності та два альтернативних варіанти відповідей-фільтрів) на запитання: «Скажіть, будь ласка, якою мірою Вас задовольняє чи не задовольняє те, як складається Ваше життя загалом?», де «1» – «Зовсім не задовольняє», «2» – «Більше не задовольняє, ніж задовольняє», «3» – «Наскільки задовольняє, настільки ж не задовольняє», «4» – «Більше задовольняє, ніж не задовольняє», «5» – «Цілком задовольняє», «0» – «Для мене це не має значення», «97» – «Важко сказати». Використання щойно розглянутої шкали, яку використовувала С. Хутка у своєму дослідженні в ролі показника соціальної адаптованості особистості, забезпечує як «урахування основних модальностей суб'єктивного ставлення людини до свого життя», так і «можливість трактувати шкалу задоволеності/незадоволеності як умовно інтервальну, метричну», що дає змогу зберегти важливі для аналізу проблеми можливості обробки первинних емпіричних даних [Хутка, 2007а: сс. 30–31].

Відповідь на запитання щодо загальної задоволеності життям потребує здійснення людиною раціональних оцінок власного життя. Але оскільки такі оцінки конструюються переважно в момент опитування, вони зазнають впливу емоцій та настрою респондента [Kahneman & Knueger, 2006: p. 6]. Тому в умовах нестабільності, коли суспільство постійно переживає кризи, емоційні реакції людей на ситуацію невизначеності, на тривалі соціальні конфлікти тощо переносяться ними на оцінку власного життя та власних можливостей, тобто впливають на їхнє психологічне самопочуття. Відповідно, одержані таким методом дані радше віддзеркалюватимуть досить мінливі почуття й настрої людини, ніж свідчитимуть про реальні зміни в її соціальному самопочутті. Тому для розуміння реальної ситуації та формування комплексного уявлення про самопочуття людей у суспільстві потрібно застосовувати методики, здатні всебічно оцінити особливості вияву цього феномена та його впливу на свідомість людини, або ж обирати ті з них, які меншою мірою зазнають впливу ситуативних емоцій чи мінливих настроїв.

Істотним недоліком використання шкали задоволеності на пострадянському просторі є її залежність від ідеологічної лінії

суспільства в конкретно-історичних умовах (на чому наголошували Н. Паніна та В. Ядов). Імовірно, тому респонденти «видають» в опитуваннях генералізовані однополюсні оцінки, які радше віддзеркалюють їхні уявлення, пов'язані з соціальною бажаністю відповідей (у закритому суспільстві) або з масовим негативізмом (у перехідному суспільстві). Наприклад, шкала задоволеності у роки до «перебудови» працювала переважно на векторі «задоволений» – «в основному задоволений», оскільки в ті часи інакшої відповіді просто не могло бути. Вчені звертали увагу на цей факт як на серйозну проблему в дослідженнях емоційної сфери масової свідомості. Проте коли об'єктивно ситуація в економіці не змінилася, тоді як зміни в ідеологічному плані відбулися, шкала задоволеності фактично «перевернулася», а відповіді почали концентруватися в негативній площині. Звісно, настільки різка зміна з позитивних оцінок на негативні не могла статися за такий короткий проміжок часу, але поява можливості висловлювати власні думки, імовірно, поставила все на свої місця. Тому залежність шкали задоволеності від ідеологічного складника ставить під сумнів можливість її використання принаймні на теренах колишнього Радянського Союзу [Паніна, 2008b: сс. 189–190].

Варто звернути увагу й на те, що запитання щодо задоволеності життям є чутливими до структури анкети. Щойно згадані Д. Канеман та А. Крюгер наводять як приклад таку ситуацію: якщо перед опитуванням спитати у респондента про погоду (з метою, щоби він відзначив для себе цей факт), то на його оцінку власної задоволеності життям меншою мірою впливатиме настрої безпосередньо в момент опитування. У такий спосіб нівелюється вплив цього ситуативного чинника на відповідь щодо задоволеності життям у процесі інтерв'ю [Kahneman & Krueger, 2006: р. 6]. Утім, якщо перед запитанням стосовно задоволеності життям порушувати актуальні й болючі для суспільства проблеми, то існує ймовірність отримати недостовірні, здебільшого занижені результати. Тому на послідовність запитань слід звертати особливу увагу під час розроблення інструментарію будь-якого дослідження, якщо воно спрямоване на оцінювання соціально-психологічного стану людини.

Істотною методологічною й методичною проблемою в соціологічному підході до дослідження соціального самопочуття за

допомогою показника задоволеності життям є його невизначеність у предметі оцінювання – у тому, що саме задовольняє чи не задовольняє людину. Інтегральна оцінка людиною свого життя залежить від того, в який спосіб ця оцінка конструюється, а ще й від того, що більшою мірою впливає на її здійснення у різних людей (зовнішні обставини чи власні досягнення й перспективи, та чи інша сфера життя). Тому, обравши задоволеність життям за основний показник соціального самопочуття людей, потрібно звертати увагу на деякі важливі теоретичні положення. Ідеться про залежність між загальною задоволеністю життям та задоволеністю окремими сферами, серед яких найчастіше згадуються матеріальне становище, робота, здоров'я, родинне життя [Fisher, 2009: pp. 12–16]. Найпопулярнішою є гіпотеза, що задоволеність життям загалом є сумою задоволень головними аспектами життя. Це так званий зв'язок «знизу догори». Натомість залежність «згори донизу» є ситуацією, коли задоволеність життям загалом безпосередньо впливає на задоволеність, наприклад, особистим життям, професійною діяльністю, житловими умовами тощо [Аргайл, 2003: сс. 54–56].

Серед багатовимірних шкал, які досить активно використовуються у дослідженнях задоволеності життям і самопочуття людей, передусім варто згадати набір **шкал для вимірювання життєвої задоволеності** (*Life Satisfaction Rating Scales*), розроблених Б. Нойгартен, Р. Гавіггерстом і Ш. Тобіном, та **шкалу задоволеності життям**, сконструйовану Е. Дінером та його колегами (*The Satisfaction With Life Scale*, або *SWLS*).

Шкали вимірювання життєвої задоволеності Б. Нойгартен, Р. Гавіггерста і Ш. Тобіна є одним із перших соціологічних тестів на загальну задоволеність життям. Життєва задоволеність розглядається тут як синонім до понять «моральний дух» та «психологічний комфорт». У цій методиці виокремлено п'ять основних шкал, які визначають загальний рівень психологічного комфорту (життєвої задоволеності). Перша шкала характеризує ставлення до життя (ентузіазм, інтерес до роботи та ін.). Наступним складником задоволеності життям є рішучість, стійкість, потреба в досягненні цілей. Третьою характеристикою психологічного комфорту є узгодженість між поставленими та реалізованими цілями. Четвертим параметром слугує ставлення респондента до самого

себе – оцінювання своїх фізичних (зовнішність) та соціальних (статус) якостей. Останнім компонентом задоволеності життям є психоемоційний тонус людини.

Описана методика для вимірювання життєвої задоволеності була адаптована та апробована Н. Паніною під час вивчення психологічного стану людей у різних регіонах України. Сконструйований у процесі апробації і статистичної обробки запитальник складався з 20 суджень, з якими респондент мав погодитися чи не погодитися. Була також опція «Не знаю». На підставі одержаних даних обчислювався індекс задоволеності життям (життєвого оптимізму), котрий набував значень від 0 до 40. Значення, нижчі за 20, свідчать про той чи інший ступінь незадоволеності життям, тоді як вищі за 20 – про той чи інший ступінь задоволеності ним. Важливий висновок, якого дійшла Н. Паніна в процесі дослідження, стосується чинників, здатних найсильніше впливати на задоволеність життям. Виявилось, що як у стабільному, так і в перехідному суспільствах головним чинником життєвої задоволеності є особистісна визначеність життєвої перспективи – тобто люди з чіткими життєвими цілями та планами мають достатньо високі показники психологічного комфорту [Паніна, 2008b: сс. 112–113, 116].

Ще однією популярною методикою вимірювання задоволеності життям є згадана вище шкала SWLS, розроблена 1985 року Е. Дінером, Р. Еммонсом, Р. Ларсеном та Ш. Гриффін. Шкала є семибальною і пропонує респондентам позначити ступінь згоди/незгоди (де «1» – «Зовсім не згодний», «7» – «Повністю згодний») з нижчеподаними п'ятьма судженнями [Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985]:

- «Загалом моє життя є майже таким, яким я хотів би його бачити»;
- «Умови мого життя чудові»;
- «Я почуваюся задоволеним своїм життям»;
- «Поки що я досягнув усього, чого прагнув»;
- «Якби я зміг ще раз прожити своє життя, то майже нічого не змінив би».

Обчислені показники валідності та надійності шкали SWLS підтвердили можливість застосування цієї методики в досліджен-

нях задоволеності життям як для окремих груп, так і на загально-національному рівні [Pavot & Diener, 1993: pp. 165–170].

Утім, незважаючи на позитивний досвід міжнаціональних опитувань, у яких використовувалася ця шкала, все ж виникають певні запитання. Наприклад, чи не асоціюватимуться висловлені у позитивному руслі твердження з позитивними переживаннями/емоціями, які мають різний вплив на задоволеність життям у різних типах суспільств? Або ж наскільки останнє твердження, запропоноване авторами шкали, підходить для того чи того суспільства? Якщо це твердження має різне ціннісне значення для різних типів суспільств, то воно може змінювати внутрішню структуру індексу задоволеності життям [Kuppens, Realo, & Diener, 2008: p. 74].

Крім того, оскільки судження щодо задоволеності життям здійснюються індивідом на підставі порівняння актуального з бажаним (ідеальним), то шкала SWLS є надійним інструментарієм радше для оцінювання індивідуального добробуту, ніж соціального самопочуття. Тому ця методика використовується переважно соціальними психологами, хоча й існує практика її застосування в соціологічних дослідженнях. Наприклад, деякі питання шкали увійшли до окремого модуля Європейського соціального дослідження («Особистісний та соціальний добробут»).

Однією з нещодавніх методик дослідження суб'єктивного добробуту є **шкала процвітання** (*Flourishing Scale*), розроблена 2009 року дослідниками зі згаданої лабораторії Е. Дінера. На відміну від попередньої методики, у шкалі процвітання враховано методологічні положення щодо важливості соціального складника добробуту та самопочуття людини (*social well-being*). Наприклад, згідно з сучасними теоріями якості життя, однією з базових людських потреб, яка забезпечує комфортне життя у межах суспільства, є потреба в наявності близьких стосунків, тобто в соціальній підтримці. Крім того, для особистості важливо як отримувати соціальну підтримку, так і надавати її іншим, тобто відчувати свою соціальну значущість, корисність для суспільства [Rath & Harter, 2010: pp. 43–44, 96–97].

Окреслена шкала корелює зі шкалою психологічного добробуту К. Рифф [Ryff, 1989: p. 1072], яка, утім, конструювалася з метою виявлення не стільки емоційного стану індивіда, скільки його спроможності діяти та взаємодіяти в суспільстві. Вона показала

слабкі кореляційні зв'язки зі шкалами, які фокусувалися переважно на емоційній складовій самопочуття людини. Шкала Рифф була чи не першою, яка розширила уявлення про суб'єктивний добробут та доповнила знання про його природу соціальними чинниками.

Наведена методика вивчення суб'єктивного добробуту була адаптована російськими психологами Т. Шевеленковою та П. Фесенком. Методологічним принципом, від якого відштовхувалися дослідники, було трактування суб'єктивного добробуту як співвідношення між очікуваннями (бажане в житті) та досягненнями (оцінювання індивідом власних досягнень). На підставі порівняння даних за низкою індикаторів, як-от добрі стосунки з людьми, автономність, контроль над середовищем, особистісне зростання, наявність мети в житті тощо, було зроблено висновок про те, що показники ідеального добробуту завжди перевищують показники реального добробуту [Шевеленкова & Фесенко, 2005].

Ф. Ендрюс та Дж. Робінсон теж звертають увагу на зв'язок між бажаним для людини і реальним та вказують на існування двох підходів щодо пояснення їхнього співвідношення [Andrews & Robinson, 1991: pp. 63–64]:

– чим меншою є різниця між очікуваннями і досягненнями людини, тим вищим є її суб'єктивний добробут. Чим ця різниця є більшою, тим гірше індивід оцінює своє життя (*gap approach*);

– чим більшим є відношення досягнень до очікувань, тим вищим є рівень суб'єктивного добробуту (*ratio approach*).

Одержана інформація уможливорює зіставлення рівнів суб'єктивного добробуту різних людей та демографічних груп і є корисною, наприклад, коли пояснюють дані міжнаціональних опитувань. На підставі такого порівняння можна робити припущення щодо причин неоднакової оцінки власного життя у людей приблизно однакового соціального статусу (чи рівня матеріального забезпечення) як наслідку різного рівня домагань.

Зарубіжний досвід дослідження суб'єктивного добробуту індивіда передбачає також з'ясування того, які емоції та почуття домінують упродовж певного періоду його життя. З цією метою запитують, наприклад, наскільки часто респонденту доводилося почуватися радісним, знервованим, спокійним, тривожним тощо.

Так звані **афективно орієнтовані методики** дослідження суб'єктивного добробуту фокусуються безпосередньо на емоцій-

ному стані людей, на частоті чи інтенсивності позитивних та негативних емоцій. Емоції, своєю чергою, тлумачаться як важливі компоненти самопочуття людини [Diener et al., 1985: p. 71].

Огляд наявних афективно орієнтованих методик дослідження суб'єктивного добробуту виконано в праці М. Єлейко «Емоційно-оцінний підхід до дослідження соціального самопочуття» [Єлейко, 2011b: сс. 150–153].

З метою підвищення валідності афективно орієнтованих методик дослідження суб'єктивного добробуту розробники цих методик рекомендують:

– по-перше, звертати увагу на часовий проміжок, стосовно якого респондента запитують про модальність його емоцій і почуттів. У науковій спільноті поки не досягнуто консенсусу в цьому питанні. Адже, питаючи людину, як вона відчувається в конкретний момент, є ризик отримати інформацію про суто миттєві, короточасні емоції, а не про загальний психоемоційний стан, котрий, власне, й цікавить дослідників соціального самопочуття. Тому в багатьох дослідженнях окреслюють часовий відрізок у такий спосіб, щоби, з одного боку, звести до мінімуму вплив ситуативних чинників, а з іншого – не перетворити відповіді респондента на загальні оцінні судження, які не мають безпосереднього стосунку до його психологічного самопочуття. Зокрема, Е. Дінер, відомий ще й як один із розробників методики оцінювання позитивного та негативного досвіду, пропонує фіксувати самопочуття людей упродовж останніх чотирьох тижнів. Цей крок, на його думку, дає змогу фіксувати реальні відчуття, а не короточасні чи бажані стани [Diener et al., 2010: p. 145];

– по-друге, доцільно питати щодо частоти, а не інтенсивності афектів, оскільки так легше робити узагальнення про переважання тих чи тих емоцій та почуттів. Окрім того, інтенсивність (тобто сила реакції на події) сприйняття людиною позитивних емоцій не надто впливає на соціальне самопочуття індивіда, оскільки емоційне сприйняття негативних подій у таких людей є теж сильнішим. Водночас слід зважати, що на методики, у яких фіксується частота тих чи тих емоцій, ситуативні чинники (зокрема, настрої респондента у момент опитування) впливають більшою мірою [Eid & Diener, 2004: p. 273].

Таблиця 1

**Ретестова надійність деяких шкал дослідження
суб'єктивного добробуту / соціального самопочуття**

<i>Автори шкали та рік її розроблення</i>	<i>Коефіцієнт ретестової надійності</i>	<i>Інтервал між опиту- ваннями</i>	<i>Назва шкали / змінна, яка вимірюється</i>
Прості запитання щодо задоволеності життям та відчуття щастя			
Andrews & Whitley (1976)	0,40–0,66	Одна година	Задоволеність життям
Kammann & Flett (1983)	0,50–0,55	Декілька днів	Щастя, задоволеність життям
Krueger & Schkade (2007)	0,59	Два тижні	Задоволеність життям
	0,68	Два тижні	Задоволеність роботою
Багатопунктні шкали			
Diener, Emmons, Larsen, & Griffin (1985)	0,82	Два місяці	Шкала задоволеності життям (<i>The Satisfaction With Life Scale / SWLS</i>)
Alfonso & Allison (1992)	0,83	Два тижні	Розширена шкала задоволеності життям (<i>The Extended Satisfaction With Life Scale</i>)
Magnus, Diener, Fujita, & Pavot (1993)	0,54	Чотири роки	Шкала задоволеності життям
Головаха & Панина (1997)	0,67	Два-три тижні	Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС)
Krueger & Schkade (2007)	0,68	Два тижні	Позитивні емоції (радість, спокій та ін.)
	0,60	Два тижні	Негативні емоції (злість, депресія, стрес)
Diener, Wirtz, Tov, Kim-Prieto, Choi, Oishi, & Biswas- Diener (2009)	0,68	Один місяць	Шкала позитивного та негативного досвіду (<i>The Scale for Positive and Negative Experience / SPANE</i>)
Diener et al. (2009)	0,71	Один місяць	Шкала процвітання (<i>Flourishing Scale</i>)

Джерела: [Головаха & Панина, 1997: с. 42; Krueger & Schkade, 2007: р. 7]

Про надійність тієї чи іншої методики свідчить, зокрема, її стійкість у часі (кореляція між результатами повторних вимірювань) та узгодженість (інтеркореляції для окремих індикаторів індексу). Перевірка ретестової надійності різних методик вказує на переваги використання саме багатопунктних шкал (а не простих запитань) щодо задоволеності життям у дослідженнях соціального самопочуття (табл. 1). Запитання стосовно загальної задоволеності життям є більш сенситивними до різних змін. Також чутливішими до впливу ситуативних чинників виявилися негативні емоційні стани, на відміну від позитивних емоцій і почуттів, які є стійкішими.

Окремо слід спинитися на методиках, у яких особливе значення відведено соціальним аспектам самопочуття людей. Зокрема, це вищезгаданий модуль особистісного та соціального добробуту, впроваджений у межах третьої хвилі Європейського соціального дослідження (*European Social Survey*) під керівництвом Фелісії Гапперт, тодішнього директора Кембриджського міждисциплінарного дослідницького центру старіння [Huppert et al., 2009]. Особливий інтерес ця методика викликає ще й тому, що Україна теж увіходить до переліку країн-учасниць Європейського соціального дослідження. А це дає змогу здійснювати міжнаціональні порівняння запропонованих показників суб'єктивного добробуту людей.

З метою комплексного вивчення самопочуття людини в суспільстві з використанням окресленої методики (*ESS Well-being Module*) було запропоновано:

- зважати як на індивідуальні, так і на соціальні аспекти життя людини;
- фіксувати не тільки емоційні стани людей та їхню оцінку власного життя й окремих його складових, але й їхню безпосередню діяльність стосовно покращення власного та суспільного добробуту.

Для цього було розроблено опитувальник із 50 запитань, на перший план у яких виносяться індивідуальні та соціальні компоненти добробуту. До переліку особистісних показників самопочуття увійшли: емоційний стан людини і задоволеність життям, життєвий тонус, оптимізм і самоповага, а також наявність мети в

житті, незалежність, достаток і зайнятість на роботі. Враховуючи дані низки досліджень, згідно з якими безпосереднє значення для відчуття повноти життя мають тісні соціальні зв'язки з іншими людьми, дослідники запропонували додати до показників суб'єктивного добробуту ще й соціальний добробут (*social well-being*), під яким розуміли оцінку респондентом стосунків з іншими людьми (підтримка, довіра, належність до певної спільноти, повага з боку інших).

Варто зазначити, що в модулі особистісного та соціального добробуту беруться до уваги не лише емоційно-оцінні судження людей щодо їхнього життя, але й ті дії, які спрямовані на покращення власного майбутнього або вважаються суспільно корисними (громадська активність). Це знаходить вияв у таких твердженнях/запитаннях: «Мені подобається планувати майбутнє та готуватися до нього», «Наскільки часто впродовж останніх 12 місяців Ви долучалися до роботи волонтерських чи благодійних організацій?» та ін.

Для відповідей на запитання (залежно від їхнього типу) передбачено різні типи шкал: від 0 балів до 6, від 0 до 10, від 1 бала до 4, від 1 до 5 тощо. Одержані в процесі дослідження дані можна порівнювати як на рівні різних країн (за допомогою узагальненого індексу добробуту), так і між собою (наприклад, індекс особистісного добробуту з індексом соціального добробуту)⁷.

Слід підкреслити, що “ESS Well-being Module” орієнтований переважно на соціально-психологічні механізми формування ставлення до життя, однак не розкриває повною мірою сутність соціального самопочуття як індикатора адаптованості людей до системи, як показника ефективності діяльності влади. Увага ж до таких відтінків соціального самопочуття є важливою на етапі трансформації українського суспільства.

Безпосередньо на вищезазначеному аспекті зосереджуються російські дослідники соціального самопочуття, трактуючи його як структурний елемент соціальних настроїв [Тощенко & Харченко, 1996: с. 27]. Тому їхні методики переважно базуються на інтегральних оцінках людини щодо власного життя та стану справ у

⁷ Візуальне порівняння результатів опитування країн-учасниць ЄСС (у формі таблиць, карт, гістограм та ін.) доступне на сайті <http://www.nationalaccountsofwellbeing.org>

країні, перспектив її розвитку. Відомі в Росії дослідницькі інституції, зокрема Всеросійський центр вивчення громадської думки (ВЦИОМ) та «Левада-Центр», до показників соціального самопочуття відносять: задоволеність життям загалом, матеріальне становище сім'ї, оцінку економічної та політичної ситуації в країні, очікування щодо майбутнього сім'ї та країни, соціально-психологічний стан людей та їхні настрої. Для розрахунку індексу соціальних настроїв будуються окремі індекси для кожного блоку запитань, які виражають різницю між позитивними та негативними відповідями. Узагальнений індекс обчислюється як їхнє середнє арифметичне [Красильникова, 2003].

Вибір перелічених показників для дослідження соціального самопочуття пояснюється тим, що індивідуальні уявлення людей щодо різних обставин власного життя або соціально-економічного становища країни формують узагальнену оцінку ситуації в цій країні. Своєю чергою, ця оцінка є базою для індивідуальних дій окремих людей – тобто «суспільні настрої» розцінюються як чинник формування економічної, політичної (зокрема електоральної) та інших видів поведінки членів суспільства.

В українській соціології традиційним є дослідження соціального самопочуття людей у суспільстві за допомогою інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС), розробленого Є. Головахою та Н. Паніною.

Передумовою до розроблення зазначеного індексу було те, що наявні на той час методики або віддзеркалювали певні грані соціального самопочуття, зазвичай дуже мінливі, або ж не підходили до умов перехідного суспільства. Вони переважно давали зріз лише на рівні суспільної свідомості, але не пояснювали глибинних процесів, які інтенсивно протікали в суспільстві.

Головним завданням, яке ставили перед собою українські соціологи, було створення стандартизованої тестової методики для вимірювання соціального самопочуття, яка би відповідала основним методичним вимогам, сформульованим Н. Паніною: універсальність, інтегральність, якісність, стандартизованість, чутливість, компактність, об'єктивність [Головаха & Панина, 1997: с. 5]. В умовах активних і динамічних змін, що почали відбуватися в ті часи в українському суспільстві, виникла потреба відійти від соціально-психологічного підходу до дослідження соціального

самопочуття, який передбачає переважно емоційну оцінку людиною свого життя. Тому було сформульовано підхід, ґрунтований на оцінюванні достатності чи недостатності певних соціальних благ у різних сферах життєдіяльності людини. Було виокремлено 11 таких сфер: соціально-політичну, соціально-культурну, професійно-трудова, інформаційно-культурну, рекреаційно-культурну, матеріально-побутову, а також сфери соціальної безпеки, соціальних відносин, національних відносин, міжособистісних стосунків та соціальних якостей особистості. Для кожної сфери було запропоновано однакову кількість індикаторів (чотири), які її описують [Головаха & Панина, 1997: сс. 21–23]:

- соціально-політична сфера: дотримання прав людини, політичні свободи, визначеність політичних ідеалів, довіра до політичних лідерів;

- сфера соціальних відносин: стабільність у суспільстві, соціальний оптимізм, наявність норм і цінностей, що об'єднують людей, соціальна справедливість (справедлива оцінка заслуг людини перед суспільством);

- сфера національних відносин: упевненість у недопущенні міжнаціональних конфліктів, знання державної мови, можливість долучатися до своєї національної культури, взаєморозуміння між людьми різних національностей;

- сфера соціальної безпеки: захист населення від злочинності, екологічна безпека, юридична допомога в захисті прав та інтересів, державний захист від зниження життєвого рівня;

- професійно-трудова сфера: достатній рівень освіти, задоволеність змістом праці, задоволеність умовами і можливостями робочого місця, можливість додаткових заробітків;

- інформаційно-культурна сфера: достатність інформації про суспільні зміни, достатність економічних, політичних та науково-технічних знань;

- рекреаційно-культурна сфера: можливість повноцінно проводити свій вільний час, можливість повноцінного відпочинку, хороший стан здоров'я, можливість отримання повноцінної медичної допомоги;

- матеріально-побутова сфера (першого рівня): можливість купити необхідні продукти, наявність необхідного одягу, житло, необхідні меблі;

– матеріально-побутова сфера (другого рівня): можливість харчуватися згідно зі своїми смаками, модний і красивий одяг, автомобіль, присадибна ділянка;

– сфера міжособистісних стосунків: достатність соціально-психологічної підтримки, наявність справжніх друзів, добробут у родинному житті, підтримка близької людини;

– сфера соціальних якостей особистості: уміння жити в нових соціальних умовах, упевненість у своїх силах, рішучість у досягненні своїх цілей, ініціатива та самостійність у розв'язанні життєвих проблем.

Запитальник, який складався з 44 пунктів, був уперше застосований у загальнонаціональному опитуванні громадської думки в межах дослідницького проекту «Українське суспільство на рубежі XXI століття». Опитування проводилося в травні 1995 року Інститутом соціології НАН України за участі Фонду «Демократичні ініціативи» та компанії “SOCIS”. Генеральну сукупність склали доросле населення України (громадяни віком від 18 років). Метод опитування – заповнення анкети респондентом у присутності інтерв'юера.

***Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІІСС):
надійність, валідність та застосування
в масових опитуваннях***

Будь-яка вербальна тестова методика, спрямована на вимірювання властивостей, якостей або стану особистості, зазвичай містить перелік пунктів завдань (запитань, суджень тощо) – індикаторів якості, що вимірюється, та варіантів відповідей на кожний пункт. Тому для практичної реалізації головної мети дослідження – конструювання методики вимірювання соціального самопочуття – потрібно було розв'язати дві проблеми:

а) скласти якомога повніший перелік суджень, сукупність відповідей на які уможливила би оцінити соціальне самопочуття загалом;

б) обрати (або сконструювати) шкалу вимірювання.

Під час складання переліку емпіричних індикаторів соціального самопочуття, рівень добробуту за якими загалом дає змогу судити про рівень соціального самопочуття, було виокремлено ті

сфери соціальної життєдіяльності, емоційно-ціннісне ставлення до котрих визначає загальний рівень соціального самопочуття індивіда. Звісно, класифікація соціальної життєдіяльності за сферами значною мірою умовна, але завдяки такому підходу можна, на нашу думку, проконтролювати індикатори під кутом зору чинників, що зумовлюють соціальне самопочуття людей у суспільстві. Як зазначалося вище, було окреслено одинадцять сфер соціальної життєдіяльності індивіда [Головаха & Панина, 1997]. Характеристика кожної зі сфер обмежувалася однаковою кількістю індикаторів соціального добробуту, щоби в початковому варіанті запитальника забезпечити приблизно рівну вагу кожної зі сфер. Спинилися на чотирьох індикаторах для кожної сфери соціальної життєдіяльності, які описували певні блага.

Розв'язуючи другу проблему (вибір шкали вимірювання), автори проаналізували найпоширеніші на той час види шкал та дійшли висновку, що жодна з них не дає змоги повною мірою здійснити адекватну оцінку компонентів такого складного соціально-психологічного феномена, яким є соціальне самопочуття.

Тому для вимірювання компонентів соціального самопочуття була розроблена нова шкала – *шкала достатності соціальних благ*, яка містила чотири варіанти відповідей: а) «Не вистачає» (того чи іншого соціального блага); б) «Важко сказати, вистачає чи ні»; в) «Вистачає»; г) «Не цікавить».

Це вимірювання ґрунтується на концептуальному положенні, згідно з яким соціальне самопочуття індивіда визначається ступенем задоволення його соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, їхнього виробництва та розподілу [Головаха & Панина, 1997: сс. 23–24; Магун, 1983]: чим сильніше людина відчуває нестачу соціальних благ, тим гірше її соціальне самопочуття. Перевага такого підходу до інтерпретації соціального самопочуття полягає в можливості опосередкованого (латентного) вимірювання емоційно-оцінного ставлення людини до суспільства. Реалізація цього підходу пов'язана з непрямю оцінкою соціального самопочуття та з побудовою так званого об'єктивного тесту. Як підкреслює один із провідних фахівців у галузі створення тестів П. Клайн, об'єктивний тест – це тест, мета якого прихована від того, хто цей тест проходить, а тому результати не можуть бути сфальсифіковані [Клайн, 1994].

Особливістю запропонованої шкали є дворівневість вимірювання. На рівні змістового аналізу шкала розглядається як номінальна і дає змогу оцінити структуру соціального самопочуття: з'ясувати міру поширеності тієї чи іншої потреби в суспільстві («Цікавить» – «Не цікавить»), а також ступінь напруженості цієї потреби в суспільстві (питома вага людей, які відчувають потребу в конкретних благах, але ця потреба не задоволена).

Наступний рівень аналізу визначається можливістю використання інтегрального кількісного показника – індексу соціального самопочуття. Для обчислення сумарного (інтегрального) індексу соціального самопочуття та інших математико-статистичних операцій номінальна шкала достатності за кожним із індикаторів (благ) трансформується в трибальну порядкову (умовно метричну) завдяки злиттю позицій б) та г). Кожній кодовій позиції присвоюється відповідна кількість балів:

- 1 бал – «Не вистачає»;
- 2 бали – «Важко сказати, вистачає чи ні» / «Не цікавить»;
- 3 бали – «Вистачає».

Що стосується людей, котрих не цікавить те чи інше благо, то в емоційно-оцінному ставленні до цього блага вони посідають нейтральну позицію, подібну до позиції «Важко сказати». Отже, на першому рівні аналізу фіксується наявність у індивіда потреби в тих чи тих благах, що дає змогу порівняти та проаналізувати поширеність соціальних потреб, задоволення яких сприятиме підвищенню рівня соціального самопочуття населення загалом.

На другому рівні трансформація шкали уможливило сконструювати кількісний інтегральний показник, тобто **індекс соціального самопочуття**, а також виконати математико-статистичні процедури, що визначаються загальними правилами роботи з тестами. Інтегральний індекс дає змогу вивчати соціальне самопочуття з максимальним залученням сучасних можливостей статистичного апарату: проведенням порівняльного аналізу соціального самопочуття різних контингентів населення, здійсненням моніторингу соціального самопочуття населення та виокремленням чинників, які впливають на рівень соціального самопочуття.

Опитувальний аркуш, котрий мав заповнювати респондент, складався з 44 пунктів, кожен з яких слугував індикатором для характеристики однієї з 11 сфер соціальної життєдіяльності індивіда та містив чотири варіанти відповідей (додаток 1).

Як було зауважено, під час обчислення сумарного індексу соціального самопочуття першій кодовій позиції за кожним із індикаторів присвоюється значення 1 бал, другій позиції – 2 бали, третій – 3 бали. Четвертій кодовій позиції присвоюється те ж значення, що й другій, тобто 2 бали. У такий спосіб отримане значення індексу соціального самопочуття варіюватиме від 44 до 132 балів. Значення індексу, яке дорівнює 88 балам, є умовним нулем між додатною та від’ємною осями шкали соціального самопочуття: значення, вищі за 88 балів, можуть інтерпретуватися як позитивне соціальне самопочуття з тією чи іншою мірою виразності, а нижчі за 88 балів – як негативне.

Апробація методики та опис вибірки, на якій здійснювалася стандартизація тесту

Завдання апробації та відпрацювання тесту полягало в збиранні емпіричного матеріалу для оцінювання якості методики як загалом, так і для кожного пункту окремо, а також у пошуках оптимального шляху можливого скорочення методики (принаймні до 20 пунктів) для зручності використання в оперативних опитуваннях.

Спочатку метою апробації методики була перевірка відповідності формулювань запитань реальним соціальним проблемам, що зачіпають інтереси людей та викликають певні емоційно-оцінні реакції. Перевірялася також відповідність формулювань умовам проведення інтерв’ю в ситуації, схожій на ту, що спостерігається під час проведення масових опитувань. У процедурі первинної апробації брало участь 40 респондентів різної статі, віку та з різним рівнем освіти. Респонденти відповідали на всі 44 запитання, а потім висловлювали свої враження, пов’язані з адекватністю формулювань та процедури проведення опитування.

Результати апробації показали, що практично жодне з питань, які ввійшли до тесту, не спричинило у респондентів труднощів під час заповнення опитувального аркуша. Це стосувалося як формулювань запитань та пунктів шкали, так і самої процедури опитування, яка займала не більше п’яти хвилин. Можна було зробити висновок про відповідність запитань тесту вимогам, які висуваються до такої методики, коли йдеться про її застосування в масових опитуваннях. Окремі зауваження учасників процедури апробації здебільшого зводилися до характеристики особис-

тих обставин життя, пов'язаних зі ставленням до тих чи інших соціальних благ. Не спостерігалось жодного випадку категоричного неприйняття респондентом тих чи інших запитань (як тих, що не мають стосунку до реального життя або провокаційних).

Для основної процедури статистичної обробки тесту було використано всі 44 пункти у початкових формулюваннях. Було підготовано запитальник, котрий автори вирішили застосувати під час проведення загальнонаціонального опитування громадської думки в межах дослідницького проекту «Українське суспільство на рубежі XXI століття». Це опитування, як зазначалося вище, проводилося в травні 1995 року. Розроблена методика дістала назву «**ПСС–44**» (інтегральний індекс соціального самопочуття, 44 пункти).

Особливу увагу було приділено формуванню вибірки. У кожній з областей України, а також у місті Києві та Автономній Республіці Крим було опитано таку кількість осіб, яка відповідає частці їхнього населення у складі населення всієї України. Дотримувалися квотного принципу добору за статтю, віком та освітою згідно з регіональною специфікою розподілу цих соціально-демографічних ознак. Кожна область була представлена обласним центром, містом та селом (у відповідних пропорціях). Щоби зберегти переваги квотної вибірки та уникнути тих її недоліків, які перешкоджають реалізації принципу випадкового відбору одиниць спостереження, пошук опитуваних за квотами здійснювався інтерв'юерами за попередньо заданими маршрутами. Це означає, що одержані інтерв'юером квотні характеристики мали бути дотримані в процесі проходження заздалегідь визначеного маршруту, прямуючи яким інтерв'юер повинен був роздавати анкети тільки тим респондентам, котрі потрапляли до кола осіб із необхідними квотними характеристиками. У такий спосіб було опитано 1810 людей.

Статистичне оцінювання надійності та валідності ПСС–44

Важливими як у теоретичному, так і (особливо) в практичному плані характеристиками будь-якого тесту є надійність та валідність. Автори методики інтерпретували надійність інструмента вимірювання як узгодженість результатів, отриманих під час повторного

застосування тієї ж процедури вимірювання для оцінювання того ж показника на різних (але репрезентативних для цього показника) вибірках. У такому підході за ступінь надійності правлять різні показники, побудовані на основі коефіцієнтів кореляції.

Методика оцінювання та аналізу надійності тесту ПСС–44 складалася з трьох етапів:

- оцінювання внутрішньої узгодженості пунктів шкали (модель однорідності). Основним показником слугував коефіцієнт альфа Кронбаха. Були розглянуті як парні кореляції між пунктами шкали, так і множинні кореляції між одним окремим пунктом та всіма іншими. Аналізувався внесок кожного пункту в значення шкали, її дисперсію та надійність;

- оцінювання кореляції між двома субтестами, кожен з яких містив половину пунктів шкали (метод “split half”). Показником надійності слугував коефіцієнт Спірмена – Брауна;

- оцінювання ретестової надійності на підставі кореляції з результатами повторного опитування через певний проміжок часу частини респондентів.

Для виконання обчислень під час оцінювання надійності використовувався пакет програм *SPSS* (процедура “Reliability”). Було відібрано тільки ті анкети, в яких містилися відповіді на всі 44 запитання тесту. Таких анкет виявилось 1655 (із 1810).

Значення парних коефіцієнтів кореляції між пунктами шкали не перевищували 0,5 (середнє значення дорівнювало 0,13). У теорії та методології вимірювання, зокрема побудови тестів, існують різні погляди стосовно вимог до взаємної корельованості окремих пунктів шкали. Одні дослідники вважають, що оптимальним є варіант, коли за не дуже високої взаємної кореляції пункти шкали дають високу узгодженість загалом. Є також інша думка, яка полягає в тому, що слід орієнтуватися на висококорельовані ознаки, оскільки внутрішня узгодженість та парні кореляції – взаємопов’язані показники. Кожен підхід має свої аргументи «за» та «проти». У межах цієї дискусії ми вважаємо, що прагнення отримати високі кореляції між окремими пунктами інтегральної шкали не є раціональним, оскільки такі кореляції означають лише те, що всі висококорельовані запитання фактично взаємозамінні, а всю складну процедуру вимірювання можна замінити одним із запитань. Якщо соціальний феномен, що вимірюється, за своєю

сутністю багатоаспектний, то під час конструювання інтегрального індексу необхідно домагатися не взаємних кореляцій окремих пунктів (кожен з яких вимірює специфічний аспект цього складного явища), а їхньої загальної внутрішньої узгодженості, для оцінювання якої використовується коефіцієнт альфа Кронбаха.

Цей коефіцієнт може інтерпретуватися:

– або як кореляція між шкалою, що розглядається, та всіма іншими шкалами, що містять таку ж кількість пунктів, які можуть бути побудовані з гіпотетичного універсуму пунктів, що вимірюють властивість, яка цікавить;

– або як квадрат кореляції між вимірюванням об'єкта з використанням шкали, що розглядається (спостережувана оцінка), та оцінкою, яку той же об'єкт міг би отримати, якби був оцінений з використанням усіх пунктів з гіпотетичного універсуму пунктів, що вимірюють властивість, яка цікавить (дійсна оцінка).

Коефіцієнт надійності альфа Кронбаха для ПСС–44 дорівнював 0,867. Це значення достатньо високе, особливо якщо взяти до уваги той факт, що тест було використано в масовому опитуванні.

Характеристикою зв'язку окремого пункту шкали зі шкалою загалом слугує коефіцієнт кореляції між цим конкретним пунктом та сумою всіх інших пунктів шкали. Цей коефіцієнт кореляції змінювався від 0,177 (для пункту «Знання української мови») до 0,494 (для пункту «Необхідний одяг»). Усі коефіцієнти кореляції виявилися статистично значущими, їхнє середнє значення становило 0,336. За іншу важливу характеристику править квадрат коефіцієнта множинної кореляції між одним окремим пунктом та іншими пунктами шкали. Цей показник інтерпретується як коефіцієнт детермінації рівняння множинної регресії, в якому розглядуваний пункт шкали виступає залежною змінною, а інші пункти – незалежними змінними. Отже, цей показник демонструє відсоток дисперсії конкретного пункту шкали, який пояснюється іншими пунктами, у такий спосіб оцінюючи зв'язок цього пункту з іншими. У тесті ПСС–44 відсоток поясненої дисперсії для різних складових коливався від 7,7% (для пункту «Присадибна ділянка») до 40,5% (для пункту «Необхідний одяг»); середнє значення становило 24,5%.

Порівняння значення показника надійності α Кронбаха для всієї шкали зі значеннями цього ж показника після видалення

певного пункту характеризує вплив цього пункту на загальну надійність шкали. Якщо видалення якогось пункту шкали істотно збільшує показник надійності, є підстава вважати цей пункт невідповідним загальній структурі тесту. Що стосується ПСС–44, то лише видалення пункту «Присадибна ділянка» збільшило показник надійності, утім, дуже незначно (до рівня 0,868). Видалення інших пунктів або не вплинуло на показник надійності взагалі, або незначно зменшило його (наприклад, зменшення до рівня 0,860 спостерігалось після видалення пункту «Необхідний одяг»). Усе це свідчить про відсутність серед пунктів шкали таких, які би не відповідали загальному змісту тесту.

Для оцінювання надійності тесту із застосуванням моделі “split-half reliability” вся множина пунктів шкали була розділена на дві різні групи (пункти із парними та непарними номерами). Досить високе значення коефіцієнта Спірмена – Брауна (0,807) продемонструвало надійність тесту і для цієї моделі.

Була також здійснена перевірка тесту на ретестову надійність. З цією метою з інтервалом у два-три тижні було двічі опитано 80 осіб, що мешкали в Києві. Добір респондентів здійснювався за методикою, яка застосовується в опитуванні населення України, коли необхідно відібрати частку респондентів, що представляють населення Києва в загальному складі населення країни (як розповідалося вище, для цього використовувався метод квот зі спеціально розробленим маршрутом для пошуку респондентів). Порівняно невеликий часовий інтервал між тестом та ретестом зумовлювався специфікою ПСС як тесту станів, на яких можуть істотно позначатися і соціальні зміни, і зміни в особистому житті респондентів. Коефіцієнт ретестової надійності (Пірсона) для інтегрального індексу соціального самопочуття склав 0,67, що свідчить про цілком достатню ретестову надійність, з огляду на характер самого предмета дослідження – соціального самопочуття та його емоційно-оцінної природи.

Виконаний статистичний аналіз дав змогу зробити висновок про те, що побудований інструмент вимірювання характеризується високим рівнем надійності. Серед пунктів, що ввійшли до тесту, не виявилось таких, які не відповідали загальній структурі тесту чи значуще негативно впливали на статистичні показники його надійності. Це дало підстави рекомендувати для використан-

Таблиця 2

Індекси соціального самопочуття (ІСС–44) серед груп населення України, які по-різному відповіли на запитання про задоволеність своїм становищем у суспільстві

<i>Запитання до респондента щодо задоволеності власним становищем у суспільстві</i>	<i>Середні значення ІСС–44 у тих, хто ...</i>		
	<i>Загалом задоволений</i>	<i>Важко сказати, задоволений чи ні</i>	<i>Загалом незадоволений</i>
<i>Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві загалом?</i>	88	80	75
<i>Якою мірою Ви задоволені тим, що отримуєте від суспільства?</i>	90	81	76
<i>Якою мірою Ви задоволені тим, що даєте суспільству?</i>	82	79	75

ня в дослідженнях, спрямованих на поглиблений аналіз соціального самопочуття, тестову методика, що містить усі 44 пункти. Перевірка на ретестову надійність показала, що інтегральний показник зберігає відому сталість у певному часовому інтервалі, принципово не змінюючись без зміни соціальних обставин.

Високі значення α Кронбаха та інших розглянутих показників для ІСС–44 засвідчили, що перед нами інструмент, який достатньо надійно вимірює певний суб'єктивний стан, інтерпретований як соціальне самопочуття.

Питання про те, наскільки адекватною є така інтерпретація, пов'язане з аналізом валідності вимірювання. Розрізняють три основних види валідності: змістову, конструктну та прогностичну. Змістова валідність обґрунтовується логічно та перевіряється зіставленням показника, що вимірюється, з іншими показниками, які вже використовувалися для вимірювання аналогічних соціальних параметрів. Прогностична валідність визначається ймовірністю правильного передбачення соціальних змін на підставі вимірювання показника, що розглядається, тому в нашому випадку перевірки не підлягає. Що стосується конструктної валідності, то загалом математичні процедури її оцінювання подібні до процедур оцінки надійності, результати яких уже було наведено.

Отже, логічне обґрунтування змістової валідності тесту слід було доповнити аналізом зв'язку результатів застосування цього тесту з тими показниками, які використовувалися раніше для вимірювання соціального самопочуття. Для оцінювання змістової валідності тесту ПСС–44 розглядався зв'язок інтегрального індексу соціального самопочуття з результатами відповідей на запитання, що передбачали пряме вимірювання задоволеності людини власним становищем у суспільстві. За даними, наведеними в таблиці 2, можна судити про те, наскільки тісно пов'язані ці показники.

Усі відмінності між значеннями ПСС для груп людей, задоволених і незадоволених своїм становищем у суспільстві, були значущими на рівні 0,1%. Значення коефіцієнтів кореляції Пірсона між індексом соціального самопочуття й запитаннями, що розглядаються, становили, відповідно, 0,33, 0,28 та 0,18 ($p < 0,001$). З огляду на те, що шкали, які використовуються для валідизації, мають доволі низьку точність вимірювання (лише три пункти), а інших вимірювальних інструментів соціального самопочуття наразі в широкій практиці не існує, отримані кореляції є цілком прийнятним показником змістової валідності. Ба більше, дуже висока кореляція тестового показника з результатами, одержаними за допомогою окремих запитань анкети, виявляла би не стільки валідність тесту, скільки його «нечутливість» до тих нюансів соціальних переживань, пов'язаних зі становищем людини в суспільстві, які не можуть бути «схоплені» в доволі абстрактних та генералізованих запитаннях – оскільки такі запитання апріорно припускають, що складний і багато в чому суперечливий світ емоційно-оцінних суджень щодо різноманітних аспектів ставлення людини до свого становища в суспільстві має обов'язково віддзеркалюватися в однозначній узагальненій оцінці, представленій у свідомості індивіда.

Одержані нами коефіцієнти кореляції тестового показника з окремими питаннями, що стосуються ставлення людини до свого становища у суспільстві, дають підстави говорити про певну міру змістової валідності тесту, перевірену на вибірці, репрезентативній для дорослого населення України загалом.

Конструювання скороченого варіанта тесту: ПСС–20

Результати перевірки надійності та валідності ПСС–44 свідчать про можливість застосування повного варіанта тесту для вимірювання соціального самопочуття в дослідженнях, що проводяться опитувальними методами. Однак для практичного застосування тесту в масових опитуваннях, які потребують значних матеріальних витрат та мають серйозні обмеження на загальну кількість пунктів запитальника, бажано оптимізувати цю кількість. Збільшення числа пунктів, як відомо, призводить до зростання обсягу запитальника, подовження часу опитування, зростання витрат на дослідження тощо. Водночас значення показника надійності безпосередньо пов'язане з кількістю пунктів шкали – чим менше пунктів містить адитивний (сумарний) показник, тим (за інших рівних умов) нижчою є надійність вимірювання. Тому зменшити кількість пунктів шкали, водночас знизивши показник надійності лише незначно, завжди буде актуальним завданням. Для нашого дослідження було обрано скорочений варіант тесту, який складається з 20 пунктів. Для моніторингових опитувань така кількість пунктів є доволі зручною, оскільки весь бланк тесту розміщується на одній сторінці стандартної анкети, а процедура заповнення не висуває завищених вимог до гостроти сприйняття чи концентрації уваги респондента. Триває ця процедура не більш ніж п'ять хвилин.

Існують різні підходи до скорочення кількості пунктів у адитивній шкалі. Найпростішим варіантом є відкидання тих, які мають найменшу кореляцію з інтегральним індексом. Основний недолік такого методу для конструювання тесту, що інтегрує різні аспекти емоційно-оцінних суджень людини, полягає в тому, що ознаки, які корелюють між собою найтісніше, зазвичай концентруються на одному чи кількох аспектах, що призводить до фактичного видалення з тесту всіх запитань, які цих аспектів не стосуються. Причиною цього є переважання в конкретних соціальних умовах тих соціальних проблем, які найсильніше хвилюють людей. Наприклад, у суспільстві, що переживає період політичної нестабільності та економічної кризи, панують емоції, пов'язані з безпекою та економічним виживанням.

Інший підхід пов'язаний із добором тестових запитань на підставі факторизації даних. Проте відбір пунктів для скороченого

варіанта тесту неминуче призводить до зниження внутрішньої узгодженості. Така процедура доречна тоді, коли з початкового несистематизованого набору суджень передбачається побудова комплексної методики для вимірювання певного складного соціально-психологічного феномена. Результатом вимірювання в цьому разі є профіль значень за різними аспектами феномена, що вивчається. Прикладом може слугувати процедура побудови методики **шкали соціальних переживань**, у якій результати вимірювань за різними шкалами узагальнюються не в інтегральному індексі, а в профілі оцінок [Schuessler, 1982].

Якщо ж головною метою множинних вимірювань є отримання інтегрального індексу, то більш адекватним, ніж факторний аналіз, способом скорочення кількості пунктів-запитань є метод, ґрунтований на поступовому видаленні пунктів за низкою формальних та змістових підстав. Формальною підставою є збереження внутрішньої узгодженості, змістовою – збереження в основних рисах початкової багатоаспектності вимірювань.

Спираючись на останнє твердження та беручи до уваги інформацію про зміну показника α Кронбаха після видалення кожного з пунктів (тобто про вплив пункту на показник надійності), на першому етапі ми прибирали ті пункти, наявність яких знижувала (хоч і незначною мірою) показник надійності або не впливала на нього. Отримана нова шкала із 41 пункту мала значення альфа Кронбаха, яке дорівнювало 0,869. На наступному етапі ми прибирали ті пункти, які мали порівняно невисокий коефіцієнт кореляції із сумою інших (як порогове, використовувалося значення 0,3). Одержана шкала з 35 пунктів мала значення показника надійності 0,860. Потім були видалені пункти, що характеризувалися порівняно невисоким квадратом множинного коефіцієнта кореляції з іншими пунктами шкали (як порогове, використовувалося значення 0,2). Для шкали з 25 пунктів, що залишилися, показник надійності становив 0,838. Видалення на заключному етапі п'яти пунктів проводилося насамперед на підставі змістового критерію – необхідності зберегти збалансовану структуру тесту так, щоби вона достатньо різнобічно віддзеркалювала вимірюваний феномен – соціальне самопочуття. Пошук різних варіантів видалення окремих пунктів за цим критерієм (та зі збереженням достатньо високої внутрішньої узгодженості нової шкали) допо-

міг сформувати варіант тесту під назвою «ПСС–20» (додаток 2) із показником надійності 0,825. Після стандартизації це значення дорівнювало 0,826.

Кореляція ПСС–20 з ПСС–44 досить висока – 0,92. Це свідчить про взаємозамінність повного та скороченого варіантів тесту. Показник змістової валідності ПСС–20 (кореляція з прямим запитанням про задоволеність респондента своїм становищем у суспільстві) не нижче, ніж у ПСС–44, – він становить 0,34. Отже, скорочений варіант тесту відповідає основним статистичним критеріям надійності та змістової валідності. Водночас методика достатньо компактна для того, щоби бути використаною в регулярних опитуваннях для оцінювання соціального самопочуття населення.

Просторово-часовий підхід до дослідження соціального самопочуття

Одним із сучасних підходів до дослідження соціального самопочуття людей у суспільстві, розуміння глибинних процесів, які відбуваються під час його формування та функціонування, є підхід М. Єлейко [Єлейко, 2013: с. 10], котра розглядає соціальне самопочуття людей у координатах соціального простору й часу. В межах цього підходу передбачаються такі кроки:

- дослідження актуальних оцінок соціального самопочуття;
- вивчення суб'єктивних уявлень індивіда про власне соціальне самопочуття та його порівняння з самопочуттям інших людей (як із представниками тих груп, до котрих цей індивід належить, так і тих груп, до котрих він не належить, але може себе з ними порівняти);
- з'ясування суб'єктивної оцінки індивідом власного соціального самопочуття в минулому та прогнозованому майбутньому.

Подана концептуальна модель дослідження соціального самопочуття базується на тому, що відчуття задоволеності чи незадоволеності наявними соціальними благами безпосередньо пов'язане з механізмами соціального порівняння. Дослідження соціального самопочуття людей не лише з позиції теорії потреб, тобто соціального самопочуття як результату задоволеності набором матеріальних і нематеріальних благ, але й з погляду теорії відносної депривації, згідно з котрою самопочуття людей у суспільстві є результа-

том їхніх соціальних порівнянь, зумовлюється наявністю як об'єктивних, так і суб'єктивних, внутрішніх стандартів якості життя. Запропонований підхід до дослідження соціального самопочуття в координатах соціального простору й часу людини не суперечить вивченню цього феномена за допомогою інтегрального індексу соціального самопочуття. Натомість він покликаний розширити знання про цей складний соціальний феномен, відшукати ті стандарти, орієнтуючись на які люди почуваються більше або менше задоволеними своїм життям та своїм становищем у суспільстві.

Серед можливостей, котрі відкриваються перед дослідником у разі вивчення соціального самопочуття через з'ясування особливостей його формування та функціонування в суб'єктивному просторі та часі людини, М. Єлейко виокремлює такі:

- перевірка адекватності теорії відносної депривації для України;
- можливість відстежувати тенденції трансформації за суб'єктивними оцінками людей свого соціального самопочуття у координатах простору й часу;
- визначення спрямованості «стріли часу» як для всього населення, так і для окремих соціальних груп;
- вихід на прогнозування показників соціального самопочуття в майбутньому для різних соціальних груп залежно від спрямованості «стріли часу» в оцінках їхнього життя;
- групування людей з однаковими просторовими та часовими моделями соціального самопочуття;
- пізнання не лише суб'єкта, який здійснює соціальне порівняння, та його соціального самопочуття, але й об'єкта такого зіставлення (тобто тих соціальних груп, з котрими порівнює себе індивід);
- зіставлення динаміки актуальних оцінок соціального самопочуття в різні роки з оцінками соціального самопочуття в суб'єктивному минулому та майбутньому людей;
- відстеження не суто формальних міжгрупових стосунків у суспільстві, а глибше вивчення соціального простору людини.

До головних засад просторово-часової моделі дослідження соціального самопочуття належать: суб'єктивність, комплексність, можливість порівняння в просторі й часі та прогностичність. Принцип **суб'єктивності** полягає в тому, що соціальне самопочуття досліджується через вивчення внутрішнього, суб'єктивного стандарту, з яким люди постійно порівнюють свої досягнення,

своє життя. Під час вивчення суб'єктивного простору та часу людини краще пізнається як суб'єкт, так і об'єкт такого порівняння. Принцип **комплексності** передбачає дослідження не лише актуальних оцінок соціального самопочуття, але й суб'єктивних уявлень індивіда про власне самопочуття в минулому та майбутньому, а також стосовно самопочуття інших людей. Завдяки цьому принципу можна вивчати соціальне самопочуття на глибшому рівні (на рівні свідомості) та відстежувати тенденції трансформації за суб'єктивними оцінками людей свого соціального самопочуття в координатах простору й часу. Принцип **порівнянності в просторі й часі** забезпечується завдяки групуванню людей з однаковими просторовими й часовими моделями соціального самопочуття, що дає змогу здійснювати їхнє порівняння між собою, а також зіставлення динаміки актуальних оцінок соціального самопочуття з суб'єктивними оцінками самопочуття впродовж певного часового проміжку. Під принципом **прогностичності** розуміють можливість здійснення ґрунтовніших прогнозів щодо змін у показниках соціального самопочуття на найближчі роки.

Сформульована концептуальна модель дослідження соціального самопочуття має на меті вдосконалити наявні соціологічні методи вимірювання соціального самопочуття населення, сприяти глибшому та детальнішому пізнанню закономірностей формування та функціонування цього складного суспільного феномена. Але оскільки це поки теоретична модель, потрібна її практична реалізація та апробація.

Додаток 1

Опитувальний аркуш тесту ПСС–44

Завдання для респондента. Уважно прочитайте кожне судження та дайте відповідь на запитання:

«Чого з переліченого Вам не вистачає?»

Обведіть кружечком номер варіанта відповіді, який відповідає Вашій думці.

Дайте відповідь за кожним судженням.

	<i>Судження</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>
1	Уміння жити в нових суспільних умовах	1	2	3	4
2	Захисту від злочинності	1	2	3	4
3	Лідерів, здатних керувати країною	1	2	3	4
4	Можливості долучитися до своєї національної культури	1	2	3	4
5	Доброти та співчутливого ставлення оточення	1	2	3	4
6	Здоров'я	1	2	3	4
7	Роботи, що підходить	1	2	3	4
8	Необхідного одягу	1	2	3	4
9	Добротного житла	1	2	3	4
10	Сучасних економічних знань	1	2	3	4
11	Справедливого оцінювання заслуг людини перед суспільством	1	2	3	4
12	Упевненості у власних силах	1	2	3	4
13	Екологічної безпеки	1	2	3	4
14	Дотримання в країні прав людини	1	2	3	4
15	Упевненості, що не станеться міжнаціональних конфліктів	1	2	3	4
16	Справжніх друзів	1	2	3	4
17	Необхідної медичної допомоги	1	2	3	4
18	Освіти	1	2	3	4
19	Модного й красивого одягу	1	2	3	4

20	Необхідних меблів	1	2	3	4
21	Сучасних політичних знань	1	2	3	4
22	Норм і цінностей, що об'єднують людей в державі та суспільстві	1	2	3	4
23	Рішучості в досягненні своїх цілей	1	2	3	4
24	Юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів	1	2	3	4
25	Політичних свобод (слова, совісті, пересування)	1	2	3	4
26	Знання української мови	1	2	3	4
27	Щастя в родинному житті	1	2	3	4
28	Можливості повноцінно проводити відпустку	1	2	3	4
29	Можливості мати додатковий заробіток	1	2	3	4
30	Можливості купувати найнеобхідніші продукти	1	2	3	4
31	Автомобіля	1	2	3	4
32	Сучасних науково-технічних знань	1	2	3	4
33	Стабільності в державі та суспільстві	1	2	3	4
34	Ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем	1	2	3	4
35	Державного захисту від зниження життєвого рівня	1	2	3	4
36	Політичних ідеалів, що заслуговують на підтримку	1	2	3	4
37	Взаєморозуміння між людьми різних національностей	1	2	3	4
38	Коханої людини	1	2	3	4
39	Повноцінного дозвілля	1	2	3	4
40	Можливості працювати з повною віддачею	1	2	3	4
41	Можливості харчуватися згідно зі своїми смаками	1	2	3	4
42	Присадибної ділянки	1	2	3	4
43	Інформації про ті зміни, що відбуваються в суспільстві	1	2	3	4
44	Упевненості в тому, що ситуація в країні покращуватиметься	1	2	3	4

Додаток 2

Опитувальний аркуш тесту ПСС–20

Уважно прочитайте кожне судження та дайте відповідь на запитання:

«Чого з переліченого Вам не вистачає?»

Обведіть кружечком номер варіанта відповіді, який узгоджується з Вашою думкою.

Дайте відповідь за кожним судженням.

	Судження	Не вистачає	Важко сказати, вистачає чи ні	Вистачає	Не цікавить
1	Уміння жити в нових суспільних умовах	1	2	3	4
2	Здоров'я	1	2	3	4
3	Роботи, що підходить	1	2	3	4
4	Необхідного одягу	1	2	3	4
5	Добротного житла	1	2	3	4
6	Сучасних економічних знань	1	2	3	4
7	Упевненості у власних силах	1	2	3	4
8	Необхідної медичної допомоги	1	2	3	4
9	Модного й красивого одягу	1	2	3	4
10	Необхідних меблів	1	2	3	4
11	Сучасних політичних знань	1	2	3	4
12	Рішучості в досягненні своїх цілей	1	2	3	4
13	Юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів	1	2	3	4
14	Можливості повноцінно проводити відпустку	1	2	3	4
15	Можливості мати додатковий заробіток	1	2	3	4
16	Можливості купувати найнеобхідніші продукти	1	2	3	4
17	Ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем	1	2	3	4
18	Повноцінного дозвілля	1	2	3	4
19	Можливості працювати з повною віддачею	1	2	3	4
20	Можливості харчуватися згідно зі своїми смаками	1	2	3	4

2.3. Індекс державної суб'єктності України: концептуальні засади побудови, методика вимірювання та одержані результати

Категорія **суб'єктності**, яка набула популярності в сучасному аналізі проблем державотворення та міждержавних відносин, має цікавий історичний аналог в українському політичному дискурсі. Йдеться про самостійність України як мету діяльності політично активних представників багатьох поколінь українців, котрих об'єднувало те, за що і в Російській імперії, і в Радянському Союзі вони дістали назву з негативною конотацією – «самостійники». З виникненням у 1991 році української держави, яка мала всі атрибути незалежності, проблеми самостійності та суб'єктності, здавалося, принципово були розв'язані. Проте в медійному просторі України постійно висловлюються міркування про несамостійність української влади, про її залежність від зовнішнього тиску. Втім, чи є певна залежність країни від зовнішнього оточення свідченням того, що вона не може вважатися цивілізаційним суб'єктом і має розглядатися як «держава без суб'єктності»?

Відповідь на це запитання залежить насамперед від принципового концептуального тлумачення суб'єктності. У сучасному світі є дві полярні концепції політичної суб'єктності. Перша властива найбільш розвиненим демократичним цивілізаційним суб'єктам, передовсім Євросоюзу, високий рівень суб'єктності якого визначається не тим, що він є центром сили у міжнародній взаємодії, а його досвідом досягнення консенсусних рішень та «опорою на норми, цінності й силу прикладу – на відміну від традиційної “жорсткої” моці» [Стрежнева, 2016: с. 65]. Натомість розуміння суб'єктності як безконтрольної сили, яка дає право не зважати на інші політичні суб'єкти, притаманне переважно державам з авторитарною владою, тоталітарною ідеологією чи імітаційною демократією. До останніх, наприклад, належить Росія, чий владні ідеологи насамперед розуміють під суб'єктністю можливість нехтувати будь-якими цивілізаційними нормами міждержавних відносин, якщо це сприймається ними як засіб зміцнення «державної величі» своєї країни, як процес «вставання з колін».

Що стосується низки інших держав, зокрема України, то ідеологи «жорсткої сили» оголошують їх «безсуб'єктними» на тій підставі, що «кольорові революції та м'яка сила призводять до втрати суб'єктності» [Ремарчук, 2016: с. 3].

Українські дослідники проблем цивілізаційної суб'єктності С. Пирожков та Н. Хамітов визначають ці два типи суб'єктності як *гуманістичний* та *авторитарний*, кожний з яких набуває історично зумовлених ознак сили чи слабкості. Згідно з тлумаченням, що його дають автори, «цивілізаційна суб'єктність країни – це вільна й цілісна реалізація власних національних інтересів у економічному, політичному, духовно-культурному вимірах, яка враховує національні інтереси не лише партнерів, а й конкурентів. Без цього цивілізаційна суб'єктність втрачає адекватність» [Пирожков & Хамітов, 2020: с. 8]. Є достатньо свідчень про те, що Україна тяжіє до гуманістичного типу суб'єктності, який ґрунтується на врахуванні інтересів інших зовнішньополітичних суб'єктів. Це зумовлено як історичним досвідом залежного існування у складі інших країн, так і сучасним досвідом незалежного функціонування.

На відміну від більшості пострадянських держав, Україна послідовно відкидала будь-які зазіхання на впровадження авторитарної системи правління, зберігаючи ключові демократичні засади політичної конкуренції, вільних виборів та декларативної орієнтації на сучасні європейські цінності. Однак для того, щоб європейська цивілізаційна орієнтація набула реальних рис, необхідна сильна державна суб'єктність, яка означає, що зміни в країні здійснюються переважно за власними рішеннями й діями, а не під зовнішнім тиском чи спонуканнями.

У вищезазначеній праці Пирожкова та Хамітова («Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності?») докладно розповідається про історичні передумови та *об'єктивні свідчення* стану цивілізаційної суб'єктності України. Водночас дуже важливим показником суб'єктності держави є уявлення громадян про ступінь її самостійності в різних сферах внутрішньо- та зовнішньополітичної активності. Йдеться насамперед про те, як представники різних груп населення України (демографічних, соціально-політичних, економічних та соціокультурних) оцінюють самостійність власної держави. *Суб'єктивні уявлення* є істотними для оцінювання суб'єктності держави насамперед тому, що без

визнання більшістю громадян самостійності держави в політичних рішеннях ці рішення не набувають необхідної для повноцінної суб'єктності легітимності в масовій свідомості навіть у разі збереження всіх процедурних ознак легальності.

Відповіді на поставлене вище запитання були отримані в дослідженні, виконаному колективом відділу методології та методів соціології Інституту соціології Національної академії наук України завдяки розробленню та використанню в масовому опитуванні спеціальної методики під назвою **«Індекс державної суб'єктності України (ІДСУ)»**. На етапі теоретико-методологічного розроблення індексу було виокремлено 15 основних сфер політичної, економічної та соціокультурної активності, у яких держава може реалізувати свої повноваження з різним ступенем самостійності чи залежності від інших політичних суб'єктів (додаток 1).

Для вимірювання ступеня самостійності в кожній сфері було запропоновано п'ятибальну шкалу з такими значеннями: «1» – «Майже завжди залежно»; «2» – «Частіше залежно, ніж самостійно»; «3» – «Важко сказати, самостійно чи залежно»; «4» – «Частіше самостійно, ніж залежно»; «5» – «Майже завжди самостійно». Оскільки індекс містить 15 пунктів і кожен із них вимірюється за шкалою від одного до п'яти балів, то мінімальне значення ІДСУ – 15, а максимальне – 75; 45 балів – це умовний нуль, вище якого спостерігається переважання суб'єктивних оцінок державної самостійності, а нижче – несамостійності.

З метою емпіричного обґрунтування методики влітку 2020 року було проведено пілотажне онлайн-опитування з використанням інтернет-ресурсу медіа-порталу «Йод» [Дембіцький & Головаха, 2020]. Результати опитування 2907 респондентів показали, що методика для вимірювання індексу державної суб'єктності України відповідає як класичним [Герасимова, 2017; DeVellis, 2017], так і розробленим у відділі методології та методів соціології [Дембіцький, 2019а; Паніна, 1998] статистичним критеріям визначення достовірності соціологічної інформації, отриманої із застосуванням соціологічних тестів. Це дало змогу використати методику в репрезентативному для дорослого населення України опитуванні громадської думки в межах моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, яке тривало з

19 вересня до 9 жовтня 2020 року⁸. Опитування засвідчило високий рівень надійності методики для вимірювання індексу державної суб'єктності (коефіцієнт альфа Кронбаха дорівнював 0,91).

Загальні оцінки суб'єктності України в громадській думці

Перші важливі висновки щодо особливостей сприйняття населенням України окремих аспектів суб'єктності своєї країни було зроблено під час аналізу відповідей на запитання, з яких складається методика ІДСУ (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл даних у відповідях респондентів на окремі запитання-індикатори методики для вимірювання індексу державної суб'єктності України, %

<i>Питання до респондента</i>	<i>Варіанти відповіді^a</i>				
	<i>Майже завжди залежно</i>	<i>Частіше залежно, ніж самостійно</i>	<i>Важко сказати, залежно чи самостійно</i>	<i>Частіше самостійно, ніж залежно</i>	<i>Майже завжди самостійно</i>
«Наскільки залежно (від зовнішнього впливу) чи самостійно Україна як держава діє в таких напрямках...?»					
Культурне життя	6,2	19,6	31,2	33,4	12,4
Забезпечення громадського порядку	8,5	18,2	34,0	30,9	8,4
Регулювання релігійного життя в країні	12,3	19,6	40,0	19,3	8,8
Розв'язання проблеми міграції населення	16,6	24,2	40,7	13,4	5,2
Соціальна підтримка вразливих верств населення	15,0	22,0	36,8	19,4	6,8
Підтримка малого та середнього бізнесу	10,2	24,4	40,0	21,2	4,1

⁸ Польовий етап дослідження 2020 року був реалізований Центром соціальних та маркетингових досліджень (SOCIS). Опитування проводилося в усіх регіонах України (за винятком анексованого Криму й окупованих районів Донбасу). Інформація збиралася методом роздавального анкетування. У всіх хвилях дослідження (з 1992 року) обсяг вибіркової сукупності становив 1800 осіб, які репрезентували доросле населення України (18 років і старше) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями. За будовою вибірка була тріступеневою, стратифікованою, випадковою (із квотним скринінгом на останній стадії). На першому етапі здійснювався відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — відбір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — відбір респондентів.

Забезпечення прав і свобод громадян	12,4	21,0	37,8	22,3	6,6
Реформування системи охорони здоров'я	26,5	27,8	29,6	13,0	3,0
Внутрішньополітичне життя	18,2	32,4	29,0	16,8	3,6
Розвиток промисловості	18,6	29,4	33,2	15,5	3,3
Співпраця з міжнародними організаціями	23,1	28,3	32,3	12,4	4,0
Боротьба з корупцією	27,6	22,5	31,8	13,3	4,8
Зовнішня політика, міждержавні відносини	33,7	32,5	24,1	8,1	1,6
Економічні реформи	27,5	34,1	25,8	9,7	2,8
Оборонна політика, питання війни і миру	30,1	31,1	24,4	11,0	3,4

^a У цій та наступних таблицях використовувалися дані загальнонаціонального моніторингового дослідження «Українське суспільство» за 2020 рік ($N = 1800$).

Як видно з цієї таблиці, громадяни України сприймають свою державу частіше залежною, ніж самостійною, в більшості напрямів. Винятками є культурне життя та забезпечення громадського порядку. У цих двох царинах самостійність згадується частіше, ніж залежність. Доволі багато виявилось таких громадян, які не змогли визначитися з тим, самостійною чи залежною слід сприймати державу як суб'єкта в сферах діяльності, зазначених у переліку: частка тих, хто не зміг дати конкретну відповідь, коливається за окремими позиціями від 24% до 41%. Найбільша невизначеність спостерігається щодо вирішення проблем міграції населення та регулювання релігійного життя, а також підтримки малого та середнього бізнесу, тоді як найменша – щодо зовнішньої політики та питань оборони. Утім, в останніх двох напрямках українці найчастіше вважають свою державу радше залежною, ніж самостійною, – частки впевнених у цьому становили, відповідно, 66,2% та 61,2%. Таку ж думку поділяє переважна більшість населення, оцінюючи економічні реформи (61,6%), реформування системи охорони здоров'я (54,3%), співпрацю з міжнародними організаціями (51,4%) та боротьбу з корупцією (50,1%). Загальний висновок полягає в тому, що громадяни України здебільшого невисоко оцінюють самостійність своєї держави у вирішенні проблем, пов'язаних як із зовнішньою політикою, так і з внутрішніми реформами. Цей висновок знайшов підтвердження і під час об-

числення індексу державної суб'єктності України: для дорослого населення країни загалом його значення становило 39,6 бала, тобто нижче умовного нуля (45 балів), вище якого розташовуються умовно додатні значення ІДСУ.

Водночас переважна більшість населення досить високо оцінює важливість для себе державної незалежності та демократичного розвитку України (табл. 2). Отже, треба визнати, що у масовій свідомості дуже поширеним є дисонанс між високою оцінкою важливості державної незалежності та низькою оцінкою її втілення в практику функціонування держави (самостійності в політичних рішеннях та діях).

Таблиця 2**Розподіл відповідей респондентів щодо важливості державної незалежності України та її демократичного розвитку, %**

<i>Питання до респондента</i>		
<i>«Наскільки важливими для Вас є...?»</i>	Державна незалежність України	Демократичний розвиток країни
<i>Варіанти відповіді</i>		
Зовсім не важливі	1,1	1,9
Радше неважливі	3,9	5,9
Важко сказати, важливі чи ні	14,2	21,7
Радше важливі	29,8	34,0
Дуже важливі	50,9	36,6
<i>Середня оцінка за шкалою від 1 до 5</i>	4,3	4,0

Відсоток респондентів, які не вважають для себе важливим незалежний статус України, дуже малий. Тобто незалежність – це одна з найважливіших об'єднувальних цінностей майже для всіх українців, безвідносно до їхньої групової належності в демографічному, економічному, політичному чи соціокультурному аспектах. Це означає, що вони не можуть бути байдужими до того, що між формальною незалежністю та її практичним втіленням (як цивілізаційної суб'єктності) існує дуже значний розрив. Величина цього розриву сприймається по-різному залежно від соціально-групової належності людей. Знання про специфіку сприйняття та оцінювання державної суб'єктності України представниками

різних соціальних груп дасть змогу краще зрозуміти особливості сучасного стану масової свідомості та перспективні шляхи її змін задля зміцнення державного суверенітету України. У цьому контексті особливу увагу слід приділити подоланню розриву між високою цінністю незалежності та низькою оцінкою її втілення в політичну практику.

Розглядаючи групові відмінності індексу державної суб'єктності України в соціально-демографічному аспекті, насамперед слід зазначити, що статистично значущих відмінностей не було виявлено під час порівняння відповідей жінок і чоловіків. Цікавий факт, якщо зауважити, що зазвичай чоловіки критичніші в своїх політичних оцінках, ніж жінки, які схильні до дещо конформніших оцінок. Однак ці розбіжності усуваються, коли порушуються принципи політичні питання, до яких належить можливість жити в державі, що самостійно визначає своє сучасне й майбутнє. Інша картина щодо відмінностей спостерігається у віковому аспекті (табл. 3).

Таблиця 3

Значення ІДСУ для різних вікових груп населення України

<i>Вікові групи респондентів</i>	<i>Середнє значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у тій чи тій віковій групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
18–29 років	41,98	322	9,81
30–55 років	39,42	863	10,64
56 років і старше	38,60	610	10,95

Найнижчі оцінки дала старша вікова група, а найвищі – молодь. Такий розподіл оцінок можна було би вважати сприятливим для можливостей розвитку цивілізаційної суб'єктності України як такої, що визнається насамперед поколінням з найбільшою часовою перспективою. Однак навіть те значення ІДСУ, яке спостерігалось у молоді (42,0), було розташоване в діапазоні переважно негативних оцінок суб'єктності. Песимізм старшого і (частково) середнього поколінь можна пояснювати певною ностальгією за «великим, могутнім і непереможним» Радянським Союзом, а ось переважання негативних оцінок суб'єктності серед молоді – це показник, який найточніше віддзеркалює об'єктивний стан справ з проблемою державної суб'єктності України.

Таблиця 4

**Значення ІДСУ для мешканців різних регіонів
і типів населених пунктів України**

<i>Регіон проживання респондента^а</i>	<i>Середнє значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у кожній групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
Захід	42,20	426	10,79
Центр	40,40	691	9,77
Південь	37,36	211	11,03
Схід	37,05	467	10,91
<i>Тип населеного пункту</i>			
Місто з населенням понад 1 млн осіб	37,52	283	10,87
Місто з населенням від 501 тис. до 1 млн осіб	37,34	101	9,58
Місто з населенням від 251 тис. до 500 тис. осіб	41,54	223	10,27
Місто з населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб	41,11	76	11,76
Місто з населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб	39,01	142	10,73
Місто з населенням від 21 тис. до 50 тис. осіб (але не смт)	39,21	149	11,49
Селище міського типу (смт)	40,01	188	9,59
Село	39,63	605	10,27

^аЗахід об'єднує Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську та Чернівецьку області; Центр – Вінницьку, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Хмельницьку, Черкаську та Чернігівську; Південь – Миколаївську, Одеську та Херсонську області; Схід – Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську та Харківську. Опитування здійснювалося тільки на підконтрольних Україні територіях Сходу.

На увагу заслуговують також дані, одержані від респондентів з різним рівнем освіти. Коефіцієнт лінійної кореляції між рівнем освіти опитаних та значенням ІДСУ дорівнював нулю. Це означає, що чинник освіти взагалі не впливає на оцінку державної суб'єктності. Але до вибірки потрапило лише по шість представників полярних груп з найнижчим (без освіти або початкова) і найвищим (науковий ступінь) рівнем освіти, які продемонстрували дуже різні середні оцінки суб'єктності України (42,2 проти 36,2). Решта респондентів мали або середню, або вищу освіту – як закінчену, так і незакінчену. Можна припустити, що в експерт-

Таблиця 5

**Значення ІДСУ залежно від національності
та рідної мови респондента**

<i>Національність</i>	<i>Середнє значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у кожній групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
Українець	39,89	1671	10,55
Росіянин	35,13	110	10,67
<i>Рідна мова</i>			
Українська	40,36	1387	10,41
Російська	36,89	402	11,09
<i>Якою мовою хотів би заповнювати анкету наступного разу</i>			
Українською	41,62	1121	10,07
Російською	36,40	674	10,76

ному середовищі, яке складається насамперед з науковців, оцінки суб'єктності України виявилися би ще нижчими, ніж у громадській думці. Але це лише гіпотеза, яка потребує проведення додаткових (експертних) опитувань.

Істотні відмінності значень ІДСУ було зафіксовано між регіональними та поселенськими групами (табл. 4).

Отримані цифри вказують на те, що мешканці Сходу, Півдня та великих міст (з населенням понад 500 тис.) значно нижче оцінюють державну суб'єктність України, ніж представники інших регіонально-поселенських груп. Найвищі значення ІДСУ властиві мешканцям Заходу та міст із населенням від 100 до 500 тис. Факт, що саме у великих містах України спостерігаються найгірші оцінки державної суб'єктності, зумовлений насамперед тим, що великі міста України зосереджені переважно на Сході та Півдні, де значення ІДСУ розташовуються на нижчому рівні, ніж ті, які виявлені на Заході та в Центрі.

Відмінності між Сходом і Півднем (з одного боку) та Центром і Заходом (з іншого) багато в чому зумовлюються чинниками національності та рідної мови респондентів (табл. 5).

Росіяни (за винятком українськомовних) та російськомовні українці істотно нижче оцінюють державну суб'єктність Украї-

ни, ніж українськомовні громадяни. Чинник мови відіграє істотну роль і в уявленнях громадян про зовнішньополітичний вектор розвитку України – так само, як і щодо сприйняття Росії, до якої російськомовні громадяни України ставляться краще, ніж українськомовні [Вишняк, 2009]. Ці відмінності статистично переконливі ($p < 0,001$), але спільним для всіх регіонів і національно-культурних груп є все ж таки визнання того, що суб'єктність України, на їхню думку, поки не досягла такого рівня, який давав би змогу оцінювати її в позитивному контексті: усі одержані значення ІДСУ розташовуються нижче умовного нуля, який для цього показника становить 45 балів.

Чинниками, які багато в чому об'єднують громадян України в їхніх уявленнях про державу та її здатність провадити самостійну внутрішню та зовнішню політику, є (незалежно від регіональних та національно-культурних особливостей) поточний рівень життя людей та особливості їхньої трудової мобільності. Розглянемо вплив цих чинників на прикладі двох важливих показників, як от оцінка респондентом матеріального становища своєї родини (табл. 6) та досвід роботи за кордоном.

Таблиця 6

Значення ІДСУ залежно від оцінювання громадянами України матеріального становища своєї родини впродовж двох-трьох місяців до моменту опитування

<i>Питання до респондента</i>	<i>Середнє значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у кожній групі (за матеріальним становищем)</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
<i>Варіанти відповіді</i>			
«Визначте матеріальне становище Вашої сім'ї загалом за останні два-три місяці»			
<i>Варіанти відповіді</i>			
Грошей не вистачає навіть на продукти харчування – інколи голодуємо	35,98	46	10,67
Вистачає лише на продукти харчування	38,20	584	10,94
Вистачає загалом на прожиття	39,14	693	10,63
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	42,70	332	9,35
Вистачає на все необхідне і робимо заощадження	41,58	97	9,85

Відмінності між групами населення з різними оцінками матеріального становища своєї сім'ї впродовж кількох місяців перед опитуванням переконливо вказують на те, що злидні, бідність та обмеження витрат лише тим, що потрібно для повсякденного прожиття, – це істотні чинники погіршення оцінок державної суб'єктності. У цьому разі спрацьовує захисний психологічний механізм: коли людина, яка в своїй країні матеріально живе погано, обирає владу, вона перекладає відповідальність останньої на зовнішнє оточення, котре (на її думку) не дає обраній владі покращити економічний стан країни. Залежно від ідеологічних поглядів хтось такою силою вважає Росію, а хтось інший – Євросоюз, США чи МВФ. Показовими є також дані про відмінності значень ІДСУ між категоріями населення з різним досвідом працевлаштування за кордоном (табл. 7).

Таблиця 7

Значення ІДСУ для категорій населення України з різним досвідом виїзду за кордон з метою тимчасового працевлаштування

<i>Питання до респондента</i>	<i>Середнє значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у кожній групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
<i>«Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?»</i>			
<i>Варіанти відповіді</i>			
Жодного разу	39,30	1511	10,78
Один раз	40,43	114	10,13
Два рази	44,47	59	9,34
Три рази	43,88	25	10,43
Більш ніж три рази	39,19	83	8,96

Тільки шоста частина громадян України (згідно з даними опитування) має досвід тимчасової роботи за кордоном. Це небагато, але дає змогу робити певні статистично обґрунтовані висновки. Прикметно, що серед тих, хто два чи три рази виїжджав за кордон, ІДСУ є значуще вищим ($p < 0,01$), ніж серед респондентів, які взагалі не працювали за межами України, а також серед тих, хто постійно виїжджає до іншої країни для працевлаштування. Спираючись на ці цифри, можна зробити висновок, що знайомство з умовами праці та способом життя за кордоном виробляє

Таблиця 8

Значення ІДСУ для груп населення з різними ідеологічними поглядами та електоральними вподобаннями

<i>Питання до респондента</i>	<i>Середнє значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у кожній групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
<i>«Яка політична течія Вам найближча?»</i>			
<i>Варіанти відповіді</i>			
Ліберальна	44,72	69	8,88
Національно-демократична	42,37	169	8,91
Я не розуміюся на цих течіях	40,42	447	11,13
Не визначив своєї позиції	40,03	310	10,98
«Зелені»	39,68	53	9,70
Соціал-демократична	39,46	164	10,42
Християнсько-демократична	38,89	55	10,20
Жодна взагалі	38,71	217	9,96
Націоналістична	38,44	68	10,26
Соціалістична	35,86	157	10,52
Комуністична	34,54	68	10,44
<i>Питання до респондента: «Яку політичну партію Ви маєте намір підтримати на місцевих виборах у жовтні 2020 року?»</i>			
«Слуга народу»	43,13	236	10,47
«Голос»	41,71	35	8,23
«Європейська солідарність»	41,26	140	10,56
«Батьківщина»	39,46	102	10,15
«Опозиційна платформа – за життя»	34,02	182	10,94

толерантніше ставлення до власної держави як цивілізаційного суб'єкта. Але коли людина має часто виїжджати на заробітки, вона починає гірше сприймати свою державу як суб'єкта внутрішньої та міжнародної політики.

Орієнтуючись на проаналізовані дані щодо матеріального становища респондентів та їхньої трудової зайнятості, неважко помітити, що люди, які живуть у скруті, ледве зводячи кінці з кінцями, схильні критичніше оцінювати державну суб'єктність своєї країни. Що ж стосується досвіду роботи за кордоном, то він впливає на такі оцінки неоднозначно: помірний досвід (дві чи три

подорожі для тимчасової роботи) сприяє суттєвому підвищенню оцінок, тоді як часті виїзди за кордон з метою тимчасового працевлаштування призводять до зниження значень ІДСУ до рівня, властивого тим людям, які взагалі не працювали за кордоном.

Одним із найважливіших чинників диференціації оцінок державної суб'єктності є політична позиція громадян України та їхні електоральні вподобання. У зв'язку з цим розглянемо, як змінюються значення ІДСУ залежно від двох показників: підтримки певної політичної позиції в загальному ідеологічному спектрі та голосування за партії, представлені у Верховній Раді України, на місцевих виборах 2020 року (табл. 8).

Насамперед варто зауважити, що найкритичніше до суб'єктності України ставляться люди з лівими політичними поглядами – комуністичними та соціалістичними. Натомість найвищі оцінки спостерігаються у прихильників ліберальної та націонал-демократичної політичних течій. Цікаво, що адепти націоналістичної ідеології за своїми оцінками ближчі до «ліваків», ніж до націонал-демократів. Це дає підстави стверджувати, що для прибічників радикальних політичних течій суб'єктність України буде залишатися неповноцінною доти, доки в державі не будуть відновлені жорсткі авторитарні методи управління незалежно від того, які радикали придуть до влади – ліві чи праві. І, навпаки, для лібералів та націонал-демократів протилежний авторитарному тип цивілізаційної суб'єктності держави є природним явищем, до якого вони ставляться толерантніше, ніж прихильники інших політичних течій і ті, хто на цих течіях не розуміється або не визначив своєї позиції.

Серед різних груп виборців протилежні позиції посідають представники електоратів партії «Слуга народу» та «Опозиційна платформа – за життя». Перші демонструють оцінки, близькі до тих, які характерні для прихильників ліберальної політичної течії, а другі мають однакові оцінки з тими, що залишаються відданими комуністичній ідеології. Хоча зрозуміло, що далеко не всі прибічники «Слуги народу» – ліберали, та й серед їхніх опонентів багато антикомуністів. Головна лінія розмежування пролягає там, де фіксується ставлення до Росії та Заходу. Серед парламентських партій України лише «Опозиційна платформа» позитивно ставиться до зміцнення політичних відносин та розширення економічної співпраці з Росією, незважаючи на анексію Криму та військову агресію на Донбасі.

А от на запитання, чому найвище оцінює суб'єктність України електорат саме партії влади, а не «Європейської солідарності» чи «Голосу», які є ліберально налаштованими та проєвропейськими партіями, відповісти можна завдяки даним, наведеним у табл. 9.

Таблиця 9

**Зв'язок ІДСУ з оцінкою громадянами України
ефективності роботи владних структур**

<i>Питання до респондента</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона між значенням ІДСУ та оцінкою ефективності роботи владних структур</i>
«Як Ви оцінюєте діяльність...?»	
Кабінету Міністрів України	0,343***
Верховної Ради України	0,336
Депутата Верховної Ради від Вашого округу	0,263
Судової системи України	0,285
Обласної державної адміністрації	0,284
Районної адміністрації, мера/голови ОТГ Вашого населеного пункту	0,284

*** $p < 0,001$ (для цього і наступних значень).

Анкета для моніторингового опитування 2020 року містила запитання про оцінку роботи владних структур на загальнодержавному та локальному рівнях. Ці оцінки мали віддзеркалювати ставлення населення до влади. Респонденти оцінювали ефективність роботи владних структур здебільшого низько або посередньо – у діапазоні від двох до трьох балів з п'яти можливих. Також значним був відсоток тих, хто вагався з відповіддю, – наприклад, 23,8% опитаних не змогли оцінити діяльність Кабінету Міністрів України, 39,5% – роботу обласної державної адміністрації за місцем свого проживання [Ворона & Шульга, 2020: с. 459]. Водночас усі ці оцінки позитивно корелювали зі значеннями ІДСУ – чим вище респондент оцінював результати діяльності влади, тим вищою була його оцінка державної суб'єктності України. Цим пояснюються найвищі значення ІДСУ у прихильників саме партії влади, оскільки вони не планували би проголосувати за неї, якби були вкрай незадоволені роботою владних структур.

Висновки

Згідно з результатами загальнонаціонального моніторингового опитування 2020 року, проведеного Інститутом соціології НАН України, індекс державної суб'єктності України (ІДСУ) для дорослого населення країни загалом у той час становив 39,6 бала і був значно нижчим за умовний нуль (45), який відділяє переважно негативні оцінки від переважно позитивних. Тобто більшість українців вважали свою державу недостатньо самостійною в своїх діях та рішеннях. Цікавий факт полягає в тому, що в пілотажному інтернет-опитуванні значення ІДСУ було ще нижчим і становило 34,6 бала. Інакше кажучи, інтернет-аудиторія ставилася до суб'єктності своєї країни гірше, ніж пересічні громадяни. До цього слід додати, що серед поселенських груп найнижчі оцінки спостерігалися у мешканців великих міст. З огляду на те, що в інтернет-мережах сьогодні перебувають найбільш поінформовані люди, зосереджені переважно у великих містах, слід визнати, що проблема недостатньо розвиненої суб'єктності України як держави не може бути розв'язана без урахування потужного суб'єктивного чинника, пов'язаного з невірою громадян у здатність України провадити самостійну державну політику.

Найразючіші відмінності між значеннями ІДСУ зафіксовано серед прихильників різних політичних течій і партій. У тих, хто збирався голосувати на місцевих виборах за «Слугу народу», значення ІДСУ було найвищим, тоді як у прихильників «Опозиційної платформи» – найнижчим. Ці відмінності дуже помітні. Але, попри всі відмінності між соціальними групами і категоріями населення, у них була спільна риса – переважно негативна оцінка можливості здійснення самостійної політики українською державою після 30 років незалежності. Особливо цей факт мав непокоїти партію влади, виборці якої теж уважали, що свою політику чинна влада провадила недостатньо самостійно.

У відмінностях, пов'язаних зі сприйняттям суб'єктності України, віддзеркалювалися також регіональні та національно-культурні розбіжності, притаманні сучасному українському суспільству. Мешканці Заходу й Центру України, а також українськомовні громадяни вище оцінювали суб'єктність держави, ніж жителі Сходу, Півдня та російськомовні громадяни України. Регіональні, ідео-

логічні та національно-культурні особливості можуть роз'єднувати людей в їхньому ставленні до держави. Натомість зменшити розбіжності покликані економічні чинники, серед яких особливе значення має матеріальний добробут. Подолання бідності, покращення матеріального становища українських родин має сприяти поступовому підвищенню оцінок державної суб'єктності. Цьому ж сприятиме й розширення співпраці з країнами Євросоюзу, котрі охочіше відкриватимуть свій ринок праці для тих українців, які ще не мали досвіду працевлаштування за кордоном.

Такі висновки були зроблені з даних, отриманих при застосуванні методики ІДСУ в опитуванні 2020 року. Після початку повномасштабної російської агресії та спротиву України, підтриманому демократичними країнами, є всі підстави висловлювати гіпотезу про принципову зміну ставлення громадян України до суб'єктності своєї держави та суттєве зменшення регіональних відмінностей у цьому ставленні. Остаточне підтвердження цієї гіпотези буде пов'язане з подальшим використанням ІДСУ в масових опитуваннях.

**Опитувальний аркуш методики
«Індекс державної суб'єктності України»**

Завдання для респондента. Оцініть, наскільки залежно (від зовнішнього впливу) чи самостійно Україна як держава діє в нижчеподаних напрямках.

Для відповіді в кожному рядку використовуйте такі оцінки:

- 1 – «Майже завжди залежно»;
- 2 – «Частіше залежно, ніж самостійно»;
- 3 – «Важко сказати, самостійно чи залежно»;
- 4 – «Частіше самостійно, ніж залежно»;
- 5 – «Майже завжди самостійно».

1	Зовнішня політика, міждержавні відносини	1	2	3	4	5
2	Культурне життя	1	2	3	4	5
3	Економічні реформи	1	2	3	4	5
4	Внутрішньополітичне життя	1	2	3	4	5
5	Розвиток промисловості	1	2	3	4	5
6	Підтримка малого та середнього бізнесу	1	2	3	4	5
7	Забезпечення громадського порядку	1	2	3	4	5
8	Оборонна політика, питання війни і миру	1	2	3	4	5
9	Соціальна підтримка вразливих верств населення	1	2	3	4	5
10	Боротьба з корупцією	1	2	3	4	5
11	Реформування системи охорони здоров'я	1	2	3	4	5
12	Розв'язання проблеми міграції населення	1	2	3	4	5
13	Забезпечення прав і свобод громадян	1	2	3	4	5
14	Співпраця з міжнародними організаціями	1	2	3	4	5
15	Регулювання релігійного життя в країні	1	2	3	4	5

2.4. Концепт «політична культура». Розроблення інструментарію для визначення типу політичної культури в масових опитуваннях

Дослідження типів політичної культури сучасного суспільства є найважливішою умовою формування ефективної політики, спрямованої на розв'язання головних завдань реформування держави. У сучасній політичній науці категорія політичної культури є однією з провідних у визначенні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні та прогнозуванні політичних процесів. Теоретичне обґрунтування та розроблення емпіричних показників політичної культури були здійснені в американській політології та політичній соціології в 1950–1970-х роках. У цей період, а також у наступні роки були сформульовані різні підходи до інтерпретації та дослідження феномена політичної культури. Відмінності між ними полягають у тому, яке коло явищ у сфері політичного життя суспільства, соціальних груп та особистості автори цих підходів співвідносять саме з політичною культурою [Стегній, 2015].

Традиційний підхід, пов'язаний з ранніми дослідженнями політичної культури, обмежує об'єкт вивчення виключно суб'єктивними компонентами – порівняно стійкими складниками політичної свідомості. Ширший підхід додає до політичної культури ще й стабільні моделі політичної поведінки людей, у такий спосіб виводячи її в площину об'єктивних феноменів політичного життя.

Перше обґрунтування концепту політичної культури можна знайти ще в працях Й.-Г. Гердера та А.-Ш. де Токвіля, проте джерела її сучасного генезису пов'язані з соціологічною наукою – насамперед з надрукованою 1956 року статтею Г. Алмонда «Порівняльні політичні системи» [Almond, 1956]. Як стверджує автор, кожна політична система вбудована в особливий структурний зразок орієнтації на політичну дію. Цей зразок і дістав назву політичної культури. У 1963 році щойно згаданий Г. Алмонд разом із С. Вербою опублікували роботу «Громадянська культура» – крос-національне дослідження, у якому запропонували теорію політичної стабільності та демократії [Almond & Verba, 1963]. Саме

в цій роботі політико-культурний підхід утілюється найповніше. Згідно з визначенням Алмонда та Верби, яке вже стало класичним у соціології, політична культура – це політична система, що інтеріоризована в знаннях, відчуттях та оцінках населення. Важливим складником політичної культури індивіда є політичні орієнтації, які містять установки стосовно політичної системи та власної ролі в цій системі. Міркування щодо специфіки політичних орієнтацій та політичної участі в тих чи тих суспільствах стали підґрунтям для формування різних поглядів та підходів до структури, типології й характерних рис політичної культури в різних політичних системах, країнах і цивілізаціях.

Окремим дискусійним питанням є типологія політичної культури. Багато дослідників намагаються взагалі обминати цю проблему, віддаючи перевагу іншим аспектам теорії політичної культури.

Найпоширенішою виявилася класифікація знову-таки Алмонда та Верби, котрі за головний критерій обрали ступінь участі громадян у політичному житті. До числа чистих типів політичної культури дослідники віднесли: а) патріархальну (або так звану парафіяльну); б) підданську (політичну культуру покори); в) активістську (політичну культуру участі). Якщо критерієм розвитку політичної культури вважати її відповідність вимогам сучасного демократичного суспільства, то тип політичної культури суспільства здебільшого можна характеризувати як *амбівалентний*, у якому співіснують суперечливі, а іноді й взаємовиключні елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки [Almond & Verba, 1963]. Однак, незважаючи на всю оригінальність і обґрунтованість, схема Алмонда та Верби є обмеженою, оскільки критерій, на якому вона побудована, хоч і важливий, але віддзеркалює лише один бік такого надзвичайно багатогранного й багатовимірного явища, яким є політична культура.

У середині 1970-х років американський соціолог В. Розенбаум запропонував поділити типи політичної культури на *інтегровані* та *фрагментовані*, залежно від взаємовідносин між політичними суб'єктами. Інтегрований тип передбачає прийняття більшістю суспільства базових цінностей, тоді як фрагментована політична культура вирізняється гострою конфліктністю різних субкультур стосовно одна одної, що є характерним для нестабільної політичної системи з несталими політичними інститутами [Rosenbaum, 1975].

У середині 1990-х С. Гантінгтон указав на зв'язок демократичної політичної культури з ширшою системою культурних цінностей, передовсім традиційних, невіддільних від доктринальних чи структурних аспектів тієї чи тієї релігії. Дослідник звернув увагу на існування відмінностей в характері функціональних взаємозв'язків у традиційній та демократичній системах цінностей, зумовлених особливостями їхніх релігійних норм і цінностей. На підставі таксономічного аналізу було виокремлено два основних типи політичної культури [Хантінгтон, 2003].

Перший тип – завершені політичні культури, котрі вирізняються релігійно-світоглядною позицією, згідно з якою проміжна та кінцева мета в житті людини взаємопов'язані та взаємозалежні. Завершені культури є менш сприйнятливими до демократичних цінностей. Другий тип – інструментальні політичні культури, що характеризуються наявністю в системі цінностей таких нормативних релігійних традицій, згідно з якими проміжні цілі в життєдіяльності людини відокремлені від кінцевих цілей і не впливають на будь-яку конкретну діяльність суб'єкта. Інструментальні політичні культури сприймаються як системи цінностей і норм, котрим притаманні більш відкриті функціональні зв'язки між традиційними й демократичними компонентами. Тому культури цього типу мають більше можливостей і передумов для адаптації до нових, демократичних політичних норм та інститутів.

Серед новітніх розробок зарубіжних дослідників політичної культури варто згадати працю Ж.-К. Барб'є, присвячену комплексному підходу до політичних культур і розмаїття в Європі. На підставі великого масиву емпіричних даних, одержаних у низці країн ЄС, автор демонструє можливості соціологічного й етнографічного аналізу в розумінні поточних і майбутніх завдань європейської інтеграції, яка наразі зводиться переважно до функціонування економіки [Barbier, 2013].

Словенський дослідник Я. Коленц звертається до антропологічного підходу – він вивчає політичну культуру в транзитивний період, коли істотно зростає вагомість суб'єктивних чинників політичної консолідації [Kolenc, 2012]. Своєю чергою, Б. Веренер (Берлінський університет імені Гумбольдтів) у дослідженні політичних культур посткомуністичного транзиту пропонує вико-

ристовувати евристичний потенціал підходу соціальної справедливості [Wegener, 2000].

Якщо говорити про сучасну українську соціологічну науку, то тут сформувалися два теоретичних напрями аналізу політичної культури. Для першого (Л. Нагорна, В. Матусевич та ін.) характерними є уявлення про політичну культуру як про сукупність знань, цінностей, політичного досвіду й традицій, принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів. Представники другого напрямку (В. Бебик, О. Рудакевич) досліджують політичну культуру з позиції узагальнювальних політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної розвиненості, уміння застосовувати власні політичні знання в межах наявної системи. Тут першочерговим є звернення до понять «національна культура» та «менталітет», які сприяють формуванню певних політичних орієнтацій та зрештою реалізуються в політичній поведінці [Рудакевич, 2010, 2014]. Загалом же обидва згаданих напрями аналізу не суперечать один одному і можуть бути поєднані з метою більш комплексного вивчення як стану політичної культури, так і чинників формування її основних типів.

Для розуміння формування певних типів політичної культури доволі продуктивною видається категорія *політичного стилю життя*, під якою О. Резнік розуміє порівняно «стабільну форму організації політичної участі людини в межах наявної політичної системи з урахуванням статусних ресурсів та соціально-психологічних чинників соціалізації» [Резнік, 2011: с. 55]. Політичний стиль як політична дія, на думку автора, ґрунтується на усвідомленні індивідом себе, своїх координат у громадянському просторі, отже, і власних інтересів у сфері політики. Після такого первинного самовизначення з подальшим усвідомленням своїх громадянських інтересів відбувається вторинне самовизначення, коли особистість устанавлює свою належність до всіх інших можливих об'єктів політичних орієнтацій.

Сучасні дослідження українських соціологів фіксують взаємозв'язок між типом політичної культури та цивілізаційним вибором населення України. Зокрема, вирішальне значення для демократичного розвитку країни та підтримки демократичних політичних течій має кількість тих громадян, яким притаманний

активно-демократичний тип політичної культури. Натомість ідеологія комуністичної політичної течії найбільш близька респондентам з недемократичними типами політичної культури [Головаха, Паніна, & Стегній, 2016].

Аналізуючи політичну культуру сучасного українського суспільства, соціологи звертають увагу на існування політичної географії країни, яку конституювали парламентські та дочасні президентські вибори 1994 року. Ідеться про те, що «історико-культурні, економічні та поселенські відмінності набули політичної форми й понижені до ролі способів політичної боротьби за домінування, а їхня акцентуація стає одним із правил політичної гри» [Оксамитна & Макеєв, 1995: с. 6]. Цей феномен електоральних уподобань виявився досить стійким, що засвідчують результати всіх наступних парламентських і президентських виборів в Україні.

Регіональні відмінності політичної культури зумовлюють сегментацію політико-культурного простору України, свідчачи про брак в українському суспільстві *консенсусної політичної культури* з узгодженим ставленням громадян усієї країни до певних політичних сил, які обстоюють відповідні ідеологічні цінності та політичний вектор розвитку. Водночас є підстави стверджувати факт існування в українському суспільстві *конфліктних політичних культур* у регіональному розрізі [Стегній, 2005, 2008]. Наукова проблема полягає в тому, наскільки істотним є рівень зазначеної конфліктності, які саме показники політичної культури охоплюються й упродовж якого періоду.

Для розв'язання окресленої проблеми доцільно використовувати функціональний підхід, виокремлюючи поміж різних функцій політичної культури *орієнтаційну* (конкретніше – ставлення до демократії) та *активаційну*. Комбінація цих функцій дає змогу побудувати чотири типи політичної культури. Ця типологія є важливою передовсім для визначення перспектив розвитку громадянського суспільства з відповідним достатнім рівнем соціальної самоорганізації, а також для суспільної підтримки демократичного шляху суспільного поступу.

Для визначення переважного типу політичної культури українського суспільства дослідницький колектив відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України розробив

і впровадив у масові опитування спеціальну тестову методику. Теоретичною передумовою для розроблення цієї методики послужив підхід до типології політичної культури, запропонований Є. Головахою та Н. Паніною [Інститут соціології, 2005: сс. 24–38].

У цьому підході політична культура тлумачиться як сукупність стійких форм політичної свідомості та поведінки, яка зумовлює особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу в межах конкретної політичної системи. Під стійкими формами політичної свідомості автори розуміють політичні орієнтації, установки та переконання (на відміну від мінливих думок, настроїв чи оцінних суджень, які формуються стихійно). Стійкі форми політичної поведінки – це вироблені в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції (стійкі форми участі в певних політичних організаціях, кампаніях, акціях тощо).

Для дослідження політичної культури було використано дві шкали: а) «демократія/тоталітаризм»; б) «політична активність/пасивність». Перша шкала зумовлює напрям політичного розвитку суспільства та його декларовану мету, тоді як друга – ступінь готовності брати участь у реалізації цієї мети, активно протидіяти тим тенденціям розвитку суспільства, які перешкоджають її досягненню. Демократично орієнтовані респонденти характеризуються позитивним ставленням до демократії, натомість тоталітарно орієнтовані ставляться до демократії негативно, оскільки тоталітаризм є протилежністю демократії. Своєю чергою, налаштовані на політичну активність респонденти позитивно розцінюють необхідність бути активними у захисті своїх громадянських та соціально-політичних прав, тоді як налаштовані на політичну пасивність не бачать сенсу в такій активності й не вірять у можливість захисту своїх прав у такий спосіб.

За допомогою вищеописаних шкал удалося виокремити чотири основні типи політичної культури, котрі характеризують минуле, теперішнє та деклароване майбутнє політичної системи суспільства [Щербак, 2006]:

– *активна тоталітарна*. Цей тип політичної культури є характерним для епохи «сталінізму», коли масова політична свідомість орієнтована на тоталітарну систему й готова активно підтримувати її існування;

– *пасивна тоталітарна*. Цей тип притаманний періоду так званого «застою», коли тоталітарна система залишається основним орієнтиром політичної свідомості, однак брати активну участь у її відтворенні та захищати від ворожих зазіхань «мовчазна більшість» не має наміру;

– *пасивна демократична*. Це сучасна політична культура, в межах якої схвалюються декларовані демократичні принципи, але для їхнього практичного втілення бракує критичної маси політично активних суб'єктів;

– *активна демократична*. Цей тип політичної культури поширений у розвинених демократичних державах, де більшість громадян готова активно захищати відповідну йому політичну систему та протидіяти різним формам деградації демократичних інститутів.

Шкала розроблювалася впродовж 2003–2005 років Н. Паніною, Є. Головахою та А. Горбачиком. Аналіз результатів пілотажного опитування, оцінювання надійності та оптимізації тестової методики здійснювалися за безпосередньою участю та під керівництвом А. Горбачика.

На етапі розроблення інструментарію для двох претестових опитувань було сформульовано 50 суджень щодо ставлення до демократії й тоталітаризму, згода з якими свідчить про особисту підтримку демократії чи тоталітаризму, а також 50 суджень про орієнтованість на політичну активність/пасивність, згода з якими дає змогу встановити активну або ж пасивну політичну позицію людини. Для збалансованості кожної шкали до першого блоку ввійшла однакова кількість суджень (по 25) про тоталітаризм та демократію, до другого блоку – стільки ж суджень про політичну активність і пасивність.

Блок суджень про демократію містив твердження, які фіксують: а) загальне ставлення до демократії (сприйняття або несприйняття її як цінності); б) ставлення до цінностей економічної та політичної свободи, рівності, законності, прав людини, ідей громадянського суспільства.

Блок суджень про тоталітаризм містив твердження, за якими можна судити: а) про загальне ставлення до тоталітарного режиму, прийняття або неприйняття його ознак (сильної влади, контролю

над різними сферами життя тощо); б) про ставлення до державного патерналізму; в) про ставлення до відсутності соціально-економічного розшарування та орієнтованість на «зрівнялівку».

До блоків суджень про політичну активність/пасивність увійшли твердження, за якими можна робити висновок: а) про готовність або неготовність індивіда активно висловлювати свою думку та активно діяти, захищаючи власні інтереси; б) про загальне ставлення до необхідності діяти.

У таблиці 1 наведено повний перелік (100 суджень) щодо ставлення до демократії/тоталітаризму та політичної активності/пасивності, які використовувалися на етапі розроблення вищезначеного інструментарію.

Таблиця 1

Вихідні судження, що увійшли до інструментарію попередньої апробації тесту для дослідження політичної культури

<i>Судження стосовно демократії</i>	
1	Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави
2	Сильна економіка в країні можлива лише за демократичного устрою
3	Приватна власність є економічним підґрунтям свободи людини, її незалежності від держави
4	Суспільство, в якому немає свободи політичного вибору, формує в людині оманливе відчуття стабільності та порядку
5	Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни
6	У демократичному суспільстві неприпустима будь-яка цензура
7	Справжній порядок у суспільстві буде тоді, коли закони регулюватимуть усі сфери життя людей
8	Усі громадяни зобов'язані дотримуватися чинних законів, незалежно від того, якими є ці закони
9	Демократія надає рівні можливості участі в політичному житті країни всім громадянам
10	Навіть погана, але демократично обрана влада краще, ніж успішні керівники держави, що відмовилися від демократичних виборів
11	Ринкова економіка забезпечує особисту свободу людини
12	Конфлікт між владою та опозицією необхідний, навіть якщо він погіршує економічну ситуацію в країні
13	Ринкова економіка дає людині нагоду вибрати індивідуальний стиль життя

14	Краще складне життя в демократичному суспільстві, ніж добробут у країні, де немає демократичних свобод
15	Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини
16	Лише в демократичному суспільстві забезпечується прозорість виборчої системи
17	Демократія – єдиний правильний шлях для нашої країни, що дає їй змогу приєднатися до європейської спільноти
18	Демократія наділяє людей рівними правами, ураховуючи їхні інтереси
19	Справжню свободу людині може забезпечити лише демократична держава
20	Лише демократія може задовольнити потребу людини у свободі політичного вибору
21	Це добре, що демократія вчить громадян бути терпимими до людей, які мають різні погляди
22	Демократія забезпечує людині найширші можливості для індивідуального політичного вибору, якщо порівняти з іншими режимами
23	Лише за демократії законодавча влада віддзеркалює інтереси всіх основних соціальних груп
24	Демократія дає людям нагоду об'єднуватися в партії та спілки для реального захисту власних прав та інтересів
25	Демократія надає кожній людині можливість керувати державою
<i>Судження стосовно тоталітаризму</i>	
1	Демократія з усіма її принципами не має сенсу, коли більшості людей живеться погано
2	Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися
3	Усі розмови про свободу – лише для того, щоб у країні не було порядку
4	Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію
5	Демократія – це лише слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади заради власних інтересів
6	Демократичні вибори зазвичай приводять до влади найкорисливіших людей
7	Відсутність сильного політичного лідера, здатного підкорити всіх своїй волі, призводить до безладу в країні
8	Державний контроль за всім, що відбувається в суспільстві, забезпечує спокій та добробут більшості людей
9	Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть одна партія, один лідер

10	Держава має бути «всьому головою» та гарантувати гідне життя своїм громадянам
11	Держава має здійснювати суворий контроль за цінами
12	Демократія надає забагато свободи багатим людям
13	Демократія несе пересічній людині невпевненість у завтрашньому дні
14	Справжня рівність може бути забезпечена лише в такому суспільстві, де колективні інтереси переважають особисті
15	Не можна допускати, щоби людина свої власні інтереси ставила вище за державні
16	Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних поглядів
17	Лише політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві
18	Наявність єдиної партії та сильного політичного лідера вселяє людям упевненість у завтрашньому дні
19	Коли немає суворого державного контролю, засоби масової інформації сіють у суспільстві зерна аморальності та вседозволеності
20	Свобода слова – гасло влади, яким вона заспокоює громадську думку
21	Надмірні статки потрібно вилучати та розподіляти серед малозабезпечених
22	Держава має жорстко контролювати економіку
23	Демократичні вибори – це фарс, що слугує інтересам лише «сильних світу цього», а не пересічних людей
24	У суспільстві не повинно бути багатих і бідних
25	Соціалістична система справедливіша, ніж капіталізм, оскільки за соціалізму суспільство не поділяється на багатих і бідних
<i>Судження стосовно політичної активності</i>	
1	Свої права потрібно захищати будь-якою ціною, навіть ціною власного добробуту
2	Кожна людина має сама досягати успіху, не покладаючись на допомогу держави
3	Брати участь у виборах – громадянський обов'язок кожної людини
4	Якщо є права, то їх треба захищати, навіть якщо це загрожує великими неприємностями
5	Я не можу спокійно дивитися, як усі важливі рішення в країні ухвалюють інші люди
6	Якщо обраний кандидат не виконує обіцянок, я буду вимагати його відсторонення від влади
7	Я голосую, тому що не хочу, щоби вибір замість мене робили інші
8	Якщо буде потрібно, я готовий узяти участь у активних політичних діях (мітингах, демонстраціях та ін.)

9	Лише відкрито заявляючи про свої права, можна захистити їх від свавілля влади та чиновників
10	Добробуту в суспільстві можна досягти лише завдяки активній участі пересічних громадян у політичному житті країни
11	Якщо існує бодай якась можливість захистити свої права, треба цим скористатися
12	Створюючи власні політичні об'єднання, громадяни отримують реальний шанс бути почутими владою
13	Самі лише розмови про недоліки політичного устрою не зможуть змінити ситуацію – потрібно діяти
14	Якщо мені не подобається влада, я готовий зробити все, що в моїх силах, щоб її змінити
15	Треба відкрито висловлювати свою думку про політику, не зважаючи на тих, хто стоїть при владі
16	Навіть якщо мій голос не вплине на вибір того чи іншого кандидата, я все одно хочу висловити свою позицію під час голосування
17	Якщо сьогодні я обстоюватиму свої права (навіть наражаючись на неприємності), то в майбутньому це принесе мені позитивний результат
18	Я готовий обстоювати своє право на вибір представників влади, від яких залежить мій добробут
19	Я не поважаю людей, які відмовляються від боротьби через те, що бояться стати жертвами переслідувань
20	Я не хочу пристосовуватися до влади в країні, а намагатимуся змінити її будь-якими можливими засобами
21	Ніхто не повинен лишатись осторонь, коли в країні виникає принциповий конфлікт між владою та опозицією
22	Чим більше створюється громадських організацій, тим менше у влади залишається можливостей для свавілля
23	У мене вдосталь часу для участі в політичному житті
24	У політичному житті країни може що-небудь змінитися, якщо я відверто висловлю свою думку
25	Від влади можна добитися відгуку на потреби людей, беручи участь у мітингах та демонстраціях протесту
<i>Судження стосовно політичної пасивності</i>	
1	Ніщо не зміниться від того, чи буду я особисто брати участь у політиці, чи ні
2	Коли держава забезпечує людині більш-менш пристойний рівень життя, не слід перевантажуватися заради додаткових благ
3	Беручи участь у виборах, людина даремно витрачає час на справу, що не принесе їй користі

4	Поки справи в країні йдуть добре, мене не турбує, у чиїх руках зосереджена влада
5	Я прихильник підтримки нейтралітету стосовно влади та її дій
6	Для країни буде краще, якщо пересічні люди, які мало розуміються на політиці, не втручатимуться у вирішення державних питань
7	Мені байдуже, яка буде влада, якщо не стане гірше
8	Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя
9	Мені байдуже, чи є у мене свобода слова чи ні; я переймаюся нагальнішими проблемами
10	Влада завжди продажна, тому не варто звертати на її дії особливої уваги
11	Політикою займаються лише ті люди, які не знають, чим зайнятися
12	Пересічна людина не повинна займатися політикою
13	У людини й так багато проблем і неприємностей, щоби ще збільшувати їх, утручаючись у політичні розбірки
14	Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участі у сьогоднішньому політичному житті
15	Лише наївні люди вірять, що можна вплинути на владу та змусити її рахуватися з інтересами пересічних людей
16	Кожен має робити те, на що він здатен, а проблемами влади нехай переймаються політики – для цього їх і обирають
17	Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує
18	Спочатку треба попіклуватися про матеріальний добробут родини, а потім можна думати й про політику
19	Голосуючи, ми обираємо владу; ну, а далі від нас уже нічого не залежить
20	Поки влада не втручається в моє приватне життя, я не перешкоджатиму її діям
21	Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними
22	«Моя хата скраю» – правильна позиція, коли йдеться про боротьбу різних політичних сил та угруповань
23	Щоби впливати на владу, потрібно бути її представником, а пересічній людині це не до снаги
24	Активно захищати свої права потрібно лише в крайньому разі, коли вже зовсім нема чого втрачати
25	У мене просто бракує сил і здоров'я, щоби боротися за свої політичні права та інтереси

Ставлення до кожного висловлювання вимірювалося за п'ятибальною шкалою: 1 бал – «Цілком згоден»; 2 бали – «Радше згоден»; 3 бали – «Важко відповісти, згоден чи ні»; 4 бали – «Радше не згоден»; 5 балів – «Абсолютно не згоден».

Для того, щоб усі оцінки мали однакову спрямованість, вихідні дані перекодовувалися в такий спосіб, щоби за шкалою «демократія/тоталітаризм» один бал означав абсолютне несприйняття демократії, а п'ять балів – цілковиту її підтримку. Те ж саме стосувалося шкали «політична активність/пасивність» – один бал означав абсолютну неготовність до активних політичних дій, а п'ять балів – повну готовність до активних дій для захисту своїх прав і свобод. Анкета також містила запитання для перевірки зовнішньої валідності обох шкал.

Головне завдання апробації тесту полягало в збиранні емпіричного матеріалу для оцінювання якості методики загалом, а також пошуку оптимального шляху скорочення методики до 18–20 пунктів, з міркувань зручності її використання в масових опитуваннях.

Метою первинної апробації методики була перевірка відповідності запропонованих суджень концептам вимірів «демократія/тоталітаризм» та «активність/пасивність», тобто визначення конструктивної валідності інструмента вимірювання.

Для цього було здійснено пілотажне опитування десяти респондентів з різними соціально-демографічними характеристиками, зокрема віком та рівнем освіти. Як засвідчили результати цього опитування, формулювання суджень не спричинили у респондентів труднощів у розумінні або ж несприйняття цих суджень.

Пробне тестування здійснювалося двома етапами. У березні 2004 року було виконане перше опитування, спрямоване на побудову тестової методики.

Опитування проводилося методом особистого інтерв'ю за місцем постійного проживання респондентів. Генеральну сукупність склали доросле населення міста Києва. Оскільки метою дослідження було розроблення двох індексів (на підставі шкал орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність) як двох основних вимірів політичної культури, опитування з доопрацюванням тестової методики проводилося

лише серед дорослого населення, тобто людей, які беруть (або можуть брати) участь у політичному житті країни, зокрема, голосуючи на виборах або долучаючись до мітингів чи акцій соціального протесту. Тому до вибіркової сукупності ввійшло 130 осіб старше 18 років, які мешкали в Києві. Використовувалася квотна вибірка, з квотами за віком, статтю та освітнім рівнем респондента.

Для перевірки усталеності одержаних результатів через три місяці (у червні 2004 року) було виконано повторне опитування за аналогічною вибіркою. Під час повторного замірювання вдалося опитати 108 респондентів із тих 130, котрі брали участь у першому замірюванні (тобто 83% респондентів було опитано двічі з інтервалом у три місяці). Це дало змогу обчислити згодом низку важливих для тесту показників, як-от валідність, надійність та стійкість.

Як було зауважено, одне із завдань роботи з тестом полягало у відборі зі 100 суджень (50 з яких належали до шкали «демократія/тоталітаризм» і 50 – до шкали «політична активність/пасивність») тієї кількості, яка була би зручною для використання в масових опитуваннях, – 18–20. Отже, потрібно було вибрати по 8–10 суджень для кожної шкали.

Ці судження мали відповідати таким вимогам: а) давати однофакторне рішення; б) бути внутрішньо узгодженими (про що би свідчило високе значення коефіцієнта альфа Кронбаха); в) бути узгодженими у вимірюваннях «тест» і «ретест». Запропоновані висловлювання також мали бути збалансованими за змістом, тобто респондент з частиною цих висловлювань мав погоджуватися, а з іншою частиною – ні. Відповідність відібраних ознак цим умовам давала би змогу розрахувати сумарні (адитивні) індекси орієнтованості індивіда на демократію та на політичну активність на підставі даних про його окремі орієнтації.

Певна річ, до шкали мали ввійти й ті судження, згода з якими є індикатором політичної пасивності респондента або несприйняття ним демократії.

На першому етапі роботи з вищеописаною методикою структура отриманих шкальних оцінок досліджувалася на узгодженість у вимірюванні «тест». Крім того, розглядалась узгодженість шкальних оцінок під час повторного застосування шкали до тих же об'єктів (метод «тест-ретест»).

Оцінювання стійкості, валідності та надійності сконструйованого тесту

Проведення опитування двома етапами (тест і ретест) дало змогу обрахувати показники стійкості – як для окремих пунктів шкали, так і для вищеназваних індексів загалом. Логіка перевірки стійкості змінних тесту полягала в обчисленні двох показників стійкості – кореляції кожної змінної (судження) тесту з відповідними змінними ретесту та значення середніх абсолютних відхилень за кожною змінною. Високе значення кореляції вказувало би на те, що респонденти розуміли судження анкети однаково як під час першого, так і під час другого вимірювання. Водночас кореляція (як показник) нечутлива до лінійних зміщень. Наприклад, якби між опитуваннями впродовж трьох місяців відбулися якісь суспільно-політичні події й усі респонденти дали відповідь на запитання зі зміщенням по шкалі на один бал (більше або менше), то кореляція теж була би високою. Тому кореляція «тест-ретест» розглядалася в комплексі з іншим показником стійкості пунктів шкали – середніми абсолютними відхиленнями.

Для цього за кожною зі 100 змінних розраховувалися коефіцієнти кореляції Пірсона та Спірмена для початкового (тест) і повторного (ретест) вимірювання. Вище значення коефіцієнта кореляції трактувалось як вища стійкість вимірювання відповідного пункту шкали. До сконструйованого індексу було вирішено долучати ті пункти шкали, стійкість яких була вищою.

Результати обчислень наведено в таблиці 2.

Крім того, для кожної зі 100 змінних обчислювався показник стійкості шкальних оцінок за формулою середньої арифметичної похибки [Саганенко, 1979: с. 78]:

$$|\bar{\Delta}| = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N |x_i' - x_i''|$$

Тут N – кількість респондентів,
 x_i' та x_i'' – значення змінної, яка аналізується для i -го респондента відповідно в тесті та в ретесті.

З огляду на те, що всі змінні є дискретними і набувають цілих значень у діапазоні від 1 до 5, можна вважати, що середнє абсолютне відхилення, яке менше за одиницю (мінімальна від-

Таблиця 2

**Кореляція між змінними у замірюваннях «тест-ретест»
та стійкість окремих пунктів шкал «демократія/тоталітаризм»
та «політична активність/пасивність»**

<i>Номери змінних (тест-ретест)</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Спірмена</i>	<i>Показник стійкості пунктів шкали</i>	<i>Номери змінних (тест-ретест)</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Спірмена</i>	<i>Показник стійкості пунктів шкали</i>
1	0,104	0,076	1,194	51	0,189	0,255	0,843
2	0,141	0,163	1,194	52	0,288	0,313	1,000
3	0,312^a	0,318	0,870	53	0,214	0,181	1,027
4	0,355	0,326	1,157	54	0,170	0,208	0,954
5	0,298	0,288	1,093	55	0,070	0,035	1,278
6	0,292	0,232	0,870	56	0,343	0,361	1,065
7	0,338	0,372	0,917	57	0,091	0,085	1,148
8	0,447	0,446	0,972	58	0,513	0,487	0,602
9	0,414	0,411	0,944	59	0,322	0,318	0,861
10	0,444	0,284	0,491	60	0,272	0,256	1,213
11	0,172	0,189	0,944	61	0,194	0,217	0,963
12	0,269	0,331	0,898	62	0,417	0,260	0,694
13	0,439	0,436	1,074	63	0,361	0,397	0,759
14	0,182	0,138	1,019	64	0,407	0,366	0,972
15	0,139	0,110	1,009	65	0,374	0,348	1,028
16	0,213	0,222	1,194	66	0,133	0,129	1,111
17	0,177	0,179	1,305	67	0,365	0,379	0,815
18	0,312	0,281	0,991	68	0,323	0,315	1,148
19	0,470	0,482	0,787	69	0,262	0,262	1,000
20	0,275	0,279	1,111	70	0,313	0,377	0,759
21	0,291	0,294	1,037	71	0,181	0,156	0,880
22	0,319	0,302	0,843	72	0,545	0,461	0,630
23	0,215	0,207	1,315	73	0,229	0,237	1,130
24	0,308	0,293	1,167	74	0,415	0,409	0,907
25	0,217	0,226	1,130	75	0,441	0,435	0,760
26	0,491	0,255	0,583	76	0,379	0,386	1,055
27	0,352	0,377	0,796	77	0,323	0,309	1,074
28	0,415	0,422	1,018	78	0,330	0,299	0,833
29	0,163	0,146	1,148	79	0,593	0,619	0,542
30	0,419	0,377	0,972	80	0,196	0,212	0,991

31	0,423	0,445	1,093	81	0,533	0,532	1,028
32	0,325	0,323	1,166	82	0,254	0,251	0,944
33	0,316	0,289	1,065	83	0,171	0,152	0,676
34	0,064	0,114	0,923	84	0,284	0,264	0,981
35	0,207	0,283	0,815	85	0,430	0,421	0,963
36	0,185	0,213	1,268	86	0,256	0,244	0,805
37	0,351	0,407	0,602	87	0,298	0,295	0,880
38	-0,096	-0,041	1,009	88	0,155	0,167	1,009
39	0,249	0,262	1,102	89	0,238	0,226	1,130
40	0,237	0,237	1,140	90	0,321	0,377	0,880
41	0,252	0,335	1,046	91	0,316	0,330	0,722
42	0,288	0,348	0,491	92	0,104	0,096	1,194
43	0,234	0,269	0,888	93	0,490	0,468	1,018
44	0,222	0,209	1,074	94	0,283	0,287	1,000
45	0,319	0,339	1,055	95	0,395	0,329	0,713
46	0,204	0,161	0,815	96	0,210	0,211	1,204
47	0,299	0,303	1,083	97	0,270	0,265	1,074
48	0,301	0,317	1,130	98	0,071	0,062	1,093
49	0,376	0,332	0,880	99	0,301	0,274	0,991
50	0,165	0,276	0,694	100	0,385	0,375	1,009

^aЗначущі кореляції виділено напівжирним шрифтом.

стань між окремими значеннями змінної), є припустимим (якщо йдеться про можливу зміну думок респондентів стосовно певного судження). Визначаючи стійкість змінних тесту в такий спосіб, насамперед варто звернути увагу на змінні, середнє абсолютне відхилення яких більше або дорівнює одиниці. Такі значення середнього відхилення вказують на те, що значення змінної змістилося на один пункт. На практиці це означає, що респондент, який відповів у тесті, наприклад, «Радше згоден», у ретесті змінив свою відповідь на позицію «Важко сказати». За умови, що в період між тестом і ретестом не сталося значущих подій, здатних однаково вплинути на думки всіх респондентів (тобто не спостерігалось впливу значущих для всіх респондентів чинників), оцінки таких суджень можна вважати нестійкими (зокрема, залежними від емоцій). Отже, змінні, що мають згідно з розрахунками значення середнього абсолютного відхилення, яке більше за одиницю, є нестійкими; натомість змінні зі значенням середнього абсолютного відхилення, яке менше за одиницю, є стійкими (табл. 3).

Таблиця 3

Стойкість шкальних оцінок у замірюваннях «тест-ретест»

<i>Номери змінних (тест-ретест)</i>	<i>Значення середнього абсолютного відхилення</i>	<i>Номери змінних (тест-ретест)</i>	<i>Значення середнього абсолютного відхилення</i>	<i>Номери змінних (тест-ретест)</i>	<i>Значення середнього абсолютного відхилення</i>
1	1,194444	34	0,925925	67	0,814814
2	1,194444	35	0,814814	68	1,148148
3	0,870370	36	1,268518	69	1,000000
4	1,157407	37	0,601851	70	0,759259
5	1,092592	38	1,009259	71	0,879629
6	0,870370	39	1,101851	72	0,629629
7	0,916666	40	1,140186	73	1,129629
8	0,972222	41	1,046296	74	0,907407
9	0,944444	42	0,490740	75	0,759259
10	0,490740	43	0,888888	76	1,055555
11	0,944444	44	1,074074	77	1,074074
12	0,898148	45	1,055555	78	0,833333
13	1,074074	46	0,814814	79	0,542056
14	1,018691	47	1,083333	80	0,990740
15	1,009259	48	1,129629	81	1,027777
16	1,194444	49	0,879629	82	0,944444
17	1,305555	50	0,694444	83	0,675925
18	0,990740	51	0,842592	84	0,981481
19	0,787037	52	1,000000	85	0,962962
20	1,111111	53	1,027777	86	0,805555
21	1,037037	54	0,953703	87	0,879629
22	0,842592	55	1,277777	88	1,009259
23	1,314814	56	1,064814	89	1,129629
24	1,166666	57	1,148148	90	0,879629
25	1,129629	58	0,601851	91	0,722222
26	0,583333	59	0,861111	92	1,194444
27	0,796296	60	1,212962	93	1,018518
28	1,018518	61	0,962962	94	1,000000
29	1,148148	62	0,694444	95	0,712962
30	0,972222	63	0,759259	96	1,203703
31	1,092592	64	0,972222	97	1,074074
32	1,166666	65	1,027777	98	1,092592
33	1,064814	66	1,111111	99	0,990740
				100	1,009259

Використання двох різних показників стійкості змінних у конструйованому тесті уможливило подвійний контроль під час вибору суджень для остаточного факторного аналізу за критерієм стійкості. Було вирішено відібрати ті пункти шкали, для яких кореляція «тест-ретест» становила 0,3 і більше, а середнє абсолютне відхилення не перевищувало одиниці.

У такий спосіб було сформовано перелік потенційно стійких суджень для подальшого розгляду. До них було застосовано факторний аналіз та аналіз внутрішньої узгодженості шкали. Статистичні процедури виконувалися в пакеті програм SPSS 11.0.

Згідно з вихідною гіпотезою всі судження за шкалою орієнтованості на демократію/тоталітаризм та за шкалою орієнтованості на політичну активність/пасивність мали давати однофакторне рішення. Такий результат свідчив би про те, що ці судження групуються в спільні фактори, котрі характеризують певну «демократичну» та «політично активну» орієнтованість індивіда. На цій стадії аналізу використовувався метод головних компонент.

Виокремлювалися лише ті фактори, власне значення яких перевищувало 1 – якщо значення фактора менше за одиницю, то такий фактор за «пояснювальною силою» не є кращим, ніж одна незалежна змінна, з яких будуються фактори. Крім того, фактори, що відбиралися, мали пояснювати не менше ніж 50% дисперсії. Отже, завдання полягало в доборі тих ознак, які би давали однофакторне рішення і водночас задовольняли вимогу збалансованості шкали за змістом. Ті ознаки, що не входили до однофакторного рішення, вилучалися з розгляду.

На першому етапі факторного аналізу 50 вихідних суджень стосовно орієнтованості респондента на демократію згрупувалися у 13 факторів з власним значенням, вищим за одиницю. Ці фактори пояснювали 69,2% загальної дисперсії ознак. Перший фактор, який у моделі головних компонент є фактором з найбільшою пояснювальною силою, утворили 17 ознак; їхні факторні навантаження перевищували 0,5.

Паралельно з процедурою факторизації оцінювалася надійність (внутрішня узгодженість) вищеописаних шкал – обчислювався коефіцієнт альфа Кронбаха. Зокрема, для 50 вихідних суджень щодо орієнтованості респондента на демократію/тоталіта-

ризм цей коефіцієнт дорівнював 0,8799. Найбільшу додатну кореляцію (понад 0,40) із сумою решти ознак мали 20 суджень (табл. 4). Їх і було відібрано для подальшого дослідження.

Таблиця 4

Ознаки, відібрані після першої процедури оцінювання надійності шкали «демократія/тоталітаризм», та їхня стійкість у замірюваннях «тест-ретест»

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів</i>	<i>Коефіцієнт кореляції між ознаками у замірюваннях «тест-ретест»</i>
3	Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	0,517	0,31
5	Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися	0,536	0,29
7	Сильна економіка в країні можлива лише за демократичного устрою	0,493	0,33
13	Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	0,573	0,43
17	Демократія – це лише слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади заради власних інтересів	0,493	–
19	Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни	0,512	0,47
21	Демократичні вибори зазвичай приводять до влади найкорисливіших людей	0,439	–
35	Демократія надає рівні можливості участі в політичному житті країни всім громадянам	0,422	0,20
49	Демократія несе пересічній людині невпевненість у завтрашньому дні	0,520	0,38
59	Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини	0,476	0,32
63	Лише в демократичному суспільстві забезпечується прозорість виборчої системи	0,484	0,36
65	Лише політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві	0,602	–
67	Демократія – єдиний правильний шлях для нашої країни, що дає їй змогу приєднатися до європейської спільноти	0,498	0,36
75	Справжню свободу людині може забезпечити лише демократична держава	0,457	0,44

79	Лише демократія може задовольнити потребу людини у свободі політичного вибору	0,516	0,59
85	Держава має жорстко контролювати економіку	0,435	–
87	Демократія забезпечує людині найширші можливості для індивідуального політичного вибору, якщо порівняти з іншими режимами	0,441	0,29
89	Демократичні вибори – це фарс, що слугує інтересам лише «сильних світу цього», а не пересічних людей	0,478	–
91	Лише за демократії законодавча влада віддзеркалює інтереси всіх основних соціальних груп	0,473	0,31
95	Демократія дає людям нагоду об'єднуватися в партії та спілки для реального захисту власних прав та інтересів	0,548	0,39

Під час повторної процедури факторизації вищенаведені 20 ознак давали вже три фактори з власним значенням, більшим за одиницю, і вони пояснювали 60% дисперсії. З найбільшими факторними навантаженнями (понад 0,5) до першого фактора ввійшли 15 ознак (табл. 5). Коефіцієнт альфа Кронбаха для цих ознак становив 0,9167.

Надалі добір ознак для шкали орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм проводився з опертям на отримані результати щодо стійкості даних у замірюваннях «тест-ретест», а також на вимоги до змісту суджень шкали. Показники, що відбиралися, мали бути стійкими – нагадаємо, що це судження, для яких кореляція «тест-ретест» становить 0,3 і більше, а середнє абсолютне відхилення не перевищує одиниці. Що ж стосується індексу орієнтованості на демократію, то він, на думку авторів методики, мав бути достатньо універсальним – для того, щоби його можна було використовувати в порівняльних дослідженнях. Тому формулювання суджень мали бути застосовними не тільки до реалій сучасного українського суспільства.

З огляду на всі окреслені вимоги було вирішено вилучити ті ознаки, котрі виявилися найменш стійкими у замірюваннях «тест-ретест», ознаки з «вузькими» судженнями, що характеризували тільки українські реалії, а також судження, які багато в чому

Таблиця 5

Ознаки, відібрані після другої процедури оцінювання надійності шкали «демократія/тоталітаризм», та їхня стійкість у замірюваннях «тест-ретест»

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів</i>	<i>Коефіцієнт кореляції між ознаками у замірюваннях «тест-ретест»</i>
3	Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	0,681	0,31
5	Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися	0,536	0,29
7	Сильна економіка в країні можлива лише за демократичного устрою	0,632	0,33
13	Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	0,450	0,43
19	Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни	0,710	0,47
35	Демократія надає рівні можливості участі в політичному житті країни всім громадянам	0,454	0,20
49	Демократія несе пересічній людині невпевненість у завтрашньому дні	0,542	0,38
59	Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини	0,662	0,32
63	Лише в демократичному суспільстві забезпечується прозорість виборчої системи	0,703	0,36
67	Демократія – єдиний правильний шлях для нашої країни, що дає їй змогу приєднатися до європейської спільноти	0,694	0,36
75	Справжню свободу людині може забезпечити лише демократична держава	0,693	0,44
79	Лише демократія може задовольнити потребу людини у свободі політичного вибору	0,766	0,59
87	Демократія забезпечує людині найширші можливості для індивідуального політичного вибору, якщо порівняти з іншими режимами	0,703	0,29
91	Лише за демократії законодавча влада віддзеркалює інтереси всіх основних соціальних груп	0,746	0,31
95	Демократія дає людям нагоду об'єднуватися в партії та спілки для реального захисту власних прав та інтересів	0,657	0,39

дублювалися. Крім того, були вилучені ознаки, які не ввійшли до однофакторного рішення.

На цьому етапі з 50 вихідних суджень про демократію/тоталітаризм було відібрано вісім ознак, які давали однофакторне рішення (табл. 6). Побудований фактор пояснював 52,2% загальної дисперсії, а значення коефіцієнта альфа Кронбаха для цих восьми ознак дорівнювало 0,8502. Кореляція обчисленого індексу орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм з відповідним однофакторним рішенням становила 0,991. Це дало змогу зробити висновок про відповідність відібраних суджень про демократію/тоталітаризм статистичним критеріям валідності, надійності та стійкості тесту.

Таблиця 6

Статистичні показники зв'язку окремих пунктів шкали «демократія/тоталітаризм» та сумарного показника за вісьмома пунктами

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решити пунктів</i>	<i>Альфа Кронбаха після видалення цього пункту</i>
3	Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	0,628	0,828
13	Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	0,439	0,862
19	Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни	0,638	0,826
49	Демократія несе пересічній людині невпевненість у завтрашньому дні	0,514	0,842
59	Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини	0,632	0,828
87	Демократія забезпечує людині найширші можливості для індивідуального політичного вибору, якщо порівняти з іншими режимами	0,672	0,824
91	Лише за демократії законодавча влада віддзеркалює інтереси всіх основних соціальних груп	0,693	0,824
95	Демократія дає людям нагоду об'єднуватися в партії та спілки для реального захисту власних прав та інтересів	0,658	0,826

Аналогічні процедури були застосовані й до концептів «політична активність/пасивність».

Під час оцінювання надійності шкали коефіцієнт альфа Кронбаха для 50 вихідних суджень про політичну активність/пасивність дорівнював 0,9275. Серед усіх цих вихідних ознак найбільшу додатну кореляцію (понад 0,40) з сумою решти ознак мали 32 судження, які наведено в таблиці 7.

Таблиця 7

Ознаки, відібрані після першої процедури оцінювання надійності шкали «політична активність/пасивність», та їхня стійкість у замірюваннях «тест-ретест»

Номер ознаки	Судження	Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів	Коефіцієнт кореляції між ознаками у замірюваннях «тест-ретест»
4	Ніщо не зміниться від того, чи буду я особисто брати участь у політиці, чи ні	0,576	0,35
12	Беручи участь у виборах, людина даремно витрачає час на справу, що не принесе їй користі	0,457	0,27
16	Поки справи в країні йдуть добре, мене не турбує, у чийх руках зосереджена влада	0,424	0,21
18	Я не можу спокійно дивитися, як усі важливі рішення в країні ухвалюють інші люди	0,384	0,31
20	Я прихильник підтримки нейтралітету стосовно влади та її дій	0,489	0,27
22	Якщо обраний кандидат не виконує обіцянок, я буду вимагати його відсторонення від влади	0,435	0,32
28	Мені байдуже, яка буде влада, якщо не стане гірше	0,591	0,41
30	Якщо буде потрібно, я готовий узяти участь у активних політичних діях (мітингах, демонстраціях та ін.)	0,499	0,42
32	Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя	0,607	0,32
34	Лише відкрито заявляючи про свої права, можна захистити їх від свавілля влади та чиновників	0,498	0,06
36	Мені байдуже, чи є у мене свобода слова чи ні; я переймаюся нагальнішими проблемами	0,569	0,18

38	Добробуту в суспільстві можна досягти лише завдяки активній участі пересічних громадян у політичному житті країни	0,471	-0,09
40	Влада завжди продажна, тому не варто звертати на її дії особливої уваги	0,478	0,24
52	У людини й так багато проблем і неприємностей, щоби ще збільшувати їх, утручаючись у політичні розбірки	0,644	0,29
54	Якщо мені не подобається влада, я готовий зробити все, що в моїх силах, щоб її змінити	0,492	0,17
56	Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участі у сьогоднішньому політичному житті	0,676	0,34
60	Лише наївні люди вірять, що можна вплинути на владу та змусити її рахуватися з інтересами пересічних людей	0,502	0,27
62	Навіть якщо мій голос не вплине на вибір того чи іншого кандидата, я все одно хочу висловити свою позицію під час голосування	0,474	0,41
64	Кожен має робити те, на що він здатен, а проблемами влади нехай переймаються політики – для цього їх і обирають	0,456	0,41
68	Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує	0,557	0,32
72	Спочатку треба попідкуватися про матеріальний добробут родини, а потім можна думати й про політику	0,421	0,54
76	Голосуючи, ми обираємо владу; ну, а далі від нас уже нічого не залежить	0,553	0,38
78	Я не хочу пристосовуватися до влади в країні, а намагатимуся змінити її будь-якими можливими засобами	0,547	0,33
80	Поки влада не втручається в моє приватне життя, я не перешкоджатиму її діям	0,559	0,19
82	Ніхто не повинен лишатись осторонь, коли в країні виникає принциповий конфлікт між владою та опозицією	0,553	0,25
84	Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними	0,464	0,28
88	«Моя хата скраю» – правильна позиція, коли йдеться про боротьбу різних політичних сил та угруповань	0,488	0,15
90	У мене вистала часу для участі в політичному житті	0,403	0,32

92	Щоби впливати на владу, потрібно бути її представником, а пересічній людині це не до снаги	0,517	0,10
94	У політичному житті країни може що-небудь змінитися, якщо я відверто висловлю свою думку	0,463	0,28
98	Від влади можна добитися відгуку на потреби людей, беручи участь у мітингах та демонстраціях протесту	0,567	0,07
100	У мене просто бракує сил і здоров'я, щоби боротися за свої політичні права та інтереси	0,594	0,38

Під час повторної процедури факторизації виокремлені 32 ознаки утворювали сім факторів з власним значенням більше одиниці, пояснюючи 64,2% дисперсії. Для подальшого аналізу було відібрано ознаки з достатньо великими факторними навантаженнями (понад 0,5) на перший фактор. Окрім того, було враховано стійкість результатів у замірюваннях «тест-ретест» та вимоги щодо збалансованості суджень – останні мали передбачати не тільки згоду респондента, але й незгоду. Зрештою було відібрано 14 ознак (табл. 8), які давали трифакторне рішення. Фактори пояснювали 58,6% дисперсії, а коефіцієнт альфа Кронбаха для цих 14 ознак становив 0,8852.

Таблиця 8

Ознаки, відібрані після другої процедури оцінювання надійності шкали «політична активність/пасивність», та їхня стійкість у замірюваннях «тест-ретест»

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів</i>	<i>Коефіцієнт кореляції між ознаками у замірюваннях «тест-ретест»</i>
4	Ніщо не зміниться від того, чи буду я особисто брати участь у політиці, чи ні	0,567	0,35
18	Беручи участь у виборах, людина даремно витрачає час на справу, що не принесе їй користі	0,386	0,31
28	Поки справи в країні йдуть добре, мене не турбує, у чийх руках зосереджена влада	0,636	0,41

30	Я не можу спокійно дивитися, як усі важливі рішення в країні ухвалюють інші люди	0,320	0,42
32	Я прихильник підтримки нейтралітету стосовно влади та її дій	0,687	0,32
52	Якщо обраний кандидат не виконує обіцянок, я буду вимагати його відсторонення від влади	0,632	0,29
56	Мені байдуже, яка буде влада, якщо не стане гірше	0,699	0,34
64	Якщо буде потрібно, я готовий узяти участь у активних політичних діях (мітингах, демонстраціях та ін.)	0,448	0,41
68	Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя	0,707	0,32
76	Лише відкрито заявляючи про свої права, можна захистити їх від свавілля влади та чиновників	0,634	0,38
78	Мені байдуже, чи є у мене свобода слова чи ні; я переймаюся нагальнішими проблемами	0,386	0,33
84	Добробуту в суспільстві можна досягти лише завдяки активній участі пересічних громадян у політичному житті країни	0,593	0,28
94	Влада завжди продажна, тому не варто звертати на її дії особливої уваги	0,440	0,28
100	У людини й так багато проблем і неприємностей, щоби ще збільшувати їх, утручаючись у політичні розбірки	0,616	0,38

До 14 ознак, що залишилися, знову було застосовано процедури факторного аналізу та перевірки надійності шкали. З розгляду було вилучено ознаки 4, 30, 52, 64, 78 та 100, оскільки їхня кореляція з сумою решти ознак була нижчою, ніж у інших ознак. Окрім того, ці ознаки не ввійшли до однофакторного рішення. Утім, два судження – 18 та 94 (табл. 7), згода з якими вказувала на активну політичну позицію респондента, було вирішено залишити – задля того, щоби зберегти збалансованість шкали.

У підсумку з 50 вихідних суджень стосовно політичної активності/пасивності залишилося вісім (табл. 9), які давали однофакторне рішення. Фактор пояснював 50% дисперсії, а значення α Кронбаха для цих восьми ознак дорівнювало 0,8545. Кореляція обчисленого індексу орієнтованості респондента на політичну активність/пасивність з відповідним однофакторним рішенням становила 0,999. Це дало підстави стверджувати про відповід-

ність відібраних суджень стосовно політичної активності/пасивності респондента основним критеріям валідності, надійності та стійкості тесту.

Таблиця 9

Статистичні показники зв'язку окремих пунктів шкали «політична активність/пасивність» та сумарного показника за вісьмома пунктами

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів</i>	<i>Альфа Кронбаха після видалення цього пункту</i>
18	Я не можу спокійно дивитися, як усі важливі рішення в країні ухвалюють інші люди	0,392	0,859
28	Мені байдуже, яка буде влада, якщо не стане гірше	0,623	0,834
32	Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя	0,678	0,827
56	Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участі у сьогоднішньому політичному житті	0,652	0,832
68	Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує	0,741	0,818
76	Голосуючи, ми обираємо владу; ну, а далі від нас уже нічого не залежить	0,658	0,829
84	Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними	0,612	0,835
94	У політичному житті країни може що-небудь змінитися, якщо я відверто висловлю свою думку	0,404	0,857

Перевірка стійкості та незалежності індексів орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність

На підставі аналізу стійкості окремих індикаторів у часі, змісту та факторної структури відібраних індикаторів, валідності та надійності адитивних індексів (орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність), а також кореляції між цими індексами й відповідними однофак-

торними рішеннями було відібрано вісім індикаторів для вимірювання рівня підтримки демократії/тоталітаризму та стільки ж – для вимірювання політичної активності/пасивності респондента.

На наступному етапі аналіз адекватності відібраних для індексу ознак здійснювався за двома напрямками:

- перевірка гіпотези ортогональності (незалежності) фактора орієнтованості на демократію/тоталітаризм та фактора політичної активності/пасивності, а також відповідних адитивних індексів;
- перевірка кореляції (стійкості) двох факторних рішень та двох вищезазначених адитивних індексів у замірюваннях «тест-ретест».

Коефіцієнт кореляції Пірсона між фактором орієнтованості на демократію та фактором політичної активності виявився доволі низьким (0,017) і статистично незначущим. Аналогічний коефіцієнт між відповідними індексами (орієнтованості на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність) виявився теж невисоким (0,044) і статистично незначущим. Одержаний результат свідчить про те, що сконструйовані індекси є незалежними.

Статистично незначущими й дуже низькими виявилися також кореляції між окремими судженнями, що містилися на шкалі орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм, та адитивним індексом політичної активності/пасивності. Це ж спостерігалось й щодо суджень на шкалі політичної активності/пасивності та адитивного індексу орієнтованості на демократію/тоталітаризм (табл. 10).

Що стосується стійкості вищезазначених індексів у замірюваннях «тест-ретест», то вона виявилася досить високою. Кореляція між значеннями індексу орієнтованості на демократію/тоталітаризм в цих замірюваннях становила 0,555 (коефіцієнт кореляції статистично значущий). Кореляція між значеннями індексу орієнтованості на політичну активність/пасивність теж виявилася високою (0,476) і статистично значущою.

Оскільки за допомогою цих обох індексів ми вивчаємо *ставлення* респондентів до демократії та політичної активності, цілком коректно говорити про певний тип політичної культури, притаманний як окремій людині, так і соціальній групі чи суспільству

Таблиця 10

Кореляція складових індексу орієнтованості на демократію/тоталітаризм з адитивним індексом політичної активності/пасивності та складових індексу політичної активності/пасивності з адитивним індексом орієнтованості на демократію/тоталітаризм

<i>Відібрані судження стосовно демократії/тоталітаризму</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона</i>
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	-0,035
Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни	-0,100
Демократія несе пересічній людині невпевненість у завтрашньому дні	0,175**
Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини	-0,009
Демократія забезпечує людині найширші можливості для індивідуального політичного вибору, якщо порівняти з іншими режимами	-0,050
Лише за демократії законодавча влада віддзеркалює інтереси всіх основних соціальних груп	-0,050
Демократія дає людям нагоду об'єднуватися в партії та спілки для реального захисту власних прав та інтересів	0,073
Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	0,164
<i>Відібрані судження стосовно політичної активності/пасивності</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона</i>
Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя	0,095
Я не можу спокійно дивитися, як усі важливі рішення в країні ухвалюють інші люди	-0,194**
Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує	-0,024
Голосуючи, ми обираємо владу; ну, а далі від нас уже нічого не залежить	0,019
Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участі у сьогоdnішньому політичному житті	-
Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними	0,065
У політичному житті країни може що-небудь змінитися, якщо я відверто висловлю свою думку	0,196**
Мені байдуже, яка буде влада, якщо не стане гірше	0,053

** Кореляція значуща на рівні 0,05.

загалом. Наприклад, до представників активно-демократичного типу політичної культури ми відносимо тих респондентів, для яких характерне поєднання позитивного ставлення до демократії з позитивним ставленням до політичної активності (на тлі всього суспільства). **Принципово важливо, що ми не розглядаємо еталони/ідеальні типи «демократа» чи «активіста», тому не говоримо про «абсолютний вимір» орієнтованості на демократію чи політичної активності респондентів.** Використання вказаних індексів дає змогу передовсім аналізувати тенденції в поглядах суспільства на демократію та політичну активність.

Апробація тесту на результатах масових опитувань

Остаточню тест було апробовано на результатах масового опитування, проведеного 2005 року в межах проекту «Європейське соціальне дослідження». З використанням репрезентативної вибірки, яка віддзеркалювала структуру дорослого населення України за головними соціально-демографічними показниками (стать, вік, рівень освіти, тип поселення та регіон проживання), було опитано 2031 людину [Головаха, Горбачик, & Паніна, 2006].

Як уже зазначалося, на фінальному етапі перевірки тестової методики до анкети ввійшло вісім суджень стосовно демократії/тоталітаризму й стільки ж – стосовно політичної активності/пасивності. Перевірка тестової методики здійснювалася за вищеприписаною схемою з використанням аналогічних процедур факторного аналізу та аналізу внутрішньої узгодженості (надійності) шкали.

Згідно з результатами масового опитування вісім суджень про демократію/тоталітаризм давали двофакторне рішення (фактори пояснювали 58,9% дисперсії). Тому для оптимізації факторного рішення з розгляду було вилучено дві ознаки: «*Для нормального розвитку країні потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію*» та «*Демократія несе пересічній людині невпевненість у завтрашньому дні*», оскільки вони утворювали окремий фактор.

Ті шість суджень про демократію, які залишилися, давали однофакторне рішення, яке пояснювало 58,3% загальної дисперсії. Коефіцієнт альфа Кронбаха для шести ознак становив 0,856, а коефіцієнт кореляції між побудованим адитивним індексом орієнтованості на демократію/тоталітаризм та відповідним фактором дорівнював одиниці (табл. 11). Отже, шість остаточно відібраних

суджень для шкали орієнтованості на демократію відповідали основним статистичним критеріям валідності та надійності тесту.

Таблиця 11

Статистичні показники зв'язку окремих пунктів шкали «демократія/ тоталітаризм» та сумарного показника за шістьма пунктами

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів</i>	<i>Альфа Кронбаха після видалення цього пункту</i>
3	Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	0,660	0,829
19	Без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни	0,638	0,834
59	Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини	0,646	0,832
87	Демократія забезпечує людині найширші можливості для індивідуального політичного вибору, якщо порівняти з іншими режимами	0,667	0,829
91	Лише за демократії законодавча влада віддзеркалює інтереси всіх основних соціальних груп	0,680	0,826
95	Демократія дає людям нагоду об'єднуватися в партії та спілки для реального захисту власних прав та інтересів	0,579	0,845

Вісім суджень щодо політичної активності теж давали двофакторне рішення, яке пояснювало 52,0% дисперсії. Тому для оптимізації факторного рішення з подальшого аналізу так само було вилучено дві ознаки, котрі утворювали окремий фактор: «Я не можу спокійно дивитися, як усі важливі рішення в країні ухвалюють інші люди» та «У політичному житті країни може щонебудь змінитися, якщо я відверто висловлю свою думку».

Остаточний варіант із шести суджень (табл. 12) давав однофакторне рішення, що пояснювало 47,1% дисперсії. Коефіцієнт альфа

Кронбаха для шести ознак дорівнював 0,773, а коефіцієнт кореляції між побудованим адитивним індексом орієнтованості на політичну активність/пасивність та відповідним фактором становив 0,99.

Таблиця 12

Статистичні показники зв'язку окремих пунктів шкали «політична активність/пасивність» та сумарного показника за шістьма пунктами

<i>Номер ознаки</i>	<i>Судження</i>	<i>Кореляція між окремим пунктом та сумою решти пунктів</i>	<i>Альфа Кронбаха після видалення цього пункту</i>
28	Мені байдуже, яка буде влада, якщо не стане гірше	0,455	0,757
32	Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя	0,575	0,724
56	Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участі у сьогоdnішньому політичному житті	0,509	0,741
68	Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує	0,630	0,709
76	Голосуючи, ми обираємо владу; ну, а далі від нас уже нічого не залежить	0,515	0,739
84	Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними	0,426	0,760

Подальша перевірка гіпотези про незалежність факторів орієнтованості на демократію та політичну активність показала статистичну значущість кореляції між цими факторами (0,32). Кореляція між побудованими адитивними індексами орієнтованості на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність теж виявилася статистично значущою (0,31).

Отже, на етапі остаточної перевірки тестової методики, спрямованої на визначення типу політичної культури, залишилося по шість суджень щодо орієнтованості респондента на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність. Усі ці суд-

ження відповідали основним статистичним вимогам до надійності та валідності тесту.

Перевірка зовнішньої валідності індексів орієнтованості на демократію/тоталітаризм та на політичну активність/пасивність

На етапі масового опитування також перевірялася зовнішня валідність обох індексів.

З цією метою було використано анкету, що містила запитання стосовно політичних уподобань респондентів (за кого вони голосували на парламентських виборах 2002 року⁹), а також запитання про ідеологічну самоідентифікацію за шкалою «ліві/праві». Середнє значення індексу орієнтованості на демократію виявилось вищим у тих, хто голосував за виборчий блок В. Ющенко «Наша Україна», а також у тих, хто відносив себе до «правих». Нижчим – у тих, хто голосував за Комуністичну партію України, а також у тих, котрі ідентифікували себе з «лівими» (табл. 13). Різниця між середніми значеннями індексу була статистично значущою на рівні 1%.

Таблиця 13

Середнє значення індексу орієнтованості на демократію залежно від політичного вибору та ідеологічної самоідентифікації респондентів

<i>Показники</i>	<i>Середнє значення індексу</i>
Голосували за Комуністичну партію України	20,6
Голосували за блок В. Ющенко «Наша Україна»	23,9
Вважають себе «лівими»	20,9
Вважають себе «правими»	24,5

До анкети також було додано блок питань, які стосувалися різних форм участі респондентів у політичному житті країни – від голосування на парламентських виборах 2002 року до підтримки акцій протесту. Середнє значення індексу орієнтованості на політичну активність виявилось вищим у тих, хто брав участь у певних формах політичного життя (табл. 14). Різниця між середніми значеннями індексу була статистично значущою на рівні 1%.

⁹ Парламентські вибори 2002 року були останніми перед опитуванням, котре (нагадаємо) проводилося у 2005 році.

Таблиця 14

Середнє значення індексу орієнтованості респондента на політичну активність залежно від декларованої політичної поведінки

Питання до респондента: <i>«Існують різні шляхи покращення справ у країні. Чи доводилося Вам за останні 12 місяців...»</i>	Варіанти відповіді	
	Так	Ні
Звертатися до політиків, представників уряду або місцевої влади	18,1	16,6
Працювати в політичній партії чи русі	19,3	16,6
Працювати в іншій організації або об'єднанні	19,6	16,6
Носити значки з політичною рекламою, розклеювати листівки	19,9	16,3
Підписувати петиції	17,6	16,6
Брати участь у санкціонованих мітингах чи демонстраціях	18,5	16,3
Брати участь у голосуванні на парламентських виборах 2002 року	17,3	15,7

Ці дані масового опитування додатково показали, що побудовані індекси орієнтованості на демократію та на політичну активність є валідними.

***Типи політичної культури
 в сучасному українському суспільстві***

Для виокремлення типів політичної культури населення України застосовувався метод емпіричної типології. Одним із алгоритмів багатовимірної класифікації, що дає змогу розв'язати завдання емпіричної типології, є процедура кластерного аналізу. Її сутність полягає в тому, що вихідний простір ознак розбивається на групи (кластери) у такий спосіб, щоби в кожній групі були подібні (тобто «близькі» за певним критерієм) між собою об'єкти. З цією метою використовувалася процедура «Quick Cluster» (кластеризація методом *k*-середніх) із рухомими (нефіксованими) центрами. З огляду на можливі чотири типи політичної культури було побудовано чотири кластери.

В основу кластеризації було покладено факторні рішення. З метою оптимізації кластерних рішень, зокрема підвищення компактності кластерів, для всіх кластерів відстань від центра була обмежена значенням 1,67. Середні значення ознак за кожним кластером наведено в таблиці 15.

Таблиця 15

**Середні значення ознак за чотирма кластерами,
що позначають різні типи політичної культури**

Ознаки типологізації	Номер кластера			
	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3	Кластер 4
Фактор орієнтованості на демократію/тоталітаризм	0,94	-0,63	-1,01	0,65
Фактор політичної активності/пасивності	1,09	0,22	-1,09	-0,80

Кластер 1 можна інтерпретувати як *активно-недемократичний тип політичної культури*. Респонденти цієї типологічної групи – політично активні люди, які не сприймають демократії.

Кластер 2 – це *пасивно-недемократичний тип* політичної культури. Респонденти цієї типологічної групи теж негативно ставляться до демократії, але водночас є політично пасивними.

Кластер 3 охоплює раніше згаданий *активно-демократичний тип* політичної культури. Його представники сприймають демократію та є політично активними.

Кластер 4 репрезентує *пасивно-демократичний тип* політичної культури, носії якого теж позитивно ставляться до демократії, але не є політично активними.

За допомогою методу кластерного аналізу в просторі «ставлення до демократії/тоталітаризму» та «орієнтованість на політичну активність/пасивність» удалося виокремити чотири досить численні групи людей, які відрізняються між собою саме цими ознаками. Тому цих людей можна інтерпретувати як носіїв певних емпіричних типів політичної культури.

За емпіричний індикатор валідності замірювання ставлення до демократії в межах зазначених типів політичної культури може правити прихильність до основних політичних течій.

Як свідчать дані моніторингового дослідження «Українське суспільство» за 2016 рік¹⁰, саме серед носіїв активно-демократичного

¹⁰ Моніторингове дослідження «Українське суспільство» проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 року (докладніша інформація про цей проект міститься в підрозділах 1.1 та 2.3). Методом анкетування опитують 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками та місцем проживання репрезентують доросле населення країни. Наведені тут і далі емпіричні дані взято з цього дослідження.

типу політичної культури, якщо порівняти з представниками інших типів, було найбільше прихильників демократичних політичних течій – національно-демократичної, соціал-демократичної та християнсько-демократичної, котрі є найбільш популярними в європейському політичному просторі. Водночас ідеологія соціалістичної та комуністичної політичних течій виявилася найближчою респондентам з недемократичними типами політичної культури (табл. 16).

Таблиця 16

**Прихильність громадян України до певних політичних течій
залежно від типу політичної культури**

Політичні течії	Типи політичної культури			
	Активно- недемократичний ($n_1 = 453$) ^a	Пасивно- недемократичний ($n_2 = 299$)	Активно- демократичний ($n_3 = 373$)	Пасивно- демократичний ($n_4 = 650$)
	Відсоток респондентів, прихильних до тієї або тієї течії			
Комуністична	4,4	7,7	1,1	4,2
Соціалістична	8,8	11,4	6,5	9,8
Соціал-демократична	8,6	4,0	13,4	10,0
«Зелені»	2,2	2,0	2,4	2,3
Ліберальна	2,4	2,3	3,8	2,3
Християнсько-демократична	4,2	2,3	8,3	6,8
Національно-демократична	6,2	3,0	27,7	8,9
Націоналістична	4,9	1,3	5,1	2,0
Інша	0,4	–	1,1	–
Жодна взагалі	15,0	22,1	7,8	14,3
Остаточо не визначилися	15,0	12,4	14,8	14,6
Не розуміються на цих течіях	27,8	31,4	8,1	24,8

^a n_1, n_2, n_3, n_4 – кількість респондентів, що потрапили до одного з чотирьох типів політичної культури (згідно з результатами кластерного аналізу). В опитуванні було використано блоки з шести суджень про ставлення респондента до демократії/тоталітаризму та його орієнтованості на політичну активність/пасивність (табл. 11, 12).

Підтвердженням валідності замірювання за шкалою «політична активність/пасивність» може слугувати емпіричний індикатор готовності респондента особисто брати участь у санкціонованих

мітингах чи демонстраціях протесту, якщо вони проводимуться в його населеному пункті.

Згідно з даними дослідження «Українське суспільство – 2016» найвищий рівень готовності брати особисту участь у таких акціях демонстрували представники активно-демократичного типу політичної культури, найнижчий – носії пасивно-недемократичного типу (табл. 17).

Таблиця 17

Готовність особистої участі респондентів (залежно від типу політичної культури) у мітингах та демонстраціях протесту в своєму населеному пункті

Типи політичної культури	Варіанти відповідей щодо готовності респондента особисто брати участь у мітингах чи демонстраціях протесту у своєму населеному пункті, %		
	Найімовірніше, ні	Важко сказати	Найімовірніше, так
	Відсоток респондентів		
Активно-недемократичний ($n_1 = 453$)	43,0	31,3	25,6
Пасивно-недемократичний ($n_2 = 299$)	61,5	21,4	17,1
Активно-демократичний ($n_3 = 373$)	40,2	26,3	33,5
Пасивно-демократичний ($n_4 = 650$)	46,9	23,8	29,1

Результати вищезазначеного моніторингового дослідження, крім того, показали, що переважним типом політичної культури українських громадян є пасивно-демократичний, який характеризується радше декларативною підтримкою демократії, ніж політично активною поведінкою, – хоча було виявлено й певний відсоток населення з активно-демократичним типом. Звісно, підтримка демократії відіграє важливу роль у формуванні політичної культури (як на індивідуальному, так і на суспільному рівні), однак ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних потреб та інтересів індивіда створюється саме завдяки «активістським» цінностям. Ці ж цінності сприяють успішній політичній ідентифікації грома-

дянина та усвідомленню ним власної політичної компетентності й активної громадянської позиції.

Якщо порівняти дані опитування за 2016 рік з цифрами 2006 року, можна помітити істотну зміну в конфігурації емпіричних типів політичної культури населення України стосовно орієнтованості на демократію/тоталітаризм (табл. 18). Ця зміна полягає в значному скороченні загальної чисельності носіїв недемократичних типів політичної культури – передовсім пасивно-недемократичного (майже вдвічі). Безперечно, це важливий крок на шляху до формування європейського цивілізаційного вибору в свідомості громадян України. Проте не можна не звернути уваги на те, що частка прихильників демократії зросла лише завдяки збільшенню відсотка респондентів з пасивно-демократичним типом політичної культури (більш ніж у півтора раза) – тоді як вирішальну роль для демократичного розвитку країни, побудови громадянського суспільства й правової держави відіграють ті громадяни, котрим притаманний активно-демократичний тип. Питомна вага таких людей за десять років практично не змінилася¹¹.

Таблиця 18

Динаміка типів політичної культури населення України згідно з даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство», %

<i>Типи політичної культури</i>	<i>Рік опитування</i>	
	<i>2006</i>	<i>2016</i>
Активно-недемократичний	27,7	25,5
Пасивно-недемократичний	31,0	16,8
Активно-демократичний	20,2	21,0
Пасивно-демократичний	21,2	36,6

Запропонована методика визначення типів політичної культури дає змогу відстежувати зміни в поглядах суспільства на демократію та політичну активність. Водночас слід зауважити, що йдеться про **емпіричні типи політичної культури**, оскільки орієнтованість на демократію та політична активність одних респондентів вимірюється стосовно до інших респондентів. *Виокремлені*

¹¹ В опитуванні 2006 року теж було використано блоки з шести суджень про ставлення респондента до демократії/тоталітаризму та його орієнтованості на політичну активність/пасивність.

нами типи є відносними в тому розумінні, що параметри цих типів установлюються не з теоретичних міркувань, а на підставі отриманих емпіричних даних.

Альтернативний підхід до соціологічного аналізу типів політичної культури пропонує С. Дембіцький. Цей підхід полягає у використанні концептуальної типології для детального аналізу типів політичної культури та ідеальної точки поділу [Дембіцький, 2017а].

Особливістю пасивно-демократичного типу політичної культури (котрий, згідно з даними опитування 2016 року, поки залишається найпоширенішим серед українських громадян) є неготовність як до активної підтримки проголошеного державою курсу на демократичне перетворення суспільства, так і до політичних акцій протидії цьому курсу. Значна частина громадян підтримує демократичні політичні програми та гасла, однак ця підтримка здебільшого декларативна. А громадська активність, яка має бути спрямована на практичну реалізацію відповідних реформ, поки недостатня.

Подальший розвиток політичної культури українського суспільства варто мислити як процес поступового подолання залишкових посттоталітарних виявів соціальної пасивності та антидемократизму – за умови послідовної реалізації проголошеного курсу демократичних реформ з урахуванням специфіки політичної культури регіонів України.

2.5. Індекс соціальної напруженості як відносна оцінка дестабілізаційного потенціалу соціального протесту

Концепт соціальної напруженості (*social tension*) застосовується доволі давно як у соціологічній науці, так і в практиці планування й оцінювання соціальної політики (див., напр.: [Fairchild, 1944: р. 294]). Розглядається соціальна напруженість як стан, породжений різноманітними суспільними чинниками, як-от недостатнє врахування інтересів певних соціальних груп, швидкі соціокультурні зміни, порушення особистих прав і свобод громадян тощо. Стан соціальної напруженості характеризує певний період у житті суспільства, і він постійно змінюється під впливом тих чи тих чинників. Зокрема, останнім часом ми спостерігаємо низку порівняно нових масштабних процесів, які здатні справляти (і справляють) значний вплив на стан соціальної напруженості в світі. До таких процесів належать:

- стрімкий розвиток інтернету та новітніх інформаційних технологій;
- можливість дистанційної роботи та аутсорсингу;
- принципово нові технології створення фізичних об'єктів (як-от 3D-друк);
- виникнення й дедалі ширше застосування технологій штучного інтелекту.

Вже сьогодні всі ці процеси спричиняють різку зміну структурних параметрів суспільства. Зникають або істотно видозмінюються цілі групи професій. Причому це стосується не тільки малокваліфікованої рутинної праці, але й кваліфікованих робітничих професій та інтелектуальної праці. Суттєві зміни на ринку праці, з одного боку, підштовхують до новацій в освіті, з іншого – призводять до нових нерівностей (зокрема економічних) і, зрештою, до соціальних змін.

Ці зміни переживаються складно й болісно навіть у суспільствах з усталеною демократією, багаторічними традиціями державного управління, розвиненою соціальною політикою (ідеться про соціальну державу, або *welfare state*) та зі значним досвідом подолання соціальних конфліктів. Свідченням цього є, зокрема,

досить драматичний процес (і результати) виборів різного рівня – від місцевих до президентських – у країнах Європи та Північної Америки. А для країн, які ще тільки трансформуються, перебувають у процесі розбудови нової ефективної системи інститутів управління, напрацьовують демократичні традиції, такі зміни виявляються ще боліснішими й драматичнішими. Утім, у будь-якому разі саме диспропорції в структурних змінах суспільства стають чи не головною причиною соціальної напруженості. Йдеться про:

- домінування одних соціальних груп (особливо таких, які сформувалися швидко і чиє домінування не «освячене» навіть традицією);

- недостатнє врахування (або й узагалі його відсутність) інтересів інших соціальних груп, зокрема тих, що виникли нещодавно, не встигли сформувати свої інтереси, не мають свого представництва в інститутах управління, не вписуються в «нааявні» традиції.

Звісно, виокремлення чинників, які впливають на формування й динаміку соціальної напруженості, є важливим завданням. Однак не менш важливим є моніторинг самого стану соціальної напруженості, може, навіть і без чіткого визначення та аналізу чинників, які її породжують. Саме з таких припущень і позицій розгляду концепту «соціальна напруженість» ми й виходили під час конструювання відповідного показника та інструментів вимірювання.

Загалом концепт «соціальна напруженість» характеризує незадоволеність, невдоволення людей процесами, що відбуваються в суспільстві. Виявами такого невдоволення є, зокрема, протестні дії людей, які спрямовані на захист власних прав і свобод. Ці дії приховують у собі деструктивний (щодо влади та порядку) потенціал і тому становлять певну небезпеку для стабільності в суспільстві.

Протестні дії можна класифікувати по-різному. Стосовно чинного законодавства (суспільного порядку) їх можна поділити на законні (регламентовані юридичними нормами) та незаконні. До першої групи належать, зокрема, звернення громадян до органів державної влади, санкціоновані страйки, мітинги та демонстрації. Страйки, проведені з порушенням відповідних законів – для України, наприклад, це Закон № 1096-IV від 10.07.2003 «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»,

слід віднести до другої групи протестних дій. Незаконними протестними діями є також захоплення адміністративних будівель, блокування залізниць, терористичні акти тощо.

У поданому матеріалі ми розглядатимемо готовність людей до протесту – точніше, декларовану ними готовність узяти участь у певних протестних діях. Звісно, не кожна декларація неодмінно втілюється в життя. До того ж акції протесту – не єдиний (і часто не найефективніший) спосіб зняття соціальної напруженості. Набагато ефективніше розв'язувати ті конфлікти, які спричинюють соціальну напруженість.

Варто зауважити, що нерідко та сама форма протесту (скажімо, мітинг недовіри до влади) може бути пов'язана з абсолютно різними конфліктними ситуаціями, як-от тривала не виплата заробітної плати для одних людей чи будівництво екологічно небезпечного підприємства для інших. Проте ми не намагатимемося виокремити ці конфлікти або ж структурувати соціальну напруженість згідно з тими конфліктами, які спричинили невдоволення. Нас цікавитиме соціальна напруженість як інтегральна характеристика конфліктності й соціального невдоволення, що його відчувають люди, – тобто як характеристика соціуму, ґрунтована на сукупній протестній готовності людей, що складають цей соціум.

Нашою метою буде конструювання кількісного показника (індексу), який характеризує рівень соціальної напруженості в соціумі. Цей показник ми називатимемо «індексом соціальної напруженості» (ІСН) соціуму.

Ще в 1997–98 роках колективом Інституту соціології НАН України під керівництвом Наталії Паніної та Євгена Головахи було розроблено інструмент для вимірювання соціальної напруженості соціуму, що тлумачилася як готовність його членів до тих чи тих протестних дій. Відповідний інтегральний показник, названий **індексом соціальної напруженості (ІСН)**, оцінював потенціал дестабілізації соціуму, можливої внаслідок реалізації заявленої готовності до протесту. Про досвід використання ІСН докладно розповідається в статті Є. Головахи та Н. Паніної [Головаха & Панина, 1999]. Ми ж зупинимось на деяких особливостях методики побудови індексу, яка є досить типовою для конструювання інструментів, що базуються на так званому підході композитної змінної.

Аналіз даних емпіричних досліджень зазвичай спрямований на перевірку теоретично обґрунтованих гіпотез дослідження та фокусується на вивченні взаємозв'язків між конструктами, які є результатом вимірювання теоретичних концептів. У нашому випадку таким конструктом є індекс соціальної напруженості, який ми конструюватимемо і який вимірюватиме концепт соціальної напруженості.

Однак не менш важливим, принаймні з погляду методології, є характер зв'язку між результатами вимірювання (безпосередньо вимірюваними змінними, або, як їх часто називають у такому контексті, індикаторами) та конструктом, який у той чи інший спосіб конструюється з цих індикаторів. Нерідко конструкт розглядається як причина для індикаторів. У такій моделі, яку часто називають **моделлю латентної змінної** (або **рефлексивною**), варіація індикаторів пояснюється через варіацію конструкту: він наче відтворюється (або відновлюється) з виміряних у той чи той спосіб кореляцій/коваріацій між індикаторами. Власне, наявність кореляції між індикаторами й становить ключову умову для застосовності цього підходу. Ця кореляція є ефектом впливу конструкту (як латентної змінної) на індикатори. Слабка кореляція (або ж її відсутність) у групі індикаторів перешкоджає застосуванню цієї моделі. Прикладами конкретної реалізації вищезазначеного підходу можуть слугувати часто використовувані моделі факторного аналізу (як розвідувального, так і конфірматорного), а також модель адитивного індексу (для якого внутрішня узгодженість індикаторів оцінюється коефіцієнтом альфа Кронбаха).

Водночас нерідко під час побудови узагальнювальних (так званих інтегральних) показників виходять з того, що сам конструкт, сформований спостережуваними змінними, і є результатом (ефектом) виміряних індикаторів. У літературі такий підхід здебільшого називають **моделлю композитної** (на відміну від латентної) **змінної**. Тут не очікується кореляції індикаторів (вона може бути, але її наявність не є важливою). Ця модель передбачає, що конструкт складається з деяких порівняно незалежних компонентів (тобто між ними не обов'язково має спостерігатися сильна кореляція). Своєю чергою індикатори, які вимірюють ці компоненти, теж не мають корелювати між собою.

Отже, конструкт може бути як латентною, так і композитною змінною (тобто бути побудованим згідно з однією або другою

моделлю). Це не впливає на спосіб використання конструктору як результату вимірювання деякого теоретичного концепту. Однак модель побудови є важливою у методологічному аспекті, зокрема, під час аналізу методики конструювання індексу. До того ж модель значною мірою зумовлює особливості інтерпретації побудованого індексу. Дискусії з цих питань точаться ще з початку 1970-х, а для ознайомлення зі специфікою вищезазначених моделей доцільно звернутися до праці Дж. Едвардса та Р. Багоцці [Edwards & Vagozzi, 2000].

Протестні дії, які ми розглядаємо в цьому матеріалі, спрямовані проти рішень і дій органів влади (законодавчої, центральної або місцевої виконавчої, адміністрації окремого підприємства чи організації тощо). Форми протестних дій можуть мати різний характер. Як зазначалося вище, вони можуть бути законними й незаконними, тобто не порушувати чинне законодавство або ж порушувати його. Протестні дії також розрізняються за ступенем деструктивного впливу на суспільство: вони можуть охоплювати як окреме підприємство, так і район чи країну загалом. Зазвичай незаконні форми протесту приховують у собі більший дестабілізаційний (деструктивний) потенціал.

Дестабілізаційний потенціал (тобто небезпеку для влади й для стабільності в суспільстві) потрібно враховувати під час вимірювання соціальної напруженості. Оцінити потенційну небезпеку тих чи тих форм протесту можуть експерти. Оскільки нас цікавлять форми протесту, спрямовані проти влади, експертів доцільно обирати з числа представників владних структур. Слід узяти до уваги, що оцінки експертів можуть залежати від їхнього «рівня», тобто позиції в ієрархії влади: якщо вивчається соціальна напруженість у регіоні, потрібні одні експерти, якщо ж в Україні загалом – то інші. Оцінки експертів залежать ще й від поточної ситуації в країні чи регіоні, тобто мають відносний характер.

Ми конструюватимемо індекс соціальної напруженості (ІСН), ґрунтуючись на оцінці готовності громадян до певних протестних дій та експертній оцінці дестабілізаційного потенціалу кожного типу цих дій. Загальна схема побудови має такий вигляд.

1. Для виокремленого соціального об'єкта (місто, область, регіон, країна тощо) визначаємо коло експертів, які мають чітке уявлення про можливі причини дестабілізації об'єкта.

2. Проводимо експертне опитування, що має на меті: а) визначити можливі для цього соціального об'єкта протестні дії громадян; б) оцінити дестабілізаційний потенціал кожного з виокремлених типів протестних дій.

3. Для виокремленого соціального об'єкта проводимо репрезентативне опитування, в якому кожен респондент має відмітити свою готовність (або неготовність) до участі у визначених експертами формах протестних дій.

4. Для кожного респондента оцінюємо його індивідуальний дестабілізаційний потенціал – як суму потенціалів тих форм протесту, в яких він готовий узяти участь.

5. Оцінюємо соціальну напруженість для досліджуваного об'єкта на підставі параметрів розподілу оцінок індивідуального дестабілізаційного потенціалу вибірки, що репрезентує об'єкт.

Експерти називали форми протесту, спираючись на власний досвід. Вони не припускали якоїсь певної упорядкованості між цими формами чи будь-якої структури в такій множині (структури, ґрунтованої на взаємозв'язках між різними формами протесту). Ми теж не очікували кореляції між різними формами протесту у відповідях респондентів. Участь у протесті – це діяльність, яка потребує часу. Тому можна припустити, що в масовому опитуванні респонденти вибиратимуть не всі логічно взаємопов'язані форми протесту (навіть якщо такий зв'язок існує), а ті, що видаються ефективними та розцінюються як доступні чи прийнятні – можливо, з низки причин (темперамент респондента, наявність вільного часу тощо). Саме тому ми не очікували взаємозв'язку між формами протесту й у відповідях масового опитування, а отже, не мали наміру спиратися на таку структуру під час конструювання інтегрального показника. Крім того, «внесок» кожної з форм протесту в соціальну напруженість визначається не кореляцією (тобто не властивостями емпіричних даних), а експертними оцінками (які є зовнішніми щодо емпіричних даних). Інакше кажучи, побудований нами індекс ґрунтується на підході не латентної, а композитної змінної – коли інтегральний показник тлумачиться як узагальнений ефект виміряних індикаторів.

Розглянемо застосування вищезазначеної узагальненої схеми конструювання індексу соціальної напруженості в Україні 1998 року.

У цьому прикладі соціальним об'єктом є все українське суспільство. Вибір соціального об'єкта зумовлює вибір експертів, а також вибірку для масового опитування. Експерти мають бути достатньо компетентними для того, щоби дати оцінку потенціалові дестабілізації для кожної форми протесту стосовно всієї України. Масове опитування теж має бути репрезентативним для України загалом. Зауважимо, що якби нашим завданням було оцінити соціальну напруженість у конкретному регіоні, це вплинуло б і на вибір експертів (які могли б оцінити потенціал дестабілізації саме в цьому регіоні), і на формування вибірки для масового опитування, оскільки вона мала би бути репрезентативною для цього регіону.

У нашому дослідженні експертів обирали з числа державних службовців, які неодноразово мали справу з різними протестами громадян у різних регіонах країни, добре уявляли собі ймовірні наслідки цих протестів, отож могли оцінити потенціал дестабілізації цих дій для України. Було опитано 100 осіб. Кожному респондентові потрібно було оцінити ступінь загрози порушення порядку й стабільності в суспільстві внаслідок різних форм соціального протесту (всього налічувалося 11 форм). Формулювання запитання до експертів та варіанти відповіді наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Запитання до експерта: «Оцініть, будь ласка, ступінь загрози порушення порядку й стабільності в суспільстві внаслідок різних форм соціального протесту. Використовуючи шкалу, обведіть кружечком навпроти кожної з форм соціального протесту обрану Вами оцінку».

№ з/п	Форми протесту	Ступінь загрози порушення порядку й стабільності	
		0 балів	Загроза відсутня
		1 бал	Найменша
		10 балів	Найбільша
1	Особисті звернення громадян до представників органів влади зі скаргами про порушення їхніх прав та інтересів	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	
2	Збирання підписів під колективними зверненнями	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	
...	...	...	

Припустімо, що в нас є n експертів, які оцінюють дестабілізаційний потенціал k різноманітних форм протесту. Припустімо, що X_{ij} – це оцінка j -м експертом i -ї форми протесту. Тоді

$$M(X_i) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n X_{ij}$$

є оцінкою дестабілізаційного потенціалу i -ї форми соціального протесту, що обчислена як середнє арифметичне оцінок усіх експертів.

У таблиці 2 подано середні значення й стандартні відхилення оцінок різних форм протесту. Оцінки надійшли від 100 експертів, але не всі з них відповіли на всі поставлені запитання. Тому для кожної форми протесту зазначено кількість експертів, які її оцінили (стовпчик N).

Таблиця 2

**Оцінювання експертами дестабілізаційного потенціалу
різних форм протесту**

№ з/п	Форми протесту	100 експертів			82 експерти		74 експерти	
		Середнє значення оцінки	Стандартне відхилення	N	Середнє значення оцінки	Стандартне відхилення	Середнє значення оцінки	Стандартне відхилення
1	Особисті звернення громадян до представників органів влади зі скаргами про порушення їхніх прав та інтересів	2,5	3,0	96	2,3	2,8	1,8	2,2
2	Збирання підписів під колективними зверненнями	3,3	2,8	96	3,1	2,7	2,9	2,5
3	Санкціоновані мітинги та демонстрації	4,8	2,7	93	4,9	2,7	4,8	2,5
4	Санкціоновані страйки	5,8	2,6	94	6,0	2,6	6,0	2,4
5	Бойкот	6,6	2,9	94	6,8	2,8	7,2	2,4
6	Несанкціоновані мітинги та демонстрації	7,0	2,5	97	7,1	2,5	7,3	2,3

7	Несанкціоновані страйки	7,0	2,7	93	7,1	2,7	7,5	2,3
8	Голодування на знак протесту	5,7	3,1	95	5,8	3,0	5,9	2,8
9	Пікетування державних установ	5,7	3,1	95	5,6	3,2	5,9	3,0
10	Захоплення адміністративних будівель	6,3	3,3	91	6,4	3,3	7,0	2,9
11	Створення збройних формувань	7,9	2,9	95	8,0	2,9	8,5	2,3

Зі 100 експертів, які брали участь в опитуванні, лише 82 оцінили всі форми протесту. Для подальшого аналізу ми залишили тільки їхні відповіді – щоби всі оцінки було дано тими самими експертами. Ці значення також наведено в таблиці 2.

Слід зауважити, що в експертному опитуванні завжди виникає необхідність узгодження думок учасників. Тим, чия думка помітно відрізняється від більшості, або пропонують відкоригувати свою думку з урахуванням уже відомих думок решти учасників (зокрема, в цьому полягає сутність методу Дельфи), або ж її просто не беруть до уваги. Ми не мали змоги повторно звернутися до тих експертів, думки яких контрастували з думкою більшості учасників, тому нам довелося видалити їх з розгляду. Зазвичай у таких випадках ідеться про 10% найбільш «нетипових» оцінок. Ми могли б видалити 5% найвищих і 5% найнижчих оцінок для кожної форми протесту, але тоді вийшло би, що кожен форму оцінила своя множина експертів. Те, що різні форми протесту оцінюються, власне, різними групами експертів, є не дуже добрим для подальшого усереднення за всіма формами протесту, яке нам потрібне для побудови інтегрального показника. Тому ми вирішили видалити з розгляду 10% тих учасників опитування, чії думки найістотніше відрізнялися від більшості. За ступінь узгодженості думки експерта з узагальненою думкою решти учасників опитування правила сума (для всіх форм протесту) абсолютних відхилень думок одного експерта від «середньої» думки інших.

Експерти оцінюють k параметрів (дестабілізаційний потенціал k різних форм соціального протесту). Для кожного експерта об-

числюємо суму абсолютних відхилень його оцінок від середніх за кожною формою протесту:

$$\Delta_j = \sum_{i=1}^k |X_{ij} - M(X_i)|$$

Цей показник ми розглядатимемо як ступінь узгодженості оцінок конкретного експерта з оцінками решти учасників опитування. Чим менше значення цього показника, тим вищою є узгодженість.

У нашому експертному опитуванні розподіл цього показника має такі параметри:

Мінімум = 9,4	Максимум = 82,6	Середнє = 29,6
Стандартне відхилення = 13,5	90-й перцентиль = 46,9	

Як шойно зазначалося, ми видалили з розгляду 10% експертів, чия думка виявилася найменш узгодженою з думкою решти (тобто тих, у кого значення цього показника перевищувало 46,9). Після цього залишилося 74 експерти, на думку яких ми й вирішили спиратися. Ми обчислили дестабілізаційний потенціал для кожної форми протесту як середнє арифметичне оцінок цих 74 експертів стосовно цієї форми протесту. А оцінки, дані експертами щодо дестабілізаційного впливу (*ОДВ*) тієї чи тієї форми протесту, ми позначили як $ОДВ_i$ ($i = 1..k$). Ці значення також наведено в таблиці 2.

Для кожного експерта можна обчислити суму його оцінок дестабілізаційного потенціалу щодо всіх форм соціального протесту $\sum_{i=1}^k X_{ij}$. Ця сума є оцінкою конкретним експертом дестабілізаційного потенціалу такої гіпотетичної ситуації, коли люди беруть участь у всіх формах протесту. Чим нижчий цей показник, тим, на думку конкретного експерта, меншу небезпеку для стабільності конкретного соціуму становить протестна активність людей, які є членами цього соціуму. За умови, що множина оцінюваних експертом протестних акцій є повною, ця сума може розглядатися як деяка непряма оцінка експертом стійкості соціуму до дестабілізації заходами соціального протесту. Зауважимо, що максимально можливе значення цього показника дорівнює $10 \times k$ (якщо експерт дає кожній з форм протесту максимально можливу оцінку, тобто 10). Середнє значення цього показника для всіх експертів ми назвемо

потенційно можливим дестабілізаційним впливом (ПМДВ) усіх акцій протесту. В нашому дослідженні ПМДВ = 64,7 (максимально можливе значення – 110). Ми доклали багато зусиль для того, щоб експертні оцінки були узгодженими. Тому не дивно, що для шкали ПМДВ коефіцієнт альфа Кронбаха, який вказує на внутрішню узгодженість оцінок усіх експертів для всіх форм протесту, має доволі високе значення – 0,81. Надалі ми використовуватимемо показник ПМДВ для нормування дестабілізаційного потенціалу протестної готовності респондентів у масовому опитуванні.

Для оцінювання соціальної напруженості в соціумі вибірка масового опитування має бути репрезентативною для обраного соціального об'єкта (соціуму). В нашому дослідженні була використана вибірка, репрезентативна для всієї України. Крім того, щодо кожної з оцінених у процесі експертного опитування форм протесту респондентові ставили питання про готовність узяти участь у цій формі протесту (табл. 3).

Таблиця 3

Питання до респондента: «Позначте, будь ласка, в яких з нижченаведених акцій протесту Ви особисто готові взяти участь для захисту своїх прав та інтересів? (Дайте, будь ласка, відповідь у кожному рядку.)»

№ з/п	Форми протесту	Варіанти відповіді	
		Так	Ні
1	Особисто звернутися до представників органів влади зі скаргою про порушення моїх прав та інтересів	1	0
2	Підписати колективне звернення чи відозву	1	0
...	...		

Для кожного респондента, який відповів «Так» чи «Ні» на всі запропоновані 11 запитань про різні форми протесту, розраховувався його індивідуальний дестабілізаційний потенціал (ІДП) – як сума готовностей до кожної з форм протесту (закодованих одиницею чи нулем), зважених ОДВ відповідної форми протесту, нормована ПМДВ:

$$ІДП_n = \sum_{i=1}^k (X_{ni} \times ОДВ_i) / ПМДВ, (n = 1..N)$$

Отже, $ІДП_n$ слід трактувати як частину максимально можливого дестабілізаційного потенціалу, яку готовий реалізувати n -й респондент. $ІДП$ варіює в інтервалі від 0 до 1. Нуль означає небажання респондента брати участь у будь-якій протестній дії, що розглядається (мінімально можливий індивідуальний дестабілізаційний потенціал), а значення «1» свідчить про готовність респондента взяти участь у всіх протестних діях (максимально можливий $ІДП$).

Індекс соціальної напруженості соціуму ($ІСН$) обчислюється як середнє арифметичне $ІДП$ для всієї вибірки:

$$ІСН = \frac{1}{N} \sum_{n=1}^N ІДП_n$$

Значення $ІСН$ теж варіює в інтервалі від 0 до 1, де нуль означає відсутність дестабілізаційного потенціалу в соціумі, а одиниця – готовність соціуму реалізувати за допомогою протестних дій увесь (можливий з погляду експертів) дестабілізаційний потенціал.

У нашому дослідженні $ІСН = 0,143$. Індекс розраховано для 774 респондентів, які дали конкретну відповідь («Так» чи «Ні») на всі 11 запитань про готовність узяти участь у тій чи тій формі соціального протесту (обсяг усієї вибірки становив 1200 респондентів). Таке значення індексу вказує на невисокий (менш ніж 15% від максимуму) показник соціальної напруженості в Україні у 1998 році.

З кінця 1990-х (тобто понад 20 років) представлена методика використовується в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України з метою оцінювання соціальної напруженості в українському суспільстві. Ретроспективний аналіз зв'язку між динамікою індексу, обчисленого для всієї країни, та подіями, що відбувалися в Україні під час збору даних для обчислення індексу [Головаха & Панина, 1999], дає підстави говорити про критерійну валідність методики й відповідного показника.

Проаналізуємо деякі особливості інтерпретації значень побудованої шкали. Ця шкала охоплює значення від 0 до 1. У разі потреби через лінійні перетворення можна змінити діапазон можливих значень (наприклад, від 0 до 100) без порушення властивостей шкали. Інакше кажучи, шкала є відносною. Її значення, а отже, й інтерпретація, істотно залежать від результатів експерт-

ного опитування, тобто від думок та оцінок експертів. Розглянемо інтерпретацію полярних значень – 0 і 1.

Якщо для соціуму ІСН дорівнює нулеві, це можна тлумачити як небажання суспільства протестувати, як відсутність соціальної напруженості й будь-якої загрози для стабільності з боку можливих протестних дій людей. Однак серед пропонованих форм протесту є цілком законні, як-от «особисті звернення громадян до представників органів влади», «санкціоновані страйки», «санкціоновані мітинги та демонстрації» тощо. Ефективне функціонування демократії передбачає опертя на політично активну, компетентну, свідому особистість, яка поважає закон. Це особистість, що здатна до усвідомлених рішень під час виборів. Вона готова до пошуку компромісів з політичним супротивником, який виграв чи програв вибори, вміє толерантно ставитися до меншості (або більшості). І така особистість має бути готовою до законних протестних дій, якщо її права порушуються (або ж існує загроза їх порушення). Законні протестні дії відіграють роль своєрідного зворотного зв'язку в механізмі взаємодії влади з пересічними громадянами. Якщо поділяти таку думку, то значення «0» інтерпретуватиметься не просто як відсутність загрози для стабільності соціуму, а ще й як цілковита апатія та суспільний застій. Ба більше, згідно з прийнятою нами моделлю в соціумі має (!) спостерігатися певна напруженість. Тому «нульовий рівень» свідчить не так про відсутність конфліктів (що важко уявити навіть у невеликому виробничому колективі, а в масштабі всього суспільства й поготів), як про брак ефективної взаємодії між владою й громадянами та невіру останніх у можливість вирішення будь-яких конфліктів за допомогою пропонованих (як гіпотетичні варіанти) протестних дій – як законних і ненасильницьких, так і протизаконних, що здебільшого межують з насильством. За таких умов складно прогнозувати, як поводитимуться люди, якщо конфлікти все ж таки наростатимуть. Отже, нульове (і навіть просто низьке) значення побудованого нами індексу навряд чи можна трактувати як справді низьку соціальну напруженість. У зв'язку з цим виникає питання: де той поріг, нижче якого величина ІДП вважатиметься небажаною? Очевидно, за такий поріг могла би правити сума ОДВ для законних (тобто дозволених чинним законодавством)

акцій протесту. Це значення можна розцінювати як «нижню границю норми» – мінімально припустиму й водночас оптимальну (у межах норми індекс має властивість «чим менше, тим краще для стабільності»).

Друге питання стосується інтерпретації максимуму шкали – величини «1». Одиниця вказує на те, що всі люди готові до всіх (які розглядаються дослідником та оцінюються експертами) акцій протесту. Однак чи означає це, що суспільство перебуває або напередодні, або вже «в процесі» соціального вибуху? Судячи з того, що до списку акцій входять ті, що пов'язані з безпосереднім насильством (як-от «несанкціоновані мітинги» та «захоплення будівель»), – це справді так. Водночас дуже складно уявити, що значення індексу може досягти одиниці (тобто що всі опитані виявлятимуть готовність особисто взяти участь у таких діях). Постає питання: яке ж значення ІДП вказує на реальну загрозу для стабільності суспільства? Яку величину можна вважати верхньою границею норми? Звісно, можна уявити ситуацію, коли режим та влада настільки міцні, що всі форми протесту розцінюються експертами як такі, що «не становлять небезпеки» або ж «становлять незначну небезпеку». У такому разі потенційно можливий дестабілізаційний вплив (ПМДВ) усіх акцій протесту буде незначним. А якщо ПМДВ незначний, то навіть високий ІСН (який наближується до одиниці) не приховує в собі загрози для стабільності (соціальна напруженість висока, люди готові протестувати, протест режим настільки міцний, що загрози для його стабільності немає). Звідси (суто логічно) можна зробити висновок про те, що ІСН характеризує власне соціальну напруженість, тоді як ПМДВ – здатність режиму протистояти акціям протесту з боку населення (своєрідну «стійкість» режиму). Втім, питання щодо визначення верхньої границі норми залишається відкритим. Зростання значення ІСН свідчить про зростання ризику дестабілізації, про зростання ймовірності виникнення дестабілізації. Проте цей ризик може й не реалізуватися. Щоби ситуація справді дестабілізувалася, зазвичай має відбутися якась подія, що послужить так званим «спусковим гачком». А ймовірність того, що цей «спусковий гачок» спрацює, тим вища, чим вище значення ІСН. У цьому й полягає сенс інтерпретації ІСН як ризику (тобто як імовірності несприятливого перебігу подій).

Незважаючи на те, що показник, використовуваний для оцінювання соціальної напруженості, є значною мірою умовним (такими ж умовними є й одиниці вимірювання цього складного концепту), можна стверджувати, що чітка модель у поєднанні з емпіричним матеріалом, нагромадженим у процесі моніторингу українського суспільства, виявиться корисною під час вивчення поточної ситуації та вироблення відповідних рішень. Ми виходимо з того, що:

- з одного боку, сконструйований нами показник не з'ясовує природи феномена, а отже, не замінює собою модель процесу;
- з іншого боку, показник, побудований на підставі чітко сформульованої моделі, є засобом як оцінювання/діагностування стану процесу, так і емпіричної перевірки валідності теоретичної моделі водночас.

Інакше кажучи, чітко сформульована теоретична модель та сконструйований на її основі індекс є набагато дієвішим інструментом для оцінювання певної ситуації та вироблення потрібних рішень, ніж спекуляції довкола окремих індикаторів, за які слугують узагальнені відповіді на окремі запитання соціологічних опитувальників.

2.6. Шкала узагальненої державної реальності¹²

У класичному розумінні (Т. Маршалл) держава загального добробуту – це будь-яка держава, в якій існує розширене державне законодавство, спрямоване на забезпечення підтримки та послуг, призначених для покращення якості життя людей. Ключовими сферами такого державного втручання є охорона здоров'я, освіта, економічні гарантії, житлове та соціальне забезпечення [Jary & Jary, 1991: pp. 552–553]. Держава загального добробуту (як вияв соціального лібералізму) є одним із ключових складників сучасного лібералізму – поряд із принципами індивідуальності (*individuality*), позитивної свободи (*positive freedom*) та економічного управління (*economic management*) [Heywood, 2017: pp. 48–56].

І хоча сучасні ліберальні держави становлять «єдину родину» західних розвинених країн, їх також можна розділити за відмінними категоріями. Спираючись на погляди сучасного дослідника держав загального добробуту Г. Еспін-Андерсена, можна розрізнити принаймні три типи режимів з огляду на особливості соціальних прав та соціальної стратифікації у цих державах: ліберальні (як-от США, Канада та Австралія), корпоративістські (Австрія, Франція, Німеччина та Італія) та соціально-демократичні (наприклад, скандинавські країни) [Esping-Andersen, 1990: pp. 27–29]. У цьому трактуванні соціальні права становлять класичне концептуальне ядро до розуміння держави загального добробуту, а соціальна стратифікація розкриває принципові аспекти державної активності, взаємопов'язаної з ринковими відносинами та роллю сім'ї у соціальному забезпеченні (що тлумачиться як соціальна структура, до якої тяжіють такі держави).

Незважаючи на свій статус молодого демократичної країни, Україну варто розглядати саме в термінах держави загального добробуту. По-перше, вітчизняне законодавство¹³ дає всі підстави

¹² Висловлюємо щире подяку компаніям «Кантар Україна» та «Соціологічна група «Рейтинг», а також команді естонсько-української програми «Стійка Україна», котрі допомогли на волонтерських засадах зібрати емпіричний матеріал, без якого підготовка цієї публікації унеможливилась би.

¹³ Показовим прикладом тут є Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів, затверджений Міністерством праці та соціальної політики ще в червні 2002 року. Мета його розроблення полягала в забезпеченні соціальних прав і гарантій, визначених Конституцією України. Було окреслено такі сфери відповідного регулювання: доходи населення, соціальне та житлово-комунальне обслуговування,

ствердно відповісти про наявність правових гарантій у сфері соціального забезпечення українського населення. По-друге, окремі порівняльні дослідження (наприклад, Європейське соціальне дослідження та Міжнародна програма соціальних досліджень) емпірично демонструють збіжність соціальної структури українського суспільства із соціальними структурами як європейських постсоціалістичних країн, так і окремих розвинених західних країн за об'єктивними показниками [Симончук, 2018: сс. 122–125], а також позитивні зміни у відповідних оцінках населення [Симончук & Макеєв, 2020: сс. 211–214]. Окремим аргументом щодо віднесення України до держав загального добробуту є розширення типології режимів, запропонованої Г. Еспін-Андерсеном, яку доповнили колишні комуністичні країни Європи [Andress & Heien, 2001: pp. 341–342].

З огляду на це в нас є підстави говорити про актуальність проведення в Україні досліджень громадської думки, спрямованих на вивчення установок (*attitudes*) щодо держави загального добробуту. Відповідна категорія наукових розвідок є головним напрямом соціологічного оцінювання розвинених держав. Власне, в західній соціології не згадуються установки виключно щодо держави, натомість ідеться саме про установки щодо держави загального добробуту¹⁴.

Вимірювання установок щодо держави загального добробуту у сучасних західних суспільствах¹⁵

Зазвичай дослідники застосовують комплексний підхід до вимірювання установок щодо держави загального добробуту,

---

охорона здоров'я, забезпечення навчальними закладами, соціальна робота з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей та ін. [Міністерство праці та соціальної політики України, 2002]. Іншими прикладами можуть слугувати «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [Закон України № 16/98-ВР, 1998], Закон України «Про соціальні послуги» [Закон України № 2671-VIII, 2019], «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [Закон України № 2801-XII, 1992] тощо. Нарешті, статус держави загального добробуту закріплений у Конституції України (статті 46–56) [Закон України № 254к/96-ВР, 1996].

¹⁴ Огляд відповідної літератури буде здійснений далі. Тут як показовий приклад ми можемо навести колективну монографію за редакцією Г. Ервасті, Й.Г. Андерсена, Т. Фридберга та К. Рингдала, в якій розглянуто різноманітні аспекти дослідження установок щодо держави загального добробуту [Ervasti, Andersen, Fridberg, & Ringdal, 2012].

¹⁵ У цьому випадку ми звертаємося до тих праць, що використовують кількісну методологію та залишаємо поза увагою якісні напрацювання, що, безумовно, мають цінність для побудови ширшого та комплексного методологічного бачення. До таких, наприклад, слід віднести фокус-групові обговорення [Goertes & Prinzen, 2012] та деліберативні форуми [Taylor-Gooby, Chung, & Leruth, 2018; Zimmermann, Heuer, & Mau, 2018].

тобто звертаються відразу до кількох її вимірів. Проте такі підходи демонструють різний баланс між апіорністю та апостеріорністю. Апіорність у нашому випадку ми розуміємо як тяжіння до наперед визначеної концептуальної моделі, навіть якщо не всі її елементи мають емпіричне втілення у дослідницькому інструментарії. Своєю чергою, апостеріорність позначає вихід на ті виміри держави загального добробуту, які фігурують серед емпіричних індикаторів, застосованих у конкретному дослідженні.

Прикладом підходу зі значним ухилом в апіорність розуміння вимірів держави загального добробуту є праця Ф. Роосми, Дж. Геліссена та В. ван Ооршота, в якій запропоновано сім послідовних вимірів [Roosma, Gelissen, & van Oorschot, 2013]: а) так звана «суміш» добробуту (*welfare mix*), що додатково до держави передбачає інші пов'язані з нею перерозподільні інститути – ринок, громадянське суспільство та сім'ю; б) цілі держави, що визначають її політику загального добробуту; в) розмах – сфери соціального життя, в яких держава повинна здійснювати перерозподіл; г) ступінь – наскільки істотним має бути перерозподіл у вказаних вище сферах; д) перерозподільний дизайн, що передбачає відповіді на питання про те, хто платить, чому, скільки та за яких умов; е) процес реалізації та ефективність процедур перерозподілу; є) наслідки – установки щодо запланованих та незапланованих результатів функціонування держави загального добробуту.

Іншим дослідженням, що теж схиляється у бік апіорного розуміння, є праця Г.-Ю. Андресса та Т. Гаєна. Автори називають лише чотири виміри: а) агрегований, або рівень функціонування (режимів) держави загального добробуту; б) засоби держави загального добробуту (інститути, програми, актори); в) очікувані та неочікувані ефекти держави загального добробуту; г) фінансування держави загального добробуту [Andress & Heien, 2001]. Водночас емпірично досліджено тільки перший вимір.

Апостеріорні підходи зазвичай є менш деталізованими. До найпоширеніших аспектів розгляду держави загального добробуту у відповідних працях належать:

– установки загального політичного та соціального характеру (позиція на шкалі між крайніми лівими та правими ідеологічними поглядами, загальна підтримка сервісів держави загального

добробуту) [Eger & Breznau, 2017: p. 447; Goossen, 2020: p. 457; Kumlin, 2007: pp. 364–365];

– установки щодо перерозподілу прибутків і, відповідно, стягнення податків з метою їх збільшення задля поглиблення соціальних сервісів [Eger & Breznau, 2017: p. 446; Hasenfeld & Rafferty, 1989: pp. 1033–1034; Hjerm & Schnabel, 2012: p. 351; Kumlin, 2007: p. 365];

– розмах, бажана роль держави загального добробуту (за що вона повинна відповідати) та ступінь (якою мірою вона має відповідати) її втручання в життя суспільства [Bean & Papadakis, 1998; Hasenfeld & Rafferty, 1989: pp. 1033–1034; Kumlin, 2007: pp. 365–367; Naumann, Buss, & Baehr, 2016];

– оцінювання функціонування держави загального добробуту (наскільки ефективною вона є) [Kumlin, 2007: pp. 367–368; Roosma, van Oorschot, & Gelissen, 2014].

Прикладом апостеріорного, але доволі деталізованого підходу є концептуалізація індикаторів, запропонована раніше згаданими Г. Ервасті, Й.Г. Андерсеном та К. Рингдалом. Грунтуючись на даних четвертої хвилі Європейського соціального дослідження, автори запропонували каузальну модель вимірів держави загального добробуту [Ervasti, Andersen, & Ringdal, 2012: p. 9], що об'єднує: а) економічну ситуацію та соціально-демографічні чинники; б) ризики та ресурси, а також інституційну схему; в) передумови (*predispositions*) – довіру до інститутів, міжособистісну довіру, переконання та соціальні цінності; г) власне установки (розмах та ступінь, податки та фінансування, альтернативні моделі, шляхи забезпечення послуг, цільові групи, або реципієнти); д) оцінювання виконаних завдань, економічних результатів, моральних та соціальних наслідків.

Отже, існує доволі багато концептуалізацій того, що таке установки стосовно держави загального добробуту та якими засобами їх слід фіксувати в емпіричних соціологічних дослідженнях. Водночас поки не можна говорити про їхню узгодженість чи існування якогось домінантного підходу до вимірювання вказаного феномена. З огляду на це подальші розробки є цілком виправданими, особливо якщо вони стосуються тих аспектів, яким не приділяли достатньої уваги.

Загальні установки щодо держави загального добробуту: мотивація вивчення та конструкт вимірювання

У нашій роботі ми зосередимося на особливостях вимірювання загальних установок щодо держави загального добробуту. Останні розглядатимуться як «фонове» ставлення громадян до своєї країни. Таке фонове ставлення формується як відповідь на спостереження за різноманітними державними інститутами та оцінювання результатів їхнього функціонування. Водночас сформовані загальні установки щодо держави загального добробуту стають окремим аспектом реальності (або одним із дискурсивних елементів¹⁶), який є вихідним пунктом для оцінювання нових результатів функціонування інституційних об'єктів у державі.

Актуальність вивчення цього аспекту установок щодо держави загального добробуту зумовлюється його соціальною силою, що, як ми вважаємо, здатна формувати стійкі стереотипи оцінювання власної держави. Ці стереотипи чинять певний підважувальний вплив на соціальний капітал усередині країни [Головаха, Костенко, & Макеєв, 2014], можуть послаблювати демократичну політичну культуру [Дембіцький, 2019b: сс. 134–158] або віру в здатність ліберальної держави виконувати свої ключові завдання [Дембіцький, 2020].

Водночас варто зауважити, що такі фонові установки (або стереотипні оцінки) поки не стали частиною доробку сучасних західних авторів. Теоретично найближчою до цього аспекту є праця, в якій розглядається оцінювання функціонування держави загального добробуту [Roosma, van Oorschot, & Gelissen, 2014]. Але вона сфокусована на партикулярних сферах такого оцінювання (досягнуті стандарти життя окремих категорій населення, можливості у забезпеченні певних потреб, стан інститутів соціального забезпечення тощо) й не має стосунку до загальних, або фонових уявлень. А в праці С. Кумліна взагалі сказано, що питання сприйняття та оцінювання ефективності держави загального добробуту не стало об'єктом ретельного вивчення в межах опитувань громадської думки [Kumlin, 2007: р. 367].

¹⁶ Дискурс ми розуміємо як особливий спосіб спілкування й розуміння навколишнього світу [Филлиппс & Йоргенсен, 2008: с. 18].

Отже, завданням нашої методичної роботи є заповнення зазначеної прогалини. Це, своєю чергою, передбачає: а) розгляд теоретичного конструкту, який фіксує феномен основних установок щодо держави загального добробуту; б) оцінювання характеристик відповідної методики вимірювання та особливостей її емпіричного використання; в) аналіз взаємозв'язків цих установок з індикаторами, які висвітлюють феномени, що потенційно є концептуально близькими до об'єкта дослідження.

Конструкт загальних установок щодо держави загального добробуту

Беручи до уваги гіпотезу про фоновий характер загальних установок щодо держави загального добробуту, ми ввели до їхнього складу кожний часовий вимір: минуле, сучасність та майбутнє. Кількісно акцент було зроблено на поточній ситуації, оскільки результати методики мають базуватися переважно на громадській думці щодо актуального стану справ. З цих міркувань для установок щодо минулого та майбутнього власної держави було сформульовано по одному індикатору, а для установок щодо сучасного стану справ – три (табл. 1).

Таблиця 1

Складники теоретичного конструкту загальних установок щодо держави загального добробуту та відповідні емпіричні індикатори

<i>Складники теоретичного конструкту</i>	<i>Емпіричні індикатори (запитання до респондента)</i>
Оцінка ефективності держави	Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?
Оцінка майбутнього держави	Що Ви думаєте про майбутнє України?
Оцінка умов життя	Якими, на Вашу думку, є умови життя в Україні для більшості населення?
Оцінка історичних здобутків держави	Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і дотепер?
Оцінка поточних подій у країні	Якою мірою Ви задоволені подіями, що відбуваються в нашій країні зараз?

З повним варіантом методики можна ознайомитися в додатку 1.

Ми керувалися тим, що перелічені індикатори охоплюють різні змістові аспекти ставлення до власної держави, але водночас мають стосунок до єдиного феномена, а отже, виконують взаємодоповняльну роль в контексті процедури соціологічного вимірювання. З метою перевірки цього припущення було спроектовано та проведено низку емпіричних досліджень.

За назву відповідної методики було обрано “GSR–5”¹⁷. Оскільки фонове ставлення до держави безпосередньо стосується доміантного дискурсу, з позиції якого індивід дає оцінки за вказаними емпіричними індикаторами, то за своїм типом методика “GSR–5” є шкалою [Дембіцький, 2019а: сс. 268–270]. Тому валідацію цієї методики доцільно проводити за допомогою конфірматорного факторного аналізу.

Методи дослідження

Дизайн

Методику “GSR–5” було використано в низці крос-секційних досліджень: а) в онлайн-опитуванні, проведеному компанією «Кантар Україна» в грудні 2020 року; б) в опитуванні, здійсненому в межах естонсько-українського проекту «Стійка Україна» серед жителів великих міст Півдня та Сходу України (травень 2021 року); в) у соціологічному моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології Національної академії наук України (листопад 2021 року); г) в телефонному опитуванні Соціологічної групи «Рейтинг» (травень 2022 року). Характеристики опитувань наведено в табл. 2.

Інструмент

Окремо варто спинитися на обробці результатів застосування шкали “GSR–5”. З метою агрегування даних було використано такий підхід: а) перевірка факторної валідності; б) за умови успішності першого етапу – розрахунок значень латентної змінної; в) визначення критерійних рівнів у розподілі значень латентної змінної та виокремлення відповідних груп респондентів.

Для перевірки конструктивної валідності використовувався широкий набір індикаторів, зокрема: а) оцінювання економічної ситуації

¹⁷ Від словосполучення «узагальнена державна реальність» (“generalised state reality”).

Таблиця 2

**Характеристики опитувань, результати яких було використано
для валідації шкали “GSR-5”^a**

<i>Організація, що провела опитування</i>	<i>Метод збирання даних та охоплення</i>	<i>Кількість респондентів</i>	<i>Жінки, %</i>	<i>Чоловіки, %</i>	<i>Середній вік, років</i>
«Кантар Україна»	CAWI (інтернет-опитування за допомогою комп'ютера); онлайн-панель, що відтворює структуру міського населення віком від 18 до 55 років	1070	52,3	47,7	48,8
«Стійка Україна»	Інтерв'ю «віч-на-віч» або заповнення анкети респондентом; доросле населення Сум, Харкова, Северодонецька, Лисичанська, Маріуполя, Запоріжжя, Миколаєва, Херсона, Одеси	3205	55,4	44,6	47,9
Інститут соціології НАН України	Самозаповнення; репрезентативне опитування дорослого населення України	1800	54,8	45,2	47,8
Соціологічна група «Рейтинг»	САТІ (телефонне опитування за допомогою комп'ютера); репрезентативне опитування дорослого населення України (використано демографічні параметри дорослого населення, зафіксовані напередодні повномасштабної російсько-української війни)	2000	50,7	49,3	44,8

^a Гендерні та вікові параметри наведено до зважування.

та діяльності Президента; б) показники аномії (застосовувалася шкала аномії Г. МакКлоскі та Дж. Шаара) та сприйняття цинізму в суспільстві (шкала цинізму з Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника); в) рівень довіри до соціальних інститутів (Президента, Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади, поліції, прокуратури, судів); г) самооцінка соціального статусу респондента, локусу контролю та різних аспектів задоволеності життям, соціального самопочуття (соціологічний тест «Інтегральний індекс соціального самопочуття – 20», або ПСС–20), стану здоров'я, матеріального становища.

З метою перевірки впливу чинника соціальної бажаності у відповідях було застосовано так звану «шкалу брехні» з Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника.

Статистичний аналіз

Факторна валідність перевірялася за допомогою конфірматорного факторного аналізу (*CFA*) з використанням методу діагонально зважених найменших квадратів (*DWLS*). Якість факторних моделей оцінювалася на підставі таких показників: значення параметра «хі-квадрат», величини середньоквадратичної похибки апроксимації (*RMSEA*), значення порівняльного індексу відповідності (*CFI*) та індексу Такера – Льюїса (*TLI*). Прийнятними пороговими значеннями були такі: відношення значення параметра «хі-квадрат» до ступенів свободи (*df*) менше 5, *RMSEA* менше 0,05, *CFI* та *TLI* більше 0,95.

Для обґрунтування критерійної валідності було використано критерій незалежності χ^2 .

Конструктну валідність оцінювали засобами кореляційного аналізу з використанням коефіцієнта кореляції Пірсона.

Для обробки даних та статистичного аналізу було застосовано мову програмування “R” (версія 4.0.1, бібліотека “lavaan” – для проведення конфірматорного факторного аналізу, “psych” – для кореляційного).

Результати дослідження

Факторна валідність, значення латентної змінної та критерійні рівні

Оскільки варіанти відповіді за кожним із індикаторів методики “GSR–5” передбачали опцію «Важко сказати», не всі спостережен-

ня могли бути використані в аналізі. Щоби збільшити кількість респондентів, чії відповіді можна використати в аналізі, для тих, хто дав не більш як дві відповіді «Важко сказати», було обраховано округлені до цілого середні значення за тими індикаторами, які отримали змістовні відповіді. Це дало змогу замінити відповіді «Важко сказати», на позитивні, проміжні або негативні (залежно від індикатора). Водночас респонденти, які обрали варіант відповіді «Важко сказати», за трьома й більше індикаторами, були виключені з аналізу.

Показники факторної валідності “GSR-5” виявилися повністю прийнятними в усіх проведених опитуваннях (табл. 3). Варто зазначити, що в опитуваннях із використанням самозаповнення або комбінованого методу (заповнення анкети респондентом або особисте інтерв'ю залежно від ситуації) показники були дещо нижчими, але не гіршими за визначені рівні.

Таблиця 3

Результати оцінювання факторної валідності методики “GSR-5”

Показник	Організація, що проводила опитування			
	«Кантар Україна»	«Стійка Україна»	Інститут соціології НАН України	Соціологічна група «Рейтинг»
<i>N</i> (кількість респондентів)	1042	3082	1647	1958
Хі-квадрат (<i>DWLS</i>)	7,8	22,8	20,3	5,0
<i>df</i> (ступені свободи)	5	5	5	5
Хі-квадрат / <i>df</i>	1,6	4,6	4,1	1,0
<i>p</i> -value (рівень значущості)	0,17	0,00	0,001	0,41
<i>RMSEA</i>	0,02	0,03	0,04	0,002
<i>CFI</i>	0,99	0,99	0,99	1,0
<i>TLI</i>	0,99	0,99	0,99	1,0

З огляду на успішні результати факторної валідизації є достатні підстави використовувати значення латентної змінної, що базуються на відповідях респондентів за всіма п'ятьма індикаторами методики.

Доцільною також є категоризація респондентів на базі цих значень. По-перше, це дає змогу виокремити якісні категорії рес-

пондентів, а отже, краще описати стан українського суспільства (лише за значеннями латентної змінної зробити це доволі проблематично). По-друге – порівняти результати різних досліджень, бо в кожному масиві будуть специфічні факторні навантаження, що ускладнює порівняння «сирих» значень латентних змінних.

Для виокремлення критерійних рівнів було використано підхід ідеальних типів [Дембіцький, 2019а: с. 274]. Цей підхід полягав у розрахунку медіанних значень латентної змінної для наперед визначених профілів респондентів, що відповідають ідеальному типу. Ці медіанні значення й використовувалися як критерійні рівні, що розділять різні категорії респондентів в контексті їхньої загальної установки щодо держави загального добробуту.

Ці критерійні рівні визначалися такими профілями відповідей: а) негативні відповіді за трьома індикаторами і проміжні – за двома; б) негативна відповідь за одним індикатором і помірні – за чотирма; в) помірні відповіді за чотирма індикаторами, а за одним – позитивна; г) проміжні відповіді за двома індикаторами, а за трьома – позитивні. Запропоновані профілі базувалися переважно на суб'єктивних міркуваннях автора, тому надалі можуть бути покращені.

Ці чотири точки у розподілі значень латентної змінної сформували п'ять інтервалів, що визначають п'ять соціальних груп з огляду на їхню загальну установку щодо держави загального добробуту:

- виразно негативна група – від найменшого значення до першого критерійного рівня (без його входження в цей інтервал);
- помірно негативна – від першого критерійного рівня до другого (цей інтервал містить лише перший критерійний рівень);
- проміжна – від другого критерійного рівня до третього (обидва критерійні рівні входять до цього інтервалу);
- помірно позитивна – від третього до четвертого критерійного рівня (до цього інтервалу входить лише четвертий критерійний рівень);
- виразно позитивна – від четвертого критерійного рівня (без його входження в цей інтервал) до найбільшого значення.

Критерійна валідність

Розглядаючи критерійну валідність як очікувану мінливість результатів вимірювання у зв'язку з незалежним фактором, що об'єктивно справляє вплив на досліджуване явище, ми змогли

перевірити зміни результатів тесту “GSR–5” до та після початку повномасштабної війни Російської Федерації проти України. Оскільки після початку війни відбулися безпрецедентні зсуви в показниках громадської думки (про це, зокрема, свідчить серія опитувань Соціологічної групи «Рейтинг», які проводилися майже з початку війни¹⁸), вони мали виявити себе і в такому її аспекті, як ставлення громадян до власної держави.

З огляду на високі показники факторної валідності для порівняння показників “GSR–5” ми використали ті п’ять груп, які можна було виокремити за зазначеними вище критерійними рівнями (табл. 4). Додатковим аспектом порівняння були також розподіли за окремими індикаторами методики. Далі ми не наводимо окремо до кожної таблиці результати застосування критерію незалежності χ^2 , оскільки в усіх випадках $p < 0,001$.

Таблиця 4

Розподіл загальних установок щодо держави загального добробуту в Україні відповідно до індикаторів “GSR–5”, до та після початку повномасштабної війни

<i>Установка щодо держави</i>	<i>Розмір групи, %</i>	
	<i>Листопад 2021 року (щорічне опитування Інституту соціології НАН України)</i>	<i>Травень 2022 року (опитування Соціологічної групи «Рейтинг»)</i>
Виразно негативна	35,1	3,2
Помірно негативна	31,9	15,4
Проміжна	24,7	30,3
Помірно позитивна	6,8	46,3
Виразно позитивна	1,4	4,8

Як можна помітити, до війни установки негативного характеру значно переважали позитивні. Перших дотримувалася абсолютна більшість опитаних. Після початку війни відбулися кардинальні зміни – абсолютна більшість опитаних вже дотримувалася установок позитивного характеру, незважаючи на ту складну ситуацію, в якій опинилася Україна. Інтерпретацію цього, на перший погляд, парадоксального факту ми дамо нижче.

¹⁸ Докладніше див.: сайт Соціологічної групи «Рейтинг», розділ «Дослідження».

Очікувано, що розподіли за окремими індикаторами теж здебільшого продемонстрували доволі значні зміни. Істотно змінилися оцінки ефективності центральних органів влади (табл. 5). Якщо до війни відносна більшість респондентів вважала, що центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками, і майже стільки ж говорили про їхні часткові успіхи, то станом на травень 2022 року абсолютна більшість із опитаних давали діям влади найвищу оцінку, а кількість тих, хто відзначав часткові успіхи, майже не змінилася.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?», до та після початку повномасштабної війни

Варіанти відповіді	Розмір групи, %	
	Листопад 2021 року (щорічне опитування Інституту соціології НАН України)	Травень 2022 року (опитування Соціологічної групи «Рейтинг»)
Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками	44,2	3,8
Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками	40,3	39,3
Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками	5,2	53,7
Важко відповісти	10,3	3,1

Ще відчутніші зміни трапилися у громадській думці стосовно майбутнього України (табл. 6). До війни модальною позицією була думка про те, що поточна ситуація залишиться такою самою. Крім того, значна частина опитуваних вважали, що ситуація погіршиться. Натомість після російського вторгнення більш ніж три чверті опитаних були впевненими в тому, що ситуація покращиться.

Зміни (хоч і не такі помітні) сталися й щодо оцінок умов життя в Україні (табл. 7). Головна зміна стосується того, що абсолютна більшість оцінок змістилася від негативного спектра («Загалом погані умови») до проміжного («Загалом задовільні»). Кількість позитивних оцінок зросла, але несуттєво.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: «Що Ви думаєте про майбутнє України?», до та після початку повномасштабної війни

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Розмір групи, %</i>	
	<i>Листопад 2021 року (щорічне опитування Інституту соціології НАН України)</i>	<i>Травень 2022 року (опитування Соціологічної групи «Рейтинг»)</i>
Найімовірніше, ситуація погіршуватиметься	35,0	6,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи покращиться	38,0	13,3
Найімовірніше, ситуація покращуватиметься	13,2	76,1
Важко відповісти	13,8	3,7

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання: «Якими, на Вашу думку, є умови життя в Україні для більшості населення?», до та після початку повномасштабної війни

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Розмір групи, %</i>	
	<i>Листопад 2021 року (щорічне опитування Інституту соціології НАН України)</i>	<i>Травень 2022 року (опитування Соціологічної групи «Рейтинг»)</i>
Загалом погані	52,8	27,5
Загалом задовільні	34,4	59,3
Загалом гарні	4,2	8,8
Важко відповісти	8,7	4,3

Ще менші зміни, але також позитивного характеру сталися у громадській думці щодо балансу невдач та досягнень в історії сучасної України (табл. 8). Якщо до війни абсолютна більшість опитаних вважала, що переважали невдачі, то після її початку відносна більшість схилилася до думки, що невдачі та досягнення врівноважуються.

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання: «Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і дотепер?», до та після початку повномасштабної війни

Варіанти відповіді	Розмір групи, %	
	Листопад 2021 року (щорічне опитування Інституту соціології НАН України)	Травень 2022 року (опитування Соціологічної групи «Рейтинг»)
Переважали невдачі	52,8	29,9
Невдачі й досягнення врівноважували одні одних	34,4	43,8
Переважали досягнення	4,2	17,7
Важко відповісти	8,7	8,7

Нарешті, найменших і, напевне, непринципових змін зазнали оцінки задоволеності тими подіями, що відбувалися у країні в момент опитування (табл. 9). Хоча навіть у цьому аспекті спостерігаються певні позитивні зміни. Зокрема, дещо зменшилася кількість незадоволених подіями й тих, хто наскільки задоволений, настільки й незадоволений ними. Водночас майже на 10% зросла кількість респондентів, що висловили задоволеність подіями.

Таблиця 9

Розподіл відповідей на запитання: «Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?», до та після початку повномасштабної війни

Варіанти відповіді	Розмір групи, %	
	Листопад 2021 року (щорічне опитування Інституту соціології НАН України)	Травень 2022 року (опитування Соціологічної групи «Рейтинг»)
Радше незадоволений(-а)	52,1	50,8
Наскільки задоволений(-а), настільки й незадоволений(-а)	34,7	25,7
Радше задоволений(-а)	6,9	16,7
Важко відповісти	6,2	6,9

Хоча ці зміни логічно впливають із загального розподілу агрегованих основних установок щодо держави загального добробуту, за змістом вони можуть викликати питання й навіть подив. Водночас, на нашу думку, до них цілком застосовна змістова інтерпретація, яку ми наведемо далі.

Конструктна валідність

Для перевірки конструктної валідності було використано низку показників економічного, політичного, соціального та особистісного характеру (табл. 10). Найтісніші зв'язки ($0,42 < r < 0,51$) було зафіксовано з оцінкою респондентом поточної економічної ситуа-

Таблиця 10

Зв'язок значень латентної змінної “GSR–5” із контрольними показниками

<i>Контрольні показники</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона (r)</i>
Оцінка поточної економічної ситуації (11-бальна шкала)	0,49*
Оцінка В. Зеленського на посаді Президента України (10-бальна шкала)	0,51
Рівень аномії (адитивне значення від 0 до 18)	-0,26
Рівень цинізму (адитивне значення від 0 до 14)	-0,12
Довіра до поліції (5-бальна шкала)	0,26
Довіра до прокуратури (5-бальна шкала)	0,29
Довіра до судів (5-бальна шкала)	0,30
Довіра до Президента України (5-бальна шкала)	0,46
Довіра до Верховної Ради (5-бальна шкала)	0,42
Довіра до уряду (5-бальна шкала)	0,42
Довіра до місцевих органів влади (5-бальна шкала)	0,29
Самооцінка соціального статусу (7-бальна шкала)	0,39
Локус контролю (5-бальна шкала)	0,21
Загальна задоволеність життям (5-бальна шкала)	0,42
Задоволеність життям у населеному пункті респондента (5-бальна шкала)	0,29
Соціальне самопочуття (адитивне значення від 20 до 60)	0,31
Самооцінка стану здоров'я (5-бальна шкала)	0,23
Оцінка матеріального рівня життя сім'ї (11-бальна шкала)	0,36
«Шкала брехні» ММРІ (адитивне значення від 0 до 15)	0,09

* $p < 0,01$ (для цього і наступних значень).

ції, оцінкою Президента України та довірою до нього, довірою до Верховної Ради та уряду України, а також із загальною задоволеністю життям. Дещо слабшими виявилися зв'язки ($0,30 < r < 0,39$) з довірою до судів, самооцінкою соціального статусу, соціальним самопочуттям та оцінкою матеріального рівня життя сім'ї. Ще меншою силою характеризувалися зв'язки ($0,21 < r < 0,29$) з рівнем аномії, довірою до поліції, прокуратури та місцевих органів влади, з локусом контролю (інтернальність/екстернальність), задоволеністю життям у населеному пункті респондента та самооцінкою стану здоров'я.

Найслабші зв'язки ($0,09 < r < 0,12$) було виявлено з рівнем цинізму та показниками «шкали брехні». Останнє свідчить про низьку залежність відповідей на індикатори “GSR–5” від бажання респондентів давати соціально схвалювані відповіді.

На окрему увагу заслуговують індикатори соціологічного тесту ПСС–20, оскільки вони різною мірою пов'язані зі значеннями “GSR–5”. З огляду на це були відібрані ті індикатори, які роблять найістотніший внесок у зв'язок між двома методиками (табл. 11). Як можна помітити, в контексті соціального самопочуття загальні установки щодо держави формуються на базі широкого спектра оцінок: а) інституційної ефективності та гарантій (необхідна медична допомога, робота, що підходить респондентові, юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів); б) узгод-

Таблиця 11

**Зв'язок значень латентної змінної “GSR–5”
з окремими індикаторами ПСС–20**

<i>Індикатори ПСС–20</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона (r)</i>
Необхідна медична допомога	0,27*
Уміння жити в нових суспільних умовах	0,24
Робота, що підходить	0,24
Повноцінне дозвілля	0,24
Можливість повноцінно проводити відпустку	0,22
Можливість харчуватися відповідно до своїх смаків	0,22
Упевненість у своїх силах	0,21
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	0,21

* $p < 0,01$ (для цього і наступних значень).

женості особистісного потенціалу з поточною ситуацією (уміння жити в нових умовах, упевненість у своїх силах, добре здоров'я); в) доступності рекреаційних благ (повноцінне дозвілля, можливість повноцінно проводити відпустку, можливість харчуватися відповідно до своїх смаків).

Обговорення

Результати факторної валідації

Грунтовні результати, одержані в різних дослідженнях, дають усі підстави розглядати загальні установки щодо держави загального добробуту як стійку внутрішню властивість, котра, на нашу думку, формується у респондентів завдяки їхнім спостереженням та оцінюванню ефективності функціонування держави.

Ця внутрішня властивість є формою домінантного дискурсу, що може змінюватися або поступово, еволюційним шляхом, або ж раптово, унаслідок істотних соціальних потрясінь. Фаза соціального розвитку, що тривала до початку повномасштабної війни у лютому 2022 року, характеризувалася суттєвою стабільністю, тому в усіх дослідженнях 2020-го та 2021 року ми спостерігали, власне, ту саму модальну ситуацію – істотне переважання негативних оцінок, що цілком узгоджувалося з існуванням в українському суспільстві дотичних негативних феноменів (низька інституційна довіра, міжособистісна політико-психологічна напруженість, аномія тощо). Але після початку повномасштабної війни (і внаслідок значних змін у структурі соціальної дійсності) було зафіксовано присутню зміну зазначеного домінантного дискурсу.

Водночас, незважаючи на однофакторну структуру установок щодо держави загального добробуту, вони є комплексним гетерогенним утворенням. Ця особливість робить бажаним змістовий аналіз соціальних спільнот із використанням методики “GSR–5” як на рівні агрегованих показників, так і на рівні окремих індикаторів.

Результати критерійної валідації

Головне питання, яке виникло в межах критерійної валідації, стосується тих значних позитивних змін, котрі відбулися у відповідях після початку війни. Ми бачимо два взаємодоповняльні пояснення цього феномена.

По-перше, критерії оцінювання, використовувані до та під час війни, є відмінними. Для прикладу візьмемо зміни у відповідях на запитання про те, якими є умови життя для більшості населення України. За цим показником значно побільшало відповідей про те, що умови життя є загалом задовільними, і поменшало про те, що вони є загалом поганими. Очевидно, в умовах війни вже відсутність безпосередніх воєнних дій у місці проживання є істотною підставою для оцінки умов життя принаймні на рівні задовільних.

По-друге¹⁹, відбулося переосмислення ролі української держави у житті її громадян. До цього у мешканців України було стабільно скептичне, якщо не негативне ставлення до ефективності держави загалом. Проте після початку війни відбулося усвідомлення, що втрата державності позбавить громадян України багатьох важливих благ, наявних у демократичних суспільствах.

З огляду на ці два пояснення подив мають викликати не поточні позитивні оцінки в умовах війни, а ті негативні оцінки, які фіксувалися у мирний час.

Результати конструктивної валідизації

Зважаючи на факт спрямованості методики “GSR–5” на вимірювання явища, яке характерне для макрорівня соціальної взаємодії, цілком логічним є найтісніший зв’язок її значень з оцінками поточної економічної ситуації та успішності діяльності Президента України.

Загалом ця закономірність виявляється і стосовно інших показників: за вищого рівня соціальної взаємодії, до якого можна віднести той чи той індикатор, спостерігаються сильніші зв’язки, а чим ближче показник до індивідуальних характеристик, тим слабшим є зв’язок. Як приклад можна навести іншу фундаментальну характеристику суспільства – рівень цинізму в ньому. Оскільки цей показник характеризує «узагальненого іншого» на рівні повсякденної взаємодії, то відповідний зв’язок є доволі слабким.

Схожа ситуація спостерігається і з показниками ПСС–20. Незважаючи на свою комплексність, агрегований показник цього

¹⁹ Цю думку висловив доктор філософських наук Євген Головаха.

тесту не досягає найвищих (порівняно з іншими показниками) значень конструктивної валідизації. Передовсім це зумовлено тим, що соціальне самопочуття в такому разі оцінюється з індивідуальної перспективи достатності різних соціальних благ.

На рівні окремих індикаторів ПСС–20 помітніше виявляються ті з них, котрі є найважливішими точками поєднання (станом до війни) широкого соціального контексту ефективності держави з індивідуальними соціальними потребами, задоволеність яких може (ця гіпотеза потребує докладнішої перевірки) здійснювати важливий внесок у формування загальних установок щодо держави загального добробуту.

Висновки

Соціологічний тест “GSR–5” характеризується високими показниками факторної, критерійної та конструктивної валідності. Це, разом з його компактним розміром, робить тест придатним для застосування в масових опитуваннях різними методами (особисте інтерв’ю, CATI, CAWI), що було підтверджено завдяки використанню інструмента в усіх зазначених видах досліджень.

“GSR–5” також продемонстрував значний потенціал у фіксації діахронних змін громадської думки, які відбуваються через соціальні зрушення загальнонаціонального масштабу. З огляду на це ми припускаємо, що методика може бути використана також для кроснаціональних порівнянь.

Зважаючи на фундаментальний характер загальних установок щодо держави загального добробуту для демократичних суспільств, результати застосування соціологічного тесту “GSR–5” можуть слугувати підґрунтям для типологічного аналізу сучасних демократичних суспільств. Відштовхуючись від отриманих у пропонованій праці результатів, для побудови ортогональної проєкції за другий параметр відповідної типології доцільно обрати результати застосування шкали цинізму з Міннесотського багатаспектного особистісного опитувальника. В такому разі один параметр фіксуватиме ставлення респондентів до власної держави, а другий – до людей, котрі формують відповідне суспільство. Цю ідею ми розглядаємо як наступне дослідницьке завдання, пов’язане із застосуванням “GSR–5”.

Соціологічний тест “GSR–5”

Запитання до респондента/респондентки.

1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?

1. Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками.
2. Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками.
3. Центральні органи влади справляються майже з усіма своїми обов'язками.
4. Важко відповісти.

2. Що Ви думаєте про майбутнє України?

1. Найімовірніше, ситуація погіршуватиметься.
2. Ситуація не буде погіршуватися, але навряд чи й покращиться.
3. Найімовірніше, ситуація покращуватиметься.
4. Важко відповісти.

3. Якими, на Вашу думку, є умови життя в Україні для більшості населення?

1. Загалом погані.
2. Загалом задовільні.
3. Загалом гарні.
4. Важко відповісти.

4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і дотепер?

1. Переважали невдачі.
2. Невдачі й досягнення компенсували одні одних.
3. Переважали досягнення.
4. Важко відповісти.

5. Якою мірою Ви задоволені подіями, що відбуваються в нашій країні зараз?

1. Радше незадоволений(-а).
2. Наскільки задоволений(-а), настільки й незадоволений(-а).
3. Радше задоволений(-а).
4. Важко відповісти.

2.7. Розроблення й апробація методик для дослідження адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей в умовах масових міграцій

Україна є важливим вузлом міжнародних досліджень у сфері міграції – як одна з найбільших та найнеординарніших за сценарієм розвитку країн Європи з багатонаціональною територією, де перетинаються різні шляхи внутрішньої та зовнішньої міграції (трудової, освітньої, сімейної, гуманітарної тощо). Україна є також одним із найбільших міжнародних міграційних коридорів, а з 2014 року, після анексії Криму Російською Федерацією та початку воєнних дій на Донбасі, вона входить до списку країн з найвищою кількістю внутрішньо переміщених осіб. У цьому контексті вельми актуальним стало розроблення та апробація соціологічного інструментарію для дослідження процесів адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей за умов масових міграцій населення України.

Актуальність розроблення методик для вимірювання рівня соціальної адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей спирається також на низку теоретичних обґрунтувань, що мають прикладне значення не тільки для розвитку соціальної теорії та міждисциплінарних концепцій вивчення міграцій (*migration theory*), але й для опрацювання підходів до вироблення засад політики міграції (*migration policy*) з огляду на різні сценарії переміщення. Варто зазначити, що розроблення методик для вимірювання рівня соціальної адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей за умов масових міграцій є порівняно новим напрямом роботи у світовій та вітчизняній соціології – адже протягом тривалого часу ці проблеми досліджувалися здебільшого антропологами та психологами, у центрі уваги яких були інші аспекти згаданих явищ.

Концептуальними засадами дослідження було обрано теоретичні положення про соціальну адаптацію, ідентичність та соціальну інклюзію, що обґрунтовані в роботах наукових працівників відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України [Панина, 2008а; Панина & Головаха, 2006; Ivaschenko-Stadnik, 2017]. Завдяки цим дослідженням удалося сформулювати визначення феноменів адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей у контексті масових міграцій і окреслити показни-

ки, які можуть свідчити про певний рівень адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей мігрантів у новому середовищі.

Загальним теоретичним концептом, у межах якого – з огляду на міграційні процеси – аналізувалися категорії «Соціальна адаптація», «Інклюзія» та «Ідентичність», був концепт соціальної інтеграції, а також – у зв'язку з нагальними для України завданнями, що передбачають розроблення стратегії регіонального розвитку та інструментів соціальної політики для спільнот, які приймають внутрішньо переміщених осіб, – концепт соціальної згуртованості.

Характеристика категорій «Соціальна адаптація», «Інклюзія», «Ідентичність» та операціоналізація показників для вимірювання цих феноменів

Соціальна адаптація

Одним із визначальних показників становища мігрантів у новому соціальному оточенні є рівень їхньої соціальної адаптованості. Доволі часто міграція, розв'язуючи одні проблеми, породжує низку інших – зокрема, проблему адаптації мігрантів до соціуму, котрий їх приймає. Упродовж останніх десятиліть ця проблема стала нагальною в багатьох регіонах світу, а в Україні її актуалізація пов'язана насамперед із проблемами соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Загальне визначення соціальної адаптації в контексті міграційних процесів «як особливого типу соціального процесу, спрямованого на включення мігрантів у соціально-культурне життя суспільства, на взаємодію мігранта та соціального середовища, за якої відбувається засвоєння ним основних норм і цінностей суспільства» [Зимова, 2017: с. 20], потребує конкретизації для подальшої операціоналізації показників адаптації до певної ситуації, пов'язаної зі зміною місця проживання та соціального оточення.

Пристаосування до наявної соціальної ситуації слід розглядати як стан «психосоціального балансу» [Панина, 2008а: с. 21], який виникає тоді, коли людина, що змінює соціальний статус та відповідні ролі, пристосовується до нової ситуації.

Операціоналізація показників адаптованості мігрантів до нових умов життя здійснювалася на підставі: а) виокремлення основних сфер життя людей, в яких вони могли зазнати втрат унаслідок міграції; б) з'ясування того, наскільки мігранти почуваються гірше

чи краще (в тій чи іншій сфері життя) після зміни місця проживання. З цією метою застосовувалася п'ятибальна шкала, де 1 бал означав, що умови життя респондента «істотно погіршилися», а 5 – що «умови життя істотно покращилися» (додаток 1).

Ідентичність

Іншим важливим показником самопочуття мігрантів у новому соціальному середовищі є зміни, що сталися в їхній ідентичності.

Ідентичність у соціології часто розглядається у зв'язку з соціальними групами. Ми користувалися одним із загальних визначень ідентичності як ототожнення себе з якою-небудь соціальною групою чи спільнотою, прийняття її цілей і цінностей, усвідомлення себе членом цієї групи чи спільноти. Інакше кажучи, це відчуття себе «своїм» або «чужим» стосовно певних соціальних груп. «Інші» («чужі») можуть бути визначені в ідеологічних, етнічних чи територіальних термінах (або в комбінації цих термінів). Відповідно, зміни ідентичності можна трактувати як відчуття мігрантом себе (як члена певної соціальної групи на новому місці проживання) своїм або чужим. Нами було виокремлено такі виміри ідентичності: а) національність та етнічне походження; б) належність до певного історичного регіону України, населеного пункту (міста/села), певної категорії зайнятості (робітник, офісний працівник, студент, пенсіонер тощо), вікової групи (молодого, середнього або старшого віку), певного мовно-культурного середовища; в) тяжіння до певних політичних поглядів, певне ставлення до релігії, а також ідентифікація з групою переселенців.

Для вимірювання зміни ідентичності використовувалася теж п'ятибальна шкала, де 1 бал означав, що респондент «почувається чужим», 2 бали – «радше чужим», 3 – «важко сказати, своїм чи чужим», 4 – «радше своїм», 5 – «своїм» (додаток 2).

Інклюзія

Для пояснення феномена соціальної інклюзії (тобто включення) зазвичай пропонують розглянути протилежне явище – соціальне виключення (ексклюзію). Людину можна розглядати як соціально виключену, якщо вона географічно належить до певної громади, але з причин, що не залежать від неї, не може брати участь у звичайній діяльності членів цієї громади, хоча й має таке

бажання [Burchardt, Le Grand, & Piachaud, 1999: p. 229]. Аспектами соціальної інклюзії/ексклюзії є:

- споживання – спроможність/неспроможність купувати певні товари та послуги;
- виробництво – участь/неучасть у економічно та соціально значущих видах діяльності;
- політична активність – внесок (або його відсутність) в ухвалення рішень на місцевому, регіональному або навіть національному рівні;
- соціальна взаємодія – інтеграція з родиною, друзями та суспільством (або ж брак такої інтеграції).

Зважаючи на ці аспекти, феномен соціальної інклюзії/ексклюзії можна деталізувати. Зубожіння або виключення з доступу до необхідних ресурсів притаманне малозабезпеченим верствам населення. Виключення з ринку праці спостерігається серед осіб, чий професійні знання, уміння та навички втратили свою актуальність. Із цим видом виключення можуть стикатися й ті, хто втратив працездатність. Виключення з політичної участі здебільшого є наслідком домінування різних дискримінаційних процесів щодо тих чи інших соціальних меншин. Така дискримінація не обов'язково має безпосередньо політичний характер – вона може набувати, наприклад, форми нерівномірного доступу до освіти. Виключення людини з соціальної взаємодії трапляється як з особистих причин (зокрема, асоціальний образ життя), так і соціальних (стигматизація групи, до якої належить ця людина). Зважаючи на таке розмаїття феномена соціальної інклюзії/ексклюзії, важко охопити всі його вияви в межах одного вимірювального інструмента, особливо коли дослідник хоче досягти його компактності (оскільки є потреба вимірювання інших феноменів, пов'язаних з вимушеною міграцією). Отже, виникає об'єктивна необхідність зосередитися на окремих аспектах цього явища.

На рівні операціоналізації ми розглядали соціальну інклюзію внутрішньо переміщених осіб у двох вимірах: а) пасивна інклюзія – можливість розраховувати після переселення на допомогу з різних джерел; б) активна інклюзія – готовність залучитися до активної діяльності в різних сферах життя. В обох випадках застосовувалися п'ятибальні порядкові шкали. Для пасивної інклюзії

використовувалася шкала від 1 – «Не можу розраховувати на допомогу» до 5 – «Можу розраховувати» (додаток 3). Для активної інклюзії використовувалася шкала від 1 – «Не готовий (до активних дій)» до 5 – «Готовий» (додаток 4).

Дизайн пілотажного дослідження

З метою перевірки валідності розроблених методик було проведене пілотажне дослідження. З огляду на особливу актуальність проблем міграції, пов'язаної зі становищем внутрішньо переміщених осіб в Україні, апробація методик здійснювалася за участю представників саме цієї категорії мігрантів. Ці особи мали змінити місце свого проживання не раніше ніж у 2014 році.

Онлайн-анкета, створена за допомогою програмного забезпечення “LimeSurvey”, містила блоки запитань про ідентичність, інклюзію, адаптацію, проблеми пристосування до нових умов, соціальне самопочуття, психологічний дистрес, а також низку фактологічних і соціально-демографічних питань, котрі давали змогу визначити, чи належить респондент до цільової групи. Анкету можна було заповнювати як українською мовою, так і російською. Опитування виконувалося в червні 2019 року.

Оскільки потрібна інформація збиралася в онлайн-режимі, вибірка будувалася з огляду на те, що ВПО мали отримувати посилання на анкету безпосередньо. Було використано комбінацію двох методів рекрутингу респондентів:

- запрошення до опитування ключових інформантів – ВПО, з якими члени дослідницької команди встановили контакт. Після цього ключові інформанти мали надіслати посилання на анкету своїм друзям, родичам чи знайомим, які також підпадали під визначення цільової групи;

- розповсюдження анкети за допомогою громадських активістів та організацій, що опікуються проблемами внутрішньо переміщених осіб.

Серед анкет, які були заповнені повністю та прийняті до аналізу ($n = 199$), переважна більшість була надіслана або через соціальну мережу “Facebook”, або через сайт Всеукраїнської асоціації переселенців. Загалом опитування розпочало 359 респондентів, тож результативність становила близько 55%. Середній

вік респондентів дорівнював 43,3 року. Частка жінок у вибірці становила 64,8%, чоловіків – 35,2%.

Перевірка валідності методик ґрунтувалася як на класичному дизайні [DeVellis, 2017; Miller & Salkind, 2002], так і на досвіді розроблення й адаптації соціологічного інструментарію, набутому працівниками відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України [Головаха та ін., 2008; Горбачик, Любива, & Нікітіна, 2015; Дембіцький, 2019а; Паніна, 1998].

Факторна валідність перевірялася за допомогою конфірматорного факторного аналізу з використанням методу діагонально зв'язаних найменших квадратів (*DWLS*). Якість факторних моделей оцінювалася на підставі таких показників: значення параметра «хі-квадрат», величини середньоквадратичної похибки апроксимації (*RMSEA*), значення порівняльного індексу відповідності (*CFI*), індексу Такера – Льюїса (*TLI*) тощо. Прийнятними пороговими значеннями були такі: відношення значення параметра «хі-квадрат» до ступенів свободи (*df*) менше 5, *RMSEA* менше 0,05, *CFI* та *TLI* більше 0,95. Аналіз зв'язку між окремими факторами, а також між факторами та індикаторами здійснювався за допомогою поліхоричної кореляції. Для перевірки конструктної валідності методики застосовували коефіцієнт кореляції Пірсона. У разі багатфакторних рішень конструктна валідність аналізувалася як для загального адитивного значення методики, так і для адитивних значень індикаторів окремих факторів. За контрольні методики конструктної валідації правила індекс психологічного дистресу *SCL-9-NR* та скорочена версія інтегрального індексу соціального самопочуття (*ПСС-20*). Усі обчислення виконувалися за допомогою мови програмування “R” – версія 3.6.1, бібліотеки “lavaan” і “psych” [Головаха, Дембіцький, Жуленьова, & Любива, 2020: с. 27].

Розглянемо кожну із методик для вимірювання адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей детальніше.

Методика для вимірювання адаптації – індекс соціальної адаптації мігрантів

Передовсім слід зазначити, що рівень адаптації переселенців визначався на підставі їхніх оцінок щодо зміни різних умов та обставин життя (погіршення/покращення). Пілотажне опитуван-

ня (нагадаємо, що аналізувалися анкети 199 респондентів) дало змогу одержати одновимірні набори даних для всіх індикаторів, які ввійшли до методики вимірювання рівня соціальної адаптації мігрантів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей^a на запитання: «Наскільки змінилися, якщо порівняти з періодом безпосередньо до переселення, нижчеперелічені умови та обставини Вашого життя?», %

Код	Індикатори (умови та обставини)	1 бал – істотно погіршилися	2 бали – децю погіршилися	3 бали – важко сказати, покрайцілися чи ні	4 бали – децю покрайцілися	5 балів – істотно покрайцілися
A1	Житлові умови	62	16	12	7	4
A2	Медичне обслуговування	33	25	30	9	4
A3	Харчування	11	30	40	14	6
A4	Дозвілля, задоволення культурних потреб	26	15	21	23	15
A5	Необхідна соціальна допомога	19	14	55	9	4
A6	Участь у виборах, політичному житті	36	27	23	8	6
A7	Громадська активність	21	15	42	12	11
A8	Родинні взаємини	11	28	31	18	13
A9	Стосунки з колегами, сусідами	12	16	51	16	6
A10	Працевлаштування, навчання, отримання пенсії	26	27	24	16	7
A11	Психологічний стан	45	23	17	9	7

^aРеспонденти мали дати одну відповідь у кожному рядку.

Найчастіше респонденти повідомляли про погіршення (істотне та деяке) у таких сферах: житлові умови (78% опитаних сказали про це), психологічний стан (68%), участь у виборах та політичному житті (63%), медичне обслуговування (58%), працевлаштування, навчання, отримання пенсії (53%). Загалом простежується

тенденція до погіршення умов та обставин життя переселенців майже в усіх виокремлених нами сферах, за винятком дозвілля та задоволення культурних потреб, а також родинних взаємин і стосунків з колегами та сусідами, – приблизно однакові частки респондентів указували як на погіршення, так і на покращення в цих сферах.

На основі отриманих даних було побудовано сумарний (адитивний) індекс соціальної адаптації мігрантів (ICAM), що варіював від 0 до 100, де нуль означав, що в усіх сферах життя респондента відбулось істотне погіршення, а 100 – що в усіх сферах відбулось істотне покращення.

У вибірці пілотажного опитування ICAM мав такі параметри:

Мінімум = 2,27	Максимум = 100
Середнє = 37,8598	Стандартне відхилення = 18,14215

Середнє значення індексу (37,8598 бала) виявилось очікувано нижчим, ніж центральне (50 балів), що свідчило про недостатню адаптованість більшості переселених осіб на новому місці проживання.

Додатковим свідченням того, що запропонований набір змінних можна було розглядати як адитивний індекс, слугували результати конфірматорного факторного аналізу з використанням методу *WLSMV*²⁰ для категорійних даних. Однофакторна модель була прийнятною за такими показниками: $\chi^2 = 0,002$; $CFI = 0,985$; $TLI = 0,982$; $RMSEA = 0,061$ (з 90%-ним довірчим інтервалом від 0,038 до 0,084); $SRMR$ ²¹ = 0,0672. Факторні навантаження спостережуваних змінних на латентну змінну були значущими і мали значення від 0,5 до 0,76 (стандартизовані).

Перевіряючи валідність шкали адаптації, ми спостерігали однаковий «патерн» (спрямованість зв'язку) у досліджуваній номологічній мережі: прямий зв'язок із соціальним самопочуттям та обернений – з психологічним дистресом. Коефіцієнти кореляції Пірсона для цих змінних становили, відповідно, 0,63 та –0,40 і були статистично значущими на рівні 0,001.

²⁰ *Weighted least squares means and variance adjusted estimation* (скоригована оцінка середньозважених значень найменших квадратів і дисперсії).

²¹ Стандартизований корінь середньоквадратичного залишка.

Існування прямого зв'язку між індексом соціальної адаптації мігрантів та індексом соціального самопочуття вказувало на те, що зі зростанням рівня адаптації покращується соціальне самопочуття (і навпаки). Як видно, значення коефіцієнта кореляції досить високе, отже, й зв'язок доволі сильний. З іншого боку, вищий рівень соціальної адаптації супроводжувався нижчим рівнем психологічного дистресу, що видається цілком логічним.

Простежувалася загальна тенденція стосовно різних суб'єктів²², з боку яких респондент міг зазнати дискримінації: респонденти, які повідомляли про відсутність дискримінації, характеризувалися вищими значеннями індексу соціальної адаптації. Одержане значення коефіцієнта кореляції Пірсона (-0,399) між ICAM та індексом дискримінації²³ підтвердило цю тезу. Також було виявлено істотну кореляцію (0,459) між тим, як сам респондент оцінював свою пристосованість до нових умов, та індексом адаптації.

Виконана за допомогою пілотажного дослідження перевірка можливості розроблення адитивного індексу соціальної адаптації мігрантів дала змогу сформулювати такі *висновки*:

– індикатори для вимірювання рівня адаптації – як оцінки, висловлені респондентами щодо покращення або погіршення різних умов та обставин життя, – можуть бути об'єднані в адитивний індекс. Це демонструють результати перевірки узгодженості шкали за допомогою коефіцієнта альфа Кронбаха та конфірматорного факторного аналізу. Однофакторна модель є прийнятною за низкою показників, як-от χ^2 -квадрат (χ^2), середньоквадратична похибка апроксимації (*RMSEA*), порівняльний індекс відповідності (*CFI*), індекс Такера – Льюїса (*TLI*) та стандартизований корінь середньоквадратичного залишка (*SRMR*);

– середнє значення індексу адаптації для всієї вибірки становить 38 балів (максимум становить 100 балів), тому може розглядатися як рівень, що «нижчий за середній»;

– індекс адаптації респондента очікувано корелює з його соціальним самопочуттям (додатна кореляція), рівнем психологічного

²² Колеги / бізнес-партнери / однокурсники; державні службовці / офіційні інстанції; роботодавці; сусіди; орендодавці; вчителі у школі, де навчаються діти переселенця / вихователі дошкільних навчальних закладів тощо.

²³ Чим нижче значення цього індексу, тим меншої дискримінації зазнавав респондент з боку різних суб'єктів. І навпаки: чим вище значення, тим більшої дискримінації він зазнавав.

дистресу (від'ємна), досвідом дискримінації (від'ємна), досвідом одержання підтримки від різних організацій та груп (додатна), а також із самооцінкою пристосування до нових умов (додатна).

Загалом результати апробації методики вимірювання соціальної адаптації дають підстави стверджувати, що вона відповідає всім вимогам до статистичної перевірки адитивних показників і може бути використана для визначення особливостей соціальної адаптації мігрантів.

Методика для вимірювання зміни ідентичності – індекс ідентичності

З метою перевірки узгодженості компонентів методики для вимірювання зміни ідентичності внутрішньо переміщених осіб, а також її валідності та надійності були використані як експлораторні, так і конфірматорні методи аналізу.

Аналіз окремих компонентів методики (табл. 2) дав змогу виявити, що переселенці почуваються своїми на новому місці проживання передовсім як представники своєї вікової групи, національності (чи етнічного походження), а також певної категорії зайнятості. Основні джерела ідентичності для переселенців – це аскриптивні (вік, стать, етнічна належність тощо) та соціально-економічні ознаки (робота, професія, клас, посада).

Альфа Кронбаха для дев'яти пунктів методики вимірювання зміни ідентичностей дорівнював 0,863. Вилучення жодного з пунктів не призвело до зростання цього коефіцієнта. Отже, шкала виявилася достатньо узгодженою для побудови адитивного індексу без вилучення будь-якого з пунктів. Було сконструйовано нову змінну – «Ідентичність», що варіювала від 0 до 100, де нуль означав, що в усіх вимірах ідентичності респондент почувався чужим, а 100 – що в усіх вимірах ідентичності він почувався своїм.

У вибірці пілотажного опитування індекс ідентичності мав такі характеристики:

Мінімум = 0,00	Максимум = 100
Середнє = 64,0006	Стандартне відхилення = 20,90446

Середнє значення індексу (64,0006 бала) виявилось вищим, ніж центральне (50 балів), що свідчить про тяжіння переселених осіб у бік ідентифікації себе як своїх у нових населених пунктах.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на окремі пункти методики
для вимірювання зміни ідентичності ВПО, %

<i>Питання до респондента: «Наскільки своїм чи чужим Ви відчуваєтеся на новому місці проживання як представник нижчеперелічених соціальних груп...?»</i>	<i>1 бал – чужим</i>	<i>2 бали – радше чужим, ніж своїм</i>	<i>3 бали – важко сказати, своїм чи чужим</i>	<i>4 бали – радше своїм, ніж чужим</i>	<i>5 балів – своїм</i>	<i>Баланс «свій – чужий»</i>
Як представник своєї національності чи етнічного походження	3	13	16	29	39	52
Як мешканець певного історичного регіону України	7	21	23	27	23	22
Як мешканець певного населеного пункту (міста/села)	7	24	24	25	21	15
Як представник певної категорії зайнятості (робітник, офісний працівник, студент, пенсіонер тощо)	6	14	16	29	36	45
Як представник своєї вікової групи (молодого, середнього або старшого віку)	3	13	15	27	43	54
Як людина з певними політичними поглядами	9	16	26	28	22	25
Як людина з певним ставленням до релігії	6	8	31	25	31	42
Як виходець з певного мовно-культурного середовища	9	16	15	33	27	35
Як представник групи переселенців	13	17	28	27	16	13

Для кращого розуміння структури компонентів методики додатково було виконано кореляційний і факторний аналіз (метод головних компонент).

Коефіцієнти кореляції між усіма компонентами методики були додатними та значущими на рівні 0,01. Такий результат має досить просту інтерпретацію: чим більше респондент відчуває себе своїм в одному вимірі, тим більшою мірою він відчуває себе

своїм в іншому вимірі. Значущі кореляції також свідчать про узгодженість компонентів методики між собою.

Розвідувальний факторний аналіз було здійснено кількома способами. Найкращим як за інтерпретованістю, так і за показниками виявилось трифакторне рішення (для кращої інтерпретованості фінального рішення було застосовано обертання методом “Varimax”). Три фактори пояснювали 69% варіації вихідних ознак. Ці фактори були умовно названі *громадсько-територіальною, політико-релігійною та професійно-віковою ідентичністю* (табл. 3).

Таблиця 3

**Факторні навантаження на змінну «Ідентичність»
(результати експлораторного факторного аналізу)**

Виміри ідентичності – респондент почувається своїм як...	Фактори		
	Громадсько-територіальна ідентичність	Політико-релігійна ідентичність	Професійно-вікова ідентичність
Представник своєї національності чи етнічного походження	0,622^a	0,362	0,234
Мешканець певного історичного регіону України	0,687	0,468	0,177
Мешканець певного населеного пункту	0,669	0,304	0,241
Представник певної категорії зайнятості (робітник, студент, пенсіонер тощо)	0,199	0,047	0,911
Представник своєї вікової групи (молодого, середнього або старшого віку)	0,258	0,299	0,813
Людина з певними політичними поглядами	0,100	0,843	0,119
Людина з певним ставленням до релігії	0,336	0,662	0,171
Виходець з певного мовно-культурного середовища	0,563	0,500	0,094
Представник групи переселенців	0,812	-0,023	0,192

^a Факторні навантаження, більші за 0,5, виділено напівжирним шрифтом.

Конфірматорний факторний аналіз показав прийнятність трифакторної моделі за такими показниками: $\chi^2 = 0,79$; $CFI = 1,00$; $TLI = 1,00$; $RMSEA = 0,00$; $SRMR = 0,04$. Навантаження спостережуваних змінних на латентну змінну були значущими і варіювали від 0,6 до 0,9 (табл. 4). Кожен із індикаторів демонстрував досить сильний зв'язок зі своїм фактором, а також не «випадав» із нього у змістовому аспекті. Сила зв'язку між першим і другим фактором становила 0,66, між першим і третім – 0,87, між другим і третім – 0,61. У всіх випадках $p < 0,001$.

Таблиця 4

**Факторні навантаження на змінну «Ідентичність»
 (результати конфірматорного факторного аналізу)**

<i>Виміри ідентичності – респондент почувається своїм як...</i>		
<i>Фактор № 1: громадсько-територіальна ідентичність</i>	Представник своєї національності чи етнічного походження	0,76***
	Мешканець певного історичного регіону України	0,88
	Мешканець певного населеного пункту (міста/села)	0,77
	Виходець з певного мовно-культурного середовища	0,71
	Представник групи переселенців	0,61
<i>Фактор № 2: політико-релігійна ідентичність</i>	Людина з певними політичними поглядами	0,75
	Людина з певним ставленням до релігії	0,99
<i>Фактор № 3: професійно-вікова ідентичність</i>	Представник певної категорії зайнятості (робітник, студент, пенсіонер тощо)	0,63
	Представник своєї вікової групи (молодого, середнього або старшого віку)	0,75

*** $p < 0,001$ (для цього і наступних значень).

Результати перевірки конструктивної валідності методики засвідчили помірний зв'язок індексу ідентичності з показниками психологічного дистресу та соціального самопочуття (табл. 5). Крім того, було виявлено прямий кореляційний зв'язок із соціальним самопочуттям та обернений – з психологічним дистресом: чим більше людина почувалася своєю на новому місці проживання як представник певної соціальної групи, тим вищим був рівень

її соціального самопочуття і нижчим – дистрес (і навпаки). Така тенденція є досить логічною.

Таблиця 5

**Результати конструктивної валідації методики
для вимірювання зміни ідентичності**

<i>Варіант індексу</i>	<i>Психологічний дистрес</i>	<i>Соціальне самопочуття</i>
Усі індикатори	-0,34**	0,37
Перший фактор	-0,31	0,33
Другий фактор	-0,32	0,36
Третій фактор	-0,19	0,22

** $p < 0,05$ (для цього і наступних значень).

Водночас слід зауважити, що ототожнення себе з певною професійною та віковою групою найменшою мірою впливає на рівень як психологічного дистресу, так і соціального самопочуття переселенця: коефіцієнти кореляції для третього фактора – найнижчі.

Згідно з вихідними теоретичними положеннями нашого дослідження зміна ідентичності переселенців має бути пов'язаною з рівнем їхньої адаптації: чим більш «своїми» вони почуваються в новому оточенні, тим краще вони адаптувалися. Щоби перевірити цю гіпотезу, ми виконали кореляційний аналіз індексів зміни ідентичностей та адаптації. Кореляція за Пірсоном між двома індексами виявилася прямою та доволі істотною (0,434; рівень значущості – 0,01), що слугує додатковим підтвердженням конструктивної валідності цих методик.

Методики для вимірювання соціальної інклюзії

Пасивна інклюзія

Як зазначалося вище, соціальна інклюзія внутрішньо переміщених осіб охоплювала два виміри – пасивну та активну інклюзію. Пасивна інклюзія передбачає можливість респондента розраховувати після переселення на допомогу з різних джерел, тоді як активна – готовність до активної діяльності на новому місці в різних сферах життя.

Методика для визначення рівня пасивної інклюзії містила п'ятибальну порядкову шкалу, де 1 бал відповідав опції «Не можу розраховувати на необхідну підтримку», 5 балів – «Можу розра-

ховувати». Факторна валідність методики перевірялася за допомогою конфірматорного факторного аналізу з використанням методу діагонально зважених найменших квадратів (*DWLS*).

Під час перевірки факторної валідності методики з'ясувалося, що однофакторне рішення не демонструє необхідної якості моделі. Натомість альтернативна трифакторна модель виявилася прийнятною за всіма показниками, окрім *RMSEA* (табл. 6). Утім, значення останнього показника було дуже близьким до необхідного. Отже, можна було говорити про факторну валідність методики.

Таблиця 6

**Показники факторної валідності методики
для визначення рівня пасивної інклюзії**

Показник	Один фактор	Три фактори
Хі-квадрат (<i>DWLS</i>)	115,0	18,2
<i>df</i> (ступені свободи)	14	11
Хі-квадрат / <i>df</i>	8,2	1,7
<i>p</i> -value (рівень значущості)	0,00	0,08
<i>RMSEA</i> (< 0,05)	0,19	0,06
<i>CFI</i> (> 0,95)	0,92	1,00
<i>TLI</i> (> 0,95)	0,89	0,99
Альфа Кронбаха	0,76	–

Фактори, з огляду на змістову наповненість, дістали такі назви: «Державні інституції», «Громадський сектор» та «Найближче оточення» (табл. 7). Кожен із індикаторів демонстрував доволі сильний зв'язок зі своїм фактором і не «випадав» із нього у змістовому аспекті. Сила зв'язку між першим і другим фактором становила 0,60, між першим і третім – 0,35, між другим і третім – 0,41.

Цікавими виявилися результати конструктивної валідації методики (табл. 8). Загалом рівень пасивної інклюзії демонстрував помірний зв'язок з показниками психологічного дистресу та соціального самопочуття. Водночас спостерігалися істотні відмінності стосовно сили зв'язку між рівнем психологічного дистресу й соціального самопочуття з одного боку та адитивними значеннями окремих факторів – з іншого: між числовими значеннями першого фактора та контрольними змінними взагалі не простежувалося статистично значущого зв'язку; крім того, числові значення другого фактора демонстрували силу зв'язку, нижчу від за-

Таблиця 7

**Сила зв'язку індикаторів зі своїми факторами у методиці
для визначення рівня пасивної інклюзії**

<i>Індикатори</i>	<i>Сила зв'язку</i>
<i>Фактор № 1: державні інституції</i>	
Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб	0,70***
Місцеві державні адміністрації	0,97
<i>Фактор № 2: громадський сектор</i>	
Місцеві відділення громадських організацій, що опікуються проблемами переселенців	0,84
Міжнародні благодійні організації	0,77
Небайдужі люди, волонтери	0,76
<i>Фактор № 3: найближче оточення</i>	
Нові знайомі, колеги, сусіди	0,80
Родина та інші близькі люди	0,67

*** $p < 0,001$ (для цього і наступних значень).

гальної, а третього – вищу. Це означає, що різні частини методики для вимірювання пасивної інклюзії різною мірою присутні (або взагалі відсутні) у номологічній мережі.

Таблиця 8

**Результати конструктивної валідації методики
для визначення рівня пасивної інклюзії**

<i>Варіант індексу</i>	<i>Психологічний дистрес</i>	<i>Соціальне самопочуття</i>
Усі індикатори	-0,25***	0,33***
Перший фактор	-0,09	0,14
Другий фактор	-0,17**	0,25***
Третій фактор	-0,33***	0,37***

** $p < 0,05$; *** $p < 0,001$.

Нарівні з загальними елементами номологічної мережі на окрему увагу в разі пасивної інклюзії заслуговує ще один параметр – дискримінація²⁴. Сила зв'язку між рівнем дискримінації

²⁴ Дискримінація вимірювалася за допомогою набору питань про те, чи доводилося респондентові стикатися з її виявами щодо себе з боку колег, державних службовців, роботодавців, сусідів, орендодавців та вчителів у школі, де навчаються його діти. На підставі отриманих відповідей був розрахований адитивний індекс із діапазоном можливих значень від 6 до 30, де 6 свідчить про відсутність дискримінації, а 30 – відповідає її максимальному рівню.

та загальним рівнем пасивної інклюзії дорівнювала $-0,47$. Для першого фактора відповідне значення становило $-0,40$, для другого воно дорівнювало $-0,31$, для третього досягало $-0,36$ (у всіх чотирьох випадках $p < 0,001$). Ці результати підтвердили доволі очевидний факт – рівень очікувань на допомогу в новому оточенні значною мірою зумовлений ступенем дискримінації в ньому. Показовою є універсальність цього зв'язку.

Самооцінки пасивної інклюзії також доцільно було зіставити зі справжнім досвідом респондентів, який стосувався отримання допомоги з відповідних джерел. Щодо державних інституцій цей зв'язок становив $0,36$, щодо громадського сектора – $0,52$, найближчого оточення – $0,57$. Сила зв'язку для узагальненого досвіду та всіх самооцінок щодо пасивної інклюзії дорівнювала $0,51$ (у всіх чотирьох випадках $p < 0,001$). Як видно, зв'язок для фактора, що стосується державних інституцій, дещо «просідає».

Загалом методика вимірювання пасивної інклюзії демонструє прийнятні результати факторної та конструктної валідації (особливо щодо зв'язку з рівнем дискримінації). Однак вона має певні недоліки стосовно індикаторів, призначених для вимірювання ефективності державних інституцій, коли йдеться про задоволеність соціальних потреб та психологічний стан респондентів. Усунути ці недоліки можливо, якщо розширити перелік органів влади, що мають безпосередній стосунок до проблем переселенців. Це, зокрема, Міністерство соціальної політики України, Пенсійний фонд України, Державна служба зайнятості та ін.

Активна інклюзія

Стосовно методики для вимірювання активної інклюзії однофакторне рішення демонструвало дуже високу якість моделі (табл. 9), але лише тоді, коли з неї вилучили індикатор №2 («Переказувати кошти нужденним родинам переселенців»). Отже, факторна валідність методики, після її невеликої модифікації, не викликає сумніву.

Усі індикатори, що ввійшли до фінальної моделі, були тісно пов'язані з латентною змінною (табл. 10).

Що стосується результатів конструктної валідації методики для вимірювання активної інклюзії (табл. 11), то вони виявили-

Таблиця 9

**Показники факторної валідності методики
для визначення рівня активної інклюзії**

<i>Показник</i>	<i>Один фактор, усі індикатори</i>	<i>Один фактор, але без індикатора № 2</i>
Хі-квадрат (<i>DWLS</i>)	18,6	1,5
<i>df</i> (ступені свободи)	9	5
Хі-квадрат / <i>df</i>	2,1	0,3
<i>p</i> -value (рівень значущості)	0,03	0,92
<i>RMSEA</i> (< 0,05)	0,07	0,00
<i>CFI</i> (> 0,95)	0,99	1,00
<i>TLI</i> (> 0,95)	0,99	1,00
Альфа Кронбаха	0,77	–

Таблиця 10

Сила зв'язку індикаторів активної інклюзії зі своїми факторами

<i>Індикатор</i>	<i>Сила зв'язку</i>
Участь у роботі громадських організацій, що опікуються проблемами переселенців	0,70***
Контроль діяльності державних служб, відповідальних за підтримку переселенців	0,81
Підтримка суспільної уваги до проблем переселенців у соціальних мережах та засобах масової інформації	0,64
Пошук джерел фінансування (спонсорів, меценатів тощо) для програм підтримки переселенців	0,78
Участь у виборах кандидатом (або членом виборчої команди кандидата) з програмою розв'язання нагальних проблем переселенців	0,63

*** $p < 0,001$ (для цього і наступних значень).

ся незадовільними. Адитивні значення для цієї методики демонстрували відсутність її зв'язку з рівнем дистресу та соціального самопочуття. Також не спостерігалось зв'язку між рівнем активної інклюзії та рівнем дискримінації, якої зазнавав респондент. Можливим поясненням цих результатів є те, що пропонується методика насправді вимірювала не феномен активної інклюзії, а певну особистісну рису, що не пов'язана з іншими елементами номологічної мережі.

Таблиця 11

**Результати конструктивної валідації методики
 для визначення рівня активної інклюзії**

<i>Варіант індексу</i>	<i>Психологічний дистрес</i>	<i>Соціальне самопочуття</i>
Усі індикатори	-0,04	-0,03
П'ять індикаторів (без другого)	-0,02	-0,08
Другий індикатор окремо	-0,09	0,17 [^]

[^] $p = 0,07$.

Утім, якщо зіставити самооцінки респондентів стосовно різних аспектів активної інклюзії з її реальними виявами²⁵ (за змістом вони узгоджуються з пунктами методики), то відповідна сила зв'язку становитиме 0,43 ($p < 0,001$). Водночас різні напрями самооцінки/активності демонструють неоднакову силу зв'язку (табл. 12).

Таблиця 12

Зв'язок між самооцінкою активної інклюзії та її дійсними виявами

<i>Напрями самооцінки/активності</i>	<i>Сила зв'язку</i>
Участь у роботі громадських організацій, що опікуються проблемами переселенців	0,34
Переказ коштів нужденним родинам переселенців	0,34
Контроль діяльності державних служб, відповідальних за підтримку переселенців	0,19
Підтримка суспільної уваги до проблем переселенців у соціальних мережах та засобах масової інформації	0,30
Пошук джерел фінансування (спонсорів, меценатів тощо) для програм підтримки переселенців	0,37
Участь у виборах кандидатом (або членом виборчої команди кандидата) з програмою розв'язання нагальних проблем переселенців	0,24

Отже, у разі використання методики для визначення рівня активної інклюзії ми одержуємо дещо суперечливі результати: високі показники факторної валідності й водночас – відсутність зв'язку з соціальним самопочуттям, а також досить помірний зв'язок із поведінковими виявами. Таку ситуацію можна пояснити двома

²⁵ Для оцінювання виявів активної інклюзії використовувалася бінарна шкала з відповідями «Так» або «Ні».

чинниками. Перший стосується належності змісту методики до тих тем, які спонукають респондента до соціально схвалюваних відповідей. Другий чинник пов'язаний з тим, що активна інклюзія може (до того ж великою мірою) зумовлюватися особистісними якостями респондентів. Тоді вона помірно залежатиме від ситуації, в якій опинився той чи той індивід. Зважаючи на це, зміст методики є загалом прийнятним, але слід питати не про готовність респондентів до певної діяльності, а про їхню справжню активність у тій чи іншій сфері.

Висновки

Результати апробації дали підстави стверджувати, що методики для вимірювання соціальної адаптації та зміни ідентичностей внутрішньо переміщених осіб відповідають вимогам факторної та конструктної валідності й можуть бути використані для визначення особливостей адаптації та ідентифікації ВПО. Такий самий висновок може бути зроблений щодо методики для визначення рівня пасивної інклюзії. Методика для визначення рівня активної інклюзії не виявила ознак конструктної валідності, що потребує її переробки – передовсім фокусування не на декларованій респондентом готовності до активної інклюзії, а на її реальних виявах (конкретних діях у тій чи тій сфері).

Інформація, одержана завдяки регулярному застосуванню (як на локальному рівні, так і на загальнодержавному) методик для дослідження адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей ВПО, покликана сприяти успішнішій інтеграції переселенців за участю громад, які їх приймають. Тому вищеописані методики мають активно використовуватися у роботі державних інституцій, які опікуються проблемами ВПО. Окрему увагу варто приділяти динаміці сприйняття різними категоріями мігрантів свого соціального становища в нових життєвих обставинах.

Додаток 1

**Методика для вимірювання адаптації
 внутрішньо переміщених осіб**

Запитання до респондента: «Наскільки змінилися, якщо порівняти з періодом безпосередньо до переселення, нижчеперелічені умови та обставини Вашого життя...?»

Дайте одну відповідь у кожному рядку.

Код	Умови та обставини	1 – істотно погіршилися	2 – децю погіршилися	3 – важко сказати, покращилися чи ні	4 – децю покращилися	5 – істотно покращилися
A1	Житлові умови	1	2	3	4	5
A2	Медичне обслуговування	1	2	3	4	5
A3	Харчування	1	2	3	4	5
A4	Дозвілля, задоволення культурних потреб	1	2	3	4	5
A5	Необхідна соціальна допомога	1	2	3	4	5
A6	Участь у виборах, політичному житті	1	2	3	4	5
A7	Громадська активність	1	2	3	4	5
A8	Родинні взаємини	1	2	3	4	5
A9	Стосунки з колегами, сусідами	1	2	3	4	5
A10	Працевлаштування, навчання, отримання пенсії	1	2	3	4	5
A11	Психологічний стан	1	2	3	4	5

Методика для вимірювання зміни ідентичності внутрішньо переміщених осіб

Запитання до респондента: «Наскільки своїм чи чужим Ви почуваетесь на новому місці проживання як представник нижче-перелічених соціальних груп...?»

Дайте одну відповідь у кожному рядку.

Код	Ідентичності	1 – чужим	2 – радше чужим, ніж своїм	3 – важко сказати, своїм чи чужим	4 – радше своїм, ніж чужим	5 – своїм
I1	Як представник своєї національності чи етнічного походження	1	2	3	4	5
I2	Як мешканець певного історичного регіону України	1	2	3	4	5
I3	Як мешканець певного населеного пункту (міста/села)	1	2	3	4	5
I4	Як представник певної категорії зайнятості (робітник, офісний працівник, студент, пенсіонер тощо)	1	2	3	4	5
I5	Як представник своєї вікової групи (молодого, середнього або старшого віку)	1	2	3	4	5
I6	Як людина з певними політичними поглядами	1	2	3	4	5
I7	Як людина з певним ставленням до релігії	1	2	3	4	5
I8	Як виходець з певного мовно-культурного середовища	1	2	3	4	5
I9	Як представник групи переселенців	1	2	3	4	5

Додаток 3

**Методика для визначення рівня пасивної інклюзії
 внутрішньо переміщених осіб**

Запитання до респондента: «З огляду на Ваш особистий досвід оцініть, будь ласка, наскільки Ви як переселенець можете розраховувати на необхідну Вам підтримку з боку...?»

Дайте одну відповідь у кожному рядку.

<i>Код</i>	<i>Суб'єкти допомоги</i>	<i>1 – не можу розраховувати</i>	<i>2 – радше не можу</i>	<i>3 – важко сказати, можу чи ні</i>	<i>4 – радше можу</i>	<i>5 – можу розраховувати на необхідну підтримку</i>
<i>ПІ1</i>	Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб	1	2	3	4	5
<i>ПІ2</i>	Місцеві державні адміністрації	1	2	3	4	5
<i>ПІ3</i>	Місцеві відділення громадських організацій, що опікуються проблемами переселенців	1	2	3	4	5
<i>ПІ4</i>	Міжнародні благодійні організації	1	2	3	4	5
<i>ПІ5</i>	Небайдужі люди, волонтери	1	2	3	4	5
<i>ПІ6</i>	Нові знайомі, колеги, сусіди	1	2	3	4	5
<i>ПІ7</i>	Рідні та близькі люди	1	2	3	4	5

Методика для визначення рівня активної інклюзії внутрішньо переміщених осіб

Запитання до респондента: «З огляду на Ваші реальні можливості оцініть, будь ласка, наскільки Ви як переселенець готові до нижчепереліченого?»

Дайте одну відповідь у кожному рядку.

Код	Різновиди дій	<i>1 – не готовий</i>	<i>2 – радше не готовий</i>	<i>3 – важко сказати, готовий чи ні</i>	<i>4 – радше готовий</i>	<i>5 – готовий</i>
A11	Брати участь у роботі громадських організацій, що опікуються проблемами переселенців	1	2	3	4	5
A12	Переказувати кошти нужденним родинам переселенців	1	2	3	4	5
A13	Здійснювати контроль діяльності державних служб, відповідальних за підтримку переселенців	1	2	3	4	5
A14	Підтримувати суспільну увагу до проблем переселенців у соціальних мережах та засобах масової інформації	1	2	3	4	5
A15	Шукати джерела фінансування (спонсорів, меценатів тощо) для програм підтримки переселенців	1	2	3	4	5
A16	Брати участь у виборах кандидатом (або членом виборчої команди кандидата) з програмою розв'язання нагальних проблем переселенців	1	2	3	4	5

РОЗДІЛ 3. АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНО ВИЗНАНИХ МЕТОДИК ДО СПЕЦИФІЧНИХ УМОВ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні¹

Так склалося, що впродовж останнього десятиріччя методичне підґрунтя більшості досліджень національної толерантності в Україні презентоване шкалою соціальної дистанції Богардуса. Оскільки мені довелося бути біля джерел культивування на українському «полі» соціологічних досліджень цієї методики, то я відчуваю особливу відповідальність за результати і найгостріше – за інтерпретацію цих результатів у термінах національної толерантності. Тому вважаю за потрібне докладніше спинитися на історії створення шкали соціальної дистанції, її специфіці та історії застосування в Україні. Я переконана, що це дасть змогу краще зрозуміти, що саме стоїть у цьому разі за одержуваними цифрами, не лише випадковому читачеві, а й декому із соціологів, які, з одного боку, до цих даних апелюють, а з іншого – про шкалу соціальної дистанції знають лише те, що вона «дуже поширена». Власне, ані автор методу, ані його послідовники не писали, що ця шкала призначена для вимірювання національної толерантності. Емпіричні соціологічні дослідження – річ хитромудра. Візьмемо для прикладу опитування громадської думки. Цей тип соціологічних опитувань спрямований на вивчення безпосередньої психологічної реакції населення на конкретні актуальні події, політичні рішення тощо. У разі оприлюднення результатів опитування громадської думки дослідникові достатньо дотримуватися такого правила: під час публікації одержаних даних максимально точно відтворювати формулювання запитань, поставлених

¹ Скорочений варіант (під назвою «Неподолана дистанція»), що містить головні положення цієї статті, було опубліковано в часописі «Критика» за 2003 рік (№ 7–8, сс. 17–20).

в анкеті, за мінімальної інтерпретації їх у термінах соціальних процесів і явищ. Головне завдання полстера – довести до широкої громадськості точне формулювання свого запитання, повний перелік відповідей, запропонованих респондентові, та результати отриманого розподілу. Подальша інтерпретація – це вже завдання для компетентного аналітика, котрий повною мірою усвідомлює власну відповідальність насамперед за обґрунтування відповідності змісту анкетного запитання щодо того чи того показника соціальної дійсності. Якщо ж складні соціальні явища від самого початку є метою емпіричного дослідження, тоді на перше місце зазвичай виходять такі запитання: «Що, власне, вимірюють? Чим вимірюють? Чи відповідають вимірювальні інструменти тому, що вимірюють?»

Поясню на простому прикладі. Припустімо, що перед соціологом постало питання: «Чи можна емпірично виміряти почуття на кшталт кохання?» Виникає проблема пошуку адекватних індикаторів. Чим можна виміряти кохання? Кількістю фраз «Я тебе кохаю»? Але ж це слово можна повторювати багаторазово й за відсутності відповідного почуття. Кількістю «ніжних поглядів»? Але людина може приховувати свої почуття. Чи можна взагалі здійснити вимірювання почуття кохання, чи це нездійсненне завдання для емпіричного дослідження? Методологія емпіричної соціології цілком припускає такі вимірювання. Однак головне – на всіх етапах аналізу зважати на обмеженість здобутої *інформації*. Під час інтерпретації даних не можна забувати, що в конкретному емпіричному дослідженні вимірювали не кохання взагалі, а лише якусь його конкретну рису – характеристику, котра, на думку автора, тією чи тією мірою засвідчує вияв цього почуття. Дослідник має обґрунтувати, якою мірою за виокремленою характеристикою можна судити про досліджуване явище загалом. Якщо вдалося обґрунтувати, що вимірювана характеристика цілковито відображає досліджуване явище, то можна говорити про змістову валідність цього показника. Проте якщо дослідник вважає, що застосований індикатор характеризує лише якусь конкретну особливість досліджуваного явища, тоді конче важливо підкреслити ті нюанси, які пов'язують вимірюваний індикатор із явищем загалом.

Що стосується досліджень доволі делікатної проблеми між-національних відносин, то тут дуже важливо з'ясувати, про які нюанси цих відносин ідеться. А також пояснити, чому для емпіричного вивчення було обрано саме цю методику, в чому її специфіка й наскільки правомірно на підставі результатів, отриманих за її допомогою, стверджувати про національну толерантність/нетолерантність загалом.

***Передумови вибору шкали соціальної дистанції
як методики вивчення міжнаціональних відносин в Україні***

Те, що я обрала шкалу соціальної дистанції Богардуса як методику вивчення міжнаціональних відносин, було зумовлено ситуацією, що склалася наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття у політичному просторі тепер уже колишнього Радянського Союзу. І хоча сьогодні, у середині 2000-х, політична ситуація в царині міжнаціональних відносин в Україні досить благополучна (принаймні зовні), на початку 1990-х років такий варіант її розвитку важко було з упевненістю передбачити з огляду на численні міжнаціональні конфлікти в колишньому соціалістичному таборі. Поки пострадянські «хуту й тутсі» з'ясовували стосунки в Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Таджикистані й Чечні, Абхазії й Киргизії, Південній та Північній Осетії, населення України з великим занепокоєнням придивлялося до стану міжнаціональних відносин у своїй країні. Численні соціологічні дослідження, які за моєю участю проводилися у 1989–1991 роках Центрально-Українським відділенням Всесоюзного центру дослідження громадської думки та Інститутом соціології Академії наук України², містили окремі запитання, що певною мірою стосувалися проблеми міжнаціональних відносин. Незважаючи на те, що одержувані результати не виявляли значного поширення чітких націоналістичних установок у більшості населення практично всіх регіонів України, а також на відсутність в Україні спалахів міжнаціональної ворожнечі, опитування громадської думки фіксували доволі високий рівень занепокоєності населення ймовірністю виникнення міжнаціональних конфліктів. У всіх

---

² Назва Національної академії наук України з серпня 1991 року до березня 1994-го.

опитуваннях, які стосувалися соціальних проблем, що турбують населення, імовірність виникнення міжнаціональних конфліктів посідала одну з провідних позицій. І хоча впродовж усього часу частка людей, котрим доводилося бути учасниками або свідками міжособистісних суперечок, спричинених образою національної гідності, залишалася на одному рівні (близько 3%), у громадській думці зростала занепокоєність імовірністю спалахів міжнаціональних конфліктів. Пік занепокоєності був зафіксований 1992 року, коли майже половина дорослого населення України (49%) указувала на цю загрозу серед проблем, яких вони побоюються понад усе. Розбіжність між наявністю особистого досвіду зіткнень на національному ґрунті й зростанням занепокоєності вочевидь була зумовлена не так станом міжнаціональних відносин безпосередньо в Україні, як подіями, пов'язаними з національними конфліктами в інших регіонах колишнього Радянського Союзу. Проте для прогнозу в сфері розвитку національних відносин в Україні й, головне, для своєчасного з'ясування можливих передумов загострення цих відносин самих лише фрагментарних даних, отриманих як відповіді на окремі анкетні запитання, було замало.

Поглиблений аналіз проблеми потребував спеціальних методичних прийомів, котрі давали би змогу вимірювати рівень загальної національної толерантності як глибинної психологічної засади міжнаціональних контактів. На мою думку, конче потрібною була така методика, яка б уможлиблювала вимірювання соціальної установки людини стосовно представників інших національностей – певної психологічної готовності до прийняття або, навпаки, відторгнення людей іншої національності. Йдеться про певне стереотипне ставлення до представників іншої національності як до групи, незалежно від їхніх особистісних якостей та особливостей контактів із конкретними людьми. Оскільки розроблення, апробація й стандартизація опитувального інструментарію зазвичай триває два-три роки, а на початку 1990-х в Україні повсюдно почали поширюватися «жахливі чутки» стосовно того, що вулицями ходять «люті націоналісти» й забивають на смерть першого-ліпшого, якщо він не зможе відповісти на запитання, що означають українські слова «смолоскип» або «краватка», то в пошуках найдодільнішого інструментарію для дослідження міжна-

ціональних відносин я звернулася до «заможніших» (з методичного погляду) наукових сусідів – американських соціологів.

Навіть у ті, доволі «гарячі» роки життєвий досвід і наукова інтуїція підказували, що ключовою проблемою для України може стати не національна нетерпимість, не жага «іноетнічної» крові, а тихе дистанціювання від «чужих», котрі, за вельми поширеною тоді думкою, «об'їдали» Україну. Ці міркування зрештою зумовили мій остаточний вибір методики, що свого часу дістала назву «Шкала расової дистанції» (один із різновидів шкал соціальної дистанції Богардуса).

До історії створення шкали соціальної дистанції

Професор Південнокаліфорнійського університету Еморі Богардус почав працювати над методикою у 1924 році. Два роки поспіль він емпірично відпрацьовував методичний план для побудови шкали вимірювання соціальної дистанції, що його запропонував професор Чиказького університету Роберт Парк [Park, 1924, 1926]. У той період наукові інтереси багатьох американських соціологів і соціальних психологів фокусувалися на процесах урбанізації, соціальної інтеграції та соціальної мобільності населення. Бурхливо зростали мегаполіси завдяки масовому припливу до великих міст Сполучених Штатів як представників різних регіонів цієї країни, так і емігрантів з інших країн. Вивчення процесів, що відбувалися, вимагало від соціологів розроблення адекватних соціологічних категорій. Однією з таких категорій у дослідженнях процесів урбанізації виступало поняття «соціальна дистанція». Величина соціальної дистанції між людьми з різних соціальних або етнічних (расових) груп, що утворювали нову єдину соціальну систему, давала змогу, на думку Р. Парка, судити не лише про рівень інтеграції та солідарності спільноти, що формувалася, а й про загальний рівень розвитку демократичної культури. Теоретично, як зазначав Парк, справжня демократія передбачає відсутність соціальної дистанції між членами єдиної спільноти [Park, 1924: р. 341]. Для емпіричного вивчення особливостей формування нових спільнот (*communities*) із представників різноманітних культур, а також для аналізу чинників, які сприяють або перешкоджають налагодженню контактів між людьми (передусім як

із представниками різноманітних субкультур), і, крім того, для визначення рівня політичної культури, що переважає в конкретній спільноті, потрібно було створювати відповідні методики для вимірювання соціальної дистанції.

З 1925 року, після перших апробацій запропонованої методики, з'являються публікації Е. Богардуса стосовно результатів досліджень, що проводилися за шкалою, побудованою на підставі запропонованого Р. Парком підходу до вимірювання соціальної дистанції [Bogardus, 1925, 1926].

У процесі багаторічної роботи було створено цілу низку модифікацій шкали соціальної дистанції, як-от шкала расової дистанції, шкала освітньої дистанції, шкала економічної, політичної, фахової, релігійної дистанції тощо. Сутність методики полягала в тому, що респондентові пропонували позначити типи соціальних контактів, у які би він залюбки вступив із представниками тієї чи тієї соціальної групи. Спектр відповідей, що демонструвалися респондентові, був сформований на підставі результатів попередньої експертної процедури. Для цього спершу було складено доволі великий перелік різноманітних соціальних контактів (зв'язків), у яких люди можуть перебувати одне з одним, мешкаючи в одній країні. Потім цей список показали шістдесятьом експертам (як пише Р. Парк, підготовленим і досвідченим людям) із проханням дати оцінку кожному виду соціальних зв'язків за семибальною шкалою, послуговуючись критерієм *«почуття близькості та розуміння»*. У підсумку було відібрано сім типів соціальних контактів, ранжованих за рівнем близькості/віддаленості. Кожному варіанту присвоювали рангове числове значення, що віддзеркалює рівень близькості соціальних відносин:

- 1 – «близька спорідненість на основі шлюбу», «взяв би шлюб»;
- 2 – «прийняв би як члена мого клубу», «як щирого товариша», «як близького друга»;
- 3 – «як сусіда, що мешкає зі мною на одній вулиці», «як того, що мешкає в сусідній кімнаті чи квартирі»;
- 4 – «як працівника того підприємства, де працюю я», «працював би в одному офісі»;
- 5 – «як громадянина моєї країни», «лише як випадкового співрозмовника»;

6 – «лише як візитера до моєї країни»;

7 – «виключив би з моєї країни», «вигнав би геть зі своєї країни».

Формулювання варіантів відповідей дещо змінювалися, нерідко залежно від того, кого саме опитували за цією методикою. Наприклад, у разі опитування студентів коледжів, які мешкали в гуртожитку, опцію «як найближчого сусіда» змінювали на «як того, хто мешкає в сусідній (*next-door*) кімнаті». Ту саму відповідь під час опитування людей, котрі мали власні будинки, замінювали варіантом «як сусіда, що мешкає на вашій вулиці».

Е. Богардус запропонував низку індексів, які можна обчислювати на підставі відповідей респондентів: індекс якості соціальних контактів, індекс дистанції соціальних контактів, індекс рангу соціальних контактів тощо [Bogardus, 1925: p. 303].

Серед цих індексів у подальших дослідженнях найпоширенішим виявився індекс расової дистанції. Його обчислюють на підставі відповіді, що вказує на найближчу соціальну відстань, на яку людина погодилася би допустити представника тієї чи тієї національності. Перші шість варіантів засвідчують бажаний ступінь близькості (віддаленості) стосунків, а сьомий варіант передбачає установку респондента на цілковиту відсутність будь-яких соціальних контактів із представниками іншої національності. Розрахунок цього індексу методично ґрунтований на кумулятивному характері шкали, тобто заздалегідь передбачено, що позиція, яка позначає найближчу соціальну відстань, автоматично передбачає позитивні відповіді (згоду) й стосовно всіх наступних (віддаленіших) соціальних контактів. Технічно це означає, що позитивна відповідь за першою позицією («Допустив би як члена родини») передбачає позитивні відповіді й за рештою позицій («...як друга, сусіда» тощо), за винятком останньої – «Взагалі би не допускав до країни». Вибір другої позиції («Допустив би як друга») передбачає позитивні відповіді за наступними позиціями і негативну – за першою («Допустив би як члена родини») тощо. Завдяки кумулятивному характеру шкали можна обчислювати індекс (бал) соціальної дистанції стосовно представників певної національності. Відповідь «Допустив би як члена сім'ї» зараховується як 1 бал, «...як товариша» – 2 бали, «...сусіда» – 3 бали, «...колегу» – 4 бали, «...жителя країни» – 5 балів, «... відвідувача

країни (туриста)» – 6 балів. Опція «Вигнав би геть із країни» відповідає 7 балам. Середнє арифметичне значення балів у тій чи тій соціальній групі є усередненим показником ставлення цієї групи до певної національності. Е. Богардус у своїх публікаціях називав цей показник індексом расової дистанції. Водночас автор неодноразово наголошував, що термін «расова» стосовно запропонованої шкали загалом (і щодо індексу зокрема) – це радше данина загальнозрозумілому слову (у США в той період – *прим. авт.*). Адекватнішим терміном, який передусім зважає на соціокультурні відмінності між групами людей, виявилася би, на думку Богардуса, назва «етнічна дистанція». Та позаяк термін «етнічна» радше науковий, дослідник, спрощуючи сприйняття назви з боку людей, не обізнаних із науковими нюансами, спинився на шкалі расової дистанції [Bogardus, 1967: p. 5]. Що стосується наших досліджень, то я, перебравши чимало термінів (зокрема в публікаціях), вирішила дати цьому показникові назву «Індекс національної дистанційованості».

Серед усіх шкал соціальної дистанції шкала расової дистанції набула найбільшого поширення передовсім тому, що сам Богардус поряд із численними локальними дослідженнями, здійснюваними впродовж сорока років, виконав чотири великомасштабні опитування саме за цією шкалою. Лише в межах цього проекту він, спираючись на організаційну допомогу колег – професорів різних університетів і коледжів США, опитав понад вісім тисяч студентів. Усі чотири опитування проводилися за однією організаційною схемою. Вибірка охоплювала представників університетів більш ніж половини штатів, розташованих у різних регіонах США – «від Вашингтонського університету до університету у Флориді, від Вермонтського університету до Південнокаліфорнійського» [Bogardus, 1967: pp. 9–10]. Результати цих опитувань, які віддзеркалюють динаміку міжнаціональних установок, неодноразово публікувалися [Bogardus, 1928, 1959, 1967].

Зважаючи на концепцію вищезгаданого Р. Парка, котрий пов'язував соціальну дистанцію з певною характеристикою соціальних контактів, як-от «рівень розуміння та близькості», Е. Богардус підкреслював, що демократичне суспільство прагне зменшити соціальну дистанцію між представниками різних соціокультурних

груп. Утім, якась дистанція завжди зберігається, «навіть між близькими друзями, навіть між коханцями» [Bogardus, 1959: p. 7]. Можна лише стверджувати, що ця дистанція буває більшою або меншою, мінімальною або максимальною, або ж її величина може перебувати десь між цими значеннями. Запропонована Богардусом методика вможливорює кількісне вимірювання соціальної дистанції (яку респондент визначає стосовно до представників інших культур/національностей), що, безперечно, створює сприятливі умови для виконання моніторингових та компаративних соціологічних досліджень.

Шкала расової дистанції привернула увагу й інших фахівців, передовсім тих, хто працює у концептуальних межах вельми поширеної у США теорії соціального навчання. Згідно з цією теорією вади соціального досвіду та соціалізації (наприклад, недостатню обізнаність із культурою, звичаями й традиціями інших народів) можна значною мірою компенсувати за допомогою спрямованого навчання на спеціальних курсах чи семінарах. За допомогою описаної шкали можна було вимірювати встановлювану респондентами дистанцію (стосовно представників інших культур) до та після навчання, оцінюючи в такий спосіб його ефективність.

Апробація та застосування шкали соціальної дистанції в Україні

1990 року мною була проведена перша апробація методики в Україні – перевірка того, як пересічні громадяни України сприймають формулювання запитань і варіантів відповідей. За першим підготовленим варіантом було опитано 30 осіб різної статі, віку, місця проживання та рівня освіти. Безпосередній контакт під час заповнення методики виявився дуже корисним, адже супровідні коментарі дали змогу збагнути, що стоїть за остаточним вибором тих чи тих варіантів відповіді. Скажімо, людина, яка мешкає поблизу Києва у сільській місцевості, зазначаючи, що «німців» вона допустила би «лише як жителів країни», довго вагалася, перш ніж обрати мінімальну дистанцію, розмірковуючи приблизно так: «Німці, вони, звісно, охайні люди, полюбляють порядок. Їм може не сподобатися в моїй хаті, бо в нас туалет лише на подвір'ї, а вони до такого не звикли. Навіть якщо німець буде тільки сусі-

дом, усе одно постійно дивитиметься – чи правильно я все роблю. Та й на роботі так само. Ні, якщо він так уже хоче, нехай сам знайде в Україні місце, де йому найбільше подобається жити». Або інше міркування міського жителя з вищою освітою, який обрав для американців варіант «Допустив би як туристів»: «Американці – нація передова, вони звикли, що в них усе є. Будуть тут скрізь свого носа пхати й усе критикувати. Ну, хіба що в гості приїдуть, тоді й показати можна буде лише найкраще з того, що маємо».

Апробація показала, що найбільші труднощі у респондентів спричинили формулювання, які визначають мінімальну та максимальну дистанції («Поріднився б, узявши шлюб» та «Вигнав би геть зі своєї країни»). Тому ці формулювання були дещо пом'якшені. Перша опція сприймалася надто буквально: «Як я можу поріднитися в шлюбі, якщо я вже одружений (чи одружена)?» Тому її замінили варіантом «Допустив би як члена сім'ї». Варто врахувати, що Богардус, подібно до більшості американських соціальних психологів, працював переважно зі студентами, коли збирав емпіричний матеріал. Натомість нашим завданням було підготувати методичку для масових опитувань усього населення. Формулювання «Виключив би зі своєї країни» (у деяких випадках Богардус навіть уживав варіант «Вигнав би геть із країни») відлякувало моїх співрозмовників занадто «активною позицією». «А з якого дива я буду когось виганяти? Нехай це роблять ті, кому належить це робити», – зауважували вони. Я вирішила вдатися до «м'якшого» варіанта – «Не пускав би до країни». Це судження дорікань не викликало. Гадаю, почасти тому, що когось кудись «не допускати» (принаймні подумки) у нашій країні багато хто вже звик.

У серпні 1990 року я вперше застосувала шкалу соціальної дистанції у масовому репрезентативному опитуванні жителів Києва. У вересні 1991-го було виконано повторне дослідження у Києві з використанням цієї методички. Головні висновки з одержаних даних були опубліковані як у наукових, так і в публіцистичних виданнях [Головаха, Панина, & Чурилов, 1992; Панина, 1992, 1993; Golovakha & Panina, 1991].

Результати опитувань виявилися вельми несподіваними. Насамперед це стосувалося *величини* індексів національної дистанційованості. З'ясувалося, що кияни значно сильніше, ніж амери-

канські студенти, «відсторонювалися» від соціальних контактів із представниками більшості національностей. Усі зіставні індекси національної дистанційованості були значно вищими за відповідні показники, отримані під час сорокарічного моніторингу, що його здійснював Е. Богардус у США з 1926-го до 1966 року.

На тлі даних, які свідчать про переважання в масовій свідомості киян установок на демократичні перетворення в країні (орієнтованість на багатопартійну систему, на ринкову трансформацію економіки тощо), несподівано високе значення індексу загальної національної дистанційованості мешканців столиці вказало на те, що Україні доведеться пройти неблизький шлях до розбудови відкритого демократичного суспільства. 1992 року я застосувала цю методику вже під час загальнонаціонального репрезентативного дослідження, котре мало на меті вивчення психологічного стану населення всієї України. Отримані цифри підтвердили основні тенденції, виявлені в міжнародних установках жителів Києва [Головаха & Панина, 1994; Golovakha & Panina, 1994; Panina, 1995].

Оскільки показники національної дистанційованості дають змогу не тільки визначати ставлення до різних національностей, але й оцінювати рівень розвитку (або деградації) демократичних цінностей, то під час розроблення програми моніторингу соціологічних показників демократичного розвитку України ми (разом із Є. Головахою) дійшли висновку стосовно доцільності впровадження шкали соціальної дистанції у загальнонаціональний моніторинг, розпочатий 1992 року в Інституті соціології НАН України. Результати цих досліджень оприлюднювалися в інформаційно-аналітичних матеріалах Інституту соціології, присвячених моніторингу соціальних показників демократичного розвитку України [Паніна, 2003; Паніна & Головаха, 1999; Panina & Golovakha, 1999]. Власне, ці дані й становлять емпіричне підґрунтя для висновків, які я трохи згодом запропоную читачеві.

Невдовзі після перших публікацій результатів щодо застосування шкали соціальної дистанції в Україні до мене звернувся директор Київського міжнародного інституту соціології В. Паніотто з проханням надати йому мою модифікацію шкали Богардуса, щоби додати її у дослідження КМІСу. Позаяк результати паралельних досліджень, здійснюваних у доволі схожих умовах,

уможливлюють підтвердження або спростування об'єктивності соціологічної інформації, я радо пристала на цю пропозицію. Отже, зараз в Україні здійснюється два незалежних моніторингових дослідження щодо ставлення населення України до інших національностей, вимірюваного за допомогою шкали соціальної дистанції. Відпрацьовану нами модифікацію методики взяли на озброєння й інші фахівці, котрі вивчають міжнаціональні відносини в Україні (щоправда, вже без надмірних тонкощів професійної етики, без «зайвих» звернень і посилань, отак просто «взяли» та й годі). Широкий доступ до отримуваних у двох інститутах матеріалів мають також студенти, які вдосконалюють професійні навички аналізу складних соціальних явищ. Назагал не можна не радіти тому, що докладені зусилля не виявилися марними, – тим паче, що стосовно загальних особливостей і тенденцій дані за різними дослідженнями збігаються [Ищенко & Чепур, 2002; Паніотто, 2003]. Водночас я відчуваю певну провину за те, що узагальнений показник соціальної дистанційованості, недалекоглядно названий мною в деяких публікаціях «індексом національної толерантності», міцно «прив'язався» до даних, одержуваних за допомогою цієї методики, і згадується саме так у матеріалах інших авторів (незалежно від того, чи посилаються вони на мене).

Коли я писала про національну нетолерантність, то застерігала, що йдеться не про «нетерпимість» у повному обсязі, а лише про один із її складників – психологічну схильність до відторгнення можливих соціальних контактів із представниками іншої культури. На жаль, мої застереження часто-густо залишаються поза увагою деяких читачів. Тож хочу знову повернутися до питання стосовно того, якою мірою взагалі на підставі показників національної дистанційованості можна судити про рівень національної толерантності. Мені здається, що певною мірою можна. До того ж низка досліджень дає змогу розглядати прагнення до дистанційованості як певний вияв передумови розвитку нетолерантної особистості [Grace & Neuhaus, 1952; Martin & Westie, 1959]. Але під час інтерпретації результатів вимірювань за шкалою Богардуса не слід забувати, що індекс національної дистанційованості – не безпосередній показник національної толерантності, а побічний. Тому не можна ототожнювати ці поняття. І, наводячи прямі дані, отримані

за допомогою шкали соціальної дистанції, коректніше говорити про індекси національної дистанційованості, що віддзеркалюють ступінь психологічної відкритості або закритості людей щодо контактів із представниками інших («чужих») культур чи соціальних груп. Переконана, що з огляду на специфіку цього показника можна судити про певні аспекти національної толерантності. Ці нюанси є ключовими у розумінні того парадоксального становища, про яке розповідалося вище, коли в Україні на тлі досить безконфліктного міжнаціонального співіснування спостерігається зростання психологічного дистанціювання населення практично від усіх інонаціональних спільнот.

Багаторічні дослідження (з 1990-го до 2002 року) із застосуванням шкали соціальної дистанції [Іщенко & Чепур, 2002; Панина, 2002; Паніотто, 2003] дали змогу виявити важливі тенденції та феномени масової свідомості у сфері ставлення населення України до інших національностей, що є суттєвою передумовою для поглибленого вивчення особливостей становлення й прогнозування розвитку системи міжнаціональних відносин та формування політичної нації в цій країні.

3.2. Адаптація та застосування у загальноукраїнських опитуваннях шкали культурного інтелекту

CQS у світі: короткий огляд розвитку методу

Сутність оригінального концепту CQS. За умов стрімкого зростання мобільності у світі, коли в одному просторі взаємодіють представники різних культур, стає очевидним, що в різномірному культурному середовищі деякі люди та групи функціонують ефективніше, ніж інші [Erez & Earley, 1993; Gelfand, Erez, & Aycan, 2007; Triandis, 1994]. З огляду на цей факт розроблення інструмента для вимірювання здатності людей ефективно взаємодіяти в різних культурних умовах становить цікаве та важливе дослідницьке завдання, розв'язання якого було запропоновано 2003 року Крістофером Ерлі та Суном Енгом [Earley & Ang, 2003], авторами оригінальної шкали культурного інтелекту, відомої як “Cultural Intelligence Scale” або “Cultural Quotient Scale” (CQS)³.

Творці концепту визначають культурний інтелект як здатність індивіда або групи ефективно функціонувати в контексті, що вирізняється культурним розмаїттям. Розмаїття в цьому разі може зумовлюватися наявністю різних національних, етнічних, культурних, а також субкультурних цінностей – наприклад, на підставі заняття, віку, статі чи релігії [Ang, Van Dyne, & Koh, 2006; Earley & Ang, 2003].

Новизна підходу Ерлі та Енга полягає в розширенні традиційного розуміння принципів вивчення інтелекту та передбачає, крім аналізу когнітивних здібностей, дослідження різних практично зорієнтованих форм інтелекту (*Real-World Intelligence*), пов'язаних з важливими сферами життя людини, – зокрема, соціального інтелекту (*Social Intelligence Quotient / SQ*) [Thorndike & Stein, 1937], емоційного (*Emotional Intelligence Quotient / EQ*) [Salovey & Mayer, 1990] та практичного (*Practical Intelligence Quotient / PQ*) [Sternberg, 1986]. Спираючись на зазначений підхід (що ґрунтується

³ Тут і далі наведено оригінальні терміни англійською. Це дасть змогу зацікавленим читачам самотужки здійснювати пошук нової зарубіжної літератури з обговорюваної теми. Звертаємо увагу й на те, що в тексті використовується усталена аббревіатура для позначення шкали – CQS (тобто “Cultural Quotient Scale”).

на вивченні саме різних видів інтелекту), а також беручи до уваги уявлення про інтелект як про багатовимірне явище [Sternberg, 1985], автори визначили культурний інтелект як багатоаспектний концепт, що має чотири виміри: метакогнітивний, когнітивний, мотиваційний та поведінковий.

Метакогнітивний вимір культурного інтелекту (*metacognitive CQ*) пов'язаний зі здатністю людини сприймати інформацію та здобувати знання про інші культури. До описуваних цим виміром видів пізнавальної діяльності належать: створення, розвиток та переосмислення уявних моделей культурних норм людей з іншого культурного поля (приміром, з інших країн). Метакогнітивний вимір характеризує усвідомлення людиною особливостей культурних норм різних суспільств, на які слід зважати під час перебування в тому чи тому суспільстві, та відповідає за критичне мислення в ситуаціях міжкультурної взаємодії. Цей вимір культурного інтелекту дає людині змогу оцінити та, у разі потреби, змінити свої уявлення про носіїв інших культур; отже, він визначає адекватність розуміння та сприйняття інших культур.

Когнітивний вимір (*cognitive CQ*) об'єднує знання людиною норм, практик та конвенцій у інших культурах, фіксує наявність як культурних універсалій, так і культурних відмінностей. Цей вимір культурного інтелекту допомагає людині, завдяки здобутим знанням, виробляти потрібні рішення та правильно поводитися в міжкультурних ситуаціях.

Мотиваційний вимір культурного інтелекту (*motivational CQ*) характеризує здатність людини спрямовувати увагу та енергію на пізнання особливостей інших культур. Важливість мотиваційного виміру пояснюється тим, що ефективна міжкультурна взаємодія можлива лише за наявності інтересу та докладання реальних зусиль до пізнання нового в інших культурах.

Поведінковий вимір (*behavioural CQ*) характеризує здатність людини демонструвати адекватні вербальні та невербальні дії в ситуації міжкультурної взаємодії. Поведінковий аспект є значущим, оскільки саме поведінка є найвиразнішою формою соціальної взаємодії.

Розроблення шкал та розвиток термінології стосовно CQS. З метою розроблення шкали для вимірювання культурного інтелекту вищезгадані дослідники (К. Ерлі та С. Енг) провели низку

експертних інтерв'ю з керівниками міжнародних корпорацій, які мали великий досвід міжнародної співпраці. Ґрунтуючись на цих інтерв'ю та спираючись на окреслений вище теоретичний фундамент концепту культурного інтелекту, автори сформували набір індикаторів для кожного з чотирьох вимірів концепту [Ang & Van Dyne, 2008: pp. 19–20]. У процесі емпіричних досліджень до початкової версії інструмента вносилися певні поправки, і зрештою було отримано шкалу, котра характеризувалася сталою валідністю та високою надійністю для різних вибірок. Інструмент для вимірювання культурного інтелекту містив блоки тверджень, з якими респондент мав висловити (за семибальною шкалою) свій рівень згоди/незгоди. Кожна відповідь розглядалася як індикатор, пов'язаний з тим чи тим виміром культурного інтелекту – метакогнітивним, когнітивним, мотиваційним або поведінковим.

У процесі еволюції концепту, що тривала з 2003 року, можна було помітити низку змін – зокрема, використання різних варіацій шкали. Спочатку автори використовували класичну повну версію, що складалася з 20 тверджень, а потім запропонували скорочену версію, до якої увійшло дев'ять запитань. Як для повної, так і для скороченої версії методики застосовувалася семибальна шкала. Крім того, 2012 року було розроблено розширений формат шкали, який пояснював додаткові аспекти кожного з чотирьох елементів культурного інтелекту [Van Dyne et al., 2012]. Зростання інтересу до використання інструмента серед практиків спонукувало ввести до обігу спрощені терміни, які визначали головні виміри культурного інтелекту. Для метакогнітивного виміру почав уживатися термін «стратегія» (*strategy*), для когнітивного – термін «знання» (*knowledge*), для мотиваційного – «поштовх» (*drive*), для поведінкового – «дія» (*action*).

Розроблення як термінології, так і шкал для вимірювання культурного інтелекту триває й досі. Тому важливим етапом підготовки, що передує адаптації шкали та виконанню порівняльних досліджень в окремих країнах, має бути узгодження термінології та обґрунтований вибір варіанта використовуваної шкали (короткого, класичного чи розширеного). Як і будь-який інший концепт, CQS не є універсальним – деякі вчені виступають з його критикою, полемізуючи стосовно доцільності застосування різних версій шкал, значущості агрегованих показників, а також низки інших

методологічних аспектів застосування CQS [Harkness et al., 2010; Thomas, 2010; Thomas et al., 2015; Van Dyne, Ang, & Koh, 2008]. Утім, кожен новий досвід адаптації й застосування шкали для вимірювання культурного інтелекту сприяє подальшому критичному осмисленню та вдосконаленню дослідницьких інструментів.

Методологія адаптації CQS та унікальність українського проекту. Теоретичні аспекти оригінального проекту, спрямованого на вимірювання культурного інтелекту, процедуру розроблення шкали, методи перевірки її валідності та надійності, а також досвід практичного застосування шкали в різних умовах (зокрема, проблеми, що виникають під час адаптації сконструйованих західними дослідниками інструментів до соціокультурних умов інших країн) описано в низці зарубіжних монографій та статей [Ang & Van Dyne, 2008; Harkness et al., 2010]. Сьогодні шкала культурного інтелекту активно використовується в багатьох країнах: за даними розташованого в штаті Мічиган (США) Центру культурного інтелекту, в 2017 році 98 країн мали досвід роботи з цим інструментом. Утім, слід зауважити, що для адаптації та подальшого застосування CQS далеко не завжди використовують загальнонаціональні вибірки. Здебільшого вибірки складаються з невеликих груп: представників бізнесу, працівників державного сектора, військовослужбовців, лікарів, викладачів та студентів закладів вищої освіти тощо. Вимірювання культурного інтелекту найчастіше здійснюють двома етапами: на першому тестується сама шкала, на другому – виконується дослідження.

Унікальність українського проекту адаптації шкали культурного інтелекту визначалася такими особливостями:

а) розробленням трищаблевої системи адаптації шкали культурного інтелекту. Перший щабель – це переклад та зворотний переклад (*back translation*) опитувальника. Другий – проведення фокус-групових обговорень концепту культурного інтелекту та інструмента для його вимірювання з різними цільовими аудиторіями. Третій щабель – пілотажне кількісне дослідження адаптованого інструмента для студентської аудиторії;

б) застосуванням адаптованої шкали під час загальнонаціонального опитування з репрезентативною вибіркою.

Як один із важливих етапів у розвитку методу вимірювання культурного інтелекту для країн Східної Європи, український підхід до адаптації CQS має багато спільного із західною мето-

дологією перекладу опитувальників для кроснаціональних досліджень, відомою як TRAPD (*Translate, Review, Adjudicate, Pretest, and Document*⁴) [Harkness & Schoua-Glusberg, 1998]. Відмінність полягала в проведенні фокус-груп замість інтерв'ю. Крім того, оскільки під час адаптації дослідницького інструмента потрібно враховувати специфіку мови та культурного контексту конкретної країни, в Україні, де згідно з даними 2017 року 72% респондентів вважали своєю рідною мовою українську і 27% – російську [Ворона & Шульга, 2017: с. 596], актуальною була паралельна робота з українсько- та російськомовною версіями перекладу. Адаптацію двомовної версії шкали в одній країні до того часу не робили.

Згодом українську модель адаптації було застосовано в інших країнах, зокрема в Молдові (2014), Словенії (2016–2017) та Сербії (2017–2018) [Buko, Johnson, & Mirza-Grisco, 2017; Johnson, Buko, & Mirza-Grisco, 2018]. Ідентичність підходів до адаптації інструмента в цих країнах дає змогу порівнювати одержані дані, а багаторазово апробований міжнародними командами підхід є корисним практикумом для інших фахівців, що планують адаптувати CQS до місцевих реалій. Покроковий опис роботи з адаптації шкали CQS в Україні наведено в наступній частині цього матеріалу.

Галузі практичного застосування концепту CQS. Незважаючи на те, що концепт доволі новий, він уже широко застосовується в різних сферах у багатьох країнах світу. Шкалу використовують, зокрема, великі міжнародні бізнес-корпорації (як-от Google, Coca-Cola та BMW), провідні навчальні заклади (Гарвардський університет, Стенфордський університет, Лондонська школа економіки та політичних наук), державні установи (Державний департамент США, Департамент внутрішньої безпеки США) тощо. Особливу зацікавленість серед практиків викликає позиціонування культурного інтелекту як навички (компетентності), котру можна виміряти, розвинути та вдосконалити за допомогою індивідуальних або групових тренінгів. У багатонаціональному професійному світі, що динамічно розвивається, культурний інтелект розглядається як ключова компетентність сучасного фахівця будь-якого профілю, як компетентність, що з часом ставатиме дедалі важливішою та матиме дедалі більший попит [Earley & Mosakowski, 2004; Livermore, 2015].

⁴ «Переклади, перевірка, ухвалення рішення, попередньо протестуйте та задокументуйте».

У зв'язку зі значним посиленням інтересу до концепту вищезгаданий Центр культурного інтелекту розробив дворівневі системи сертифікації фахівців-тренерів, а також індивідуальні пакети програм вимірювання та підвищення рівня культурного інтелекту для представників малого та середнього бізнесу, працівників бізнес-корпорацій, службовців державних інституцій, викладачів університетів та ін. Академічні та практичні конференції з питань культурного інтелекту регулярно проводять у країнах Північної Америки, Європи та Азії. Останніми роками також побільшало емпіричних досліджень, присвячених зв'язкам рівня культурного інтелекту з лідерськими навичками (*cultural intelligence and leadership*), довірою в кроскультурних командах (*cultural intelligence and trust in cross-cultural teams*), креативністю управлінських рішень (*cultural intelligence and creativity in managerial decision-making*).

CQS в Україні: покроковий досвід адаптації

Застосування терміна «культурний інтелект» у період до адаптації шкали. До початку 2010-х років академічні дослідження кроскультурних процесів і станів у термінах «культурного інтелекту», що артикулює раціональну обґрунтованість культурного знання та культурних взаємодій, в Україні не проводилися. Водночас концепт «культурна компетентність», інтерпретований як похідна «культурної освіченості» та «культурної чутливості», вітчизняні соціологи часто використовували для пояснення міжкультурної комунікації та культурної залученості населення [Костенко & Ручка, 2008, 2010; Ручка, 2002]. Цю термінологію також досить широко застосовували дослідники менеджменту та бізнесу, посилаючись передовсім на ідеї Герта Гофстеде [Буко, 2006; Хофстеде, 2002; G. Hofstede, G.J. Hofstede, & Minkov, 2010]. Тому можливість упровадження в дослідницьку практику нового інструмента для вимірювання такого актуального та динамічного феномена, яким є культурний інтелект, стала для українських соціологів не лише захопливим, а й своєчасним завданням.

Міжнародна співпраця для адаптації CQS в Україні. Істотною передумовою об'єктивності роботи національної лабораторії з адаптації шкали, попервах розробленої у США та для американської аудиторії, була співпраця між методологами з України

та США⁵. Спільна робота розпочалася 2011 року, коли з ініціативи Бойда Джонсона, керівника докторської програми з організаційного лідерства у Весліанському університеті (штат Індіана)⁶, дослідницький колектив Інституту соціології НАН України взявся за розроблення плану апробації шкали культурного інтелекту. Надалі американські науковці не тільки брали участь у обговоренні запропонованої українськими соціологами методології та отриманих ними результатів застосування шкали, але й популяризували український досвід для використання в інших країнах – як один з найбільш ґрунтовних, комплексних та надійних [Barnes, Buko, Johnson, & Kostenko, 2012; Buko et al., 2017].

Етапи перевірки валідності та надійності CQS. У межах проекту було реалізовано два етапи перевірки валідності та надійності шкали культурного інтелекту – якісний та кількісний.

Якісний етап. Після того, як опитувальник шкали культурного інтелекту було перекладено з англійської мови на українську та російську, у липні 2012 року відбулося два фокус-групових обговорення цього перекладу. Метою проведення фокус-груп було: а) з'ясувати адекватність перекладу (наскільки правильно й повно він передає зміст кожного з пунктів шкали); б) проаналізувати особливості сприйняття перекладеної версії потенційними респондентами, що належать до різноманітного культурного середовища⁷; в) з'ясувати змістову валідність шкали та адаптувати останню для використання в репрезентативному опитуванні. Тестування шкали під час фокус-групових дискусій, окрім того, давало змогу розв'язати низку інших методологічних завдань: а) визначити диференційну здатність шкали, її блоків та окремих тверджень стосовно української аудиторії; б) описати загальну картину сприйняття шкали культурного інтелекту на підставі

⁵ Дослідження виконувалося в межах спільного проекту Інституту соціології НАН України (відділи методології і методів соціології та соціології культури й масової комунікації) та програми досліджень лідерства Весліанського університету «Кроскультурна компетентність та культурний інтелект: кейс-стаді в Україні» (“Cross-cultural competency and cultural intelligence: A case study in Ukraine”). Учасники проекту: Джоан Барнс, Світлана Буко, Євген Головаха, Андрій Горбачик, Бойд Джонсон, Катерина Івашенко, Наталія Костенко, Тетяна Любива, Тетяна Нікітіна, Людмила Скокова, Олександр Стегній.

⁶Indiana Wesleyan University.

⁷ Обговорення здійснювалося в двох групах: «лідери» (дев'ять керівників громадських організацій) та «громадськість» (вісім представників різних статевікових груп різного роду занять). «Лідери» слугували своєрідною «контрольною групою», оскільки шкала CQS спершу розроблялася для оцінювання лідерства.

реакцій учасників на опитувальник та наступного обговорення; в) висвітлити бар'єри у сприйнятті та розумінні запитань CQS українськими респондентами, особливості їхніх установок на міжкультурну взаємодію; г) установити межі інтерпретації окремих тверджень та блоків, уточнити прийнятні форми перекладу суджень опитувальника та формулювання окремих запитань.

Релевантність методу фокус-груп для тестування шкали зумовлювалася тим, що: по-перше, дискусії дають змогу виявити розуміння учасниками певних проблем і феноменів (у нашому дослідженні – це проблеми міжкультурної взаємодії та інтерпретації запитань CQS); по-друге, у присутності інших членів групи учасники у своїх висловлюваннях зорієнтовані як на особисті оцінки, так і на норми та зразки домінуючої культури; по-третє, дискусія почасти «моделює» ситуацію міжкультурної взаємодії, оскільки до неї долучаються люди різної статі, віку, етнічної належності, а також з різним рівнем освіти та доходу.

Варто зауважити, що з низки причин ситуація, в якій проходили фокус-групи, характеризувалася інтенсивнішою (та більш обговорюваною) міжкультурною взаємодією, ніж зазвичай. По-перше, в Києві безпосередньо перед проведенням фокус-груп завершився чемпіонат Європи з футболу, який актуалізував тему міжкультурної комунікації для учасників. По-друге, Верховною Радою України було щойно ухвалено закон «Про засади державної мовної політики», котрий викликав бурхливу реакцію як серед його прихильників, так і супротивників. Це, своєю чергою, істотно позначилося на настроях учасників фокус-групових дискусій, особливо в групі «лідерів», котрі доволі емоційно висловлювали свої думки (часом дуже різні) щодо цього закону на початку заходу. Утім, оскільки обговорювана тема була для учасників фокус-групи актуальною й цікавою, це сприяло активній та жвавій інтеракції.

Для виявлення сегментації простору «культурного інтелекту» в українській аудиторії (на підставі чого можна було судити про диференційну здатність CQS) фіксували спонтанну реакцію учасників на тест CQS: перед початком проведення фокус-групи, тобто до процедури знайомства та пояснення завдань, їх попросили заповнити опитувальник з культурного інтелекту. Пропонували на вибір два варіанти – російською та українською мовою. Перелік тестових запитань супроводжувала семибальна шкала, де один бал означав «Зовсім не згодний», 7 балів – «Цілком згодний».

Одержаний масив даних (17 анкет) обробляли в пакеті *SPSS*. Як робочий інструмент, що дає змогу здійснити групування даних, використовували аналіз відповідності (*correspondence analysis*). Його результати були радше ілюстративними через незначну кількість респондентів, проте вони засвідчили диференційну здатність CQS стосовно української аудиторії й стали підставою для висування гіпотез у репрезентативному опитуванні.

Відповіді на запитання CQS дали змогу виокремити серед учасників фокус-групи три сегменти, зорієнтовані на різні стилі міжкультурного спілкування.

У першому сегменті переважали орієнтації на прагматичний, або поведінковий стиль (*pragmatic, or behavioural style*). Цей стиль був характерним практично для половини учасників – як «лідерів», так і представників «загалу» (або «публіки»). Прагматичний стиль передбачає, наприклад, зміну виразу обличчя, вербальної/ невербальної поведінки чи темпу мовлення в ситуації міжкультурної взаємодії. Подальший аналіз дискусії показав, що більшість учасників фокус-групи були схильні орієнтуватися саме на практичний результат у міжкультурному спілкуванні – вони наводили приклади ефективного спілкування з представниками інших культур та успішної адаптації в процесі міжкультурної взаємодії.

Другому сегментові була притаманна орієнтація на ціннісно-культурний стиль (*value & cultural style*). Цей стиль характеризується низкою когнітивних та мотиваційних установок, спрямованих на приємне спілкування з представниками інших культур, яке ґрунтується на знанні їхніх традицій, звичаїв, особливостей мови тощо. Носіями таких установок у нашому дослідженні були жінки молодого віку з вищою освітою.

У третьому сегменті переважав проєктивний стиль (*projective style*). Цей стиль теж вирізняється низкою мотиваційних (наприклад, упевненістю людини у здатності подолати стрес від перебування в новому культурному середовищі) та когнітивних рис (упевненість у знанні економічних та правових систем інших країн тощо). У нашому дослідженні до проєктивного стилю тяжіли «лідери», котрим, як показав подальший аналіз фокус-групової дискусії, були властиві експресивність в обстоюванні своїх поглядів, жива уява, апелювання до прикладів із реального досвіду, осмислення досвіду інших та широкий світогляд.

На наступному етапі аналізу наративу фокус-групових дискусій увагу було приділено загальній оцінці учасниками опитуваль-

ника CQS та сприйняттю ними формулювань і змісту запитань у кожному блоці шкали, що дало змогу зробити певні висновки, важливі для подальшої роботи над адаптацією опитувальника. Зокрема, було вказано на необхідність відійти від термінологічної насиченості опитувальника та жорстких мовних конструкцій, водночас не порушуючи цілісності вимірювального інструмента. За результатами першого етапу було «зафіксовано» той переклад опитувальника шкали українською та російською мовами, який сприймався респондентами однозначно і був для них зрозумілим⁸ [Костенко & Скокова, 2012].

Кількісний етап. На цьому етапі перевірялася валідність та оцінювалася надійність шкали культурного інтелекту з використанням даних масового опитування. Перевірка валідності шкали CQS для культурних умов окремої країни (у нашому дослідженні – України) насамперед передбачала з’ясування того, чи справді аналізована шкала вимірює той концепт, для вивчення якого її було розроблено, тобто культурний інтелект. Оскільки концепт культурного інтелекту має чотири виміри (метакогнітивний, когнітивний, мотиваційний та поведінковий), то саме таку структуру й належало спостерігати в конкретних емпіричних даних, зібраних в Україні. Крім того, перевірка валідності була покликана з’ясувати, як результати вимірювання співвідносяться з тими концептами, з якими культурний інтелект (виходячи з теоретичних засад його побудови) має бути пов’язаний в номологічній мережі (*nomological network*) [Горбачик, Любива, & Нікітіна, 2015].

Перед тим як застосувати шкалу культурного інтелекту в масовому (загальноукраїнському) опитуванні, було здійснено її пробне тестування (з метою перевірки валідності) на вибірці студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дані збиралися в листопаді – грудні 2012 року методом анкетування. До вибірки ввійшли студенти різних років навчання з різних факультетів. Загальна кількість респондентів – 341 особа.

Конструктну валідність шкали з’ясовували за допомогою конфірматорного факторного аналізу⁹. Для цього потрібно було

⁸ Докладному звітові про проведення вищеописаних фокус-групових досліджень присвячено статтю: Костенко, Н., & Скокова, Л. (2012). Тестування шкали культурної компетентності (CQS): українська аудиторія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 159–193.

⁹ Використовувалося програмне забезпечення AMOS (версія 16.0). Критерій максимальної правдоподібності було обрано для оцінювання відповідності. Чинники моделі (чотири виміри культурного інтелекту) корелювали між собою. Оцінки було зроблено на підставі кореляційної матриці 20 пунктів шкали.

перевірити відповідність теоретичної чотирифакторної моделі (чотириккомпонентної структури культурного інтелекту) даним претесту. Результати аналізу вказали на прийнятну відповідність даних теоретичній моделі ($\chi^2 = 435,47$; $df = 164$; $NFI = 0,857$; $CFI = 0,905$; $SRMR = 0,065$; $RMSEA = 0,07$)¹⁰. Усі стандартизовані факторні навантаження (0,507–0,903) індикаторів на латентні змінні були статистично значущими (як мінімум на рівні 0,05). Отримані значення дали підстави стверджувати, що структура шкали культурного інтелекту для студентів в Україні відповідає структурі шкали культурного інтелекту для студентів з інших країн, описаної раніше авторами оригінальної версії [Ang & Van Dyne, 2008: р. 26]. У такий спосіб чотириккомпонентну структуру шкали культурного інтелекту, а отже, й валідність цієї шкали (на вибірці студентів) було підтверджено.

Щоби застосовувати CQS у всеукраїнських дослідженнях, потрібно було також переконатися, що валідними є обидві мовні версії шкали – українська та російська. Для цього під час пробного тестування шкали використовували обидва варіанти опитувальника. У кожній групі студентів, де здійснювався претест, анкети (українською та російською мовами) роздавалися випадковим чином. Після тестування було зібрано 186 анкет, заповнених українською мовою, та 155 – російською. Щоби переконатися в тому, що теоретичну модель підтверджено для обох мов, перевіряли три двогрупові конфірматорні факторні моделі для обох підвибірок – українсько- та російськомовних анкет. Це модель конфігурацій, вимірювальна модель та модель інваріантності шкали¹¹, короткий опис яких буде наведено пізніше.

Результати аналізу дали підстави говорити про прийнятну відповідність даних усім трьом моделям для української та російської підвибірок. Усі стандартизовані факторні навантаження в трьох моделях були значущими (як мінімум на рівні 0,05) для обох

¹⁰ χ^2 – хі-квадрат, df (*degrees of freedom*) – ступені свободи/вільності, $RMSEA$ (*root mean square error of approximation*) – середньоквадратична похибка апроксимації, CFI (*comparative fit index*) – порівняльний індекс відповідності, NFI (*normed fit index*) – нормований індекс відповідності, $SRMR$ (*standardised root mean squared residual*) – стандартизований корінь середньоквадратичного залишка.

¹¹ Докладніше про метод перевірки трьох рівнів моделі див.: Davidov, E., Schmidt, P., & Schwartz, S.H. (2008). Bringing values back in: The adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries. *Public Opinion Quarterly*, 72(3), 420–445. <https://dx.doi.org/10.1093/poq/nfn035>

підвибірок. Спостерігалася однакова структура шкали, а також однакова сила факторних навантажень і середніх значень факторів (компонентів шкали) для двох мов. Усе це свідчить про валідність та ідентичність обох мовних версій шкали CQS, перекладених та адаптованих для вимірювання культурного інтелекту в Україні.

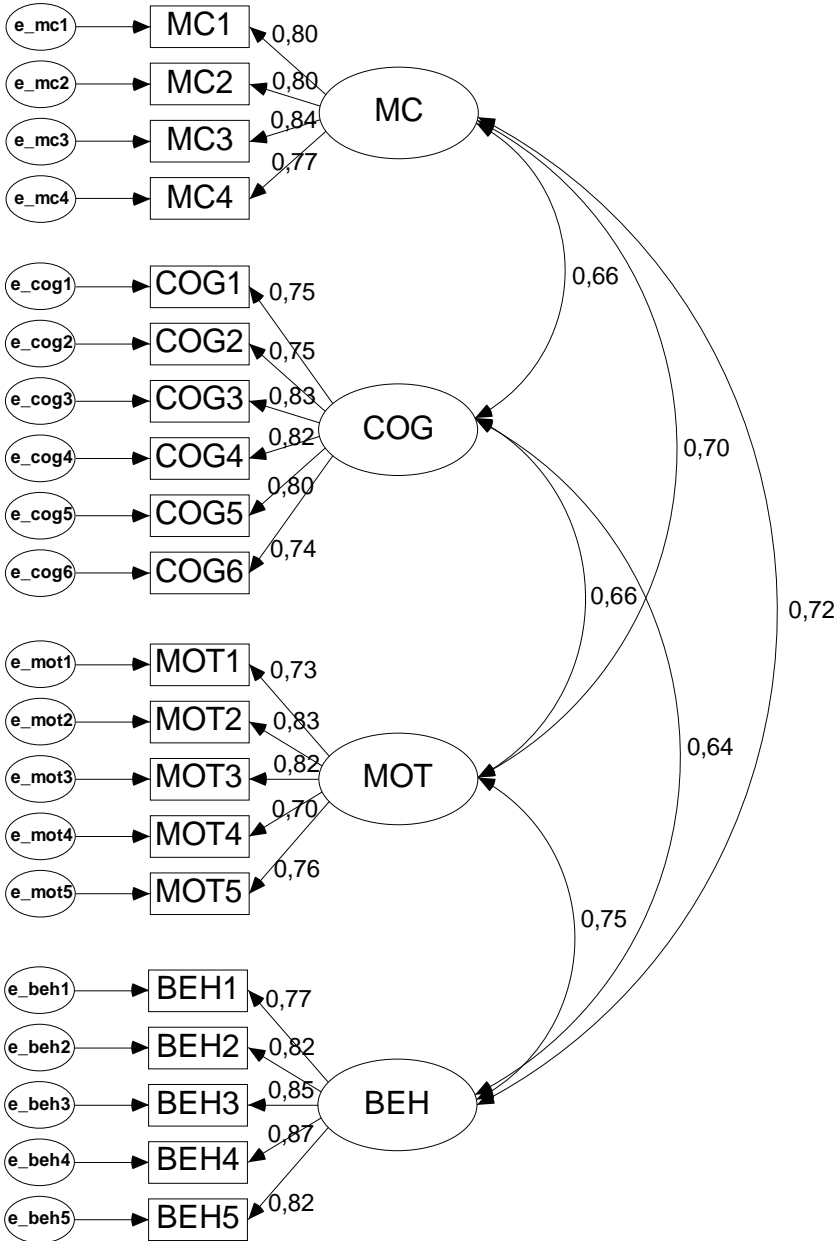
Перевірку усталеності одержаних результатів виконували методом поділу масиву даних претесту на дві випадкові підвибірки (за допомогою SPSS). Знову були перевірені вищезазначені двогрупові моделі: модель конфігурацій, вимірювальна модель та модель інваріантності шкали. Конфірматорний факторний аналіз цього разу теж показав хорошу відповідність даних усім трьом моделям для двох випадкових підвбірок і водночас значущість (як мінімум на рівні 0,05) усіх факторних навантажень. Крім того, значення коефіцієнта альфа Кронбаха для окремих компонентів шкали культурного інтелекту й шкали загалом були високими (не менш ніж 0,81) та узгоджувалися зі значеннями, отриманими раніше під час перевірки валідності шкали в інших країнах [Ang et al., 2007: p. 347].

Після етапу пробного тестування шкали CQS на вибірці студентів було вирішено використати її в загальнонаціональному опитуванні. Шкалу було додано до запитань анкети, яка застосовувалася в щорічному моніторинговому дослідженні «Українське суспільство»¹² Інституту соціології НАН України. Відповідна хвиля моніторингового дослідження проводилася в червні – липні 2013 року. Вибірка (обсяг якої становив 1800 осіб) репрезентувала доросле населення України (18 років і старше) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями. Метод опитування – заповнення анкети респондентом у присутності інтерв'юера.

На даних зазначеного дослідження із застосуванням конфірматорного факторного аналізу так само була підтверджена чотирифакторна структура концепту культурного інтелекту. Результати аналізу продемонстрували прийнятну відповідність даних теоретичній моделі культурного інтелекту загалом ($\chi^2 = 1422,9$; $df = 164$; $NFI = 0,942$; $CFI = 0,948$; $SRMR = 0,036$; $RMSEA = 0,065$). Усі стандартизовані факторні навантаження (0,695–0,872) індикаторів на латентні змінні були значущими (на рівні 0,01).

На рисунку 1 відображено стандартизовані факторні навантаження та кореляції між факторами.

¹² Докладніша інформація про моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» міститься в розділі 1.

Рис. 1. Стандартизовані навантаження чотирифакторної моделі шкали культурного інтелекту¹³ (N = 1800)

¹³ Метакогнітивний (MC), когнітивний (COG), мотиваційний (MOT) та поведінковий (BEH) компоненти, відповідні їм індикатори та залишки.

Одержані значення засвідчили відповідність структури шкали культурного інтелекту, що застосовувалася в Україні, раніше розробленої теоретичної моделі. Крім того, були отримані додатні факторні навантаження окремих пунктів шкали на чотири компоненти шкали культурного інтелекту та додатні кореляції між чотирма компонентами (факторами). Отже, як чотиривимірну структуру шкали культурного інтелекту, так і її конструктну валідність для масових опитувань було підтверджено.

Для перевірки усталеності одержаних результатів масив даних було випадковим чином поділено на дві підвибірки. Ці підвибірки містили 866 та 927 анкет.

Щоб отримати доведення того, що теоретичну модель підтверджено для обох випадкових підвбірок, було вирішено, як і раніше, перевірити три двогрупові моделі: конфігурацій, вимірювальну та інваріантності шкали.

Індекси відповідності наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

**Індекси відповідності чотирифакторної моделі
для двох випадкових підвбірок ($n_1 = 866, n_2 = 927$)**

<i>Застосовувана модель^a</i>	χ^2	<i>df</i>	<i>NFI</i>	<i>CFI</i>	<i>SRMR</i>	<i>RMSEA</i>
Конфігурацій	1805,12	328	0,929	0,941	0,038	0,050
Вимірювальна	1816,22	344	0,928	0,941	0,038	0,049
Інваріантності шкали	1823,89	360	0,928	0,941	0,038	0,048

^a У цій та наступних таблицях використовуються дані загальнонаціонального моніторингового дослідження «Українське суспільство» за 2013 рік ($N = 1800$).

Конфірматорний факторний аналіз показав прийнятну відповідність даних усім трьом моделям для двох випадкових підвбірок. Усі стандартизовані факторні навантаження у трьох моделях були значущими на рівні 0,01 для обох підвбірок. Так було підтверджено надійність шкали культурного інтелекту для її подальшого застосування в Україні.

Застосування шкали в агрегованому вигляді: практичні зауваження. Різні пункти шкали справляють неоднаковий вплив на кожен компонент CQS. Тому кожен із компонентів може бути поданий як сума добутків факторних навантажень та відповідних змінних пунктів шкали, що зображено нижче.

Метакогнітивний компонент: $MC\_CQ\_factor\_loadings = MC_1 \times 0,80 + MC_2 \times 0,80 + MC_3 \times 0,84 + MC_4 \times 0,77$.

Когнітивний компонент: $COG\_CQ\_factor\_loadings = COG_1 \times 0,75 + COG_2 \times 0,75 + COG_3 \times 0,83 + COG_4 \times 0,82 + COG_5 \times 0,80 + COG_6 \times 0,74$.

Мотиваційний компонент: $MOT\_CQ\_factor\_loadings = MOT_1 \times 0,73 + MOT_2 \times 0,83 + MOT_3 \times 0,82 + MOT_4 \times 0,70 + MOT_5 \times 0,76$.

Поведінковий компонент: $VEN\_CQ\_factor\_loadings = VEN_1 \times 0,77 + VEN_2 \times 0,82 + VEN_3 \times 0,85 + VEN_4 \times 0,87 + VEN_5 \times 0,82$.

Проте такі розрахунки вельми складні; до того ж у різних дослідженнях коефіцієнти є неоднаковими і з технічного погляду, тому слід було знайти простіший та зрозуміліший спосіб обчислення окремих вимірів конструкту. Простішим та зрозумілішим шляхом видавалося обчислення середніх значень відповідей респондентів на запитання шкали, що стосуються кожного з чотирьох вимірів. Щоби впевнитися в прийнятності такого шляху, потрібно було обчислити коефіцієнти альфа Кронбаха для кожного виміру шкали. Значення коефіцієнтів виявилися доволі високими; отже, цілком правомірно було перейти до обрахунку середніх:

$MC\_CQ\_mean = \text{Mean.4}(MC_1, MC_2, MC_3, MC_4)$. Cronbach's $\alpha = 0,88$.

$COG\_CQ\_mean = \text{Mean.6}(COG_1, COG_2, COG_3, COG_4, COG_5, COG_6)$. Cronbach's $\alpha = 0,90$.

$MOT\_CQ\_mean = \text{Mean.5}(MOT_1, MOT_2, MOT_3, MOT_4, MOT_5)$. Cronbach's $\alpha = 0,88$.

$VEN\_CQ\_mean = \text{Mean.5}(VEN_1, VEN_2, VEN_3, VEN_4, VEN_5)$. Cronbach's $\alpha = 0,92$.

$CQ\_mean = \text{Mean.20}(MC_1, MC_2, MC_3, MC_4, COG_1, COG_2, COG_3, COG_4, COG_5, COG_6, MOT_1, MOT_2, MOT_3, MOT_4, MOT_5, VEN_1, VEN_2, VEN_3, VEN_4, VEN_5)$. Cronbach's $\alpha = 0,95$.

Коефіцієнти кореляції Пірсона для кожного з чотирьох компонентів шкали, обчислені на підставі факторних навантажень та середніх, виявилися максимально можливими, тобто практично дорівнювали одиниці. Отже, і перший, і другий метод можна було впевнено застосовувати на практиці. Фактично індекси, обчислені з використанням факторних навантажень та з розрахованим усередненням, однаково вимірювали той самий концепт. З огляду на це у подальших обчисленнях використовувані значення шкали

культурного інтелекту загалом та її окремих компонентів розраховувалися як середні значення відповідних пунктів шкали.

Як на вибірці студентів, так і на загальнонаціональних даних важливо було перевірити узгодженість обох версій шкали – української та російської. Для цього вибірку дослідження «Українське суспільство – 2013» було поділено на дві підвибірки: перша – ті, хто заповнював українськомовний варіант анкети (828 анкет), друга – ті, хто заповнював російськомовний варіант (969 анкет)¹⁴.

Щоб отримати доведення того, що теоретичну модель підтверджено для обох мов, знову було перевірено три двогрупові конфірматорні факторні моделі.

1. Модель конфігурацій – з метою перевірки аналогічності структури моделі для кожної з двох мов. У цій моделі факторні навантаження довільно оцінювали у двох мовних підвибірках.

2. Вимірвальна модель – для перевірки аналогічності сили факторних навантажень пунктів шкали на компоненти шкали культурного інтелекту. У цій моделі вводили умови рівності факторних навантажень між двома мовними підвибірками.

3. Модель інваріантності шкали – для перевірки аналогічності чотирьох компонентів шкали культурного інтелекту. У цій моделі порівнювали інтерсепти у двох підвибірках.

Індекси відповідності наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Індекси відповідності чотирифакторної моделі
для двох мовних підвбірок (українська, $n_1 = 828$; російська, $n_2 = 969$)**

<i>Застосовувана модель</i>	χ^2	<i>df</i>	<i>NFI</i>	<i>CFI</i>	<i>SRMR</i>	<i>RMSEA</i>
Конфігурацій	1810,31	328	0,928	0,940	0,038	0,050
Вимірвальна	1833,64	344	0,927	0,940	0,039	0,049
Інваріантності шкали	1898,17	360	0,924	0,938	0,039	0,049

Конфірматорний факторний аналіз показав прийнятну відповідність даних усім трьом моделям для української та російської підвбірок. Усі стандартизовані факторні навантаження у трьох моделях були значущими (на рівні 0,01) для обох мовних підвбірок.

¹⁴ У трьох анкетах масиву не було зазначено мову заповнення.

Одержані результати вказали на однакову структуру шкали культурного інтелекту, на однакову силу факторних навантажень та середніх значень факторів (компонентів шкали). Отже, валідність та ідентичність обох мовних версій шкали, перекладених та адаптованих для соціологічних досліджень в Україні, було доведено.

Застосування скороченої версії CQS. Зважаючи на те, що повна версія шкали CQS містить 20 пунктів, а в емпіричних дослідженнях не завжди вдається використати таку кількість запитань, розробники цієї шкали перевіряли також валідність її скороченої версії, яка складається з дев'яти пунктів [Ang & Van Dyne, 2008: p. 391].

Повний варіант шкали культурного інтелекту наведено в додатку 1. Підкреслено ті пункти, які ввійшли до скороченого варіанта.

Скорочену версію шкали CQS доцільно використовувати тоді, коли для дослідника не є принциповим розрізнення чотирьох окремих компонентів, а достатньо просто з'ясувати рівень культурного інтелекту респондента загалом. Тобто це «економніший» варіант визначення рівня культурного інтелекту.

Розрахований на даних дослідження «Українське суспільство – 2013» показник альфа Кронбаха для дев'яти пунктів скороченого варіанта шкали виявився досить високим і дорівнював 0,89. Це дало змогу обрахувати агрегований показник для скороченої версії – середнє для цих дев'яти пунктів. Індекс, обчислений для короткої версії шкали, показав сильну кореляцію з індексом 20-пунктної шкали: коефіцієнт Пірсона був значущим на рівні 0,001 і становив 0,976. Отже, використання скороченого варіанта шкали культурного інтелекту в Україні видається цілком обґрунтованим.

Приклад аналізу: культурний інтелект у номологічній мережі. Вивчення культурного інтелекту в номологічній мережі допомагає з'ясувати, які чинники сприяють розвитку цього феномена. У попередніх працях зазначалося, що на рівень культурного інтелекту позитивно впливає міжнародний досвід та знання іноземних мов [Ang & Van Dyne, 2008: pp. 44–45]. Цей зв'язок є цілком логічним. Ми перевірили, чи зберігається такий зв'язок, використавши дані моніторингового дослідження «Українське суспільство». Було обрано два індикатори – рівень знання англійської мови та відвідування інших країн.

Дані моніторингового дослідження продемонстрували прямий зв'язок культурного інтелекту як з наявністю міжнародного досвіду, так і з рівнем знання англійської мови. Коефіцієнт кореляції Пірсона між рівнем культурного інтелекту та наявністю міжнародного досвіду (застосовували порядкову шкалу, де «1» – варіант відповіді «Ніколи не виїжджав за кордон», «2» – «Відвідував виключно країни СНД», «3» – «Відвідував інші країни, не тільки країни СНД») був значущим на рівні 0,01 і становив 0,147. Коефіцієнт кореляції Пірсона між рівнем культурного інтелекту та рівнем знання іноземної мови був теж значущим на рівні 0,01 і дорівнював 0,224. Середні значення рівня культурного інтелекту (за семибальною шкалою, де один бал означає «Зовсім не згодний», а 7 балів – «Цілком згодний») для різних груп за рівнем знання англійської мови та міжнародним досвідом наведено в таблицях 3 та 4.

Таблиця 3

**Зв'язок між культурним інтелектом
та рівнем знання англійської мови**

<i>Питання до респондента</i>		<i>Середнє значення CQ</i>	<i>Стандартне відхилення CQ</i>	<i>Кількість респондентів (n), що обрали той чи той варіант відповіді</i>
<i>Наскільки добре Ви знаєте англійську мову?</i>				
<i>Варіанти відповіді</i>				
1	Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	4,34	1,03	42
2	Можу вільно читати та писати, але маю проблеми під час розмови	4,13	1,20	85
3	Можу вільно читати цією мовою, але не пишу й не розмовляю	3,45	1,23	108
4	Здебільшого розумію цю мову, але під час розмови та читання маю певні проблеми	3,58	1,16	373
5	Практично не розумію цієї мови	3,13	1,30	1184

Таблиця 4

Зв'язок між рівнем культурного інтелекту та подорожами за кордон

<i>Питання до респондента</i>		<i>Середнє значення CQ</i>	<i>Стандартне відхилення CQ</i>	<i>Кількість респондентів (n), що обрали той чи той варіант відповіді</i>
<i>Варіанти відповіді</i>				
1	Жодного разу за кордон не виїздив	3,18	1,30	1080
2	Виїздив виключно до країн СНД	3,46	1,24	455
3	Виїздив не тільки до країн СНД, але й до інших країн	3,68	1,25	252

Як видно з таблиць 3 та 4, чим краще респондент знає іноземну (англійську) мову і чим більше країн відвідав (тобто чим більше міжнародного досвіду він має), тим вищий його рівень культурного інтелекту.

Під час аналізу даних дослідження «Українське суспільство – 2013» було вирішено розширити номологічну мережу. Зокрема, висловлювалися припущення про зв'язок культурного інтелекту з віком та освітою людини. Перше припущення ґрунтувалося на тому, що чим старшою є людина, тим довше вона прожила в Радянському Союзі, а отже, найімовірніше, мала менше міжнародного досвіду та менше можливостей для вивчення іноземної мови. У другому припущенні спиралися на таке міркування: чим вищий рівень освіти, тим більшою мірою людина відкрита для сприйняття нової інформації – наприклад, про нові культури. Зрештою було висунуто дві гіпотези: а) у людей старшого віку рівень культурного інтелекту нижчий, ніж у представників молодших вікових груп; б) у людей з вищим рівнем освіти рівень культурного інтелекту теж вищий.

Щоби перевірити першу гіпотезу, змінну «Вік» поділили на менші інтервали: 18–24 роки, 25–34, 35–44, 45–54, 55–64 та понад 65 років. Для цих інтервалів було здійснено перевірку відмінності середніх для індексу культурного інтелекту (табл. 5).

Таблиця 5

Зв'язок між рівнем культурного інтелекту та віком респондента

<i>Вік респондента</i>	<i>Середнє значення CQ</i>	<i>Стандартне відхилення CQ</i>	<i>Кількість респондентів (n) з тієї чи тієї вікової групи</i>
18–24 роки	3,45	1,15	178
25–34 роки	3,40	1,24	315
35–44 роки	3,51	1,29	392
45–54 роки	3,33	1,27	350
55–64 роки	3,29	1,28	272
65 років і старше	2,93	1,41	289

Аналіз значущості відмінностей середніх виявив, що рівень культурного інтелекту серед респондентів віком понад 65 років був нижчим, ніж у інших вікових групах. Цю ж тенденцію підтвердив кореляційний аналіз: між віком респондента та рівнем його культурного інтелекту спостерігався хоч і слабкий ($-0,127$), але значущий (на рівні $0,01$) обернений зв'язок. Що стосується освіти, то рівень культурного інтелекту серед респондентів з вищою освітою був вищим, ніж у решти освітніх груп. Найнижчі показники продемонстрували ті, хто здобув лише початкову або неповну середню освіту (табл. 6). Кореляційний аналіз теж засвідчив наявність зв'язку між освітою респондента та рівнем його культурного інтелекту: коефіцієнт кореляції Пірсона становив $0,193$ і був значущим на рівні $0,01$. Отже, обидві вищезазначені гіпотези було підтверджено.

Таблиця 6

Зв'язок між рівнем культурного інтелекту та освітою респондента

<i>Освіта, яку здобув респондент</i>	<i>Середнє значення CQ</i>	<i>Стандартне відхилення CQ</i>	<i>Кількість респондентів (n) з тієї чи тієї освітньої групи</i>
Початкова / неповна середня	2,94	1,31	428
Загальна середня	3,32	1,24	704
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	3,43	1,25	406
Вища	3,78	1,30	255

Логічно було також припустити існування зв'язку між рівнем культурного інтелекту та громадською активністю респондента, оскільки соціально активні люди зазвичай більш відкриті для сприйняття нового досвіду, зокрема міжнародного. Цю гіпотезу теж перевіряли, і було виявлено прямий зв'язок культурного інтелекту з громадянською позицією (табл. 7).

Респонденти, які були членами принаймні однієї громадської організації, об'єднання або руху, характеризувалися вищим рівнем культурного інтелекту (відмінності середніх значень були статистично значущими). Крім того, чим більшою була кількість різних громадських організацій, об'єднань чи рухів, до яких був залучений респондент, тим вищим був рівень його культурного інтелекту (коефіцієнт кореляції Пірсона становив 0,157 і був значущим на рівні 0,05). Такий зв'язок, найімовірніше, можна пояснити тим, що люди з вищим рівнем громадської активності здебільшого освіченіші й загалом краще адаптуються до нових соціокультурних умов, зокрема до міжнародного середовища.

Таблиця 7

**Зв'язок між рівнем культурного інтелекту
та громадською активністю респондента**

<i>Громадська активність респондента</i>	<i>Середнє значення CQ</i>	<i>Стандартне відхилення CQ</i>	<i>Кількість респондентів (n) з тим чи тим рівнем громадської активності</i>
Є членом принаймні однієї громадської організації, об'єднання або руху	3,64	1,21	232
Не є членом жодної громадської організації, об'єднання або руху	3,27	1,30	1563

Результати дослідження культурного інтелекту в Україні із застосуванням шкали CQS дали змогу зробити висновок, що ця шкала «поводиться» в номологічній мережі відповідно до теоре-

тичних очікувань і згідно із загальною логікою, що додатково свідчить на користь її валідності.

Перспективи розвитку методу. Досвід адаптації та застосування шкали CQS в Україні демонструє, що розроблена шкала є досить універсальним інструментом для вивчення культурного інтелекту, яка вимірює той самий концепт, що й у інших країнах, а результати вимірювання є сталими та відтворюваними. Отже, цю шкалу можна застосовувати у подальших регіональних, національних та міжнародних дослідженнях.

Сьогодні соціологи перебувають у пошуках можливостей для ширшого застосування цього вимірального інструмента – наприклад, для визначення рівня культурного інтелекту окремих груп або суспільства загалом у моніторингових дослідженнях, а також для відстеження динаміки рівня культурного інтелекту населення, що є особливо актуальним для країн з культурно неоднорідним соціумом і високим рівнем міграції. Зростання культурного інтелекту в масштабах соціуму може свідчити про розвиток його адаптованості та відкритості щодо інших суспільств або груп.

Дедалі більша потреба у міжнародній взаємодії, зокрема в життєво важливих царинах, якими є безпека та сталий розвиток, вимагає формування та вдосконалення певних компетентностей для ефективної взаємодії з людьми з різних країн. З огляду на це актуальним напрямом майбутніх досліджень може стати виявлення групи чинників, що впливають на підвищення рівня культурного інтелекту та створюють сприятливі умови для його розвитку, а також удосконалення інструментів для відбору й підготовки культурно компетентних людей у різних сферах.

**Адаптований переклад українською мовою класичної
повної версії шкали культурного інтелекту
(20 запитань, семибальна шкала)^a**

Індикатори метакогнітивного виміру CQS

Під час спілкування з людьми з іншого культурного середовища я свідомо використовую знання особливостей їхньої культури⁶ (MC₁).

Під час спілкування з людьми невідомої мені культури я пристосовую свої культурні уявлення до них (MC₂).

У міжкультурному спілкуванні я свідомо застосовую знання про інші культури (MC₃).

Під час спілкування з людьми інших культур я перевіряю та уточнюю свої культурні знання (MC₄).

Індикатори когнітивного виміру CQS

Мені відомі особливості правових та економічних систем інших культур (COG₁).

Мені відомі основи (лексика, граматика) інших мов (COG₂).

Мені відомі культурні цінності та релігійні переконання інших культур (COG₃).

Мені відомі особливості родинних та шлюбних відносин інших культур (COG₄).

Мені відомі мистецтва та ремесла інших культур (COG₅).

Мені відомі правила невербального спілкування (міміка, жести тощо) в інших культурах (COG₆).

Індикатори мотиваційного виміру CQS

Мені подобається спілкуватися з людьми різних культур (MOT₁).

Я впевнений(-а), що зможу спілкуватися з місцевими мешканцями – представниками нової для мене культури (MOT₂).

Я впевнений(-а), що зможу впоратися зі стресами, пристосовуючись до нової для мене культури (MOT₃).

Мені подобається жити в незнайомому для мене культурному середовищі (MOT₄).

Я впевнений(-а), що зможу звикнути до правил здійснення покупок, заведених у іншій культурі (MOT₅).

Індикатори поведінкового виміру CQS

Під час спілкування з людьми з іншої культури я змінюю своє мовлення (вимову, інтонацію), коли це необхідно (ВЕН₁).

Я використовую паузи та мовчання по-різному, залежно від міжкультурної ситуації (ВЕН₂).

Я говорю швидше або повільніше, коли цього вимагає спілкування з людьми інших культур (ВЕН₃).

Я змінюю свою невербальну поведінку (жести, дотримання дистанції між людьми), коли цього вимагає міжкультурна ситуація (ВЕН₄).

Я змінюю вираз обличчя, коли цього вимагає міжкультурна ситуація (ВЕН₅).

^a Для кожного пункту використовується одна семибальна шкала відповідей, де один бал означає «Зовсім не згодний», а 7 балів – «Цілком згодний».

^b Підкреслено пункти, які використовуються у скороченій версії CQS (дев'ять запитань, семибальна шкала).

3.3. Індекс психологічного дистресу SCL-9-NR

Вступ

Вивчення психологічного дистресу в соціологічних дослідженнях. Сучасне розуміння психологічного дистресу деталізовано у праці Ш. Ріднер [Ridner, 2004]. Вона визначає психологічний дистрес як унікальний емоційно дискомфортний стан, що його відчуває індивід у відповідь на специфічний стресор або сильну потребу в чому-небудь і який призводить до тимчасових або постійних негативних наслідків. Психологічний дистрес характеризується:

- відчуттям неспроможності ефективно впоратися з проблемою;
- змінами в емоційному стані;
- дискомфортом;
- наявністю негативних наслідків, спричинених цим дискомфортом.

Становлення цього напрямку соціологічних досліджень пов'язане з ім'ям відомого американського соціолога Леонарда Перліна, головні праці якого присвячені ресурсам і практикам протидії (*coping*) стресу [Pearlin & Schooler, 1978], процесу стресу [Pearlin, 1989; Pearlin, Menaghan, Lieberman, & Mullan, 1981], взаємозв'язку стресу та життєвого курсу (*life course*) індивіда [Pearlin, 2010; Pearlin, Schieman, Fazio, & Meersman, 2005; Pearlin Skaff, 1996].

Щоби проаналізувати сучасний стан вивчення психологічного дистресу в соціальних науках, ми звернулися до двох періодичних видань – “Society and Mental Health” та “Journal of Health and Social Behavior”, що виходять під егідою Американської соціологічної асоціації та спеціалізуються на вивченні різних аспектів психологічного здоров'я. Ми розглянули всі статті цих часописів, починаючи з 2011 року, в яких предметом наукового інтересу є саме психологічний дистрес.

Можна виокремити принаймні 17 таких публікацій, аналіз яких демонструє специфіку вивчення проблеми психологічного дистресу, притаманну також соціології.

По-перше, більшість досліджень, сфокусованих на психологічному дистресі (посилання на них наведено далі), мають кількісний характер із використанням крос-секційного або лонгітюд-

ного дизайну. Крім того, є праця теоретико-методологічної спрямованості, що містить критику модального кількісного підходу з позицій символічного інтераціоналізму [McLeod, 2012], та дві статті, присвячені класику соціології здоров'я, який зробив неоціненний внесок у вивчення різних аспектів психологічного дистресу, – шойно згаданому Л. Перліну [Aneshensel, 2015; Aneshensel & Avison, 2015].

По-друге, модель усіх емпіричних досліджень, власне, та сама – психологічний дистрес подано як залежну змінну, а різні соціальні чинники – як незалежні. Для розв'язання відповідних дослідницьких завдань зазвичай використовуються різні види регресійного аналізу або лінійних структурних рівнянь. Спектр пояснювальних факторів є доволі широким. Це, зокрема, історичні випробування й труднощі в межах освітньої системи для окремо взятої етнічної групи [Walls & Whitbeck, 2011], соціальний капітал [Song, 2011], рольовий конфлікт [Glavin, Schieman, & Reid, 2011], фізичні стресори з урахуванням статусу родинних взаємин [Bierman, 2012], стресори, спричинені певними подіями, з урахуванням подальшої рефлексії [Young & Foy, 2013], релігійність у різних етнічних групах як «буферний» ресурс [Oates & Goode, 2013], доступність страхування для різних груп [Alang, McAlpine, & Henning-Smith, 2014; Jacobs, Hill, & Burdette, 2015], залучення до релігійних та громадських організацій [Acevedo, Ellison, & Xu, 2014], ув'язнення близьких родичів [Brown, Bell, & Patterson, 2016], труднощі, з якими індивід стикався в дитинстві [Fothergill, Ensminger, Doherty, Juon, & Green, 2016], транскордонні зв'язки мігрантів із членами їхніх сімей [Torres, Alcantara, Rudolph, & Viruell-Fuentes, 2016], макроекономічні показники країн виїзду іммігрантів [Montazer & Wheaton, 2017], оцінювання ризику втратити роботу [Burgard & Seelye, 2017], вплив ідентичності, самооцінки та почуття контролю (*mastery*) [Gallagher, 2017] та ін.

По-третє, в статтях згадуються вимірювальні шкали, які здобули довіру серед фахівців. Передовсім це шкала депресії Центру епідеміологічних досліджень (*CES-D*) або ж її скорочені варіанти (використано в семи зі згаданих досліджень). Друге місце за популярністю посідають методики Р. Кесслера (використані в п'яти зі згаданих досліджень: *K6* – чотири рази, *K10* – один раз), третє – *BSI-18* Л. Дерогатіса (використана у двох дослідженнях). Водночас усе

розмаїття інструментів, що вимірюють психологічний дистрес, а також є придатними для використання в масових опитуваннях, не вичерпується трьома зазначеними методиками.

Методики вивчення психологічного дистресу

З метою вимірювання виразності психологічного дистресу було розроблено дуже велику кількість методик, але якщо говорити про ті з них, які придатні для широкого використання, то можна виокремити такі:

- “Beck Depression Inventory” (21 індикатор) [Beck, Steer, & Garbin, 1988];
- “Distress Disclosure Index” (12 індикаторів) [Kahn, Hucke, Bradley, Glinski, & Malak, 2012];
- “General Health Questionnaire” (чотири версії – 60, 30, 28 та 12 індикаторів) [Goldberg & Hillier, 1979];
- “Center for Epidemiologic Studies Depression Scale” (три версії – 20, 12 та 8 індикаторів) [Radloff, 1977];
- “Kessler Psychological Distress Scale” (дві версії – 10 та 6 індикаторів) [Kessler et al., 2002];
- “Mental Health Inventory” (38 індикаторів) [Walls & Whitbeck, 2011];
- “Perceived Stress Scale” (дві версії – 14 та 10 індикаторів) [Cohen, 1988];
- “Symptom Checklist Revised” (шість версій – 90, 53, 27, 18, 14 та 9 індикаторів) [Derogatis & Fitzpatrick, 2004].

Російськомовні версії цих методик доступні для “Beck Depression Inventory” [Тарабрина и др., 2007: сс. 169–172], “General Health Questionnaire” [Ignatyev et al., 2012], CES-D [«Шкала-опросник CES-D», s.a.], “Kessler Psychological Distress Scale” [Transcultural Mental Health Center, s.a.], “Perceived Stress Scale” [Carnegie Mellon University, 2015] та “Symptom Checklist Revised” [Тарабрина и др., 2007: сс. 155–168].

Зауважимо, що жодна з цих шкал не пройшла повноцінної валідаційної перевірки серед російсько- та українськомовних респондентів. Тому, маючи доступ до результатів використання повної версії “Symptom Checklist Revised” (далі – *SCL-90-R*) у трьох українських загальнонаціональних опитуваннях (1997-го,

1999-го та 2014 років), учасниками яких були як російсько-, так і українськомовні респонденти, ми вирішили розробити соціологічний тест психологічного дистресу (під назвою *SCL-9-NR*¹⁵), який відповідав би вимогам використання в масових опитуваннях.

Теоретична валідність SCL-9-NR

На нашу думку, основою теоретичної валідності *SCL-9-NR* є зміст вихідного тесту, на підставі якого він був розроблений, тобто *SCL-90-R*. Теоретична валідність останнього базується на описах симптомів різних психіатричних розладів, задокументованих фахівцями психіатричного профілю впродовж професійної практики. З цієї причини є сенс окремо розглянути розроблення *SCL-90-R*.

Історія створення цієї методики бере свій початок від симптоматичного опитувальника Гопкінса (“Hopkins Symptom Checklist”) [Derogatis, Lipman, Rickels, Uhlenhuth, & Covi, 1974], котрий охоплював п’ять симптоматичних вимірів (як-от соматизація, obsесивно-компульсивний розлад, міжособистісна сенситивність, депресія і тривожність), але водночас мав низку обмежень: а) його використання передбачало роботу тільки з психічно здоровими індивідами; б) деякі важливі симптоматичні виміри не були охоплені; в) значна кількість індикаторів методики була просто «шумом», тобто не мала особливої діагностичної цінності. Спираючись на ці міркування, Л. Дерогатіс, Р. Ліпман та Л. Кові ввели до складу *SCL-90* 55 індикаторів симптоматичного опитувальника Гопкінса та доповнили їх 45 новими, які віддзеркалювали чотири додаткових симптоматичних виміри. Подальша оцінка отриманого інструмента показала, що окремі показники тривожності й obsесивно-компульсивного розладу мали певні вади. Відповідні пункти були замінені, після чого була проведена ще одна перевірка, яка виявилася успішною. Цей фінальний варіант методики було названо “The Symptom Checklist-90-Revised”, або *SCL-90-R*¹⁶ [Тарабрина и др., 2007: сс. 146–147; Vaurio, 2017].

SCL-90-R створено як опитувальний аркуш, призначений для самозаповнення. Він дає змогу зафіксувати низку психологічних

¹⁵ “Symptom Checklist 9 New Revision” (повна назва).

¹⁶ Докладно ознайомитися з процесом розроблення методики можна в: [Derogatis & Fitzpatrick, 2004].

симптомів і дистрес загалом. Ця методика оцінює дев'ять симптоматичних вимірів: соматизацію (*somatization*), obsесивно-компульсивний розлад (*obsessive-compulsive disorder*), міжособистісну сенситивність (*interpersonal sensitivity*), депресію (*depression*), тривожність (*anxiety*), особистісну ворожість (*hostility*), фобійну тривожність (*phobic anxiety*), параноїдальні ідеї (*paranoid ideation*) та психотизм (*psychoticism*). Також вона забезпечує можливість обчислення трьох індексів психологічного дистресу: глобального індексу тяжкості дистресу (*Global Severity Index*, або *GSI*), індексу наявного симптоматичного дистресу (*Positive Symptom Distress Index*) та загальну кількість виявлених симптомів (*Positive Symptoms Total*). Отже, інтерпретувати результати можна на підставі комбінації трьох рівнів агрегованих даних: узагальненого бала за всіма пунктами методики, узагальненого бала за певними підшкалами (однією і більше), що віддзеркалюють конкретні симптоматичні виміри, а також на підставі вищезазначених індексів [Bufka & Camp, 2010: pp. 73–74; Vaurio, 2017].

За більш ніж 40-річну історію використання методики SCL–90–R було проведено безліч валідаційних досліджень у різних країнах та стосовно різних клінічних і звичайних груп. В Україні SCL–90–R було перекладено на російську й українську мови та адаптовано Наталією Паніною. З метою валідації ця методика була додана Н. Паніною до моніторингових опитувань Інституту соціології Національної академії наук України в 1997-му та 1999 роках. 2014 року методика була використана у всеукраїнському опитуванні спільного моніторингу Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка, Центру «Соціальний моніторинг» та відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки і прогнозування НАН України (з ініціативи наукового керівника моніторингу О. Балакіревої).

Відповідні дані продемонстрували досить цікавий момент – характер розподілу підсумкових значень методики (йдеться про GSI¹⁷ та індекси окремих підшкал) у результатах як повного варіанта методики, так і скорочених варіантів. На рис. 1 (як приклад) наведено розподіл результатів індексу SCL–9–UA¹⁸ для

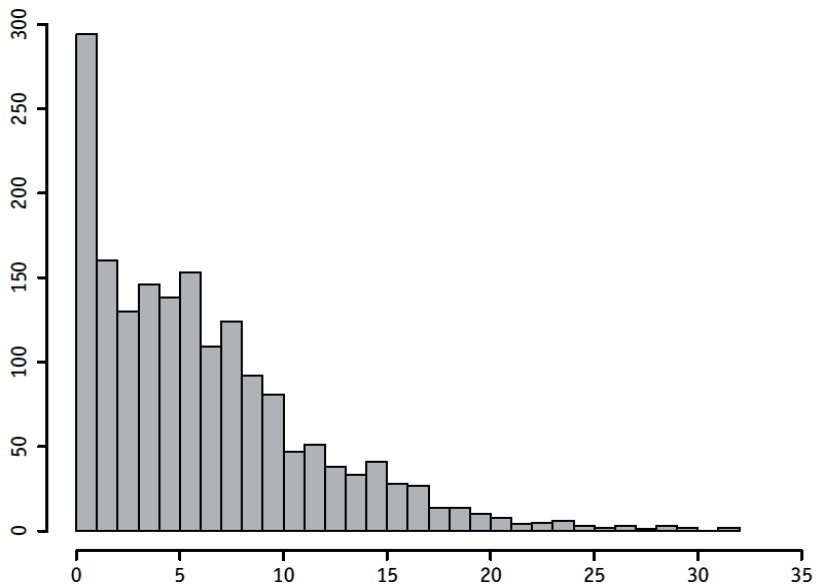
¹⁷ Розраховується як середнє значення за всіма 90 показниками методики.

¹⁸ Докладніше див.: [Дембицкий & Серєда, 2015: сс. 49–50].

опитування 1999 року. Такий самий патерн було виявлено й у дослідженні Р. Клагхофера та Е. Брелера під час конструювання SCL-K-9 [Klaghofer & Braehler, 2001: р. 121] – теж скороченого (*Kurzform*) варіанта SCL-90-R. Отже, можна зробити припущення про універсальний характер такого розподілу для результатів різних варіантів методики Л. Дерогатіса. Водночас такий розподіл не видається природним. На наш погляд, розподіл значень психологічного дистресу має бути близьким до нормального, якщо ми справді вважаємо, що відповідна властивість має буттєву, а не артефактуальну природу.

Припустивши правильність цієї гіпотези, варто поміркувати над можливою ключовою причиною зсуву результатів використання методики SCL-90-R та її скорочених варіантів. У пропонуваній публікації такою причиною вважають соціальну чутливість теми психічного здоров'я в масових опитуваннях, з одного боку, і неадекватні в цьому контексті формулювання методики – з

Рис. 1. Розподіл результатів індексу SCL-9-UA в опитуванні 1999 року (моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство»)

іншого¹⁹. Щоби перевірити це припущення, ми змінили завдання і шкалу відповідей скороченого варіанта методики та апробували їх у межах методичних опитувань.

Особливості конструювання SCL–9–NR

Відбір індикаторів. Індикатори SCL–9–NR було відібрано на підставі SCL–90–R²⁰. Для цього ми використали підхід Р. Клагхофера та Е. Брелера, які відштовхувалися від сили взаємозв'язку окремих пунктів шкали з глобальним індексом дистресу (GSI), та відібрали по одному індикатору для кожної підшкали [Klaghofer & Braehler, 2001].

Визначаючи показники для SCL–9–NR, ми брали до уваги силу зв'язку з GSI (r_{GSI}), а також з індексом своєї підшкали (r_{si}). Основою аналізу слугував об'єднаний масив ($N = 5689$), що складався з даних загальнонаціонального моніторингового опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» (хвилі 1997-го і 1999 років), а також всеукраїнського опитування спільного моніторингу Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка, Центру «Соціальний моніторинг» та відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки і прогнозування НАН України (нагадаємо, що це опитування проводилося в 2014 році). Для оцінювання сили зв'язку було використано коефіцієнт кореляції Спірмена (табл. 1).

Зміна формулювань методики. У процесі зміни формулювання завдання методики ми виходили з необхідності її «пом'якшення» – щоби вона не спричиняла побоювань респондентів і через це не зміщувала результати опитування в бік менших градацій шкали. Таке рішення може здаватися неправильним, якщо поглянути на рекомендації з конструювання інструментарію у психодіагностиці²¹. Однак ми орієнтувалися на поради, наведені у відомій книзі

¹⁹ Оригінальне формулювання завдання в SCL–90–R: «Нижче наведено перелік проблем і скарг, що іноді виникають у людей. Будь ласка, читайте кожен пункт уважно. Обведіть кружечком номер тієї відповіді, яка найточніше описує, наскільки сильно Вас турбувала та чи та проблема впродовж останніх двох тижнів, зокрема сьогодні».

²⁰ Перед тим як розпочати конструювання SCL–9–NR, нами була проведена ретельна методична робота з результатами використання SCL–90–R [Дембицкий & Серeda, 2015; Sereda & Dembitskyi, 2016].

²¹ Докладніше див.: [Клайн, 1994: сс. 96–101].

Таблиця 1

Сила зв'язку індикаторів SCL–9–NR із GSI
та з індексами своїх підшкал

Симптоматичний вимір	Індикатор	r_{GSI}	r_{si}
Ворожість	Легке виникнення досади або роздратування	0,61***	0,75
Обсесивно-компульсивний розлад	Те, що Вам важко зосередитися	0,64	0,71
Депресія	Пригнічений настрій, нудьга	0,61	0,72
Міжособистісна чутливість	Те, що Ваші почуття легко зачепити	0,63	0,72
Параноїдальні ідеї	Відчуття, що більшості людей не можна довіряти	0,53	0,75
Тривожність	Відчуття напруженості або збудженості	0,65	0,70
Соматизація	Відчуття слабкості в різних частинах тіла	0,69	0,76
Фобійна тривожність	Знервованість, коли Ви залишаєтеся наодинці	0,56	0,68
Психотизм	Думки про те, що з Вашим тілом якийсь негаразд	0,57	0,67
Інтегральний індекс на основі наведених індикаторів (сума)		0,91	–

*** $p < 0,001$ (для цього і наступних значень).

С. Садмена і Н. Бредберна, що присвячена темі конструювання інструментарію для масових опитувань [Садмен & Бредберн, 2002]. Вибір на користь соціології був у цьому разі зумовлений тим, що мотивація людей, котрі звернулися до психолога по допомогу й заповнюють методику з проблем свого психологічного здоров'я, може бути зовсім іншою, ніж у тих, до кого прийшов інтерв'юер і запропонував поділитися своїми проблемами. Перші зацікавлені у визначенні та розв'язанні своїх проблем, тоді як другі (досить часто) – у приховуванні їх.

Для формулювання нового завдання методики ми використовували такі орієнтири [Садмен & Бредберн, 2002: сс. 65–96]:

- запитання, що порушують теми, які спричиняють побоювання, мають бути достатньо довгими;
- для формулювань потрібно користуватися простою мовою;
- під час обговорення таких тем краще не ставити запитань про стан справ у теперішній момент;

– необхідно обґрунтувати поставлені запитання, принаймні в загальних рисах.

Для відповідності останній вимозі ми скористалися технікою «Так чинить кожен» [Садмен & Брэдберн, 2002: с. 86]. Зрештою, завдання в SCL–9–NR було сформульовано так: *«У зв’язку з певними життєвими ситуаціями багато людей стикається з різноманітними переживаннями, відчуттями й думками. Далі наведено перелік найчастіших станів такого роду. Оцініть, наскільки часто кожен із них був характерним для Вас останнім часом: ніколи, зрідка, періодично, майже постійно»*.

Як можна помітити, спершу згадують поважну причину виникнення станів, пов’язаних із психологічним дистресом. Далі зазначають, що такі стани є найчастішими. Наприкінці акцент роблять не на актуальному стані, а на стані останнього часу, що потребує додаткової аргументації. Ми поділяємо думку, що психологічний дистрес належить до того класу явищ, наслідки яких неможливо подолати в найкоротший термін (якщо, звісно, не вживати спеціальних медичних препаратів). Звідси «останній час» – це, власне, той проміжок часу, котрий безпосередньо пов’язаний з актуальним психологічним станом індивіда.

Завдяки внесеним змінам фінальний варіант SCL–9–NR (який використовувався для валідазації) містив змінене формулювання завдання, дев’ять пунктів із 90 початкових та 4-бальну шкалу замість 5-бальної (додаток 1).

Емпірична валідація та перевірка надійності методики

Дизайн. Для виконання завдань з валідазації та перевірки надійності методики було здійснено низку опитувань.

З метою перевірки специфіки розподілу індексу SCL–9–NR було проведено два онлайн-опитування (дані збирала компанія “Factum Group Ukraine”). Перше опитування проходило 19 листопада 2015 року серед мешканців Києва, друге – з 25 до 27 листопада 2015 року (включно) серед мешканців Львова. У кожному з опитувань узяло участь 200 респондентів. Обидві вибірки було побудовано на основі практично рівних за розміром квот, сформованих на підставі статі (дві категорії) та віку (три категорії). Середній вік респондентів в обох випадках становив 39 ро-

ків. Аналогічне опитування у Львові проводилося також з 17 до 19 травня 2016 року з метою аналізу прогностичного потенціалу методики та її порівняння в цьому аспекті з К10 Р. Кесслера. Середній вік респондентів цього масиву дорівнював 40 рокам.

У межах критерійної валідазації було здійснено опитування серед пацієнтів Чернігівської обласної психоневрологічної лікарні (далі – ЧОПНЛ; $N = 181$). Метод опитування – заповнення анкети респондентом. Це опитування також дало змогу перевірити взаємозв'язок значень методики з низкою важливих параметрів, зокрема соціальною бажаністю. Збір даних тривав з 5 лютого до 4 березня 2016 року. Кількість чоловіків і жінок у вибірці була однаковою, середній вік – 44 роки. Згодом (з 25 травня до 31 жовтня 2016 року) в ЧОПНЛ додатково було проведено 101 інтерв'ю з метою уточнення прогностичного потенціалу тесту та його порівняння з К10 Р. Кесслера. На тому етапі дослідження частка чоловіків у вибірці становила 52%, жінок – 48%, середній вік респондентів дорівнював 42 рокам.

Після отримання перших результатів із ЧОПНЛ, що, серед іншого, показали зв'язок індексу SCL-9-NR зі «шкалою брехні» Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника (ММРІ), було вирішено провести додаткове онлайн-опитування серед користувачів соціальних мереж «Facebook» та «ВКонтакте» з метою перевірки аналогічного взаємозв'язку в групі пересічних респондентів. Відповідне дослідження здійснювалося спільно з кафедрою методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка в період з 24 до 27 березня 2016 року ($N = 380$). Частка чоловіків у вибірці становила 28%, частка жінок – 72%; середній вік респондентів дорівнював 25 рокам.

Крім того, методику було використано в загальнонаціональному моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» в червні 2016-го та 2020 році ($N = 1800$). Метод опитування – самозаповнення. Відповідні дані дали змогу здійснити конструктну валідацію SCL-9-NR, а також розширити критерійну. Частка чоловіків у вибірці становила 45%, жінок – 55%, середній вік – близько 45 років.

З метою перевірки ретестової надійності методики було виконане спеціальне двоетапне опитування – з 1 до 5 вересня та з 26 до

30 вересня 2016 року ($N = 61$). Метод опитування – самозаповнення. Частка чоловіків у вибірці становила 48%, жінок – 52%, середній вік – 40 років.

Також методика була перевірена під час дії загальнонаціональних стресорів – пандемії коронавірусу (2020 рік) та широкомасштабної війни, що її розпочала Російська Федерація проти України (2022 рік). У 2020 році етап збирання даних тривав з 2 до 5 квітня за фінансової та організаційної підтримки фахівців інтернет-видання «Йод.media». Завдяки використанню таргетованої реклами у мережі “Facebook” були зібрані дані про респондентів різних статевих і вікових груп з усіх обласних центрів України (крім міста Сімферополь). Загальний розмір вибірки становив 6973 спостереження. Частка жінок і чоловіків у вибірці склала, відповідно, 62% і 38%. Середній вік жінок становив 43 роки, чоловіків – 41,5 року.

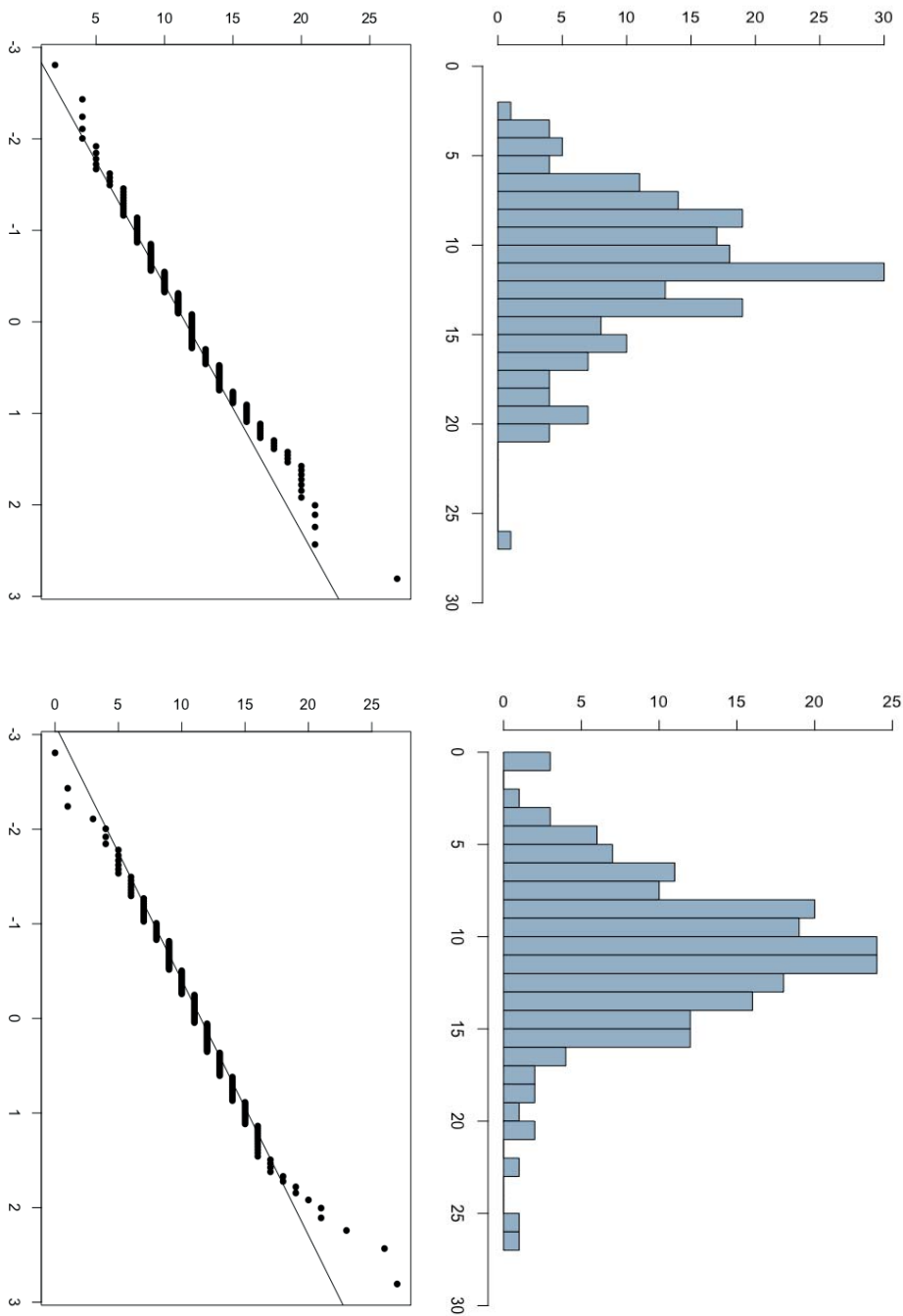
У 2022 році дані збиралися з 9 до 16 квітня. Були опитані чоловіки та жінки різного віку з Харкова, Херсона, Одеси, Києва та Сум, тобто міст, що тоді перебували під загрозою окупації (або вже були окуповані). Як і в попередньому дослідженні, була використана таргетована реклама у мережі “Facebook”. До вибірки ввійшло 4603 респонденти. Частка жінок і чоловіків у вибірці становила, відповідно, 62% і 38%, середній вік жінок – 45,1 року, чоловіків – 43,5.

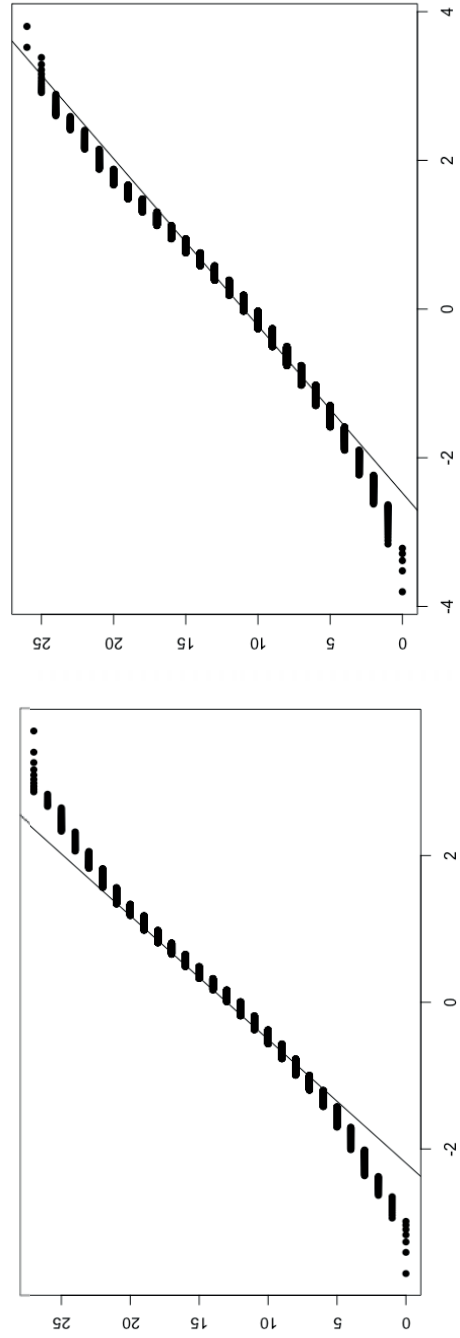
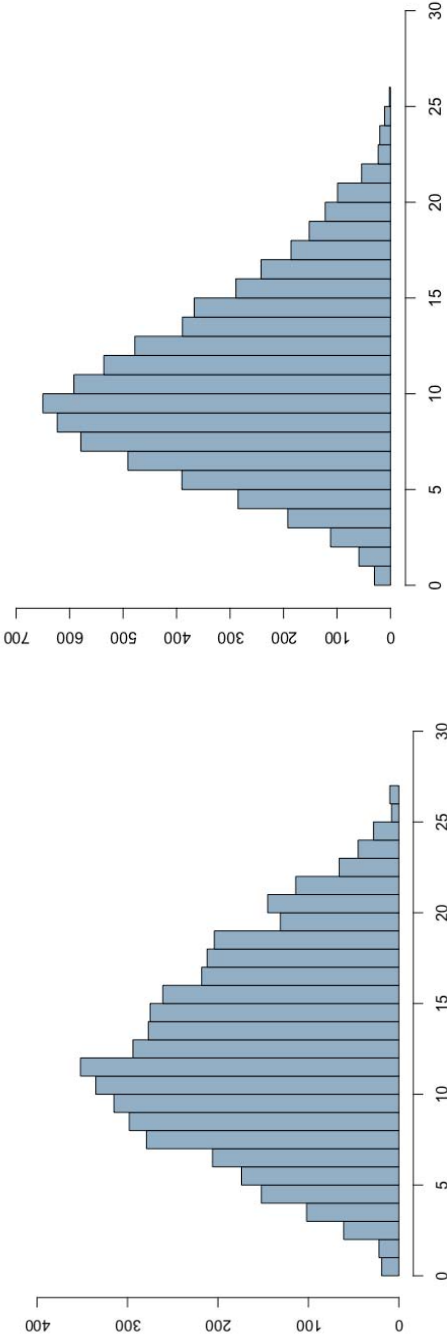
Характер розподілу значень індексу. Для перевірки особливостей розподілу адитивних значень SCL–9–NR ми використали результати чотирьох онлайн-опитувань: 2015 року (Київ, Львів – малі вибірки), 2020 року (мешканці обласних центрів, пандемія коронавірусу – велика вибірка) та 2022 року (великі міста, війна з РФ – велика вибірка). Також були використані результати соціологічного моніторингу «Українське суспільство» за 2016-й та 2020 рік.

Розподіл значень SCL–9–NR в обох дослідженнях 2015 року візуально нагадував нормальний. Графіки квантилів показали відхилення від нормальності для високих значень індексу (рис. 2). Водночас результати тесту Шапіро – Вілка вказували на те, що розподіл статистично значуще відрізняється від нормального – як для київського дослідження ($W = 0,98$; $p < 0,01$), так і для львівського ($W = 0,97$; $p < 0,01$).

На більших вибірках 2020-го та 2022 року, дані яких характеризуються впливом значних стресорів (пандемія коронавірусу та широкомасштабні воєнні дії), форма розподілу також певною мі-

Рис. 2. Гістограми та графіки квантилів для кївського (ліворуч) та львівського (праворуч) онлайн-опитувань

Рис. 3. Гістограми та графіки квантилів для онлайн-опитувань жителів міст під час пандемії коронавірусу (ліворуч) та повномасштабної війни з Росією (праворуч)

рою нагадує нормальну, хоча очевидною є її асиметричність. Графіки квантилів показують хорошу відповідність нормальному розподілу лише на серединному проміжку розподілу, а по краях спостерігається той чи той вид невеликого відхилення (рис. 3). Результати тесту Шапіро – Вілка так само вказують на статистично значущу відмінність від нормального розподілу в обох опитуваннях.

Ці суперечливі результати можна пояснити двома особливостями. Перша стосується обмежень індексу, друга – обмежень статистичного методу, який ми використали. Розглянемо їх.

Усі графіки квантилів демонструють найкращу відповідність нормальному розподілу в зоні серединних значень індексу та відхилення з наближенням до мінімального або максимального значення. Ми пов'язуємо це з квазіінтервальним характером вимірювання, який забезпечує соціологічний тест SCL–9–NR. Крім дискретної шкали, він має ще й чітко означені межі вимірювання – мінімальне та максимальне значення, тоді як значення нормального розподілу таких бар'єрів не мають, а також є неперервними. Звідси й проблема графіків квантилів, яку ми спостерігаємо у зонах низьких та високих значень тесту. Ми вважаємо, що за умови квазіінтервального вимірювання результати, які ми спостерігаємо на графіках квантилів, є цілком прийнятними в контексті аргументування наближення розподілу індексу до нормального.

Що стосується статистичного тесту Шапіро – Вілка, то цей критерій дуже чутливий до розміру вибірки – зі збільшенням вибірки ймовірність відхилення нульової гіпотези зростає [Field, Miles, & Field, 2012: pp. 182–185]. Тому, щоби перевірити вплив розміру вибірки на результати статистичного тесту в нашому випадку, ми сформували випадкові вибірки розміром у 100, 50 і 25 спостережень по 1000 разів для кожного з чотирьох досліджень, використовуючи їхні власні масиви. Для кожної вибірки було використано критерій Шапіро – Вілка, що дало змогу визначити кількість випадків, у яких приймається нульова гіпотеза ($n_p > 0.05$). На підставі цих показників можна оцінити відповідність розподілів нормальному (табл. 2).

Як видно на вибірці з 25 спостережень, нульова гіпотеза підтверджувалася не менше ніж у 78,2% випадків (львівське онлайн-опитування). Аналогічну перевірку було здійснено щодо результатів використання SCL–9–NR у загальнонаціональному моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України

Таблиця 2

**Результати використання критерію Шапіро – Вілка
для вибірок різного розміру в онлайн-опитуваннях, $n_p > 0,05$**

Розмір вибірки (кількість спостережень)	Київ, 2015 рік	Львів, 2015 рік	Великі міста: коронавірус, 2020 рік	Великі міста: війна з РФ, 2022 рік
	Кількість випадків (із 1000), у яких була прийнята нульова гіпотеза			
100	467	349	485	774
50	764	659	785	906
25	875	782	865	927

2016-го та 2020 року. Для порівняння також було взято результати використання дев'яти відповідних індикаторів з оригінальної методики Л. Дерогатіса (SCL-90-R), яку застосовували у хвилі 1999 року того самого моніторингового дослідження (табл. 3).

Очевидним є те, що зміна формулювань методики істотно вплинула на характер розподілу результатів, який став значно ближчим до нормального.

Таблиця 3

**Результати використання критерію Шапіро – Вілка для вибірок
різного розміру в загальнонаціональних опитуваннях, $n_p > 0,05$**

Розмір вибірки (кількість спостережень)	1999 рік	2016 рік	2020 рік
	Кількість випадків (із 1000), у яких була прийнята нульова гіпотеза		
100	0	457	683
50	39	809	857
25	369	901	903

Критерійна валідація SCL-9-NR: вступні положення. В основі критерійної валідації цього тесту лежить ідея, згідно з якою одні групи пацієнтів психоневрологічної лікарні повинні показувати вищий рівень психологічного дистресу, ніж інші групи, а також пересічні респонденти²². Крім того, переважний спосіб групування пацієнтів ґрунтується на специфіці лікувальних центрів. Розглянемо докладніше ці заклади.

²² Докладніше про цю ідею можна дізнатися з: [Демб'юцький, Яценко, Сидоров, & Александрова, 2016: сс. 102–106].

У центрі гострих психічних і поведінкових розладів на лікуванні перебувають пацієнти з гострою психотичною симптоматикою, виразними агресивними тенденціями стосовно себе й оточення, а також зі схильністю до імпульсивних учинків. Такі пацієнти потребують посиленого спостереження та активної фармакотерапії. Зі зрозумілих причин опитування цієї категорії пацієнтів проводили на завершальній стадії їхнього лікування. З огляду на застосування фармакотерапії очікувалося, що такі пацієнти не продемонструють високих значень для SCL-9-NR.

Центр стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги призначений для лікування хронічно хворих пацієнтів із виразними дефіцитарними змінами особистості та сформованим дефектом особистості за основним діагнозом. Такі пацієнти потребують терапії під час загострення психічного розладу й активної соціально-трудової реабілітації. Стосовно психологічних переживань ця група демонструє емоційну обмеженість, апатію та емоційну тупість, що також указувало на ймовірність отримання помірних значень SCL-9-NR.

У центрі лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів перебувають пацієнти без значних порушень нормального функціонування психіки, тобто без виразної декомпенсації. Ці пацієнти потрапляють до центру за власним бажанням, і до них застосовується режим «відкритих дверей», тобто вони самі визначають графік свого перебування в центрі. Загалом цій групі властива підвищена увага до своїх психологічних переживань, що дало підстави припускати одержання високих значень SCL-9-NR.

Крім центру перебування пацієнтів, під час формування вибірки враховувалася їхня стать. У відповідних лікувальних відділеннях було використано суцільний добір, що завершувався в разі достатнього наповнення квоти (табл. 4).

Таблиця 4

Наповненість квот вибірки, побудованої на базі ЧОПНЛ, N = 181

<i>Лікувальне відділення</i>	<i>Стать респондента</i>	
	<i>Чоловіча</i>	<i>Жіноча</i>
Центр гострих психічних і поведінкових розладів	31	31
Центр стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги	30	26
Центр лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів	29	34

Опитували лише тих пацієнтів, котрі добровільно погодилися брати участь у дослідженні, а також могли самостійно ознайомитися з анкетною, зрозуміти та заповнити її.

Спершу ми спробували використати SCL-90-R з формулюваннями завдання та варіантів відповідей із SCL-9-NR, але пілотажне опитування показало, що методика з 90 індикаторів надто втомлює пацієнтів. Фактично другу її половину багато хто просто ігнорував, через що переважна більшість симптомів отримувала оцінку «Ніколи». З огляду на це для основного етапу дослідження було затверджено анкету, що містила два невеликих блоки запитань – SCL-9-NR та «шкалу брехні» з опитувальника MMPI²³. Додатково щодо кожного респондента психолог ЧОПНЛ фіксував діагноз, відділення, дату потрапляння до лікувального відділення та дату опитування.

Для категоризації розладів психіки використовувалася Міжнародна класифікація хвороб 10-го перегляду. Серед респондентів було зафіксовано п'ять категорій психічних розладів і розладів поведінки: а) органічні, включно із симптоматичними, психічні розлади; б) шизофренія, шизотипові та маячні розлади; в) розлади настрою (афективні розлади); г) невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади; д) розлади особистості та поведінки у зрілому віці (табл. 5). З погляду розмаїття діагнозів найбільш гетерогенною виявилася підвибірка з центру лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів ($IQV^{24} = 0,84$). Підвибірки з центрів стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги ($IQV = 0,61$) та гострих психічних і поведінкових розладів ($IQV = 0,57$) були менш гетерогенними через те, що модальною категорією діагнозів для них є шизофренія, шизотипові та маячні розлади (66% і 71% відповідно).

Критерійна та конструктивна валідація SCL-9-NR – фокусування. Оскільки підґрунтям психологічного дистресу може бути багато незалежних факторів, далі йтиметься про конструювання індексу, а не шкали. У разі SCL-9-NR як такі передбачаються: особистісна ворожість, obsесивно-компульсивний розлад, депресія, міжособистісна сенситивність, параноїдальні ідеї, тривожність, соматизація, фобійна тривожність та психотизм. Наявність у індивіда будь-якого із зазначених розладів посилює пси-

²³ Докладніше див. [Мягков, 2002b].

²⁴ Індекс якісної варіації (*Index of Qualitative Variation*).

Таблиця 5

Розподіл категорій психічних розладів і розладів поведінки
за центрами ЧОПНЛ, $N = 181$

Категорія	Лікувальне відділення		
	ГППР ^a	СЛРД ^b	ЛПРНМС ^c
	Кількість респондентів у підвибірці		
Органічні, включно із симптома- тичними, психічні розлади	10	15	10
Шизофренія, шизотипові та маячні розлади	44	37	4
Розлади настрою (афективні розлади)	7	3	10
Невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади	1	0	32
Розлади особистості та поведінки у зрілому віці	0	1	7

^a ГППР – центр гострих психічних і поведінкових розладів;

^b СЛРД – центр стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги;

^c ЛПРНМС – центр лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів.

хологічний дистрес загалом, водночас абсолютно не обов'язково, що ці розлади взаємозалежні на рівні універсального патерну. Спираючись на таке припущення, засобом емпіричної валідизації індексу бачимо критерійну та конструктну перевірки.

Критерійна валідиція SCL-9-NR: перевірка впливу віку респондента, тривалості його перебування у стаціонарі та ефекту соціальної бажаності. Передовсім варто було перевірити вплив трьох факторів, як-от вік респондента, тривалість його перебування у стаціонарі та соціальна бажаність, оскільки вони можуть викривити результати критерійного порівняння. Щоби надалі «винести за дужки» ці пояснювальні фактори, приділимо їм окрему увагу.

Вік. Стосовно вікового складу респондентів дослідження різняться (табл. 6). Тому задля коректної подальшої перевірки варто оцінити вплив віку на рівень психологічного дистресу.

Для зазначених досліджень сила зв'язку дорівнює: $r_{ООКЛ} = -0,14$ ($p < 0,001$; $n = 400$), $r_{ЧОПНЛ} = 0,11$ ($p = 0,15$; $n = 175$), $r_{ООКСМ} = -0,09$ ($p = 0,09$; $n = 367$). Як видно, у двох випадках зв'язок не є статистично значущим, а в одному він доволі слабкий, отже, ним можна знехтувати.

Таблиця 6

Вікові параметри різних досліджень

Параметри розподілу	ООКЛ ^а	ЧОПНЛ ^б	ООКСМ ^с
	Вік респондентів у роках (середнє значення)		
Мінімум	18,0	17,0	16,0
Перший кuartиль	28,0	34,0	19,0
Медіана	36,0	44,0	21,0
Середнє значення	38,9	43,9	25,2
Третій кuartиль	52,0	53,0	29,0
Максимум	68,0	75,0	78,0

^а ООКЛ – онлайн-опитування в Києві та Львові;

^б ЧОПНЛ – опитування серед пацієнтів ЧОПНЛ;

^с ООКСМ – онлайн-опитування серед користувачів соціальних мереж.

Тривалість перебування у стаціонарі. Оскільки в опитуванні на базі ЧОПНЛ ідеться про різноманітні групи респондентів із психіатричним діагнозом, для коректного порівняння цих груп потрібно оцінити вплив часу, проведеного у стаціонарі, на рівень психологічного дистресу. Під час аналізу вибірки загалом було зафіксовано дуже слабкий, але статистично значущий взаємозв'язок: $r = -0,15$ ($p = 0,04$; $n = 175$). Однак, якщо поділити вибірку на підгрупи відповідно до лікувальних центрів, то величина ефектів зменшується і перестає бути статистично значущою, а напрямки зв'язку в двох випадках змінюється з від'ємного на додатний. Отже, цей параметр ми не розглядатимемо як релевантний стосовно оцінювання психологічного дистресу.

Соціальна бажаність. На відміну від попередніх факторів, ефект соціальної бажаності, оцінений у другому (ЧОПНЛ) і третьому (онлайн-опитування користувачів соціальних мереж) дослідженнях за «шкалою брехні», справляє істотніший вплив на величину індексу SCL-9-NR. А оскільки для всіх досліджень спостерігаються відмінності у виразності психологічного дистресу між чоловіками і жінками, є сенс оцінювати ці групи окремо.

У вибірці звичайних респондентів тенденція «прикрашати» свої відповіді виявляється як серед чоловіків, так і серед жінок. Водночас останні щодо психологічних переживань є щирішими: $r_{ч} = -0,27$ ($p = 0,01$; $n = 96$); $r_{ж} = -0,21$ ($p < 0,001$; $n = 266$). Схожа ситуація спостерігається і серед респондентів із психіатричним діагнозом: $r_{ч} = -0,31$ ($p < 0,001$; $n = 86$); $r_{ж} = -0,21$ ($p = 0,05$;

$n = 90$). Але в цій групі помічаються істотні варіації залежно від лікувального відділення (табл. 7). Проблема соціальної бажаності відповідей особливо помітна серед чоловіків, які перебувають у центрі стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги, а також помірно характерна для всіх пацієнтів центру лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів.

Двома можливими поясненнями такого сильного взаємозв'язку в підгрупі чоловіків, які перебувають у центрі стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги, є ситуація опитування та соціально-психологічна специфіка цієї групи. Зокрема, на відміну від інших респондентів, вони проходили не індивідуальне, а групове опитування. Утім, респонденти сиділи за різними столами і не втручалися в заповнення анкет інших опитуваних. Стосовно соціально-психологічної специфіки варто зазначити, що це були чоловіки з хронічними психічними захворюваннями та середнім віком, що дорівнював 44 рокам (перший квартиль – 32,5 року, третій – 55,3). Цілком імовірно, що психіатричний статус, а також соціальні очікування щодо чоловіків працездатного віку роблять для них тему психічного здоров'я надзвичайно сенситивною.

Що стосується пацієнтів центру лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів, то для них тема опитування «забарвлена» не так соціально, як психологічно – адже для них характерні гострі психологічні переживання щодо свого внутрішнього стану (за високого ступеня збереження со-

Таблиця 7

Особливості взаємозв'язку між значеннями за SCL-9-NR та «шкалою брехні» для різних груп респондентів ЧОПНЛ

Лікувальне відділення	Стать респондента					
	Чоловіча			Жіноча		
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>n</i>
Центр гострих психічних і поведінкових розладів	-0,01	0,97	30	-0,15	0,41	31
Центр стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги	-0,62	< 0,001	29	-0,12	0,58	25
Центр лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів	-0,36	0,07	27	-0,30	0,08	34

ціальних і трудових навичок). У цьому контексті наявність такого взаємозв'язку видається цілком логічною.

Отже, ефект соціальної бажаності загалом позначається на результатах тестування для SCL-9-NR, що й не дивно з огляду на традиційну сенситивність теми здоров'я в масових опитуваннях. Водночас, як показало ініціальне дослідження з валідизації SCL-9-NR [Дембіцький, 2016b, сс. 152–154], методика за цим показником видається адекватнішою за оригінальну SCL-90-R.

Критерійна валідиція SCL-9-NR: загальний рівень виразності психологічного дистресу в різних групах. Розглянемо рівень психологічного дистресу серед різних груп пацієнтів ЧОПНЛ. Як ми й передбачали, серед лікувальних центрів найвищий рівень дистресу продемонстрували пацієнти центру лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів, натомість у двох інших групах цей показник значно нижчий. Водночас, якщо розглядати центри окремо, показники у жінок дещо вищі, ніж у чоловіків (табл. 8). Результати відповідного двофакторного коваріаційного аналізу (коваріатою слугували показники «шкали брехні»; всі змінні розглядалися як незалежні) підтвердили вплив: а) соціальної бажаності ($F = 16,9$; $df = 1$; $p < 0,001$); б) специфіки лікувального центру ($F = 11,4$; $df = 2$; $p < 0,001$); в) статі ($F = 6,4$; $df = 1$; $p < 0,05$). Уточнений R^2 для цієї моделі становив 19,4%.

Також виразні відмінності в рівні психологічного дистресу спостерігалися у пацієнтів залежно від категорії психічних розладів. Оскільки вибірка не була збалансованою, отримані дані

Таблиця 8

Середні значення SCL-9-NR у різних групах пацієнтів ЧОПНЛ

Лікувальне відділення	Стать респондента			
	Чоловіча		Жіноча	
	X	SD^a	X	SD
Центр гострих психічних і поведінкових розладів	10,1	4,7	12,8	5,1
Центр стаціонарної лікувально-реабілітаційної допомоги	9,6	4,9	12,8	4,6
Центр лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів	14,8	7,0	15,2	4,2

^a X – середнє значення; SD – стандартне відхилення.

наведено без поділу за статтю (табл. 9). У цьому разі результати двофакторного коваріаційного аналізу (за коваріату слугували показники «шкали брехні»; всі змінні розглядалися як незалежні) знову вказують на статистично значущий вплив усіх пояснювальних змінних – соціальної бажаності ($F = 18,6$; $df = 1$; $p < 0,001$), категорії психічного розладу ($F = 10,9$; $df = 4$; $p < 0,001$) та статі ($F = 8,2$; $df = 1$; $p < 0,01$). Уточнений R^2 для цієї моделі дорівнював 26,9%.

Таблиця 9

Середні значення SCL–9–NR для різних категорій психічних розладів та розладів поведінки

<i>Категорія</i>	<i>SCL–9–NR</i>	<i>SD</i>	<i>n</i>
Органічні, включно з симптоматичними, психічні розлади	13,2	6,2	33
Шизофренія, шизотипові та маячні розлади	10,6	4,9	83
Розлади настрою (афективні розлади)	13,5	4,5	20
Невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади	14,5	4,9	33
Розлади особистості та поведінки у зрілому віці	20,5	2,3	8

Під час аналізу значень SCL–9–NR серед пересічних респондентів було вирішено не об'єднувати спостереження двох досліджень в один масив, а працювати з ними окремо. Це пов'язане з тим, що рівень психологічного дистресу серед чоловіків – учасників київського і львівського онлайн-опитувань – статистично значуще вищий, ніж серед чоловіків, котрі брали участь в онлайн-опитуванні користувачів соціальних мереж ($X_{u1} = 11,3$; $X_{u3} = 10,1$; $t = 2,5$; $df = 242,1$; $p < 0,05$). Зважаючи на це, київський і львівський масиви використовувалися для порівняння індексу SCL–9–NR з відповідним показником масиву, одержаним у опитуванні пацієнтів ЧОПНЛ, а дані онлайн-опитування користувачів соціальних мереж – для побудови коваріаційної моделі, що пояснює значення SCL–9–NR на підставі статі та відповідями за «шкалою брехні».

Певна річ, значно цікавіше було би порівняти пересічних респондентів із пацієнтами, що мають різні категорії психічних розладів, але через слабку наповненість відповідних категорій респондентів за групувальний чинник було обрано лікувальні центри. Як для

чоловіків ($X_{ч1} = 11,3$; $SD_{ч1} = 4,2$), так і для жінок ($X_{ж1} = 12,0$; $SD_{ж1} = 3,9$) у звичайній вибірці зафіксовано статистично значущі відмінності – відповідно до чоловіків ($X_{ч2} = 14,8$; $t_{ч} = 2,6$; $df_{ч} = 28,7$; $p_{ч} < 0,05$) та жінок ($X_{ж2} = 15,2$; $t_{ж} = 4,2$; $df_{ж} = 43,6$; $p_{ж} < 0,001$), опитаних у центрі лікування психосоматичних розладів, неврозів, межових і кризових станів.

Однофакторний коваріаційний аналіз на підставі даних онлайн-опитування користувачів соціальних мереж продемонстрував статистично значущий вплив відповідей за «шкалою брехні» ($F = 21,3$; $df = 1$; $p < 0,001$) та статі ($F = 5,8$; $df = 1$; $p < 0,05$). Уточнений R^2 дорівнював 11,1%.

Подані результати порівняння різних груп респондентів відповідають теоретичним очікуванням і підтверджують критерійну валідність SCL-9-NR. Окрім цього, її додаткове підтвердження отримано на підставі порівняння рівня психологічного дистресу серед звичайних респондентів і тих, хто проживав у зоні бойових дій на Донбасі (інформація одержана в межах загальнонаціонального моніторингового дослідження ІС НАН України «Українське суспільство» за 2016 рік). І чоловіки ($X_{ч4} = 13,3$; $SD_{ч4} = 5,7$), і жінки ($X_{ж4} = 14,8$; $SD_{ж4} = 6,1$), які проживали на території бойових дій, демонстрували вищий рівень психологічного дистресу, ніж чоловіки ($X_{ч5} = 9,0$; $SD_{ч5} = 5,3$; $t_{ч} = 5,0$; $df_{ч} = 52,3$; $p_{ч} < 0,001$) та жінки ($X_{ж5} = 10,2$; $SD_{ж5} = 5,4$; $t_{ж} = 4,8$; $df_{ж} = 46,3$; $p_{ж} < 0,001$) у звичайній підвбірці.

В останньому випадку підґрунтям відмінностей є насамперед не психологічна, а соціальна специфіка, характерна для критерійної групи. Докладніше про це говоритимемо далі.

Конструктна валідизація SCL-9-NR. У межах перевірки для аналізу були доступні такі змінні: самооцінка здоров'я респондента, соціальне самопочуття²⁵, оцінка екологічної ситуації за місцем проживання. Щоби зробити результати конструктивної валідизації виразнішими, вибірку було поділено на звичайних респондентів і тих, хто проживав у зоні бойових дій під час опитування (табл. 10). Для оцінювання поясненої дисперсії використовувалася лінійна покрокова регресія.

Як видно, специфіка взаємозв'язків SCL-9-NR із незалежними змінними в наведених групах істотно відрізняється. Для групи зви-

²⁵ Виміряно за методикою «Інтегральний індекс соціального самопочуття» [Головаха & Панина, 1997].

Таблиця 10

**Відсоток поясненої дисперсії SCL-9-NR
для різних груп респондентів**

Незалежна змінна	Звичайні респонденти		РПЗБД ^а	
	%	<i>p</i>	%	<i>p</i>
Самооцінка здоров'я	19,1	< 0,001	8,3	< 0,001
Соціальне самопочуття	6,3	< 0,001	26,0	< 0,001
Оцінка екологічної ситуації за місцем проживання	0,3	< 0,01	5,3	< 0,01
Разом	25,7	–	39,7	–

^а РПЗБД — респонденти, які проживали в зоні бойових дій.

чайних респондентів головним фактором є самооцінка здоров'я, натомість на соціальні фактори сукупно припадає значно менше пояснювального потенціалу. Для групи респондентів, що мешкали в зоні бойових дій, характерне переважання саме соціальних факторів. Цей факт чітко показує, що підґрунтям високого рівня психологічного дистресу можуть бути не тільки психічні проблеми, а й складне соціальне становище індивіда.

Тепер порівняємо відсоток поясненої дисперсії для SCL-9-NR з результатами аналогічних індикаторів з оригінальної методики Л. Дерогатіса (табл. 11), яка була використана у хвилях моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 1997-го та 1999 року. Варто зауважити, що доступними для порівняння є тільки дві з трьох незалежних змінних.

Незважаючи на те, що самооцінка здоров'я та соціальне самопочуття статистично значуще пов'язані з результатами викори-

Таблиця 11

**Відсоток поясненої дисперсії індексу
на підставі дев'яти індикаторів SCL-90-R**

Незалежна змінна	Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України			
	1997 рік		1999 рік	
	%	<i>p</i>	%	<i>p</i>
Самооцінка здоров'я	6,3	< 0,001	11,5	< 0,001
Соціальне самопочуття	2,4	< 0,001	4,5	< 0,001
Разом	8,7	–	16,0	–

стання відібраних індикаторів SCL-90-R, величина поясненої дисперсії є на порядок нижчою. Це, на наш погляд, свідчить про кращу конструктну валідність SCL-9-NR, як порівняти з оригінальною методикою.

*Оцінювання внутрішньої узгодженості та ретестової надійності*²⁶. Для оцінювання внутрішньої узгодженості було використано коефіцієнт альфа Кронбаха. Майже в усіх опитуваннях цей показник для SCL-9-NR перевищував необхідну межу в 0,70 (табл. 12). Виняток – онлайн-опитування користувачів соціальних мереж у 2016 році (що проводилося спільно з кафедрою методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Таблиця 12

**Показники внутрішньої узгодженості SCL-9-NR
(коефіцієнт альфа Кронбаха) для різних досліджень**

<i>Дослідження та рік проведення</i>	<i>N (кількість респондентів)</i>	<i>Альфа Кронбаха</i>
Київське онлайн-опитування (2015)	200	0,75
Львівське онлайн-опитування (2015)	200	0,79
Опитування в ЧОПНЛ (2016)	181	0,83
Онлайн-опитування користувачів соціальних мереж (2016)	380	0,68
Львівське онлайн-опитування (2016)	205	0,79
Загальнонаціональне опитування: звичайні респонденти (2016)	1689	0,89
Загальнонаціональне опитування: РПЗБД (2016)	92	0,91
Опитування для перевірки ретестової надійності: перша хвиля (2016)	61	0,74
Опитування для перевірки ретестової надійності: друга хвиля (2016)	61	0,82
Загальнонаціональне опитування: звичайні респонденти (2020)	1800	0,86
Онлайн-опитування під час пандемії коронавірусу (2020)	6973	0,83
Онлайн-опитування під час широкомасштабного вторгнення Росії (2022)	4603	0,84

²⁶ Узагалі ця інформація не є релевантною, коли йдеться про розроблення соціологічного тесту в формі індексу. Але ми наводимо її для читачів, які можуть нею зацікавитися.

Таблиця 13

**Показники ретестової надійності (гамма-коефіцієнт)
для окремих індикаторів SCL–9–NR**

<i>Індикатор</i>	<i>Гамма-коефіцієнт</i>	<i>p</i>
Легке виникнення досади або роздратування	0,72	< 0,001
Те, що Вам важко зосередитися	0,74	< 0,001
Пригнічений настрій, нудьга	0,69	< 0,001
Те, що Ваші почуття легко зачепити	0,52	< 0,01
Відчуття, що більшості людей не можна довіряти	0,79	< 0,001
Відчуття напруженості або збудженості	0,55	< 0,01
Відчуття слабкості в різних частинах тіла	0,77	< 0,001
Знервованість, коли Ви залишаєтеся наодинці	0,36	0,13
Думки про те, що з Вашим тілом якийсь негаразд	0,73	< 0,001

Таблиця 14

**Узгодженість розподілів відповідей (N) за індикатором
«Знервованість, коли ви залишаєтеся наодинці»**

<i>Результати першої хвили</i>	<i>Результати другої хвили</i>			
	<i>Ніколи</i>	<i>Зрідка</i>	<i>Періодично</i>	<i>Майже постійно</i>
Ніколи	25	13	2	0
Зрідка	8	9	0	0
Періодично	1	2	0	0
Майже постійно	0	0	0	1

У процесі дослідження з перевірки ретестової надійності між результатами першої та другої хвиль було отримано коефіцієнт кореляції Пірсона, що дорівнював 0,76 ($p < 0,001$; $n = 61$). Водночас окремі індикатори відрізнялися один від одного стосовно ретестової надійності (табл. 13). Єдиним симптоматичним виміром, індикатор якого не демонстрував статистично значущого взаємозв'язку між результатами першої та другої хвиль, була фобійна тривожність.

Якщо ж розглянути цей взаємозв'язок для індикатора фобійної тривожності за допомогою таблиці спряженості, то можна зробити висновок, що загалом результати двох опитувань є досить узгодженими (табл. 14).

Порівняльна валідність: SCL–9–NR та K10. Двома найвідомішими методиками для вивчення психологічного дистресу в масо-

вих опитуваннях є шкали Л. Редлофф (скорочений варіант CES–D, 8 індикаторів) та Р. Кесслера (K10 і K6). CES–D використовували в Україні в межах Європейського соціального дослідження²⁷, K10 – у межах Міжнародного дослідження психічного здоров'я ВООЗ²⁸. Для нашого порівняння ми зупинилися на K10 Р. Кесслера як новішій і змістово багатішій методиці²⁹ (додати до опитування і K10, і CES–D не дозволяли організаційні обмеження дослідження).

Методика Р. Кесслера базується на двох основних симптоматичних вимірах – це депресія (п'ять індикаторів) і тривожність (чотири індикатори). Є ще один індикатор – симптоматичний вимір соматизації. Тобто з погляду змісту методика K10 значно відрізняється від SCL–9–NR. Оскільки K10 є загальноновизнаним вимірювальним інструментом, виникає питання про доцільність ще однієї шкали, що розв'язує аналогічні завдання, але використовує відмінний концептуальний підхід.

З цієї причини обидві методики було додано до онлайн-опитування пересічних респондентів, а також до опитування пацієнтів ЧОПНЛ. За браком можливості провести для K10 таку саму багатобічну валідацію, як і для SCL–9–NR, було використано підхід, відомий під назвою “ROC-curve”³⁰. Таке рішення було зумовлене тим, що сам Р. Кесслер для обґрунтування валідності своїх шкал використовував саме його [Kessler et al., 2002], отримавши значення *AUC* (*area under curve*, тобто площа під кривою), що становило 0,87–0,88. У нашому дослідженні ми отримали для K10 показники на порядок нижчі – лишень 0,73. Натомість *AUC* для SCL–9–NR становив 0,80 (рис. 4).

Під час використання бінарної логістичної регресії для прогнозування наявності у респондента психіатричного діагнозу як SCL–9–NR (*log odds ratio* = 0,27; $z = 7,4$; $p < 0,001$), так і K10 (*log odds ratio* = –0,11; $z = –5,7$; $p < 0,001$) демонструють статистично значущі результати. Водночас значення *AIC*³¹ свідчить про

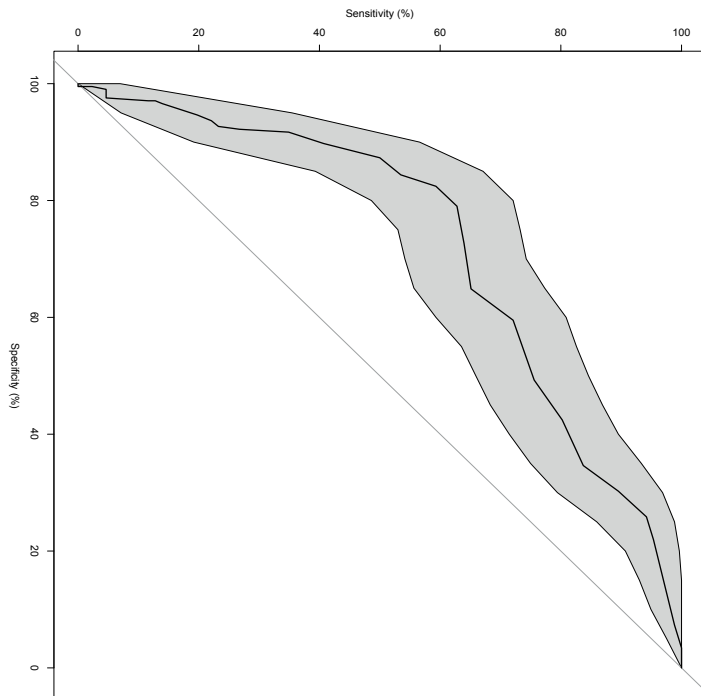
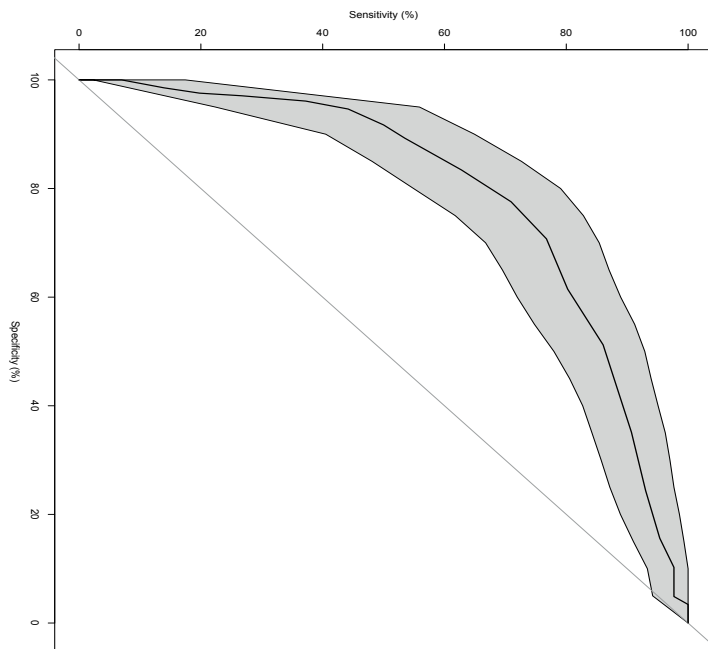
²⁷ Скорочену версію CES–D, що складається з восьми індикаторів, застосовували для вивчення особистісного добробуту [European Social Survey, 2015].

²⁸ Докладніше з результатами дослідження можна ознайомитися в: [Kessler & Uestuen, 2008].

²⁹ K10 ґрунтується на індикаторах тривожності та депресії, натомість CES–D – виключно на депресії.

³⁰ Він полягає в побудові кривої, яка демонструє результати бінарної класифікації. У цьому разі класифікували респондентів із психіатричним діагнозом і без нього.

³¹ Інформаційний критерій Акаїке (*the Akaike information criterion*). Застосовується для вибору з кількох статистичних моделей.

Рис. 4. ROC-криві для К10 (ліворуч) і SCL-9-NR (праворуч)

вищу якість моделі, побудованої на базі SCL-9-NR ($AIC_{SCL-9-NR} = 280,9$; $AIC_{K10} = 318,0$). Аналогічний висновок можна зробити на підставі аналізу чутливості, специфічності та загальної ефективності обох моделей³² (табл. 15).

Таблиця 15

**Чутливість, специфічність та ефективність моделей
для SCL-9-NR та K10, %**

Імовірність наявності діагнозу на підставі моделі	Чутливість		Специфічність		Ефективність	
	SCL- 9-NR	K10	SCL- 9-NR	K10	SCL- 9-NR	K10
0,9	7	0	100	100	73	71
0,8	14	5	99	99	74	71
0,7	27	5	97	98	76	71
0,6	37	14	96	97	79	72
0,5	50	23	92	93	79	72
0,4	54	50	89	87	79	76
0,3	71	64	78	73	76	70
0,2	80	80	61	42	67	54
0,1	93	99	24	7	45	34

Отже, незважаючи на те, що SCL-9-NR виявляє себе кращою за K10, у прогностичному аспекті відповідні результати можна назвати добрими, але не відмінними. Втім, основним завданням методики є вимірювання психологічного дистресу, а не визначення наявності психічного розладу у респондента. Аргументом на користь того, що це два різних завдання, є результати конструктивної валідації серед респондентів, які проживали на території бойових дій. Вищий рівень психологічного дистресу в цій групі зумовлений радше соціальними, ніж психологічними труднощами.

Критерійні рівні SCL-9-NR

Дизайн. Уточнення критерійних рівнів здійснювалося на підставі результатів п'яти досліджень: онлайн-опитувань у Києві та Львові (2015), онлайн-опитування у Львові (2016), опитування серед пацієнтів із психіатричним діагнозом у Чернігові та Хар-

³² У цьому разі чутливість моделі демонструє ефективність передбачення спостережень із психіатричним діагнозом, специфічність стосується передбачення звичайних спостережень, а під загальною ефективністю розуміють загальну кількість правильно передбачених випадків.

кові (2016, 2017)³³, а також соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство». Усі вони розглянуті вище.

Ми зупинилися на тих даних, які були отримані до початку дії потужних загальнонаціональних стресорів – пандемії COVID-19 та широкомасштабного вторгнення Російської Федерації. На нашу думку, в той період українське суспільство характеризувалося значно більшою психологічною рівновагою, ніж після спалаху пандемії коронавірусу та початку повномасштабної війни. Відповідно, ми очікували, що достовірність критерійних норм буде вищою саме за такого фокусування.

Згідно з даними наведених досліджень було виокремлено шість груп респондентів, релевантних стосовно уточнення критерійних рівнів SCL–9–NR. До першої увійшли респонденти онлайн-опитувань 2015 року, до другої – респонденти онлайн-опитування 2016 року, до третьої – респонденти з психіатричним діагнозом, до четвертої – респонденти соціологічного моніторингу «Українське суспільство», котрі оцінювали стан свого здоров'я як поганий або дуже поганий, до п'ятої – респонденти соціологічного моніторингу, які мешкали в зоні бойових дій на Донбасі, до шостої – респонденти соціологічного моніторингу, крім тих, які проживали в зоні бойових дій. Останніх було виключено з основного масиву, оскільки ця група з'явилася в нашому суспільстві нещодавно й за дуже короткий термін, а отже, не є характерною для його рівноважного стану, що спостерігався впродовж років незалежності.

Поділити респондентів онлайн-опитувань на дві групи було вирішено тому, що рівень виразності психологічного дистресу в дослідженнях 2015 року був дещо вищим, ніж 2016-го. Про можливі причини такої розбіжності говоритимемо далі. Що стосується уваги до двох додаткових груп респондентів соціологічного моніторингу «Українське суспільство», то вона зумовлена нетипово високим рівнем психологічного дистресу в них.

У зазначених шести групах респондентів, крім того, було поділено на дві підгрупи за статтю, оскільки в усіх досліджен-

---

³³ До того як провести аналіз критерійних рівнів SCL–9–NR, було додатково зібрано 156 інтерв'ю (93 в Чернігові та 63 в Харкові) серед пацієнтів із психіатричним діагнозом. Ішлося тільки про тих, чий діагнози належать до трьох категорій: а) розлади настрою (афективні розлади); б) невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади; в) розлади особистості та поведінки у зрілому віці.

нях чоловіки демонструють нижчі показники тесту. Розподіл за віковими групами не проводився, тому що за умови контролю самооцінки стану здоров'я взаємозв'язок між віком та індексом психологічного дистресу зникав.

Характер розподілу індексу SCL-9-NR. Оскільки психологічний дистрес розглядають як природний стан індивіда, його розподіл має відповідати нормальному закону. Тому аналіз рівнів психологічного дистресу було розпочато з оцінювання характеру розподілу індексу SCL-9-NR. Для цього використовувався критерій Шапіро – Вілка, розрахований для підвибірок розміром у 25 спостережень, відібраних по 1000 разів для кожної з шести зазначених груп респондентів³⁴ (табл. 16). За відповідними результатами було визначено кількість випадків, у яких приймалася нульова гіпотеза ($n_p > 0,05$).

Таблиця 16

Результати використання критерію Шапіро – Вілка для 1000 підвбірок розміром у 25 спостережень, $n_p > 0,05$

Група респондентів	Чоловіки	Жінки
	Відсоток випадків, у яких була прийнята нульова гіпотеза	
Онлайн-опитування 2015 року (далі – ОО 2015)	82,7	84,0
Онлайн-опитування 2016 року (далі – ОО 2016)	83,1	81,2
ЧОПНЛ, ХОКПЛ ³⁵	93,8	95,7
Соціологічний моніторинг: здоров'я (далі – СМ: З)	93,3	90,4
Соціологічний моніторинг: зона бойових дій (далі – СМ: ЗБД)	94,0	35,8
Соціологічний моніторинг: без зони бойових дій (далі – СМ: без ЗБД)	86,6	93,1

Отже, в усіх випадках, за винятком жінок, які проживали в зоні бойових дій, можна припустити нормальний розподіл індексу.

³⁴ Це зроблено через чутливість критерію до розміру вибірки. Гістограми самих розподілів тут не наведені, але доступні в: [Дембицкий, 2017d].

³⁵ Харківська обласна клінічна психіатрична лікарня.

Щодо єдиної групи, де цей висновок не справджується, то суттєве відхилення від нормальності пов'язане не з нечутливістю методики, а з нетипово складною соціальною ситуацією, яка призводить до підвищеного психологічного дистресу в цій соціальній групі.

Надалі з причини більшої або меншої асиметрії розподілів значень тесту як порогові значення критерійних рівнів використовуватимемо не середні значення, а медіани.

Рівні виразності психологічного дистресу в різних групах респондентів. Перш ніж перейти до аналізу рівнів психологічного дистресу в різних групах, необхідно позначити спостереження, що були виключені з аналізу. До таких належать респонденти, які показали мінімально або максимально можливі значення SCL-9-NR – 0 або 27 балів. В обох випадках є припущення про нещирість таких відповідей, яке базується на двох аргументах. По-перше, для контексту сучасного суспільства характерний постійний вплив стресорів, що унеможливорює брак відповідних ефектів у житті індивідів. По-друге, максимальна виразність за всіма симптоматичними вимірами не була виявлена серед респондентів із психіатричним діагнозом. З огляду на це зроблено припущення, що результат із максимально можливим значенням SCL-9-NR є настільки малоймовірною подією, що нею можна знехтувати.

Загалом показники психологічного дистресу для різних груп респондентів (табл. 17) відповідають теоретичним очікуванням. Групи впорядковано згідно з рівнем виразності психологічного дистресу в них.

Єдиною групою, яка не потрапила в межі початкових теоретичних очікувань, виявилися респонденти онлайн-опитування 2016 року. Їхні результати значно ближчі до результатів соціологічного моніторингу «Українське суспільство», ніж до результатів онлайн-опитування 2015 року. Спочатку ми передбачали, що в онлайн-опитуванні респонденти будуть щирішими і завдяки цьому значення SCL-9-NR будуть вищими. Частотні розподіли (рис. 5, 6) частково підтверджують це припущення. Проте, якщо брати до уваги медіанне значення, то формат самозаповнення (друкована або онлайн-анкета) не пояснює відмінності між результатами онлайн-опитувань 2015 року та моніторингового дослідження.

Найбільш логічне пояснення такої ситуації ми вбачаємо у впливі календарного часу опитування. 2015 року респонденти проходили

опитування наприкінці листопада і на початку грудня, а 2016-го – у травні (онлайн-опитування) та червні (соціологічний моніторинг). Можливо, саме загальний емоційний стан наприкінці року та наприкінці весни й на початку літа пояснює ці відмінності.

За браком інших релевантних даних результати цих трьох опитувань можна використовувати як орієнтири для визначення середнього рівня психологічного дистресу серед населення в Україні, виміряного за допомогою SCL-9-NR. Зокрема, він коливається в діапазоні від 9 до 11 балів для чоловіків і від 10 до 12 балів для жінок. Утім, лише ця інформація не свідчить про межі підвищеного чи високого рівнів психологічного дистресу.

Для визначення цих меж слід звернутися до інших трьох груп, для яких характерна наявність факторів, що обтяжують психологічний стан індивіда. Відповідні результати можна отримати за допомогою аналізу значень медіан і третій квартилів розподілів.

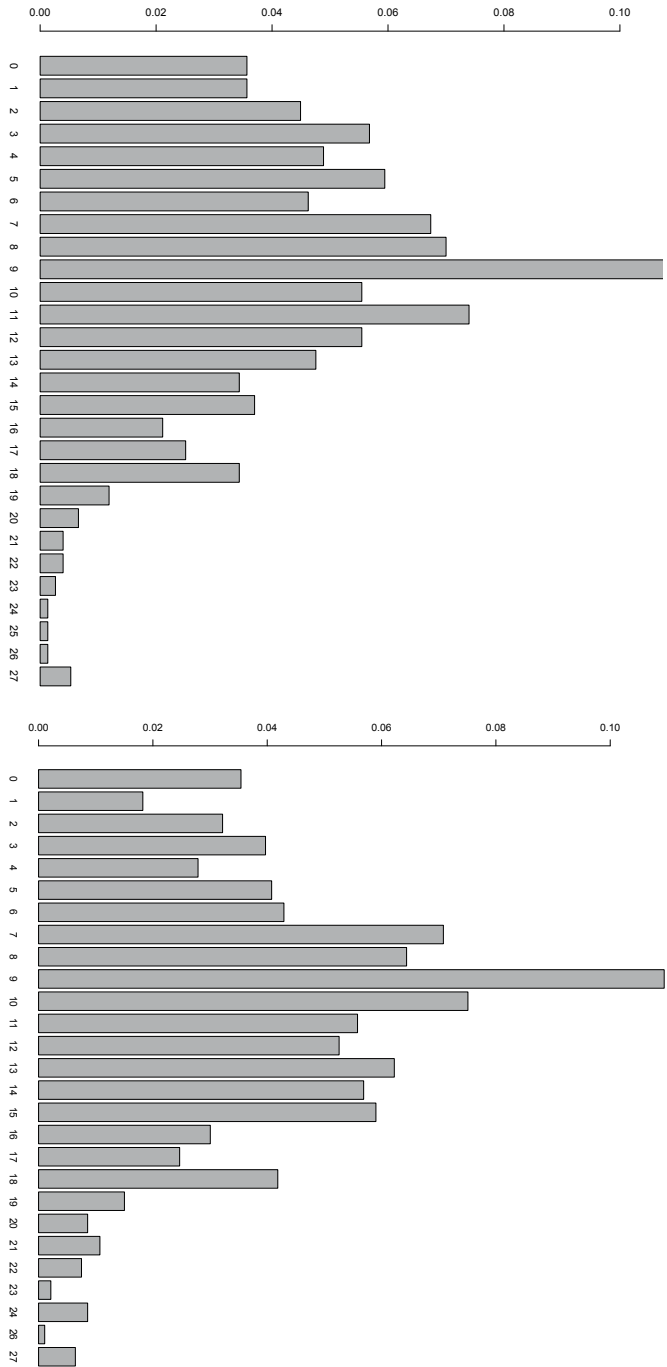
Медіанне значення для респондентів (як чоловіків, так і жінок), котрі оцінюють стан свого здоров'я як поганий або дуже поганий, дорівнює 13 балам. Для респондентів, які жили на території бойових дій або мають психіатричний діагноз, медіанне значення дорівнює 14 балам для чоловіків та 15 і 16 балам для жінок. Отже, можна припустити, що рівень підвищеного психологічного дистресу починається з позначки 13 балів для респондентів обох статей.

Що стосується межі високого рівня, то для чоловіків вона починається з 17 балів (третій квартиль «за здоров'ям»). Щодо жінок спостерігаємо досить великий розкид значень – 16, 21 і 19 балів. Крім того, медіана у групі з психіатричним діагнозом перетинається з третім квартилем у групі респондентів, котрі негативно оцінюють стан свого здоров'я (по 16 балів). На цій підставі було

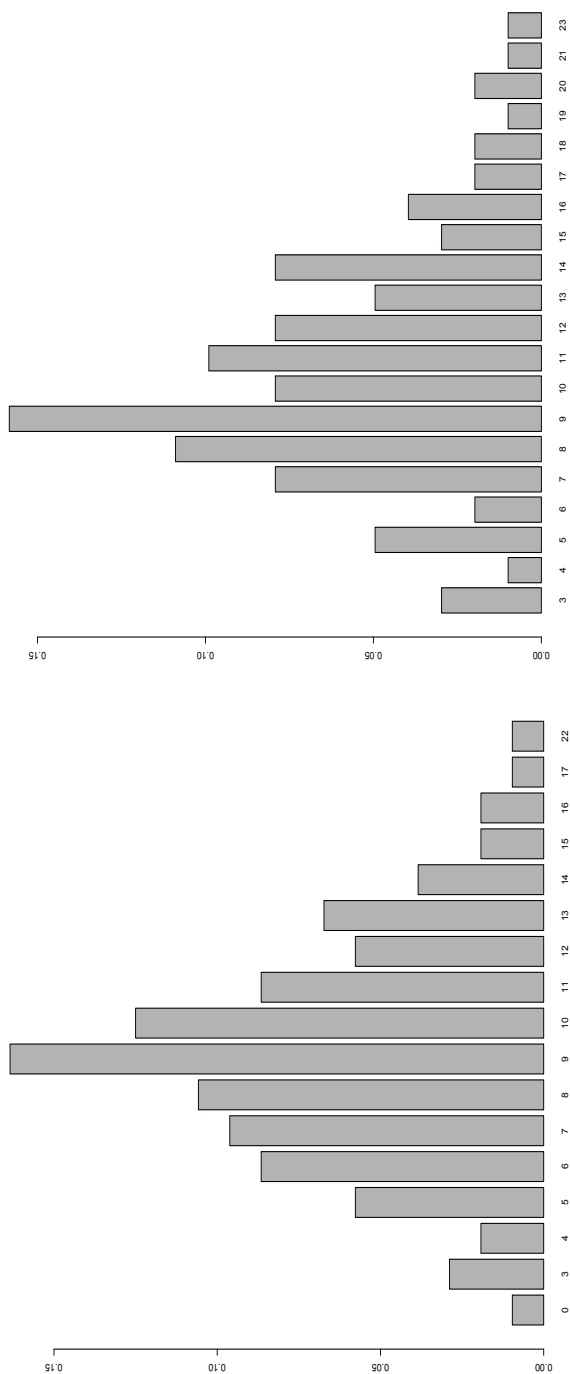
Таблиця 17

**Показники SCL-9-NR для чоловіків (Ч) та жінок (Ж)
у різних дослідженнях**

Параметри розподілу	СМ: без ЗБД		ОО 2016		ОО 2015		СМ: 3		СМ: ЗБД		ЧОПНЛ, ХОКПЛ	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Перший квартиль	5	7	7	8	9	9	9	9	9	10	9	13
Медіана	9	10	9	10	11	12	13	13	14	15	14	16
Третій квартиль	12	14	11	13	14	14	17	16	18	21	18	19

Рис. 5. Розподіл сумарного значення SCL-9-NR у результатах соціологічного моніторингу «Українське суспільство» для чоловіків (ліворуч) та жінок (праворуч)

Рис. 6. Розподіл сумарного значення SCL-9-NR у результатах онлайн-опитування 2016 року для чоловіків (ліворуч) та жінок (праворуч)

запропоновано використовувати 17 балів як межу високого рівня психологічного дистресу, виміряного за допомоги SCL-9-NR, серед жінок теж.

Дискримінативний потенціал SCL-9-NR. Для демонстрації дискримінативного потенціалу методики використано два варіанти класифікації з застосуванням дерев рішень³⁶. Перший варіант – це використання дерев класифікації на базі значень підсумкового (сумарного) індексу SCL-9-NR, другий – на базі окремих індикаторів методики. Для реалізації другого варіанта відповіді респондентів було перекодовано відповідно до дихотомічної шкали: а) «Ніколи» і «Зрідка»; б) «Періодично» і «Майже постійно».

Як спостереження, було використано дані, зібрані в ЧОПНЛ і ХОКПЛ, а також результати онлайн-опитування 2016 року. Відповідно, респондентів було поділено на дві групи – з психіатричним діагнозом і без нього. Результати чоловіків і жінок аналізувалися окремо. Кожен із чотирьох підмасивів був розбитий випадково на дві підгрупи, що дало змогу сформуванню навчальні та контрольні дані для використання в деревах класифікації:

- чисельність жінок із діагнозом становила 56 респонденток у контрольній групі та 57 – у навчальній;
- чисельність жінок без діагнозу становила 50 респонденток у контрольній групі та 51 – у навчальній;
- чисельність чоловіків із діагнозом становила по 51 респонденту в контрольній і навчальній групах;
- чисельність чоловіків без діагнозу становила по 52 респонденти в контрольній і навчальній групах.

Загалом якість класифікації виявилася вищою для жінок (табл. 18). Сумарний індекс відчутно поступається за якістю

Таблиця 18

Частка класифікаційних помилок, %

<i>Група</i>	<i>Сумарний індекс SCL-9-NR</i>	<i>Окремі індикатори</i>
Чоловіки – навчальні дані	23,5	23,5
Чоловіки – контрольні дані	33,0	24,3
Жінки – навчальні дані	20,1	15,0
Жінки – контрольні дані	31,1	22,6

³⁶ Аналіз здійснено за допомоги бібліотеки “tree” мови програмування R. Докладніше про дерева класифікації та їх реалізацію в R див.: [Джеймс, Уиттон, Хасті, & Тибширани, 2016: сс. 328–363].

класифікації окремим індикаторам, особливо якщо йдеться про контрольні дані. З огляду на те, що методику SCL–9–NR розробляли не для виявлення психічних захворювань, а для вимірювання величини психологічного дистресу, наведені результати свідчать про її досить високий дискримінативний потенціал.

Тут слід зазначити, що стосовно чоловіків і жінок як набір предикторів, так і структура дерев відрізняються (рис. 7). Зокрема, щодо чоловіків спрацьовують симптоматичні виміри обсессивно-компульсивного розладу, фобійної тривожності, соматизації та депресії, а щодо жінок – психотизму, депресії, фобійної тривожності та соматизації. У межах цього дослідження такі дані не виявилися несподіваними. Проте, якщо брати до уваги загальноприйнятий підхід, котрий оцінює психологічний дистрес через депресію і тривожність, то такі класифікаційні моделі мають радше спростувальний характер.

Висновки

Методика SCL–9–NR є прийнятною для тих соціальних досліджень, у яких потрібно оцінити загальний рівень психологічного дистресу респондентів без звернення до більш специфічної індивідуальної інформації. Рекомендується використовувати межу в 13 балів як показник підвищеного психологічного дистресу, а 17 балів – як показник високого.

Щодо впливу методу збирання даних на результати застосування методики, то немає підстав уважати, що самозаповнення відрізняється від онлайн-опитування. Інформації про вплив на результати методики використання формату особистого інтерв'ю (*face-to-face*) наразі немає.

Загалом методика SCL–9–NR характеризується високими показниками конструктивної та критерійної валідності, а також внутрішньої узгодженості та ретестової надійності. На підставі даних, одержаних серед респондентів в Україні, можна зробити висновок, що SCL–9–NR – чутливіший інструмент вимірювання психологічного дистресу, ніж K10 P. Кесслера.

Індекс психологічного дистресу SCL-9-NR

Завдання для респондента. У зв'язку з певними життєвими ситуаціями багато людей стикається з різними переживаннями, відчуттями й думками. Далі наведено перелік найчастіших станів такого роду. Оцініть, наскільки часто кожен із них був характерним для Вас останнім часом: ніколи, зрідка, періодично, майже постійно. За кожним пунктом оберіть лише один варіант відповіді.

1	Легке виникнення досади або роздратування	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
2	Те, що Вам важко зосередитися	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
3	Пригнічений настрій, нудьга	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
4	Те, що Ваші почуття легко зачепити	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
5	Відчуття, що більшості людей не можна довіряти	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
6	Відчуття напруженості або збудженості	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
7	Відчуття слабкості в різних частинах тіла	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
8	Знервованість, коли Ви залишаєтеся наодинці	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно
9	Думки, що з Вашим тілом якийсь негаразд	0. Ніколи	1. Зрідка	2. Періодично	3. Майже постійно

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ДОСТОВІРНОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ УМОВАХ

4.1. Дискурсивні маркери достовірності емпіричного соціологічного знання

Сам термін «дослідження громадської думки» може вживатись у двох різних контекстах: як академічне соціологічне дослідження колективних думок та як різновид інформаційних послуг, як виконання замовлень різних суб'єктів позанаукового суспільного життя. У сучасному медійному просторі більшість досліджень громадської думки представлена саме комерційними опитуваннями, результати яких оприлюднюються безпосереднім виконавцем або замовником – власником інтелектуальних прав на емпіричні дані дослідження.

Сьогодні приватні соціологічні компанії фактично перетворилися на «фабрики опитувань», функціонування яких ґрунтується на пріоритеті отримання оперативної соціологічної інформації (це, наприклад, численні електоральні опитування). Оптимізація основних ланок технології опитування покликана мінімізувати витрати й досягти максимальної оперативності. Однак лише тоді, коли замовником є наукова установа, полстерські компанії дотримуються всього алгоритму соціологічного дослідження, включно з попереднім тестуванням (претестом) та проведенням методичних експериментів. Попереднє тестування інструментарію, потрібне для з'ясування адекватного розуміння респондентами поставлених запитань, є радше винятком і здійснюється найчастіше на вимогу іноземних замовників. Контроль польового етапу переважно обмежується логічним контролем, який жорстко регламентується наявністю перевірчих запитань¹. На достовірність

¹ Оптимізувати контроль покликані сучасні цифрові технології, зокрема мобільна платформа для проведення опитувань і анкетування "DigSee SURE". Але з огляду на доволі високу вартість мобільних гаджетів, потрібних для масових опитувань, а також на оплату мобільного інтернету та придбання власне програмного забезпечення цією можливістю можуть скористатися насамперед фінансово спроможні приватні соціологічні компанії.

одержуваних емпіричних даних також істотно може впливати пул регіональних підрядників, котрі безпосередньо виконують польовий етап опитування. Останні зазвичай співпрацюють із соціологічними центрами на контрактній основі та самостійно рекрутують інтерв'юерів.

У разі оприлюднення комерційних опитувань, які саме найчастіше й стають інформаційним приводом для обговорення достовірності емпіричного соціологічного знання, соціологічні компанії здебільшого виступають в ролі полстерів і не інтерпретують отримані результати, додержуючись принципу «Дані повинні говорити самі за себе». Проте, з огляду на можливі відхилення від нормативної технології опитування, оприлюднені емпіричні дані потребують публічного підтвердження «легітимності дослідження», особливо коли йдеться про сенситивну² соціально-політичну тематику.

Публічна і прикладна соціологія

Обговорення дискурсивного аспекту достовірності емпіричного соціологічного знання варто розпочати з аналізу місця й функцій публічної та прикладної соціології в розподілі соціологічної праці.

Майкл Буравой умовно виокремлює чотири типи соціологічного знання: професійне, критичне, прикладне й публічне. Кожен тип соціології має власну легітимачію: професійна соціологія виправдовує себе на підставі наукових норм, прикладна соціологія – на основі своєї ефективності, публічна соціологія наголошує на своїй релевантності, а критична соціологія повинна надавати моральне бачення. На думку вченого, точкою відліку соціології як науки є «громадянське суспільство і захист суспільного» (*the social*), що особливо актуально в умовах панування ринкового фундаменталізму. Він зауважує, що соціологія залежить від громадянського суспільства з його інтересом в розширенні суспільного, що вона вивчає суспільні передумови політики й політизацію суспільного [Burawoy, 2005].

Публічна соціологія несе відповідальність перед певними групами суспільства та розуміє свою стратегію як демократичний

² Тема сенситивних запитань висвітлена також у підрозділі 4.2 («Чи віддзеркалюють відповіді респондентів громадську думку?»).

діалог. Водночас їй доводиться стикатися з конкурентною публічною сферою. Буравой підкреслює, що публічна соціологія залучає соціологію до діалогу з групами громадськості, тобто людьми, які самі залучені до цього діалогу. Доробок публічних соціологів читають за межами наукової спільноти; їхні роботи стають двигуном суспільної дискусії про характер суспільства – природу сповідуваних цінностей, розбіжність між тим, що обіцяє це суспільство, і реальністю. У «традиційну публічну соціологію», як називає її вчений, він поміщує тих соціологів, котрі друкуються в газетах і коментують питання суспільної ваги. Такі соціологи провокують дебати всередині або між групами громадськості, хоча самі можуть не брати в них участі. Є й інший тип публічної соціології – «органічна публічна соціологія», де соціолог працює в тісному зв'язку з суспільством, де відбувається діалог, процес взаємного навчання. Обидва типи доповнюють та інформують один одного. Розмаїття груп громадськості породжує потребу розвивати соціологію аудиторій або груп громадськості (*sociology of publics*), одне з головних завдань якої полягає у створенні нових груп громадськості навколо розв'язання актуальних соціальних проблем. І водночас професійні соціологічні організації мають бути невіддільним елементом національного політичного життя.

У публічної соціології немає внутрішньо притаманної єдиної нормативної системи цінностей, окрім спільних зобов'язань налаштованості на діалог навколо проблем, які порушують у межах соціології та за її допомогою. Якщо звернутися до сучасного українського контексту, то йдеться про такі проблеми: а) чутливі соціально-політичні наслідки російсько-української війни; б) державна політика декомунізації та деформована радянською ідеологією історична пам'ять; в) суспільні дебати навколо мовної політики.

Що стосується прикладної соціології (*policy sociology*), то вона надто легко поглинається замовниками, котрі накладають контрактні зобов'язання на фінансування, у такий спосіб спричинюючи спотворення, які можуть вплинути на професійну соціологію. На прикладі діяльності вітчизняних соціологічних компаній можна констатувати наявну суперечність між прикладною та публічною соціологією, коли замовник може впливати на зміст опитування, і це здатне спровокувати суспільне збурення навколо

отриманих емпіричних даних. Тут проблема довіри до емпіричного соціологічного знання є наслідком суперечливих відносин на лінії «соціолог – замовник» та «соціолог – громадськість».

Сенс прикладної соціології полягає у вирішенні поставлених перед соціологами проблем або легітимації вже вироблених рішень, визначаючи широкий порядок денний соціальної практики (*broad policy agenda*) – як-от важливість мовного питання поміж ієрархії інших соціально-політичних проблем. Натомість публічна соціологія реалізує діалог між соціологом і суспільством, де кожна сторона пристосовується до порядку денного іншої. У публічній соціології дискусія часто відбувається навколо цінностей або цілей, які не поділяються обома сторонами. Однак метою публічної соціології залишається розвиток саме такого діалогу. У цьому контексті Буравой вважає публічну соціологію «совістю прикладної соціології» [Burawoy, 2005: p. 10]. Утім, підходи публічної і прикладної соціології не є взаємовиключними і часто можуть доповнювати один одного.

Проблема довіри до соціологічного знання в публічному просторі ставить два кардинальних запитання: соціологія для кого і для чого? Природно припустити, що соціологія як суспільна наука має не тільки слугувати вузькому професійному колу, але й звертатися до позасоціологічної спільноти для обговорення актуальних питань життєдіяльності сучасного суспільства. Крім того, соціологія має перейматися не лише кінцевими цілями суспільства, а й способами досягнення зазначених цілей [Головаха & Стегній, 2017]. У професійній соціології також є публічне обличчя – це надання результатів дослідження в доступній формі для непрофесійної аудиторії. Життєздатність професійної соціології залежить від фокусування на важливих соціальних проблемах та викликах, які формулює публічна соціологія.

За такого розуміння суспільної функції соціології вельми доречним видається виокремлення Буравим ще двох типів знання. Для виконання завдань професійної соціології або прикладних соціологічних досліджень потрібне інструментальне знання, яке Макс Вебер назвав «технічною раціональністю» [Kalberg, 1980]. Є також рефлексійне знання – за Максом Вебером, «ціннісна раціональність» – пов'язане з критичним і публічним діалогом щодо ціннісних орієнтирів суспільства та самої професії соціоло-

га. Отже, у публічному просторі (поза академічною аудиторією) циркулюють переважно два типи соціології – прикладна, яка продукує інструментальне знання, та публічна, що продукує рефлексійне знання.

Повертаючись до українського контексту, зауважимо, що замовні емпіричні дослідження із соціально-політичної тематики (прикладна соціологія) створюють предмет обговорення (соціальний дискурс) для публічної соціології. Інакше кажучи, в нашій країні прикладна соціологія «продукує» публічну. В демократичних країнах «автономність» публічної соціології стосовно прикладної значно виразніша, що пояснюється вищим загальним рівнем залученості дослідників у царині соціальних наук (зокрема соціологів) до розв'язання актуальних суспільних проблем.

Громадська думка як предмет емпіричного соціологічного знання

Якість репрезентації громадської думки в масових опитуваннях визначається тим, наскільки соціологам-полстерам³ до снаги з'ясувати уявлення і думки пересічних громадян, визначити сутнісні відмінності в соціальних групах, оцінити їхню питому вагу в загальній сукупності населення (кумулятивному профілі громадської думки) тощо. Критичне ставлення до результатів опитування громадської думки пов'язане з неможливістю цілковитого уникнення помилок соціологічного виміру. Пошук можливих способів мінімізації помилок інструмента вимірювання і побудови вибірки є внутрішньою справою професійної спільноти, тоді як оприлюднення результатів опитування створює прецедент широкої публічної дискусії.

Нівелювати первинну недовіру позасоціологічної аудиторії до презентованих емпіричних даних здатна лише цілковита прозорість усього алгоритму опитування. За словами І. Колодія та Ю. Саратової (2018), «зараз компетентна масова аудиторія сприймає публічну соціологію як науку (або дослідницьку практику), що створює плутанину і приховує свої результати. Єдина адекватна

³ Ідеться про поєднання професійних знань і навичок, притаманних дипломованим фахівцям у галузі емпіричної соціології (якими є і соціологи, і полстери, хоч їхні функції різні). Саме такі фахівці очолюють більшість вітчизняних соціологічних компаній.

відповідь на це – збільшення прозорості». Для соціолога-полстера окремим завданням у цьому контексті є змістова інтерпретація одержаних результатів, особливо щодо сенситивних соціально-політичних проблем (зокрема сучасного українського суспільства).

Циркуляція результатів масових опитувань громадської думки у просторі публічного дискурсу актуалізує проблему суперечливого співіснування соціальної та об'єктивної реальності. Соціологічне знання є відображенням соціальної реальності, конструкторами якої виступають численні актори, зацікавлені у видозміненні об'єктивної реальності відповідно до своїх власних інтересів. У цій ситуації будь-які оцінні судження є продуктом соціальної реальності, тоді як фактологічні прості запитання радше віддзеркалюють об'єктивну реальність (звісно, за умови чесної/відвертої відповіді респондента).

Тож на чому ґрунтується відповідь респондента – на емоціях чи власне знаннях? Додаткового розгляду потребує питання про те, що саме отримують соціологи під час опитування: емоції, настрої чи судження, чи громадську думку як вияв інтенцій множини індивідів. Не можна вважати громадською думкою вербальні реакції на об'єкти, про які респонденти не мають достатньої інформації або мають суто фрагментарну. Формування громадської думки варто очікувати лише стосовно об'єктів усвідомленого інтересу певної спільноти [Allport, 1937].

Громадською думкою іноді називають не розподіл поглядів у суспільстві щодо певної проблеми, а панівне уявлення про неї. Проте, як слушно зауважує польський соціолог А. Сулек, «самого лише відсоткового домінування, модальності певного погляду в суспільстві замало, щоби вважати його громадською думкою» в соціологічному розумінні; з іншого боку, «статусу громадської думки може набути й точка зору меншості, якщо вона зорганізована, детермінована й почута» (цит. за: [Оссовський, 2005: с. 15]).

Потрібен пошук такого змісту поняття громадської думки, який би дав змогу ідентифікувати цей соціальний феномен засобами емпіричного соціологічного дослідження, якими є, зокрема, масові опитування. З цього погляду найудалішою видається дефініція В. Оссовського, котрий розуміє під громадською думкою спільну думку індивідів, яка репрезентує певний консенсус індивідуальних думок щодо конкретної проблеми, що становить

спільний інтерес. Громадська думка в атрибутивному аспекті – це колективні оцінні судження різних соціальних спільнот, у котрих виявляється їхнє ставлення до змісту і способів розв’язання суспільних проблем, які стосуються їхніх спільних інтересів [Оссовський, 2005: с. 31].

Як вияв ставлення до конкретної соціальної проблеми, громадська думка пов’язана з пізнавально-поведінковими установками. Як сукупність оцінних суджень, вона ґрунтується на знанні, на раціональному ставленні до соціальної дійсності. Слід відрізнити громадську думку від масових настроїв – суб’єктивного психічного стану переходу від безпосередніх емоцій до більш усвідомлених думок, коли йдеться про переважно емоційне ставлення до суспільної реальності за мінімальної присутності раціонального начала. Масовим настроєм притаманна плінність і ситуативність, а їхні суб’єкти не потребують адекватного усвідомлення причин тональності свого ставлення до реалій соціально-політичного життя.

Громадська думка знаходить вияв у оцінному, а не дескриптивному судженні; вона не є тотожною знанню, хоча й не існує без нього. Справді, щоби судити про будь-яку суспільно значущу подію, потрібно мати достатньо інформації. У протилежному разі ми маємо справу з масовими настроями, формування яких переважно здійснюється ідеологічно сегментованими медійними засобами, вельми далекими від тих, які мають надавати об’єктивну інформацію. Саме в такій ситуації виникає потреба ідентифікації громадської думки за допомогою емпіричного соціологічного дослідження, зокрема масового опитування.

Реалізація зазначеної потреби передбачає дотримання умов персональної безпеки респондентів – для того, щоби вони не відчували побоювань через свої відповіді. Запровадження кримінальної відповідальності в Російській Федерації лише за згадування слова «війна» – факт, на який безперечно слід зважати, якщо аналізувати стан громадської думки в РФ стосовно нинішньої російсько-української війни, котра в офіційному дискурсі Кремля фігурує суто як «спеціальна військова операція».

У сучасному суспільстві високо цінуються компетентність, освіченість, знання. Зізнатися ж людині в тому, що в неї немає власної думки щодо якогось питання, означає наразити себе на явний або прихований осуд. Тиск соціокультурних цінностей і

норм підштовхує респондента до «порожньої» відповіді. А у разі сенситивних соціально-політичних запитань додається ще й маніпулятивний вплив ідеологізованих медіа – як це сталося внаслідок довготривалої антиукраїнської пропаганди на державному рівні, коли переважна більшість населення РФ підтримала повномасштабне вторгнення російської армії на територію суверенної України 24 лютого 2022 року.

Громадська думка – не лише один із феноменів суспільної свідомості, але й важливий соціальний інститут, який доцільно розглядати в контексті структурних соціальних відносин. Під таким кутом зору змістове наповнення громадської думки можна тлумачити як «соціальні відносини, виражені у формі оцінних суджень між соціальними суб'єктами щодо змісту і способів розв'язання конкретної проблеми – об'єкта інтересів цих суб'єктів» [Оссовський, 2005: с. 37].

Подвійна природа громадської думки (атрибутивна і суб'єктивна) визначає і два головні напрями ідентифікації її атрибуцій. Перший – з'ясування, чи справді відповіді респондентів є їхніми власними думками, а не артефактами, утвореними в процесі взаємодії респондента з текстом анкети або з інтерв'юером. Другий – з'ясування зумовленості ставлення індивідів до соціально значущих об'єктів суспільним контекстом.

Сьогодні емпіричне соціологічне знання продукується вже в якісно новому соціальному просторі. Поява соціальних медіа і мереж спричинила глибинні структурні зміни в механізмах інформування та суспільної комунікації. Соціальні медіа справляють значний вплив на масову свідомість, формуючи власний контент, а також створюючи середовище для соціальних та інформаційних комунікацій. Користувачі соціальних медіа і мереж можуть самостійно шукати й фільтрувати інформацію, створювати й редагувати новий контент.

У сучасного суспільства з'явилася можливість інформаційної взаємодії без посередництва традиційних ЗМІ, які поступово перетворюються лише на одне із джерел інформації, втрачаючи функції центрів, що формують суспільний порядок денний. Соціальні медіа і мережі стали впливовою платформою суспільного життя. Спираючись на неї, багато громадян споживають новини і навіть визначають свою політичну ідентичність [Bruns, 2003].

Водночас соціальні медіа та новинні інтернет-ресурси використовуються як «фільтраційне сито» і для посилення ефекту так званих луна-камер⁴, що дає змогу користувачам підтримувати власні вподобання та обирати відповідні джерела інформації (не так за принципом «достовірності», як за комфортністю та несуперечливістю щодо власних переконань). Луна-камери стають поживним середовищем створення й поширення дезінформації, а масштаби явища дають підстави говорити про виникнення феномена “fake reality” як нової нормальності [Невельська-Гордєєва, 2019].

Урахування соціологами рівня наявної компетентності респондентів має визначати змістове наповнення інструментарію опитування, насамперед – дотичних до об’єкта опитування емпіричних індикаторів. У цьому разі маркером достовірності соціологічного знання має стати адекватність поставлених запитань наявному рівню компетентності респондентів. Це цілком можливо, коли соціолог має безпосередній стосунок до тематики опитування (через участь у наукових проектах).

Однак у разі комерційних (зокрема, омнібусних та експрес-опитувань) таку вимогу неможливо виконати, оскільки тематику опитування визначають замовники. Виконавці опитування позбавлені права втручатися у вибір тематики, а їхні повноваження та відповідальність окреслені проведенням польового етапу. На цьому етапі вирішальну роль відіграє точність вимірювання з тематики замовного опитування, яка потрібна для того, щоб уникнути можливих зсувів у формулюваннях запитань, здатних нав’язати респондентові ту чи ту думку. Якщо ж замовник має намір маніпулювати формулюванням запитань, то соціологічна компанія повинна коригувати первинний варіант запитання, а у разі відмови замовника від методично правильного формулювання – узагалі відхилити замовлення.

Публічний дискурс емпіричного соціологічного знання

Під публічним дискурсом розуміється сукупність ціннісних домінант та специфічних інтерпретацій актуальних проблем, які є предметом суспільного значення. Публічний дискурс не просто задає поле для комунікативних подій – він є систематизованою

⁴ Ефект луна-камери (*echo chamber*) виникає в ситуації, коли люди (зазвичай спільнота однодумців) прислухаються лише до тих думок, які суголосні їхнім власним, тоді як альтернативні думки відкидають.

колективною інтенційністю. Ціннісно-світоглядний комплекс, система правил і система цілей є складниками публічного дискурсу. Виникає він навколо певної сукупності орієнтацій, підтримуваних певними соціальними верствами та інституціоналізованих через суспільну практику [Ruiz, 2009].

Для дискурсивних аспектів достовірності соціологічного знання особливого значення набуває уявлення про публічний дискурс як про діалог, у котрому важлива вагомість аргументів, компетентність експертів та професійно підготовлених дискурсантів, а також налаштованість учасників дискурсу щодо самого предмета обговорення [Tollefsen, 2009]. З цього погляду дискурсивну оцінку предмета обговорення можна вважати критичною і публічною формою знання.

Учасниками публічного дискурсу поза межами соціологічної спільноти можуть бути як широка публіка (електорат, громадська думка як рефлексія пересічних громадян на певну подію), так і окремі професійні спільноти інших науковців, насамперед представників соціальних наук. У разі широкої публіки актуальність необхідних маркерів достовірності соціологічного знання пояснюється використанням соціологічних даних у ролі інструмента політичної боротьби, зокрема впливу на електоральний вибір громадян, для просування/блокування різноманітних будівельних проєктів – як суспільно важливих, так і небезпечних (варіант громадських слухань з проведенням опитування місцевих жителів) і т. ін.

Довіра широкої публіки до результатів опитувань громадської думки значною мірою залежить від оприлюднення імені замовника. Міжнародні соціологічні компанії рекомендують оприлюднювати замовника, особливо в електоральних опитуваннях, але лише тоді, коли не ставиться юридична вимога дотримання конфіденційності. Українське законодавство забороняє засобам масової інформації публікувати результати опитувань без зазначення замовника [Шаповал & Шувар, 2020]. 1 січня 2020 року набув чинності Виборчий кодекс України, який додатково закріпив зобов'язання дослідників оприлюднювати замовників електоральних опитувань.

Проте замовники продовжують наполягати на збереженні конфіденційності, насамперед через небажання додаткових витрат, передбачуваних прозорим фінансуванням, та прагнення приховати реальні витрати на виборчу кампанію перед контрольно-фіскальними органами. Соціологічні компанії перебувають у ситуації юри-

дичної колізії, оскільки не можуть зазначати замовників опитування без порушення умов конфіденційності, зафіксованих у договорі.

Інша справа – вітчизняні мас-медіа, котрі мали би наполягати на обов'язковості оприлюднення імені замовника як необхідній умові поширення результатів опитування. Однак через побоювання, що ця інформація може позначитися на політичних рейтингах тих, кого стосувалося те чи те опитування, вітчизняні мас-медіа теж ігнорують чинне законодавство і оприлюднюють соціологічні дані без згадування замовників.

Для широкої публіки брак інформації про замовника є приводом для недовіри до оприлюднених результатів – тих же політичних рейтингів, а також сенситивних соціально-політичних питань. До уваги не береться той факт, що професійна репутація соціологічної компанії, конвертована у фінансову спроможність, є переконливим аргументом на користь незалежності результатів опитування від імені замовника. У цій ситуації репутаційно більш виграшним є становище академічних соціологів з відкритим джерелом фінансування. Яскравий приклад – багаторічний моніторинговий проект Інституту соціології НАН України «Українське суспільство».

За межами соціологічної спільноти всіх споживачів соціологічної інформації – насамперед емпіричних даних масових опитувань – умовно можна поділити на три типи: ідеологічно заангажовані онлайн-спільноти, некритичні реципієнти («губки») медійного контенту та інфомедійно грамотні.

Ідеологічно заангажовані онлайн-спільноти є своєрідною ідеологічною спілкою в соціальній мережі, члени якої категорично налаштовані на позитивне сприйняття лише тих соціологічних даних, які узгоджуються з їхніми політичними поглядами. Саме тому такі спільноти є закритими для будь-якого зовнішнього інформаційного впливу. Аргументи на користь професійно зібраної соціологічної інформації не беруться до уваги, якщо ця інформація суперечить їхнім ідеологічним переконанням. Зазвичай ця категорія свідомо відмежовує себе в інформаційному просторі від ідеологічно чужих каналів інформування, перетворюючи публічний простір майже на суцільну луна-камеру. Сумніви окремих членів у правильності власних переконань нейтралізуються кумулятивним впливом усієї спільноти, для чого використовуються відповідні ідеологічні фрейми та наративи. Типовим прикладом є спільнота

ортодоксальних прихильників проросійського блогера-пропагандиста Анатолія Шарія та його політичного проекту⁵.

Некритичні реципієнти медійного контенту, на відміну від ідеологічно заангажованих онлайн-спільнот, є відкритими до некритичного споживання різноманітного медіа-контенту, оскільки перебувають під дією ефекту заміщення власних думок ретрансляцією наративу ідеологічно спрямованих медіа. Як свідчать результати останніх виборів, саме ця частка електорату може визначати остаточне народне волевиявлення: через неусталеність політичних та ідеологічних поглядів вона стає вагомим соціальним ресурсом як для європейських, так і для євразійських політичних сил, що конкурують в Україні.

Адекватне сприймання соціологічної інформації потребує інформаційної гігієни та медіа-грамотності. Тому найбільш релевантною для сприймання аргументів достовірності соціологічного знання є група *інфомедійно грамотних*, для яких украй важливою є належна обґрунтованість оприлюднених соціологічних даних, тобто евристичний маркер опитування. Ця група складається з освічених людей, включно з представниками суспільних наук, котрі керуються здоровим глуздом як системою розпізнавання ситуацій і вибору лінії поведінки.

Як влучно зауважує Сергій Рапопорт (2003), «клішована здоровим глуздом нормальність не погоджується визнавати незвичайний мотив учинку, оскільки ця модель світу є узагальненням рутинного щоденного існування. Норми здорового глузду сприймаються як природні, єдино істинні, які втілюють необхідну і достатню базову мотивацію для виживання. У разі різкої зміни соціальних умов, коли в арсеналі здорового глузду не виявляється рецепта адекватної поведінки, виникає психологічний конфлікт, що веде до колективного розв'язання проблеми та утворення нового стереотипу».

Наведений опис поведінки цих суб'єктів публічного дискурсу достовірності емпіричного соціологічного знання пояснює їхню надмірну емоційну реакцію на результати опитувань, котрі не відповідають їхнім уявленням про «нормальність»⁶.

⁵ «Партія Шарія» стала першою політичною партією, діяльність якої остаточно заборонена Верховним Судом України.

⁶ Докладніше див.: Паніотто, В. (2021, 20 березня). Роз'яснення соціології на прикладі Стерненка. *Українська правда*. Отримано з <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/03/22/7287475>

Окрему категорію становлять маніпулятори, які свідомо «переробляють» вихідну соціологічну інформацію для політичних або бізнесових потреб своїх клієнтів. Для них процедури емпіричної соціології – лише інструмент неминучого перетворення живих респондентів на абстрактну масу, якій приписують певні якості відповідно до вимог замовника. У цьому разі аргументація достовірності соціологічного знання фактично не має значення.

Адекватному сприйманню соціологічної інформації додатково перешкоджає як упереджене ставлення суб'єктів політичної боротьби у разі «незадовільного» результату, так і клонування псевдосоціологів для оприлюднення фейкових соціологічних даних. Нерідко до огульного звинувачення соціологів долучаються також заангажовані журналісти або аналітики, які претендують бути лідерами громадської думки чи неформальних соціальних мереж.

Основними формами публічного дискурсу можуть бути тексти в засобах масової інформації та соціальних мережах, публіцистика, соціальна реклама. У сучасний період диджиталізації суспільних відносин карколомно зростає популярність соціальних мереж та інтернет-спільнот. Додатковим поштовхом до використання цифрових технологій і засобів масової комунікації стала пандемія коронавірусу – через необхідність дотримання соціальної дистанції та перехід частини працездатного населення в режим онлайн.

Фактично всі традиційні мас-медіа сьогодні присутні в інтернет-просторі, що дає змогу налагоджувати зворотний зв'язок зі своєю цільовою аудиторією. А ось новітній медіа-простір формують насамперед суспільно-інформаційні, аналітичні інтернет-видання та блогосфера. Під впливом потужного розвитку комп'ютерних технологій реципієнти традиційних мас-медіа перетворюються на персоніфікованих суб'єктів мас-медійного простору. Завдяки Інтернету блогери можуть долучатися як до процесу виробництва новин, так і до процесу інтерпретації попередньо поширеної інформації, включно з оприлюдненими результатами опитувань громадської думки. Додаткові можливості для публічного дискурсу стосовно достовірності соціологічного знання в інтернет-просторі створюють інформаційні сайти дослідницьких компаній.

Кейси сенситивних соціально-політичних запитань

Рівень суспільної довіри до результатів соціологічних опитувань залежить не тільки від професійних зусиль соціальних вчених, а й

від загальної соціокультурної компетентності представників державної влади, розуміння ними потреби соціологічного знання.

Саме тому доцільно розглянути проведене за ініціативою Президента України Володимира Зеленського опитування біля виборчих дільниць у день місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. Перед його проведенням сам ініціатор виявив скептичне ставлення стосовно доцільності соціологічних опитувань у нашій країні, зауваживши: «Президент робить серйозний екзит-пол. І я вважаю, і хочу отримати результати відповідей від мільйонів людей. А вибірка – це 2000 людей, 2200, 1800»⁷.

Не звертаючись до правової площини такої ініціативи Президента України, спинімося на тому, що має безпосередній стосунок до технології проведення опитування як інструмента дослідження громадської думки і, в цьому аспекті, як фрагмента соціологічного знання. Результати активного публічного дискурсу щодо даного опитування дають підстави для певних методологічних висновків.

Передовсім варто підкреслити, що це був непрофесійний екзит-пол, результати якого виявилися нерепрезентативними як для всього дорослого населення України, так і для безпосередніх його учасників. Була порушена процедура рівної ймовірності потрапляння респондентів до вибіркової сукупності. Оскільки це було персоналізованим опитуванням Президента і його політичної сили, більшість учасників становили прихильники партії «Слуга народу». Брак репрезентативності вказує на те, що отримані результати не можуть бути корисними для обґрунтування суспільно важливих рішень. Отже, за формою це було опитування, а за результатами – фактично інформаційна кампанія, спрямована на мобілізацію електорату однієї політичної партії.

Формулювання запитань за своєю складністю були радше експертними, ніж зрозумілими широкій публіці. Через те, що попередня роз'яснювальна кампанія щодо змісту поставлених запитань не проводилася, учасники опитування поставали перед дилемою: публічно визнати свою некомпетентність (і відчутти дискомфорт) або відповідати інтуїтивно, без належного рівня поінформованості.

Уся процедура опитування – від вибору та формулювання поставлених запитань, назви виконавця, джерел фінансування і до

⁷ Докладніше див.: Локдаун, українська вакцина від коронавірусу, зміни в Кабміні та відновлення економіки: повне інтерв'ю Зеленського. (2020, 22 жовтня). *Телевізійна служба новин (ТСН)*. Отримано з <https://tsn.ua/politika/lokdanun-zmini-v-uryadi-kredit-vid-mvft-vidnovlennya-ekonomiki-povne-velike-inter-yu-zelenskogo-1651109.html>

фінального підрахунку одержаних відповідей – виявилася непрозорою. А сам «польовий етап» збирання емпіричної інформації проходив без жодного контролю якості роботи волонтерів (насправді – оплачених виконавців), що дозволяло останнім також долучатися до заповнення бланків анкет.

Розглянута президентська ініціатива створила небезпечний прецедент публічного нехтування науковими принципами організації та проведення соціологічного опитування. Не було дотримано жодного маркера достовірності емпіричного соціологічного знання в публічному просторі, а отже, й суспільної довіри до результатів опитування громадської думки.

Повертаючись до масових опитувань професійних соціологів-політерів, зосередимось на сенситивних соціально-політичних запитаннях, представлених у короткому тезаурусі тематикою неоголошеної російсько-української війни та її різнопланових суспільних наслідків, історичної пам'яті, мовної політики, справедливого судочинства, політичних і релігійних уподобань.

Специфічна реакція респондентів на такі запитання, з одного боку, є наслідком об'єктивної складності запитань, з іншого – пояснюється недостатньою компетентністю самих учасників масових опитувань. Прогалина необхідних знань компенсується респондентами здебільшого спожитим медіа-контентом («губки» медійного впливу) або належністю до вже згаданих ідеологічно заангажованих онлайн-спільнот.

Як наочний приклад потужного медійного впливу на громадську думку можна навести нищівну дискредитацію п'ятого Президента України Петра Порошенка. Інерцію чорного піару щодо його постаті підтверджують дані опитувань громадської думки. Принципово важливим для достовірного соціологічного знання є факт невідповідності професійно зібраних емпіричних даних об'єктивній реальності щодо звинувачень П. Порошенка та очолюваної ним партії «Європейська солідарність» у найвищому поміж усіх українських політиків та політичних партій рівні корупції, який приписували їм респонденти. Також давалася взнаки цілеспрямована діяльність новітніх очільників державних антикорупційних органів з подальшої дискредитації цього політика, свідченням чого є відкриття низки кримінальних проваджень, які, попри всі довготривалі зусилля їхніх ініціаторів, досі не змогли виявити складу корупційних та інших кримінальних злочинів.

Позиція автора стосовно цього кейсу полягає в тому, що спершу потрібно з'ясувати реальний рівень поінформованості респондентів щодо позовів проти п'ятого Президента України – обізнаність з предметом цих позовів, можливими порушеннями юридичних процедур судових проваджень, каналами інформування про зазначені позови тощо. Лише тоді можна буде говорити про громадську думку. В іншому ж разі отримаємо лише емпіричний вимір емоційного стану та настроїв. Також доцільно уникати у формулюванні запитань складних з погляду змісту понять (як-от «справедливість») та оцінних суджень (як-от «політичне переслідування»). Більш релевантним видається з'ясування ставлення респондентів до самого факту судових позовів проти Петра Порошенка.

Натомість ми маємо приклад «ефекту громадського несхвалення», що спирається на створення ілюзії негативного ставлення всього громадянського суспільства до певних подій, осіб або явищ і має спричинити невдоволення серед широких мас населення [Войтович & Кравець, 2014]. Мета цієї технології – створити негативний образ, що зазвичай здійснюється за допомогою підбору окремих висловів з боку об'єктів груп інформаційного впливу, а також проведення різноманітних соціологічних опитувань, щоби виокремити тих, хто не схвалює певні дії чи певну особу. В такій ситуації достатньо освічені представники позасоціологічної спільноти схильні ставити під сумнів неупередженість виконавців опитування і, відповідно, достовірність отриманих результатів.

Суспільний резонанс оприлюднених результатів опитування на чутливу соціально-політичну тематику накладає додаткову відповідальність на професійного соціолога-полстера за інтерпретацію отриманих даних. Таку інтерпретацію правомірно розглядати як евристичний маркер достовірності емпіричного соціологічного знання в публічному дискурсі. Саме з цієї причини формат omnibusного опитування, з набором різнопланових і не пов'язаних за змістом замовних запитань, не є достатньо підходящим у разі чутливої суспільно-політичної тематики.

Прикладом суспільно актуальної, але водночас надмірно політизованої чутливої тематики є історична пам'ять населення України, зокрема ставлення до радянського минулого та декомунізації. Такі опитування потребують від соціологів ґрунтовних аргументів для пояснення широкій публіці достовірності опри-

люднених даних. Ілюстрацією нам послуговують результати опитування щодо оцінювання радянського минулого.

Не ставлячи під сумнів професіоналізм виконавців зазначеного опитування, мусимо зауважити, що сам його предмет викликав доволі широкий суспільний резонанс поза межами професійної соціологічної спільноти. Сутність невдоволення можна звести до докору в «ризикованості» проведення опитувань на таку тематику, оскільки «хворому організму» сучасного українського суспільства потрібні «ліки, а не постійна констатація діагнозу»⁸. Окрім дотримання традиційних методологічних та методичних вимог до опитування громадської думки, змістова складність подібного предмета опитування потребує залучення знань фахівців суміжних суспільних наук, тобто міждисциплінарного підходу. Тому формою публічної відповіді на висловлені застереження стосовно доцільності такого опитування стала дискусія соціологів за участю фахівців Українського інституту національної пам'яті.

У соціологічному аналізі ставлення у громадській думці до історичної тематики (зокрема, до СРСР і декомунізації) варто враховувати здобутки вітчизняних істориків, оскільки засадничі питання історичної пам'яті науково обґрунтовує національна історіографія. Доцільність міждисциплінарного підходу до соціологічного виміру зазначеної тематики пояснюється також браком глибоких системних історичних знань у більшості соціологів та надмірною політизацією вітчизняної історії, що виявляється вже в системі шкільної освіти.

Історична пам'ять є своєрідною системою цінностей, трактуванням історичних подій спільнотою, ставленням до подій минулого та його персоналій. Тому вона лежить в основі того чи іншого вибору людини, її національної самоідентифікації. На думку відомого українського історика та археографа Ігоря Гирича, «історична пам'ять як репер свідомісних орієнтирів вибудовувала на прикладах минулої систему цінностей сучасної людини» [Гирич, 2014: с. 93].

Суперечливе ставлення до історичного минулого нашої країни І. Гирич пояснює «боротьбою історичних пам'ятей між собою», яка виникає тоді, коли колоніальному народові нав'язується історична пам'ять панівної нації. За таких умов історична пам'ять стає

⁸ Поліщук, А. (2020, 24 червня). Чому третина українців досі ностальгує за СРСР? *День*. Отримано з <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/chomu-tretyna-ukrayinciv-dosi-nostalguje-za-srsr>

головним елементом для мобілізації всіх етносів до однієї імперської політичної нації. Як зауважує І. Гирич, ця боротьба «відбувається навколо ключових історичних міфів, які, власне, і складають структуру колективної пам'яті нації» [Гирич, 2021: с. 91]. До систематичних міфів, що тривалий час визначають життєдіяльність нації, належить, зокрема, теза єдиного «руського» народу.

У сучасній інформаційній гібридній війні російська суспільно-історична думка, спираючись на цю тезу, логічно просуває ідею постійного прагнення українського народу до об'єднання з «братнім» народом в єдиній російській державі. Саме історичне обґрунтування «визвольної місії» російської армії було покладене до підґрунтя для виправдання розпочатої війни проти української держави та українського народу. Апофеозом «історичних знань» політичного керівництва РФ стала теза про штучність утворення української державності та необхідність деукраїнізації – відмови від «етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії»⁹. У своїй фундаментальній праці «Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.)» І. Гирич за допомогою покрокового археографічного аналізу, починаючи від ранньої української історії й завершуючи ХХ століттям, доводить безпідставність зазначеної тези [Гирич, 2014: сс. 90–96].

Продовженням «боротьби історичних пам'ятей» є ставлення до історичних постатей. У цьому зв'язку І. Гирич зауважує: «Взагалі відбувалася героїзація тих історичних персоналій і подій, які стояли на сторожі української політичної окремішності, і, навпаки, негативного забарвлення набували діячі й події, які цю незалежність зраджували...» [Гирич, 2014: с. 93]. Натомість російські історики не зупиняються перед будь-яким очорненням українського бачення історії, подаючи факти історії перекрученими та спотвореними.

Звертаючись до сучасної історії, історична пам'ять знаходить вияв у так званій війні пам'ятників та намаганні повернути історичні топоніми радянської епохи всупереч чинному законодавству про декомунізацію. До початку вторгнення російської армії 24 лютого 2022 року процес декомунізації на регіональному рівні

⁹ Докладніше див.: РІА «Новости» опублікувало статтю «Що Росія має зробити з Україною» із закликами до «деукраїнізації» та знищення нашої нацсвідомості (скріншот). (2022, 4 квітня). *Цензор.НЕТ*. Отримано з <https://censor.net/ua/n3331176>

гальмувався насамперед ідейно-політичною орієнтацією окремих місцевих органів влади та осередків політичних партій, а у загальнонаціональному масштабі – браком спадкоємності та послідовної державної політики після зміни політичної влади. Повномасштабна російсько-українська війна, численні злочини російських військових на території України істотно пришвидшили остаточне позбавлення від монументальних символів радянського минулого.

Висновки

Сучасна соціологія як наука, що відіграє посутню роль у публічному просторі, потребує концепцій достовірності соціологічного знання, які б ураховували такі аспекти довіри до отриманих у дослідженнях результатів, як обґрунтованість для фахової спільноти та переконливість для суспільного дискурсу. Йдеться про публічний простір поза межами соціологічної спільноти. Фрагментами цього простору можуть бути як широка публіка, так і окремі професійні спільноти інших науковців, передусім представники соціальних наук. У разі широкої публіки актуальність необхідних маркерів достовірності соціологічного знання пояснюється використанням соціологічних даних у ролі інструмента політичної боротьби, зокрема впливу на електоральний вибір громадян, або для просування/блокування різноманітних проектів, як суспільно важливих, так і екологічно небезпечних (варіант громадських слухань з проведенням опитування місцевих мешканців).

Особливість виявлення дискурсивних маркерів полягає в тому, що тут йдеться про циркуляцію соціологічного знання в публічному просторі поза межами професійної соціологічної спільноти. Насамперед це емпіричні опитування, котрі в публічному просторі зазвичай сприймаються як «опитування громадської думки» і значною мірою впливають на рівень суспільної довіри до емпіричного соціологічного знання (тобто «до соціологів»).

Достовірність емпіричного соціологічного знання в публічному просторі для широкої публіки визначається рівнем довіри до оприлюднених даних масових опитувань і досягається: а) методологічною культурою виконавця опитування, яка втілюється в дотриманні всіх вимог до проведення емпіричних досліджень, включно з інструментарієм; б) відповідністю об'єктів емпіричного дослідження статусу масового опитування; в) рівнем фактологіч-

ного знання респондентів; г) дієвою участю соціологів-полстерів у аналітичній інтерпретації одержаних результатів та аргументованому поясненні відповідей учасників опитування на суспільно значущі питання.

Виконавець емпіричного дослідження/опитування. Складниками рівня довіри до виконавця виступають: а) *інституційний маркер* – визначення самого факту існування суб'єкта дослідження на підставі встановлення тривалості діяльності організації, зовнішніх атрибутів присутності на ринку соціологічних послуг; б) *технологічний маркер* – організація перевірки програми дослідження (ідеться про конструктну валідність опитувальника) та контролю за організацією і проведенням польового етапу збирання даних; в) *маркер ідеологічної нейтральності* – він дає змогу виявити ідеологічні преференції у виконавця дослідження, їхній вплив на формулювання запитань та інтерпретацію отриманих даних; г) *репутаційний маркер* – за допомогою відкритих джерел інформації можна встановити латентні неформальні зв'язки засновників соціологічних організацій із політиками.

Об'єкт емпіричного дослідження/опитування. Має враховувати чинники, які істотно впливають на рівень достовірності емпіричного соціологічного знання: а) *маркер відповідності рівню масового знання* дає змогу уникати запитань, відповідь на які потребує спеціальних знань і професійної освіти, тобто які фактично є об'єктом для експертного опитування; б) *маркер сенситивності предмета опитування* визначає рівень щирості відповідей респондента, рівень побоювань за власну відповідь, яка не збігається із загальноприйнятою або найпоширенішою; в) *маркер політичної кон'юнктури* відіграє значну роль у електоральних опитуваннях, замірюваннях передвиборчих рейтингів, а також у опитуваннях, які порушують актуальні соціально-політичні проблеми.

Респонденти/громадська думка. На достовірність соціологічної інформації, одержуваної опитувальними методами, істотно впливають чинники, котрі безпосередньо залежать від респондента, а саме: його щирість, зацікавленість, обізнаність, готовність до співпраці, правильність розуміння поставлених запитань, здатність зосередитися на виконанні завдання, абстрагуватися від перешкод і впливу людей довкола нього. У практиці опитувань громадської думки часто-густо припускають, що всі респонденти мають достатні знання з предмета опитування та власні погляди

стосовно суспільно значущих подій. Звісно, таке припущення є помилковим. Зазначені обставини зумовлюють важливість *маркера фактологічного знання респондентів*, навичок управління інформацією – уміння знаходити й аналізувати інформацію з різних джерел. Зазначене вміння формує у респондента фактологічне знання щодо предмета опитування, що вкрай важливо у разі проведення експрес-опитувань з актуальних соціально-політичних подій. Зазначений маркер дає змогу виявляти дві категорії респондентів – власне суб'єктів громадської думки та лише номінальних учасників опитування. За відсутності фактологічного знання дослідники радше вимірюють рівень ефективності медійного впливу на респондентів, ніж громадську думку щодо предмета емпіричного дослідження.

Оприлюднення та інтерпретація емпіричних даних. Згідно з чинним законодавством у електоральних опитуваннях має оприлюднюватися замовник, однак здебільшого його ім'я залишається в таємниці. У ситуації анонімності замовника виникає потреба чіткого визначення суб'єктів і меж їхньої правової та професійної відповідальності під час оприлюднення результатів. Латентність пояснення, за влучним виразом В. Оссовського, «арифметичної опінометрії» ставить під сумнів довіру до цих результатів з боку широкої аудиторії, принаймні тієї частини, яка відчуває емоційно-психологічний дискомфорт від оприлюднення соціологічних даних, що не відповідають її політико-ідеологічним орієнтаціям та цінностям. Тому особливої ваги набуває *маркер транспарентності логістики опитування* (оприлюднення замовника, джерел фінансування тощо), а також *маркер зіставності* оприлюднених емпіричних даних з аналогічними дослідженнями інших соціологічних організацій (прикладом можуть слугувати електоральні опитування). Однією з передумов досягнення достовірності соціологічного емпіричного знання в публічному просторі є професійний соціологічний супровід оприлюднених результатів суб'єктом опитування. Це дає змогу принаймні мінімізувати як репутаційні ризики для виконавця опитування, так і можливі маніпуляції з емпіричними даними. Тому *інтерпретативний маркер* має виконувати функцію аналітичного супроводу оприлюднених даних. Своєю чергою, аналітичне пояснення оприлюднених даних широкій публіці має стати невід'ємною ланкою алгоритму проведення масових опитувань.

4.2. Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити?

Чи віддзеркалюють відповіді респондентів громадську думку?

Коли П. Бурдье у своїй відомій доповіді «Громадської думки не існує» обґрунтовував винесену до її заголовка тезу, він, зокрема (а можливо, й насамперед) припускав, що зондаж громадської думки, подібний до того, що існує сьогодні, – це інструмент політичної дії; його, можливо, найважливіша функція полягає у навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як імператив, одержуваний виключно додаванням індивідуальних думок, і в укоріненні ідеї, що існує щось на кшталт середньої арифметичної думки або ж якась середня думка. За словами вченого, «громадська думка», що демонструється на перших шпальтах газет як відсотки («60% французів схвально ставляться до...»), є цілковитим артефактом. Її призначення – приховувати те, що стан громадської думки є системою сил і напружень і що немає нічого неадекватнішого, ніж передавати стан громадської думки відсотковим співвідношенням... Еквівалентом вислову «Бог із нами» сьогодні стало «Громадська думка з нами». Фундаментальний ефект масових опитувань уявляється таким: утвердити переконання про існування одностайної громадської думки, тобто легітимізувати певну політику та закріпити відносини сил, на яких вона ґрунтується чи які її уможливають [Бурдье, 1993: сс. 163–164].

Утім, як зазначає В. Оссовський, розуміння громадської думки на кшталт того, про котре пише П. Бурдье, притаманне радше полстерам, ніж соціологам: «Для полстера, згідно з його баченням суспільства як суспільства масового в номіналістичному дусі, суб'єкт громадської думки – це певна множина індивідів або їхніх категорій, які потрапили до вибірки, а сама громадська думка – сума індивідуальних думок... Для полстера відповіді респондента є складниками й елементами громадської думки» [Оссовський, 2005: с. 12].

За такого підходу відповіді респондентів на запитання анкети інтерпретуються як їхні «індивідуальні думки». Однак поза увагою залишається той факт, що відповіді респондентів з різних причин далеко не завжди збігаються з їхньою справжньою позицією (міркуваннями, ставленнями, мотивами) щодо тієї чи іншої проблеми

або об'єкта, який оцінюється. І ключовим питанням є те, наскільки часто це відбувається в тій чи тій ситуації. Як пише О. Мягков, від того, наскільки вербальні повідомлення («самозвіти») респондентів виявляються щирими (правдивими), значною мірою «залежать достовірність та якість підсумкових даних» [Мягков, 2012: с. 5]. Натомість прагнення респондента відповідати не так, як він насправді думає, а «так, як потрібно» може сягнути таких масштабів, що взагалі поставить під сумнів достовірність результатів опитувань.

Зміщення результатів опитувань, спричинене нещирістю респондентів чи страхом осуду власних відповідей, істотно залежить від тематики досліджень. Як показує низка експериментів, під час відповідей на сенситивні¹⁰ запитання отримана від респондентів фактологічна інформація, яка згодом була звірена з об'єктивними даними, може відрізнятись від останніх на 15–45% [Давыдов & Давыдова, 1992: с. 5].

Готовність респондентів повідомляти правдиву інформацію про себе. Кейс – Україна: володіння вогнепальною зброєю

Наприкінці січня – на початку лютого 2022 року соціологічна служба Центру Разумкова на замовлення Офісу координатора проєктів ОБСЄ в Україні та Міністерства внутрішніх справ проводила дослідження під назвою «Громадська думка про нелегальне володіння, використання та обіг вогнепальної зброї в Україні». Для досягнення цілей дослідження було здійснено репрезентативне опитування серед дорослого населення України¹¹.

¹⁰ Приклади таких запитань розглянуто в наступній частині матеріалу.

¹¹ Польовий етап дослідження тривав з 21 січня до 2 лютого 2022 року включно. Опитування здійснювалося за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення (старше 18 років) усіх регіонів України (за винятком Криму, а також частин Донецької й Луганської областей, які в момент опитування не перебували під контролем українського уряду). До уваги бралися основні соціально-демографічні показники: вік і стать респондента, регіон проживання, тип поселення. Вибірка була розділена на дві однакові за соціально-демографічною структурою підвибірки. До першої ввійшло 3518 респондентів, і вони були опитані інтерв'юером у власному помешканні (метод «обличчя до обличчя»). Респонденти з другої підвибірки (їх було 3492) заповнювали анкету самостійно. Теоретична похибка для всієї вибірки (7010 респондентів) не перевищувала 1,2%.

Частка респондентів, які погодилися брати участь у опитуванні, стосовно всіх, до кого безпосередньо зверталися з цим проханням (*cooperation rate*), становила 48,8% для особистого інтерв'ю і практично стільки ж (48,1%) – для методу самозаповнення. Різниця у відповідях, отриманих двома вищезазначеними методами, виявилася невеликою і навіть у разі найбільш сенситивних питань здебільшого не перевищувала порога статистичної значущості.

Запитання про володіння зброєю належать до сенситивних – таких, на які респонденти воліють не відповідати щиро, якщо ці запитання ставляться у прямій формі (наприклад, «Чи володієте Ви вогнепальною зброєю?»). Тому кількість власників зброї може бути більшою, ніж кількість тих, хто дав ствердну відповідь на це запитання (якщо воно було поставлене у прямій формі).

Як зауважує раніше згаданий О. Мягков, традиційна техніка «прямого» інтерв'ю, ґрунтована на біхевіористському трактуванні «запитально-відповідного» спілкування, не сприяє щирим відповідям. Особливо це стосується щойно згаданих сенситивних запитань (це показує і дослідницький досвід, і спеціальні експерименти). Ба більше, на думку низки авторів, за такого підходу респонденти доволі часто або не відповідають на поставлені запитання, або взагалі відмовляються брати участь у дослідженні. «Пряме» інтерв'ю, яке, серед іншого, передбачає отримання «потенційно обвинувальної інформації», суперечить також нормам дослідницької етики, оскільки завдає респондентам значної психологічної шкоди і не захищає їхніх свідчень від розголошення [Мягков, 2012: с. 7].

Щоб одержати достовірнішу інформацію, дослідники вдаються до інших методик [Bradburn & Sudman, 1979]. До них зокрема, відносять прийом рутинізації, коли спочатку робиться невеликий вступ (наприклад, «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту»), а вже після цього ставиться запитання, чи володіє сам респондент такою зброєю.

Варто також згадати й методика американського соціолога М. Сіркена. Її сутність полягає у визначенні частки людей у суспільстві, які здійснюють певні дії чи мають характеристики, котрі можуть бути приховані у разі відповіді на пряме запитання. Дослідник пропонує ставити питання, які стосуються не самого респондента, а його найближчого соціального оточення: зокрема, йому пропонують пригадати, скільки осіб серед п'яток людей, з якими він найчастіше спілкується, володіють вогнепальною зброєю. Це дає змогу визначити частку людей у суспільстві, які є власниками вогнепальної зброї. Наприклад, якщо припустити, що кожен респондент відповів би, що один із п'яток представників його найближчого оточення володіє такою зброєю, а потім екстраполювати ці дані на все доросле населення, то частка власників вогнепальної зброї становила би 20% [Мягков, 2012: сс. 205–208].

У вищеописаному дослідженні Центру Разумкова застосовувалася як методика Сіркена, так і прийом рутинізації. Тому запитання було сформульоване так: «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту. Згадайте п'ятьох людей, з якими Ви найчастіше спілкуєтеся, не називаючи їхніх імен чи прізвищ. Скільки з них володіють вогнепальною зброєю? Нас не цікавить, хто саме володіє, – питання в тому, скільки з них володіють. Назвіть число від нуля до п'яти».

Використовувалося, крім того, пряме запитання (теж у поєднанні з прийомом рутинізації): «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту. Чи володієте Ви (або члени Вашої родини) вогнепальною зброєю?»

Нижче наведено результати, одержані за допомогою методики Сіркена та прямого запитання.

Згідно з методикою Сіркена (на підставі відповідей респондентів про володіння вогнепальною зброєю представниками їхнього найближчого оточення) частка громадян України, які є власниками вогнепальної зброї, становила 16,2% (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту. Згадайте п'ятьох людей, з якими Ви найчастіше спілкуєтеся, не називаючи їхніх імен чи прізвищ. Скільки з них володіють вогнепальною зброєю? Нас не цікавить, хто саме володіє, – питання в тому, скільки з них володіють. Назвіть число від нуля до п'яти»

<i>Кількість осіб серед п'ятьох людей, з якими найчастіше спілкується респондент і котрі володіють вогнепальною зброєю (за словами опитуваного)</i>	<i>Частка респондентів, які вибрали той чи той варіант відповіді, %</i>
0	55,5
1	13,8
2	10,3
3	6,0
4	1,9
5	2,7
Відмова від відповіді	9,9
Сумарна частка представників найближчого оточення респондентів, які володіють вогнепальною зброєю (обчислено за методикою М. Сіркена)	16,2

За допомогою вищезазначеної методики неможливо з'ясувати, чи володіє зброєю кожен окремих респондент, однак можливо порівняти частку власників вогнепальної зброї у різних соціальних групах – якщо припустити, що до найближчого оточення людини зазвичай входять представники тієї ж соціальної групи, що й вона сама.

Згідно з розрахунками, в момент опитування серед представників найближчого оточення учасників бойових дій (УБД) в Україні практично половина (49%) володіла вогнепальною зброєю. Серед оточення тих, хто перебував у зоні бойових дій¹², але не брав безпосередньої участі в них, ця цифра становила 29%. Серед тих, хто не перебував у зоні бойових дій і не брав участі в них, – лише 15%.

Серед представників найближчого оточення чоловіків майже чверть (24%) були власниками вогнепальної зброї, жінок – 10%. Частка власників вогнепальної зброї серед представників найближчого оточення респондентів залежала, крім того, від рівня добробуту останніх, становлячи 10% серед тих, кому не вистачає грошей навіть на їжу, і 25% серед тих, хто живе забезпечено або в повному достатку.

Тип населеного пункту теж впливає на цей показник: у містах-мільйонниках частка тих, у чиєму найближчому оточенні є власники вогнепальної зброї, дорівнювала 13%, тоді як у малих містах (з населенням до 99 тис. осіб) та селищах міського типу – 17%, у селах – 18%.

Що стосується певних соціально-професійних груп, то найвища частка власників вогнепальної зброї (48%) характерна для найближчого оточення військовослужбовців. Друге й третє місця посідають працівники правоохоронних органів (41%) та охоронних підприємств (39%). Для найближчого оточення керівників підприємств/установ (або підрозділів), а також підприємців та фермерів ця цифра теж порівняно висока і становить 25%.

Проаналізуємо тепер відповіді респондентів на пряме запитання щодо володіння вогнепальною зброєю.

Насамперед привертає увагу той факт, що частка громадян України, котрі є власниками вогнепальної зброї, виявилася майже

¹² Оскільки опитування проводилося до початку повномасштабної війни з Російською Федерацією, то йшлося тільки про бойові дії на Сході України.

двічі меншою (8,3%), коли її спробували визначити за допомогою прямого запитання (табл. 2). Нагадаємо формулювання цього питання: «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту. Чи володієте Ви (або члени Вашої родини) вогнепальною зброєю?» Як бачимо, тут ідеться не тільки про безпосередніх власників зброї, але й про членів їхніх сімей, тоді як у запитанні, побудованому за методикою Сіркена, – лише про самих власників.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту.

Чи володієте Ви (або члени Вашої родини) вогнепальною зброєю?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Частка респондентів, які вибрали той чи той варіант, %</i>
Ви (або члени Вашої родини) володієте кількома одиницями вогнепальної зброї	1,6
Ви (або члени Вашої родини) володієте однією одиницею вогнепальної зброї	6,7
Ви (та члени Вашої родини) не володієте вогнепальною зброєю, але збираєтеся її придбати	6,4
Ви (та члени Вашої родини) не володієте вогнепальною зброєю і не збираєтеся її придбавати	80,0
Важко відповісти / відмова від відповіді	5,3

Як і в разі застосування методики Сіркена, так і в разі використання прямого запитання найвища частка власників вогнепальної зброї була зафіксована серед військовослужбовців (44,2%). Другу й третю позицію знову посіли працівники правоохоронних органів (40,5%) та охоронних підприємств (34,8%). Вогнепальною зброєю володіли 38,2% УБД – проти 22,1% тих, хто перебував у зоні конфлікту, але не брав участі в бойових діях і 6,5% тих, хто не був учасником бойових дій і не перебував у тій зоні.

Що вищий рівень добробуту респондентів, то більше серед них власників вогнепальної зброї – від 3,8% серед тих, кому не вистачає грошей навіть на їжу, до 15,5% серед тих, хто живе забезпечено або в повному достатку. Таку ж картину було отримано і за допомогою методики Сіркена, однак цифри були вищими.

Вогнепальною зброєю в момент опитування володіли 13,0% чоловіків і 4,5% жінок – згідно з їхніми відповідями на пряме запитання.

Наступним етапом дослідження було визначення частки тих, хто володіє незареєстрованою вогнепальною зброєю. Для цього респондентам так само ставилося запитання у двох варіантах – за методикою Сіркена і як пряме. Прийом рутинізації застосовувався теж у обох випадках.

Згідно з одержаними відповідями частка громадян України, в чиему найближчому оточенні були люди, які володіли вогнепальною зброєю, не зареєструвавши її, становила 3,2% (табл. 3). Це результат, отриманий за допомогою методики Сіркена. Проте ця цифра виявилася практично втричі меншою – 1,0%, коли респонденти відповідали на питання, чи володіють незареєстрованою вогнепальною зброєю вони самі (або ж члени їхніх сімей (табл. 4).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту, офіційно не реєструючи її. Згадайте п'ятьох людей, з якими Ви найчастіше спілкуєтесь, не називаючи їхніх імен чи прізвищ. Скільки з них володіють незареєстрованою вогнепальною зброєю? Нас не цікавить, хто саме володіє, – питання в тому, скільки з них володіють.

Назвіть число від нуля до п'яти»

<i>Кількість осіб серед п'ятьох людей, з якими найчастіше спілкується респондент і котрі володіють незареєстрованою вогнепальною зброєю (за словами опитуваного)</i>	<i>Частка респондентів, які вибрали той чи той варіант відповіді, %</i>
0	77,9
1	4,6
2	1,6
3	0,6
4	0,6
5	0,4
Відмова від відповіді	14,4
Сумарна частка представників найближчого оточення респондентів, які володіють незареєстрованою вогнепальною зброєю (обчислено за методикою М. Сіркена)	3,2

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Зараз багато людей володіє вогнепальною зброєю, зокрема для самозахисту, офіційно не реєструючи її. Чи володієте Ви (або члени Вашої родини) незареєстрованою вогнепальною зброєю?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Частка респондентів, які вибрали той чи той варіант, %</i>
Ви (або члени Вашої родини) володієте кількома одиницями незареєстрованої вогнепальної зброї	0,5
Ви (або члени Вашої родини) володієте однією одиницею незареєстрованої вогнепальної зброї	0,5
Ви (та члени Вашої родини) не володієте незареєстрованою вогнепальною зброєю, але збираєтеся її придбати	2,6
Ви (та члени Вашої родини) не володієте незареєстрованою вогнепальною зброєю і не збираєтеся її придбавати	91,8
Важко відповісти / відмова від відповіді	4,5

На підставі вищенаведених даних можна припустити, що респонденти, відповідаючи на питання, які стосуються не їх особисто, а інших людей (так звані проєктивні запитання), часто висловлюють ті думки й позиції (або ж говорять про ті дії), які зазвичай намагаються приховати, коли відповідають на прямі запитання. Тому відсоток відповідей на проєктивні запитання буде вищим, ніж на прямі запитання з тієї ж тематики.

Підтверджують це припущення, серед іншого, результати дослідження, проведеного російськими соціологами О. Мягковим та С. Журавльовою. У цьому дослідженні порівнювалися відповіді респондентів на два запитання, в яких потрібно було дати оцінку діяльності тодішнього президента Росії під час економічної кризи 2008–2009 років. Перше запитання було звернене безпосередньо до респондента, тоді як у другому пропонувалося оцінити діяльність президента РФ з погляду друзів/знайомих опитуваного [Мягков & Журавлева, 2010: сс. 81–92]. Як видно з таблиці 5, позитивні оцінки діяльності президента РФ під час відповіді на проєктивне запитання висловлювалися істотно рідше, ніж у разі прямого запитання.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання стосовно оцінки діяльності президента Російської Федерації під час економічної кризи 2008–2009 років

Варіанти відповідей	Запитання до респондента:		Різниця між відсотками відповідей на друге (проективне) і перше (звернене особисто до респондента) питання
	«Як Ви оцінюєте діяльність Президента РФ в умовах економічної кризи?»	«Як Ваші друзі чи знайомі оцінюють діяльність Президента РФ в умовах економічної кризи?»	
	Частка респондентів, які вибрали той чи той варіант, %		
Позитивно	62,7	49,3	-13,4*
Негативно	18,7	22,7	+4,0
Важко відповісти	18,7	28,0	+9,3**

* Різниця значуща на рівні $p < 0,01$.

** Різниця значуща на рівні $p < 0,05$.

Щирість відповідей респондентів залежно від типу суспільства та соціально-психологічної атмосфери в ньому

Найчастіше умови, за яких респонденти ухиляються від щирих відповідей на сенситивні питання, створюються у моноцентричних (тобто авторитарних і тоталітарних) суспільствах. Як пише раніше згаданий В. Оссовський, у моноцентричному суспільстві публічна сфера контролюється центром у трьох вимірах:

- на підставі офіційного семантичного коду, в межах якого відбувається процес комунікації за допомогою ритуальних символів;
- на основі права, точніше – підпорядкування його центру керівництва, котрий завдяки своїй домінантній позиції може майже довільно легалізувати кожне своє рішення й визнавати протиправною кожен незалежну від нього соціальну дію;
- безпосередньо примусово, зі стимулюванням вимушеної лояльності індивідів і спільнот, яка існує доти, доки існує загроза примусу.

Цілком очевидно, що як безпосередній, так і «правовий» примус створює вкрай несприятливі умови для маніфестації громадської

думки з проблем публічного життя. Не менш негативно впливає на громадську думку факт панування центру над семантичним кодом (мовою), що вживається в публічному житті. Зокрема, в офіційний семантичний код вбудовується символіка обов'язкової підтримки владних структур, яка, поки центр панує над правом і має достатньо сил для примусу, успішно виконує функцію підтримки чинного суспільного ладу.

Справжня громадська думка через брак свободи й плюралізму в царині обміну інформацією й оцінками виявляється заблокованою. Спроби порушити кордони офіційного семантичного коду шляхом публічного висловлення думок або інформації про факти, не репрезентовані в офіційному коді, трактуються владою як девіантна поведінка, соціальна патологія, ба навіть як державний злочин [Оссовський, 2005: сс. 57–59].

Якщо в інформаційному полі домінує якась одна думка під час висвітлення політичних подій, то вона стає «загальноприйнятною нормою» і для відповідей на запитання стосовно цих подій, себто відтворюється респондентами як «нормативна відповідь». Це, зокрема, спостерігалось в колишньому Радянському Союзі. Тоді не було сенсу проводити опитування на політичну тематику, оскільки результати тих опитувань здебільшого віддзеркалювали риторичу програму «Час» («Время»).

У моноцентричному суспільстві респондент часто сприймає дослідників громадської думки як представників владних інституцій. У разі ж недовіри респондента до інституції, яку репрезентує дослідник (коли проблематика питань пов'язана з публічним життям), відповіді можуть визначатися за принципом «Що бажаєте почути?» [Оссовський, 2005: сс. 69–70].

Цю тезу ілюструють результати нещодавнього опитування Аналітичного центру Юрія Левади, яке було проведене у квітні 2022 року. Згідно з отриманими цифрами лише трохи більше половини (54%) росіян довіряють результатам соціологічних опитувань у Росії з політичних тем. Крім того, цей показник істотно пов'язаний з політичною позицією респондентів: серед тих, хто схвалює діяльність чинного президента Володимира Путіна, 60% довіряють даним опитувань на політичні теми, тоді як серед тих, хто не схвалює його діяльність, довіряють результатам опитувань лише 30% [Левада-Центр, 2022].

Зрозуміло, що брак довіри до опитувальних інституцій не сприяє щирості респондентів та правдивості їхніх відповідей – хоч і в демократичних країнах існує певна залежність громадської думки від засобів масової інформації. Є також люди, котрі не наважуються висловлювати під час опитувань погляди, які, за їхніми відчуттями, можуть бути осуджені владою чи оточенням.

Особливо це виявляється в ситуації воєнного конфлікту (подібно до того, який переживає зараз Україна), коли очікувано зростає нетерпимість до ворожої сторони і до будь-якої її підтримки. Якою би демократичною не була Велика Британія, але під час Другої світової війни мало хто з її громадян наважувався відкрито виступити на підтримку гітлерівської Німеччини чи, скажімо, нацистської ідеології.

До нещирості респондентів призводять і сумніви у забезпеченні анонімності в процесі опитування. Хоч інтерв'юер і запевняє респондента, що його відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді разом із відповідями інших опитаних і що вони не стануть відомими іншим людям чи представникам органів влади, далеко не всі респонденти вірять цим обіцянкам. А що меншою мірою забезпечене «суб'єктивне відчуття анонімності» респондента, то менше підстав очікувати на щирі відповіді.

Переконатися в цьому можна, ознайомившись із даними одного з опитувань, що здійснювалося соціологічною службою Центру Разумкова у травні – червні 2004 року¹³ (за п'ять місяців до президентських виборів, призначених на кінець жовтня). Згідно з отриманими відповідями 17,0% уважали цілком імовірним, що керівники місцевих органів влади (в тому місті/селі, де проживав респондент) «на наступних президентських виборах переслідуватимуть громадян, які проголосували за певних кандидатів», а 4,8% були впевнені в тому, що саме так і буде. Зрозуміло, що в ситуації, коли більш ніж п'ята частина населення вважає можливим адміністративне переслідування «інакоголосувальників» (незалежно від того, наскільки обґрунтованими є такі міркування), цілком логічно було би припустити, що частина з-поміж них не

¹³ Опитування проводилося з 28 травня до 3 червня 2004 року включно за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення (старше 18 років) усіх регіонів України. Було опитано 2020 людей у 122 населених пунктах (73 міських та 49 сільських); теоретична похибка вибірки не перевищувала 2,3%. Метод опитування – інтерв'ю в помешканні респондента.

наважилася би висловити свою прихильність до кандидата, якого не підтримує місцева влада.

Ще одним прикладом побоювання респондентів дати щирі відповіді можуть слугувати результати методичного експерименту, проведеного Центром Разумкова у жовтні 2012 року. У цьому дослідженні з'ясувалися електоральні орієнтації громадян України, а виконувалося воно двома методами одночасно – методом опитування на вулиці та в оселі респондента. Згідно з даними інтерв'ю, що проводилися в помешканні респондентів, рівень підтримки провладної (у той час) Партії регіонів був вищим, ніж це показали вибори, які відбулися незабаром; натомість рівень підтримки опозиційної партії «Свобода» – нижчим. Дані вуличного опитування значно більше наближались до офіційних результатів виборів. Загальна сума різниць (за всіма партіями) між даними опитування та офіційними результатами виборів для вуличного опитування виявилася меншою на 9,2%, ніж для інтерв'ю в помешканні респондента.

Отже, дані вуличного опитування (зокрема, коли йдеться про електоральні вподобання) виявляються достовірнішими. Крім того, спираючись на них, можна точніше передбачити результати виборів. Вищу достовірність результатів вуличного опитування можна пояснити кращим забезпеченням відчуття анонімності, ніж це можливо під час особистого інтерв'ю вдома у респондента. Це підтверджують дані дослідження, виконаного Центром Разумкова ще в жовтні 2005 року. Воно містило таке запитання: «Як Ви вважаєте, якщо під час соціологічних досліджень опитувати людей не вдома, а на вулиці, не питаючи їхніх прізвищ чи домашніх адрес, у Вас особисто буде більше впевненості в тому, що Ваші відповіді не стануть відомими нікому, крім дослідників, і Ви зможете відповідати щиріше?» Майже половина (44,5%) респондентів сказали, що почуватимуться впевненішими, якщо опитування проводити на вулиці, 7,5% – що почуватимуться впевненішими, якщо опитування проводити вдома. 25,8% опитаних відповіли, що їй удома, і на вулиці будуть однаково впевненими в тому, що їхні відповіді не стануть відомими нікому, крім дослідників, 10,1% – що їй удома, і на вулиці будуть однаково в цьому невпевненими; 12,5% вагалися з відповіддю або не відповіли взагалі.

Вуличні електоральні опитування застосовувалися Центром Разумкова під час президентської виборчої кампанії 2004 року.

Тоді ж проводилося й інтерв'ю в оселі респондента, що дало змогу порівняти результати, одержані двома різними методами. Так само здійснювалося порівняння результатів вуличного опитування та інтерв'ю вдома у респондента під час парламенських виборчих кампаній у 2007-му та 2012 році.

У жовтні 2004 року рівень відмов від участі у вуличному опитуванні становив 21% серед тих, до кого зверталися інтерв'юери. Під час опитування у помешканні цей показник був майже вдвічі вищим – 40%. Крім того, під час вуличного опитування серед респондентів, які мали відповісти на запитання, за кого вони голосуватимуть у першому турі президентських виборів, на 7% нижчою була частка тих, хто відповів, що ще не визначився, за кого голосуватиме. Тобто на вулиці респонденти рідше ухилялися від участі в опитуванні й охочіше відповідали на запитання про електоральні орієнтації.

Утім, під час вуличних опитувань 2007-го та 2012 року частка тих, хто відмовився від участі, стала істотно вищою – 35–40%, себто наблизилася до рівня відмов під час опитування у помешканнях (а іноді навіть перевищувала його). Імовірно, це пов'язане з поширеною в ті часи практикою маркетингових «псевдоопитувань», які теж проводилися на вулиці. До таких опитувань часто вдавалися торговельні компанії – насамперед для отримання номера телефону респондента з подальшим нав'язливим пропонуванням придбати свої товари або долучитися до рекламних акцій, що могло сформувати негативне ставлення потенційних респондентів до участі у вуличних опитуваннях узагалі.

Опитування громадської думки на окупованих територіях.

Кейс – окупована Франція та режим Віші

Сучасний французький соціолог Жан-Поль Гремі досліджував результати опитувань громадської думки у Франції в роки Другої світової війни під час нацистської окупації та режиму Віші, очолюваного Філіппом Петеном [Gremy, 2009, 2014].

Одне з таких опитувань провів у жовтні – листопаді 1940 року соціолог Жак Дурден¹⁴, котрий пізніше керував власною дослідницькою агенцією. Опитування відбувалося після підписання

¹⁴ Його Гремі називав «справжнім професіоналом у галузі соціологічних опитувань». Заснована Ж. Дурденом дослідницька агенція (L'Office Francais Jacques Dourdin) успішно працювала і в повоєнний час, вивчаючи французький ринок.

угоди про перемир'я між Німеччиною і урядом Петена, який створив режим нацистського типу і якого не визнавав генерал де Голль, сформувавши власний уряд у вигнанні. Учасниками дослідження були французькі військові, котрі потрапили до німецького полону¹⁵. До них ставилися такі запитання: «На Вашу думку, який уряд – маршала Петена чи генерала де Голля – має краще майбутнє?»; «Яким Ви бачите майбутнє Франції, якщо Англія переможе?»; «Яким ви бачите майбутнє Франції, якщо Німеччина виграє війну?»

Відповідаючи на перше запитання, близько двох третин респондентів віддали перевагу урядові Петена. Щодо решти запитань висловлювалися такі думки: перемога Англії допоможе Франції уникнути можливих територіальних втрат, але означатиме для неї «повернення євреїв і масонів» та відродження «режиму безсилля й безладу», тоді як перемога Німеччини призведе до втрати Ельзасу й Лотарингії та частини колоній, однак сприятиме покращенню соціальної політики та зростанню довіри до владних інституцій¹⁶.

Результати цього опитування створюють враження, що французькі військовослужбовці, перебуваючи в полоні, повністю за своїли нацистську риторику.

Наступне опитування було проведене агенцією Ж. Дурдена в квітні 1942 року, в окупованому німцями Парижі¹⁷. Дослідників цікавили погляди мешканців Парижа стосовно новопризначеного голови вішистського уряду П'єра Лавалю – відверто пронацистського політика.

Саме на вимогу німців Петен, який перебував з Лавалем у особистому конфлікті, змушений був призначити його очільником уряду. У своїй програмній промові Лаваль заявив: «Щоби створити нову Європу, Німеччина веде гігантські битви. Я бажаю перемоги Німеччини, тому що без неї завтра більшовизм утвердиться всюди». Лаваль зорганізував насильницьке вивезення кращих французьких робітників до Німеччини, дозволив на неокупованій

¹⁵ Загалом опитали 103 поранених французьких військових, які перебували на лікуванні в німецькому шпиталі в місті Анген (Бельгія).

¹⁶ На ці питання Ж. Дурден у своєму звіті наводить відповіді лише представників офіцерського складу.

¹⁷ Ж. Дурден не зазначив обсягу вибірки, а вказав лише похибку – до 2,5%. Орієнтуючись на цю цифру, можна припустити, що вибіркова сукупність становила близько 1600 осіб.

території діяльність гестапо для боротьби з Рухом опору, створив французькі аналоги СС (міліцію) та гестапо («Карленг»), керував арештами і відправкою на знищення євреїв Франції. Після перемоги над нацизмом Петен зміг уникнути смертної кари (її замінили довічним ув'язненням), тоді як Лавалю (в жовтні 1945 року) було страчено.

Утім, за три з половиною роки до того 40% опитаних парижан відповідали, що вірять у те, що П'єр Лаваль зможе працювати в інтересах Франції, 11% сказали, що сподіваються, але все-таки чекатимуть на реальні дії. Не погоджувалися з цим тільки 15% респондентів.

За спогадами Ж. Дурдена, із П. Лавалем він зустрічався лише раз – коли потрібно було повідомити результати виконаного опитування. До отриманих даних Лаваль поставився з недовірою, оскільки, на його думку, вони були надто оптимістичними («Я не вірю в цю арифметику»). Як пізніше згадував Дурден, коли він приніс результати виконаного дослідження Лавалю, той ознайомився з ними зі скептицизмом і відверто сказав: «Я не дбаю про популярність. Якби я хотів стати популярним, то повернувся би спиною до свого обов'язку перед Францією». Здавалося, що він відчував навіть якусь утіху від усвідомлення власної непопулярності [Dourdin, 1957: pp. 771–772].

Однак 51% мешканців Парижа, згідно з одержаними даними, так чи інакше виявляли симпатію до пронацистського політика. І результати цього опитування – аж ніяк не фальшивка, оскільки ні зацікавленості ними, ні довіри до них сам «об'єкт» не виявив.

У цьому зв'язку постає питання: чи справді більшість французів під час окупації були прихильниками пронацистськи налаштованих політиків, чи опитування в умовах окупації просто не відображали реальних настроїв людей? Сам Дурден стосовно цього зауважував, що в ситуації окупації найістотношою технічною проблемою, з якою стикалися дослідники, була проблема довіри до відповідей, зібраних у тих умовах [Dourdin, 1942: p. 48].

У вішистській Франції функціонувала мережа інформаторів, котрі відстежували «приховані настрої» (себто погляди, що висловлювалися в неофіційній обстановці). Існувала й так звана Служба технічного контролю, до завдань якої входила перлюстрація листів і телеграм, а також прослуховування телефонних розмов. Щотижня переглядалося від 320 до 370 тис. листів [Laborie, 2001: p. 49].

А в грудні 1943 року було встановлено своєрідний «рекорд» – 2,5 млн переглянутих листів і 1,8 млн телеграм, 21 тис. перехоплених розмов. Це давало змогу виявляти реальні настрої населення, які істотно відрізнялися від тих, що були зафіксовані в процесі опитувань громадської думки. Власне, повідомлення, що надходили від інформаторів, якраз і могли спричинити недовіру Лавалю до результатів проведеного агенцією Дурдена опитування.

Достовірність результатів опитувань громадської думки в Україні, на тимчасово окупованих територіях України та в Росії: оцінки експертів

З початку повномасштабної агресії Російської Федерації опитування громадської думки в Україні демонструють: по-перше, значне зростання патріотичних настроїв; по-друге, посилення негативного ставлення до Росії та її політичного керівництва (яке й до повномасштабної війни не було позитивним). Водночас як соціологи, так і журналісти поділяють думку, що одержані цифри можуть бути дещо завищеними – оскільки існують «приховані» симпатії Путіна, котрі не наважуються відкрито висловити свою позицію. Як зауважив В. Паніотто в інтерв'ю «BBC News Україна», в умовах війни щирість відповідей знижується, тому що люди, які, наприклад, підтримують Росію, частіше уникатимуть спілкування [Черниш, 2022]. З огляду на це можна говорити про системні зсуви у структурі вибірки, зумовлені тим, що частіше на участь в опитуванні погоджуватимуться особи, чії політичні погляди збігаються з позицією влади, тоді як носії протилежних поглядів або відмовлятимуться від опитування, або (в разі згоди) ухилятимуться від відповіді на політично сенситивні запитання (наприклад, обираючи варіант «Важко сказати»).

Щоб обговорити цю проблему в професійному колі, на сторінці створеної в соціальній мережі “Facebook” групи “Academic sociology: Observations, measurements and conceptualisations” (до якої входить багато українських соціологів) у липні 2022 року було ініційовано експертне опитування¹⁸. Його учасників просили

¹⁸ Вибірка експертів формувалася в ініціативному порядку – до неї могли долучитися всі охочі учасники цієї групи, які є соціологами за фахом. На різні питання онлайн-анкети відповіло від 29 до 43 осіб. Автор висловлює вдячність модераторові групи, доктору соціологічних наук Сергію Дембиському за допомогу в проведенні вищезазначеного дослідження.

поміркувати, наскільки на результати соціологічних опитувань може впливати схильність респондентів давати «конформістські» відповіді, спричинені страхом висловити погляди, які можуть каратися владою. Розглядалися різні ситуації:

- якщо опитування проводяться у регіонах України, що контролюються українським урядом;
- якщо опитування виконуються українськими дослідницькими установами на територіях України, тимчасово окупованих Російською Федерацією;
- якщо опитування на тимчасово окупованих Росією територіях України виконуються російськими дослідницькими установами;
- якщо опитування здійснюються на території Росії.

На думку експертів, «конформістські» відповіді респондентів найменше здатні впливати на результати опитувань, якщо вони проводяться у регіонах України, котрі перебувають під контролем українського уряду: 14% експертів упевнені в тому, що зміщення даних у бік «конформістської» позиції стосовно влади взагалі немає, 30% гадають, що зміщення даних є, але воно не перевищує 10%. 28 відсотків опитаних поділяють думку, що зміщення може становити до 20%, тоді як 16% вважають, що зсув даних становитиме понад 20 відсотків (табл. 6).

Принагідно варто зауважити, що в травні 2022 року працівники Київського міжнародного інституту соціології провели методичний експеримент, який показав, що спостерігається деяке зміщення в бік проукраїнськи налаштованих громадян, що спричинює відхилення у 4–6% для окремих запитань (частіше обираються відповіді, що узгоджуються з проукраїнською інтерпретацією подій). Це, за словами А. Грушецького (2022), «у нинішніх умовах є досить оптимістичним показником. Утім, експеримент не дає відповіді, наскільки щирі зараз у своїх відповідях респонденти».

Доволі виразним, за оцінками експертів – членів групи “Academic sociology”, є конформізм респондентів на окупованих Російською Федерацією територіях України та в самій Росії. Наприклад, 56% експертів переконані, що коли опитування виконуються на окупованих територіях українськими дослідницькими установами, то результати можуть бути зміщені на більш ніж 20 відсотків – через страх респондентів висловити погляди,

Таблиця 6

Розподіл відповідей експертів^а на запитання: «На результати опитування щодо політично чутливих тем може впливати схильність респондентів давати “конформістські” відповіді, спричинені страхом висловити погляди, які можуть каратися владою. Тому респонденти можуть висловлювати думки, котрі не відображають їхніх справжніх поглядів. Ми просимо Вас оцінити, якою мірою цей чинник здатний вплинути на результати опитувань громадської думки в різних ситуаціях. Наприклад, якщо говорити про регіони України, які контролюються українським урядом, приблизно на скільки відсотків можуть бути зміщені дані опитувань (у масиві загалом) у бік “конформістської” позиції стосовно чинної влади?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Частка експертів, які вибрали той чи той варіант, %</i>
Цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (тобто його вплив близький до нуля)	14
До 5%	14
До 10%	16
До 20%	28
До 30%	12
До 40%	2
До 50%	0
Більше ніж на 50%	2
Важко сказати	12

^аНа це запитання відповіді надійшли від 43 експертів.

які можуть каратися окупаційною владою. Лише 13% опитаних експертів вважають, що таке відхилення може бути меншим за 10% (табл. 7).

Що стосується опитувань на тимчасово окупованих територіях України, то одне з таких було проведене Центром Разумкова у вересні – жовтні 2014 року серед мешканців Донецької області. Особливість цього дослідження полягала в тому, що воно здійснювалося як у тих населених пунктах, що перебували під контролем «ДНР», так і тих, що контролювалися українською владою. Респондентів просили відповісти на запитання, чи довіряють вони Президентові України (тоді це був Петро Порошенко). Відповіді дуже різнилися залежно від того, на якій території збиралися дані, – підконтрольній чи непідконтрольній українському уряду. Наприклад, 88% опитаних на території, підконтрольній «ДНР»,

Таблиця 7

Розподіл відповідей експертів^а на запитання: «Якщо опитування проводяться на окупованих Росією територіях українськими дослідницькими установами, то приблизно на скільки відсотків, на Вашу думку, можуть бути змінені дані опитувань у бік “конформістської” позиції респондентів стосовно окупаційної влади?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Частка експертів, які вибрали той чи той варіант, %</i>
Цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (тобто його вплив близький до нуля)	3
До 5%	0
До 10%	10
До 20%	13
До 30%	15
До 40%	8
До 50%	15
Більше ніж на 50%	18
Важко сказати	18

^а На це запитання відповіді надійшли від 39 експертів.

обрали варіант «Не довіряю». На території, підконтрольній уряду України, цей варіант обрали тільки 49%; окрім того, у населених пунктах Донецької області, які перебували під контролем «ДНР» навесні й улітку 2014 року, а потім знову перейшли під контроль України, рівень довіри до П. Порошенка був дещо нижчим, ніж у районах, які ніколи не перебували під контролем «ДНР» (табл. 8).

Доцільно зазначити, що в населених пунктах Донецької області, які навесні й улітку 2014 року перебували під контролем «ДНР», а потім були звільнені Збройними силами України, спостерігався дуже високий рівень відмов від участі в опитуванні. Це було характерно як для описаного дослідження, так і для інших, що виконувалися Центром Разумкова у другій половині 2014 року та першій половині 2015-го. На території, підконтрольній «ДНР», цей показник був приблизно в півтора раза нижчим, а в районах, які ніколи не перебували під контролем «ДНР», – більш ніж у два рази (табл. 9).

Частка відмов від участі в опитуванні співвідноситься з рівнем довіри до незнайомих – що менше респондент довіряє незнайомій людині, то частіше відмовляється від спілкування з інтерв'юером.

Таблиця 8

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Наскільки Ви довіряєте Петру Порошенко?»**

Варіанти відповіді	Частка респондентів, які вибрали той чи той варіант, %			
	Територія Донецької області, підконтрольна «ДНР»	Територія Донецької області, підконтрольна уряду України	Зокрема, населені пункти, які навесні – влітку 2014 року перебували під контролем «ДНР», а потім були звільнені Збройними силами України	Зокрема, населені пункти, які ніколи не перебували під контролем «ДНР»
Не довіряю	88	49	52	42
Довіряю	10	39	36	49
Не визначився	2	12	13	9

Джерело: дані дослідження Центру Разумкова (Донецька область, вересень – жовтень 2014 року). У дослідженні взяло участь 403 особи.

Таблиця 9

Частка респондентів, які відмовлялися брати участь у опитуванні, стосовно всіх, до кого зверталися інтерв'юери (перша половина 2014-го – друга половина 2015 року)

Територія Донецької області, підконтрольна «ДНР»	Населені пункти Донецької області, які навесні – влітку 2014 року перебували під контролем «ДНР», а потім знову перейшли під контроль України	Населені пункти Донецької області, підконтрольні уряду України, які ніколи не перебували під контролем «ДНР»	Дніпропетровська область
42	65	31	34

Джерело: дані досліджень Центру Разумкова. Було проаналізовано 3948 звернень інтерв'юерів до респондентів.

Найнижчим рівень довіри виявився на території Донецької області, що тимчасово перебувала під контролем «ДНР» (себто там двічі відбувалася зміна влади).

Таблиця 10

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Наскільки Ви довіряєте незнайомій Вам людині?», оцінка ^a за шкалою від 0 («найнижчий рівень довіри») до 10 балів («найвищий рівень довіри»)

<i>Територія Донецької області, підконтрольна «ДНР»</i>	<i>Населені пункти Донецької області, які ніколи не були підконтрольними «ДНР»</i>	<i>Населені пункти Донецької області, які перебували під контролем «ДНР» навесні – влітку 2014 року</i>
3,3	4,4	2,8

Джерело: дані дослідження Центру Разумкова (Донецька область, вересень – жовтень 2014 року). У дослідженні взяло участь 403 особи.

^a Наведено середні бали.

Простежити, чи можуть траплятися під час опитувань на окупованих територіях системні зміщення у структурі вибірки, які зумовлені тим, що частіше на участь в опитуванні погоджуються особи, чії політичні погляди збігаються з офіційною позицією окупаційних адміністрацій, можна на прикладі результатів дослідження, проведеного компанією «Нью імідж маркетинг груп» у жовтні 2019 року на території ОРДЛО. Метод дослідження – «віч-на-віч» інтерв'ю в помешканні респондента [Український інститут майбутнього, 2019].

Наявність чи відсутність таких зміщень можна з'ясувати, звертаючись до зовнішніх джерел. Зокрема, існує статистика видавання російських паспортів жителям ОРДЛО, яка регулярно публікувалася в російських медіа та ЗМІ «ЛНР» і «ДНР». Згідно з оприлюдненими цифрами, станом на 19 жовтня 2019 року (медіанна дата опитування, або дата завершення першої його частини) було видано близько 28 тис. російських паспортів у «ДНР» і 27 тис. – у «ЛНР». Якщо орієнтуватися на ці дані, то виходить, що власниками російських паспортів до того моменту стало приблизно 1,5% дорослого населення з «ДНР» і 2,2% – із «ЛНР».

Згідно ж із результатами, опублікованими «Нью імідж маркетинг груп», російське громадянство на території «ДНР» мали 4,3% опитаних, на території «ЛНР» – 9,4%. Отже, частка осіб, які мають російський паспорт, серед опитаних виявилася вищою, ніж серед представників генеральної сукупності (дорослих

жителів «ДНР» і «ЛНР»). Очевидно, що люди, які вже у перші місяці видавання російських паспортів поспішили їх отримати, – це переважно люди з проросійською орієнтацією. Отож можна стверджувати, що вибірка під час опитування була зміщена в бік тих респондентів, у котрих немає підстав побоюватися, що їхні відповіді можуть «дисонувати» з позицією керівників «ДНР» та «ЛНР» (і тому вони рідше відмовлялися від участі в опитуванні).

Отже, на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях спостерігається істотне зміщення вибірки в бік проросійськи налаштованих респондентів, навіть якщо опитування здійснюються українськими дослідницькими установами. Якщо ж опитування на тимчасово окупованих Росією територіях проводяться російськими дослідницькими установами, то, згідно з відповідями майже половини (46%) експертів – членів групи “Academic sociology”, через «конформістську» позицію респондентів стосовно окупаційної влади дані таких опитувань можуть бути зміщені на 50 і більше відсотків (табл. 11).

Навесні 2022 року, як повідомляє російське інтернет-видання «Проект», Всеросійський центр вивчення громадської думки (ВЦИОМ) двічі (наприкінці квітня й наприкінці травня) проводив опитування для Кремля в захоплених російськими військами містах і селах Донецької області. Про це кореспондентам «Проекту» розповів один із організаторів цих опитувань¹⁹. Збиралися відповіді на такі питання: а) як мешканці цих територій ставляться до «спецоперації», до Володимира Путіна та Володимира Зеленського; б) чи хочуть вони, щоб їхнє місто/село ввійшло до складу Росії або «ДНР», чи щоби воно залишилося в складі України. Був також варіант «незалежного міста/села». Результати цих опитувань поки не було опубліковано, але, за словами організатора, більшість людей казали, що хочуть до Росії. Отримані цифри не мають викликати подиву, якщо взяти до уваги місце, де працювали інтерв'юери. У Мангуші, Волновасі, Володарському та Безіменному це були пункти тимчасового розміщення біженців, а в Маріуполі – пункт видавання гуманітарної допомоги від

¹⁹ У матеріалі також зазначається, що інформацію про проведення російськими соціологами опитувань у цих населених пунктах підтвердив співрозмовник, близький до керівництва Кремля.

Таблиця 11

Розподіл відповідей експертів^a на запитання: «Якщо опитування проводяться на окупованих Росією територіях російськими дослідницькими установами, то приблизно на скільки відсотків, на Вашу думку, можуть бути змінені дані опитувань у бік “конформістської” позиції респондентів щодо окупаційної влади?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Частка експертів, які вибрали той чи той варіант, %</i>
Цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (тобто його вплив близький до нуля)	3
До 5%	0
До 10%	0
До 20%	9
До 30%	6
До 40%	9
До 50%	15
Більше ніж на 50%	46
Важко сказати	12

^a На це запитання відповіді надійшли від 33 експертів.

«Єдиної Росії» (там опитування проводилося в квітні) [Аренина, Рубин, & Баданин, 2022].

Категорично проти проведення опитувань на окупованих територіях висловилася російська дослідниця, засновниця незалежної соціологічної спільноти “Extreme Scan” Олена Конєва. За її словами, «поєднання показових гуманітарних дій із жорстокими репресіями спричинює відчуття повної непередбачуваності. Залякані громадяни видаватимуть “безпечні” відповіді, противники війни даватимуть “правильні” відповіді, а вночі малюватимуть графіті проти окупантів». О. Конєва наголошує, що одержані результати виявляться недостовірними. Утім, російська влада в цьому й не зацікавлена, оскільки результати використовуватимуться насамперед для рапортів до Москви та з пропагандистською метою, створюючи враження, що росіянам на тих територіях «раді» (цит. за [Аренина, Рубин, & Баданин, 2022]).

Повертаючись до даних опитування експертів із групи “Academic sociology”, зазначимо, що 38% із них вважає, що «конформістські» відповіді респондентів здатні зміщувати результати дослідження

більш ніж на 40%, якщо опитування проводяться на території Росії (табл. 12). На думку 41% опитаних, це зміщення дещо менше – до 20–30%, проте все одно істотне. Тобто ситуація, за оцінками експертів, лише трохи краща, ніж тоді, коли російські соціологи проводять опитування на окупованих територіях України.

Таблиця 12

Розподіл відповідей експертів^а на запитання: «Якщо опитування проводяться на території Росії, то приблизно на скільки відсотків, на Вашу думку, можуть бути зміщені дані опитувань у бік “конформістської” позиції респондентів стосовно російської влади?»

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Частка експертів, які вибрали той чи той варіант, %</i>
Цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (тобто його вплив близький до нуля)	0
До 5%	0
До 10%	3
До 20%	24
До 30%	17
До 40%	7
До 50%	10
Більше ніж на 50%	28
Важко сказати	10

^а На це запитання відповіді надійшли від 29 експертів.

І це зовсім не дивно, якщо зважити на загальну соціально-психологічну атмосферу в російському суспільстві, соціальні практики якого дедалі більше нагадують сталінські часи. Поширеною стає культура доносів – навіть на членів родини. Зокрема, житель селища Горкі-10 (Московська область) написав заяву до поліції на свою дружину, попросивши вжити до неї заходів, оскільки жінка висловлює «антиросійські настрої» щодо спеціальної військової операції та налаштовує проти уряду спільну дитину [«Житель Подмосковья сдал в полицию жену из-за критики спецоперации», 2022]. А в Пензі школярі написали донос на вчительку, яка в розмові з ними висловила погляди на війну в Україні, що відрізняються від офіційних. Проти педагога було порушено кримінальну справу за статтю про «фейки» [«В Пензе школьники написали

донос на учительницу», 2022]. Згодом у ЗМІ з'явилася інформація про те, що цю вчительку було засуджено на п'ять років умовного позбавлення волі та заборони обіймати посаду педагога протягом трьох років [«Учительнице из Пензы Ирине Ген дали 5 лет условно», 2022].

Згадуваний у попередніх частинах статті російський соціолог О. Мягков звертав увагу на виразну тенденцію до зниження рівня чесності людей – як у міжособистісному й соціальному спілкуванні, так і в соціологічних опитуваннях, а також на помітне зростання ступеня нормативної підтримки брехні в російському суспільстві. Майже 64% респондентів, як показало одне з проведених О. Мягковим досліджень, вважали прийнятним збрехати для того, щоб огородити себе від настирливості та надмірної цікавості з боку інших людей, близько 54% – щоби зберегти в тасмниці свої думки та плани, 34% – щоби приховати від оточення свої недоліки, помилки й прорахунки; 11% респондентів, стали би, за власними словами, обманювати, якби їм за це добре платили. Крім того, майже кожен четвертий опитаний (24%) висловив упевненість у тому, що відповідати нещиро на запитання соціолога (в анкеті чи інтерв'ю) цілком припустимо й дозволено [Мягков, 2012: сс. 5–6].

Згідно з даними квітневого опитування «Левада-Центру», про яке йшлося вище, понад половина (56%) респондентів були впевнені, що більшість росіян зараз побоюються висловлювати свою позицію під час соціологічних опитувань [Левада-Центр, 2022]. Утім, коли респонденти оцінюють позицію «більшості громадян», вони зазвичай приписують цій самій «більшості» власні характеристики. Спрацьовує механізм психологічної проекції, що її соціологи використовують як методичний прийом для того, щоби виявити ті позиції й думки респондентів, котрі вони намагаються приховати від інших (чи навіть від самих себе).

Цілком очікувано, що частіше про страх «більшості громадян» (а насправді свій власний) говорять опозиційно налаштовані респонденти – серед тих, хто не схвалює діяльність державного керівництва Росії, цю думку поділяють 75%. Але навіть серед тих, хто цю діяльність схвалює, понад половина (52%) теж упевнена, що більшість росіян боїться висловлювати свої погляди під час соціологічних опитувань.

Німецькі дослідники Ф. Чапковські та М. Шауб провели методичний експеримент²⁰ для того, щоби з'ясувати, якою мірою респонденти в Росії приховують своє справжнє ставлення до війни в Україні під час соціологічних опитувань [Chapkovski & Schaub, 2022].

У цьому експерименті респондентам пропонувався перелік дій та заходів влади, що складався з чотирьох пунктів: а) щомісячні грошові перекази для бідних російських сімей; б) легалізація одностатевих шлюбів у Росії; в) державні заходи щодо запобігання абортам; г) дії Збройних сил РФ в Україні. Після цього респондентів запитували, скільки з цих чотирьох дій та заходів вони підтримують, – тобто слід було вказати лише кількість пунктів, які респондент підтримує, а не що саме він підтримує. Дослідники не могли дізнатися, чи підтримує конкретний респондент війну, чи ні.

Перелік із чотирьох пунктів був запропонований лише половині респондентів. Інша половина отримала список із трьох пунктів, у якому четвертий пункт (підтримка війни) був відсутній. Різниця в середній кількості підтриманих пунктів була відповіддю на запитання, скільки росіян підтримують війну. Згідно з результатами цього експерименту, підтримку війни висловили 53% його учасників.

Після відповіді на список із трьох пунктів респондентам із контрольної групи ставили пряме запитання: «Чи підтримуєте Ви особисто дії Збройних сил РФ в Україні?» Відповідаючи на пряме запитання, підтримку війни висловили 68% респондентів. За результатами методичного експерименту його автори дійшли висновку, що 15% респондентів, відповідаючи на пряме запитання, дають нещирі відповіді стосовно свого ставлення до війни.

Описаний експеримент дає змогу оцінити зміщення в результатах опитування, що виникають через нещирість відповідей. Проте залишається невідомою величина систематичної похибки, спричиненої можливою відмовою від участі в опитуваннях «неохочих» до влади громадян.

²⁰ Це було онлайн-опитування, яке проводилося на вибірці з 3000 респондентів на початку квітня 2022 року, з використанням онлайн-платформи "Toloka". Соціально-демографічна структура учасників цієї платформи відрізняється від структури дорослого населення Росії більшою часткою молоді, міського населення та людей з високим рівнем освіти.

Як зазначає російський соціолог В. Звоновський, «на вимірювання ставлення до війни, безперечно, впливає побоювання її супротивників висловлюватися ясно та послідовно. Вплив є, він емпірично підтверджений і статистично значущий. Однак для відповідальних дослідників безпосередньо обчислювати на цій основі “реальну” частку прихильників війни не є можливим» [Звоновский, 2022].

Висновки

Аналіз результатів опитувань громадської думки, виконаних у різний час, та одного нещодавнього експертного опитування продемонстрував, що проблема нещирості відповідей респондентів та систематичної похибки (зумовленої зміщенням вибірки в бік «лояльних до влади» чи тих, хто відносить себе до «ідейної більшості») істотно загострюється в умовах посилення авторитарних тенденцій у суспільстві чи атмосфери нетерпимості, зокрема, викликаной війною. За певних обставин ці чинники можуть істотно знижувати достовірність результатів опитувань.

Утім, виконаний аналіз не дає змоги здійснити кількісну оцінку зміщення результатів опитувань, викликаного зазначеними чинниками, – значною мірою тому, що величина такого зміщення варіюватиме залежно від змін у соціально-психологічній атмосфері суспільства, а також від тематики досліджень та запитань, передовсім від рівня їхньої сенситивності.

Досвід опитувань громадської думки показує, що проективні методики дають змогу отримувати достовірніші результати, ніж «прямі запитання», якщо йдеться про інформацію на сенситивну для респондентів тематику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Конституція України. № 254к/96-ВР. (1996). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. № 16/98-ВР. (1998). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр>

Основи законодавства України про охорону здоров'я. №2801-ХІІ. (1992). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>

Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). № 1096-ІV. (2003). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-вр>

Про соціальні послуги. № 2671-VІІІ. (2019). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

Аванесов, В.С. (1982). *Тесты в социологическом исследовании*. Москва, Российская Федерация: Наука.

Аванесов, В.С. (2007). Истоки и основные понятия математической теории измерений (Item Response Theory). Стаття вторая. *Педагогические измерения*, 3, 3–36.

Анастаси, А., & Урбина, С. (2007). *Психологическое тестирование* (7-е изд.). Санкт-Петербург, Российская Федерация: Питер.

Андерсон, Б. (2001). *Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма*. Москва, РФ: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле.

Аргайл, М. (2003). *Психология счастья* (2-е изд.). Санкт-Петербург, РФ: Питер.

Аренина, К., Рубин, М., & Баданин, Р. (2022, 7 июля). Ненатуральные числа (часть вторая). Рассказ о том, как социологи заставили россиян полюбить Путина и войну в Украине. *Проект*. Получено из <https://www.proekt.media/narrative/rating-putina>

Бослаф, С. (2015). *Статистика для всех*. Москва, РФ: ДМК Пресс.

Буко, С. (2006). Прагматические и гуманитарные ценности современного менеджмента. В В. Ворона, & М. Шульга (Ред.), *Соціальні виміри суспільства* (с. 336–350). Київ: Інститут соціології Національної академії наук України.

Бурдые, П. (1993). *Социология политики*. Москва, РФ: Socio-Logos.

В Пензе школьники написали донос на учительницу, рассказавшую о войне в Украине. На педагога завели уголовное дело по статье о «фейках». (2022, 1 апреля). *Meduza*. Получено из <https://meduza.io/news/2022/04/01/v->

penze-shkolniki-napisali-donos-na-uchitel'nitsu-rasskazavshuyu-o-voynе-v-ukraine-na-pedagoga-zaveli-ugolovnoe-delo-po-statii-o-feyках

Вишняк, О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Войтович, Н.О., & Кравець, Р.К. (2014). Сучасна інформаційна війна: Росія проти України. *Обрії друкарства*, 1(3), 69–78.

Волович, В.И. (1974). *Надежность информации в социологическом исследовании: проблемы методологии и методики*. Киев, УССР: Наукова думка.

Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.). (2013). *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.). (2017). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.). (2020). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Герасимова, К.Г. (2017). Конструирование социологических индексов: опыт методической рефлексии. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Социология»*, 17(1), 106–115.

Гирич, І. (2014). *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.)*. Київ, Україна: Український письменник.

Гирич, І. (2021). *Українська історія: через ідентичність до держави*. Київ, Україна: Українські пропілеї.

Головаха, Є. (2020). Індекс державної суб'єктності України (ІДСУ): розробка, апробація та результати застосування в масовому опитуванні. В В. Ворона, & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 50–59). Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є., Горбачик, А., Любива, Т., Паніна, Н., Серета, В., & Урсуненко, К. (2008). Суб'єктивна надійність: теорія і метод вимірювання (ІСН). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 166–188.

Головаха, Є., Горбачик, А., & Паніна, Н. (2006). *Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є., Дембіцький, С., Жуленьова, О., & Любива, Т. (2020). Методики дослідження адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей за умов масових міграцій: розроблення та апробація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 24–41.

Головаха, Е., Костенко, Н., & Макеев, С. (Ред.). (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Головаха, Е.И., & Панина, Н.В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев, Украина: Абрис.

Головаха, Е.И., & Панина, Н.В. (1997). *Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Головаха, Е.И., & Панина, Н.В. (1999). Потенциал протеста украинского общества. *Социологические исследования*, 10, 31–40.

Головаха, Є, Панина, Н., & Стегній, О. (2016). Типи політичної культури та цивілізаційний вибір населення України. В В. Ворона, & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 50–56). Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Е.И., Панина, Н.В., & Чурилов, Н.Н. (1992). *Киев – 1990–1991: Социологические репортажи*. Киев. Украина: Наукова думка.

Головаха, Є., & Стегній, О. (Ред.). (2017). *Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо? Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Горбачик, А., Любива, Т., & Нікітіна, Т. (2015). Перевірка валідності та надійності шкали культурного інтелекту в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 132–148.

Грушецький, А. (2022, 9 серпня). Динаміка ставлення українців до Сталіна: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 року [Прес-реліз]. *Київський міжнародний інститут соціології*. Отримано з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1130&page=1>

Давыдов, А.А., & Давыдова, Е.В. (1992). *Измерение искренности респондента*. Москва: Институт социологии Российской академии наук.

Дембіцький, С. (2014). З приводу проблематичності статистичної перевірки теоретичних конструктів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 190–194.

Дембицкий, С. (2015, 9 октября). Культурные коды сферы потребления. *Soc-Research.Info*. Получено из http://soc-research.info/blog/index_files/Klimenkova.html

Дембицкий, С. (2016а). *Теоретическая валидизация в социологическом исследовании: методология и методы*. Москва, РФ: Ленанд.

Дембіцький, С. (2016б). Соціологічні тести: сутність і валідизація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 140–155.

Дембіцький, С. (2017а). Априорна та апостеріорна кластеризація результатів соціологічного тесту «Типи політичної культури»: порівняльний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 128–144.

Дембицкий, С. (2017b, 5 апреля). Разработка шкалы антидемократии/ тоталитаризма: результаты экспертного опроса. *Soc-Research.Info (социологический блог, посвященный различным аспектам общественной жизни)*. Получено из http://soc-research.info/blog/index_files/totalit.html

Дембіцький, С. (2017с). Застосування L-шкали (ММРІ) щодо загальної популяції в Україні: результати і гіпотези. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 102–118.

Дембицкий, С. (2017d, 8 июля). Гистограммы распределений индекса SCL–9–NR. *Soc-Research.Info (социологический блог, посвященный различным аспектам общественной жизни)*. Получено из http://soc-research.info/blog/index_files/scl-plots.html

Дембіцький, С. (2017е). Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 109–129.

Дембіцький, С. (2018а). Конструювання, валідизація та інтерпретація соціологічного тесту «Типи політичної культури – II». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 25–45.

Дембицкий, С. (2018b). Конструирование и валидизация социологического теста SCL–9–NR. *Социологический журнал*, 24(3), 8–31. <https://dx.doi.org/10.19181/socjour.2018.24.3.5991>

Дембіцький, С. (2019а). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С. (2019b). *Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С. (2020). Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соціетальних цінностей: стан масової свідомості. В С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Я.В. Верменич, С.С. Дембіцький, О.М. Майборода, ... О.В. Ясь (Ред.), *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь* (сс. 195–207). Київ: Інститут історії України НАН України.

Дембіцький, С., & Головаха, Є. (2020, 10 серпня). Вільні зсередини, але не ззовні: результати онлайн-опитування Інституту соціології НАН України. *Йод.media*. Отримано з <https://iod.media/article/vilni-zseredini-ale-ne-zovni-rezultati-onlayn-opituvannya-institutu-sociologiji-nan-ukrajini>

Дембицкий, С., & Середа, Ю. (2015). Симптоматический опросник Леонарда Дерогатиса (SCL–90–R): валидизация в Украине. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 40–71.

Дембіцький, С., Ященко, В., Сидоров, М., & Александрова, С. (2016). Критеріальна валідизація експрес-тесту SCL-9-NR. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 102–116.

Джеймс, Г., Уиттон, Д., Хасти, Т., & Тибширани, Р. (2016). *Введение в статистическое обучение с примерами на языке R*. Москва, РФ: ДМК-Пресс.

Джонсон, Р.Б., Буко, С.Л., & Мирза-Гриско, Д. (2018). Адаптация шкалы культурной компетентности в постсоциалистических странах: Украина–Молдова и Словения–Сербия. В Н.Г. Брагина, & А.Г. Жукова (Ред.), *Сборник материалов I Международной научно-практической конференции «Пересекая границы: межкультурная коммуникация в глобальном контексте» (Москва, 14–16 февраля 2018 г.)* (с. 84–86). Москва, РФ: Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина.

Дубин, Б.В. (1993). Социальное самочувствие. *Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. Информационный бюллетень*, 5, 18–20.

Слейко, М. (2011a). Деприваційний підхід до соціального самопочуття населення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 127–146.

Слейко, М. (2011b). Емоційно-оцінний підхід до дослідження соціального самопочуття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 138–162.

Слейко, М. (2013). *Соціальне самопочуття населення у суспільстві періоду трансформацій: методологія та методи* (Автореферат дис. ... канд. соціол. наук, Інститут соціології НАН України).

Житель Подмосковья сдал в полицию жену из-за критики спецоперации. (2022, 13 июля). *РЭНБИ*. Получено из <https://rnbee.kiev.ua/post-wall/zhitel-podmoskovyu-sdal-v-policiju-zhenu-iz-za-kritiki-specoperaci>

Звоновский, В. (2022, 23 апреля). Кооперация респондентов в опросах на тему военных операций [Пост-релиз #6]. *Extreme Scan*. Получено из <https://www.extremescan.eu/ru/post/5-кооперация-респондентов-в-опросах-на-тему-военных-операций>

Зимова, Н.С. (2017). Социальная адаптация трудовых мигрантов из стран Центральной Азии в России. *Миграция и социально-экономическое развитие*, 2(1), 19–28. <https://dx.doi.org/10.18334/migration.2.1.38391>

Інститут соціології НАН України. (2005). *Звіт про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції та закономірності розвитку»*.

Іщенко, В.О., & Чепур, А.Ю. (2002). Структура та динаміка етнічної толерантності населення України (1994–2001). *Наукові записки НаУКМА. Серія «Соціологічні науки»*, 20, 17–26.

Клайн, П. (1994). *Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование*. Киев, Украина: ПАН Лтд.

Клейман, П. (2015). *Психология: люди, концепции, эксперименты*. Москва, РФ: Манн, Иванов и Фербер.

Колодий, И., & Саратова, Ю. (2018, 2 июля). Ситуация игры в социологию: основные поля и накопленные ошибки. *Спільне*. Получено из <https://commons.com.ua/uk/situaciya-igry-v-sociologiyu-osnovnyye-polya-i-nakoplennye-oshibki>

Костенко, Н., & Ручка, А. (Ред.). (2008). *Медіа. Демократія. Культура*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Костенко, Н., & Ручка, А. (Ред.). (2010). *Субкультурна варіативність українського соціуму*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Костенко, Н., & Скокова, Л. (2012). Тестування шкали культурної компетентності (CQS): українська аудиторія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 159–193.

Красильникова, М. (2003). О методике расчета индекса социальных настроений. *Мониторинг общественного мнения*, 2(64), 51–59.

Кэмпбелл, Д. (1980). *Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях*. Москва, РСФСР: Прогресс.

Лазарфельд, П.Ф. (1972). Измерение в социологии. В Т. Парсонс (Ред.), *Американская социология: перспективы, проблемы, методы* (с. 134–149). Москва, РСФСР: Прогресс.

Левада-Центр. (2022, 24 мая). *Участие в опросах и доверие данным* [Пресс-выпуск]. Получено из <https://www.levada.ru/2022/05/24/uchastie-v-oprosah-i-doverie-dannym>

Магун, В.С. (1983). *Потребности и психология социальной деятельности личности*. Ленинград, РСФСР: Наука.

Магун, В., & Руднев, М. (2007). Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. В Е. Головаха, & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 226–273). Киев: Институт социологии НАН Украины; Харьков: Национальный университет имени В.Н. Каразина.

Майерс, Д. (2003). *Социальная психология* (7-е изд.). Санкт-Петербург, РФ: Питер.

Міністерство праці та соціальної політики України. (2002). *Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів*. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0293203-02>

Мягков, А.Ю. (2001). Социально-демографические переменные в социологическом исследовании: оценка достоверности самоотчетов респондентов. *Социологический журнал*, 3, 88–100.

Мягков, А.Ю. (2002а). Использование экспертных оценок при диагностике неискренних ответов респондентов. *Социологический журнал*, 3, 98–111.

Мягков, А.Ю. (2002b). Шкалы лжи из опросника ММРІ: опыт экспериментальной валидизации. *Социологические исследования*, 7, 117–130.

Мягков, А.Ю. (2012). *Искренность респондентов в чувствительных опросах: методы диагностики и стимулирования*. Москва, РФ: Вариант.

Мягков, А.Ю., & Журавлева, С.Л. (2010). О достоверности ответов респондентов в телефонном интервью (экспериментальное тестирование ряда приемов). *Социологические исследования*, 10, 81–92.

Назарова, И.Б. (1999). Качество опроса: факторы неответов. *Социологические исследования*, 11, 108–114.

Невельська-Гордєєва, О.П. (2019). “Fake news” в соціальному та правовому контекстах. В *ЛОГОС: Collection de papiers scientifiques* (pp. 86–91). Bordeaux, France.

Никифоров, А. (2006). *Философия науки: история и теория*. Москва, РФ: Идея-Пресс.

Оксамитна, С., & Макеєв, С. (1995). Соціологічний ракурс політичної географії України. Політичний портрет України. *Бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи»*, 11, 3–6.

Оссовський, В.Л. (1998). Проблема ідентифікації громадської думки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 36–52.

Оссовський, В.Л. (2005). *Соціологія громадської думки*. Київ, Україна: Фоліант.

Панина, Н.В. (1992). Как мы относимся к другим национальностям? *Украинский обозреватель*, 1, 7.

Панина, Н.В. (1993). Проблемы национальной толерантности в Украине. *Украинский вестник агентства “Postfactum”*, 4, 13–16.

Панина, Н.В. (1997). *Технология социологического исследования. Курс лекций*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Паніна, Н. (1998). Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 53–68.

Панина, Н.В. (2002). Национальная толерантность, национальный изоляционизм и ксенофобия в Украине. В В. Ворона, & М. Шульга (Ред.), *Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін* (сс. 445–459). Київ: Інститут соціології НАН України.

Паніна, Н.В. (Ред.). (2003). *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Панина, Н.В. (2008a). *Избранные труды по социологии* в 3-х тт., т. 1: Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. Киев, Украина: Факт.

Панина, Н.В. (2008b). *Избранные труды по социологии* в 3-х тт., т. 2: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения. Киев, Украина: Факт.

Паніна, Н.В., & Головаха, Є.І. (1999). *Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.)*. Соціологічні показники. Київ: Інститут соціології НАН України.

Панина, Н.В., & Головаха, Е.И. (2006). Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании. *Социологический журнал*, 3–4, 102–126.

Паниотто, В.И. (1986). *Качество социологической информации (методы оценки и процедуры обеспечения)*. Киев, УССР: Наукова думка.

Паніотто, В.І. (2003). Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 74–92.

Паніотто, В.І., Максименко В.С., & Харченко, Н.М. (2004). *Статистичний аналіз соціологічних даних*. Київ, Україна: КМ Академія.

Пирожков, С.І., & Хамітов, Н.В. (2020). Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? *Вісник НАН України*, 7, 3–15. <https://dx.doi.org/10.15407/visn2020.07.003>

Погосян, Г.А. (1985). *Метод интервью и достоверность социологической информации*. Ереван: Издательство АН Армянской ССР.

Рапопорт, С.С. (2003). Социокультурная компетенция интеллигента и здравый смысл. *Социологический журнал*, 1, 5–23.

Резнік, О. (2011). *Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Ремарчук, В.Н. (2016). Социальные технологии как инструмент разрушения субъектности государства. *«Гуманитарный вестник» МГТУ им. Н.Э. Баумана*, 12, 1–12. <https://dx.doi.org/10.18698/2306-8477-2016-12-401>

Рогозин, Д. (2007). Тестирование вопросов о социальном самочувствии. *Социальная реальность. Журнал социологических наблюдений и сообщений*, 2, 97–113.

Рудакевич, О.М. (2010). Співвідношення понять «національна політична культура» та «етнополітична культура нації». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 4, 78–83.

Рудакевич, О. (2014). Формування національної політичної культури в контексті цінностей Європейського Союзу. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*, 19(1), 328–335.

Рукавишников, В.О., Паниотто, В.И., & Чурилов, Н.Н. (1984). *Опросы населения*. Москва, РСФСР: Финансы и статистика.

Русалинова, А.А. (1994). Социальное самочувствие человека в современном мире как научная проблема. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 6: Философия, политология, социология, психология, право, 1*, 49–61.

Ручка, А. (Ред.). (2002). *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Саганенко, Г.И. (1979). *Социологическая информация: статистическая оценка надежности исходных данных социологического исследования*. Ленинград, РСФСР: Ленинградское отделение издательства «Наука».

Садмен, С., & Брэдберн, Н. (2002). *Как правильно задавать вопросы: введение в проектирование опросного инструмента*. Москва, РФ: Институт Фонда «Общественное мнение».

Симончук, Е. (2007). Классовые структуры в сравнительной перспективе. В Е. Головаха, & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 33–104). Киев: Институт социологии НАН Украины; Харьков: Национальный университет имени В.Н. Каразина.

Симончук, О. (2008). Класифікатор професій ISCO–88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3*, 24–41.

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О., & Макеєв, С. (2020). Актуальна соціально-класова структура України як чинник цивілізаційної суб'єктності: порівняльна перспектива. В С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Я.В. Верменич, С.С. Дембіцький, О.М. Майборода, ... О.В. Ясь (Ред.), *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь* (с. 208–220). Київ: Інститут історії України НАН України.

Соціологічна група «Рейтинг». (2022). *Дослідження*. Отримано з <https://ratinggroup.ua/research/ukraine>

Стегній, О. (2005). Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3*, 94–122.

Стегній, О. (2008). Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2*, 32–56.

Стегній, О. (2015). Соціологічні підходи до вивчення типів політичної культури. *Український соціум, 2(53)*, 26–35. <https://dx.doi.org/10.15407/socium2015.02.026>

Стрежнева, М. (2016). Субъектность Евросоюза в отражении организационной теории. *Международные процессы*, 14(1), 63–76. <https://dx.doi.org/10.17994/IT.2016.14.1.44.5>

Тарабрина, Н.В., Агарков, В.А., Быховец, Ю.В., Калмыкова, Е.С., Макаручук, А.В., Падун, М.А., ... Щепина, А.И. (2007). *Практическое руководство по психологии посттравматического стресса. Ч. 1: Теория и методы*. Москва, РФ: Когито-Центр.

Тилли, Ч. (2009). *Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг.* Москва, РФ: Территория будущего.

Тощенко, Ж.Т., & Харченко, С.В. (1996). *Социальное настроение*. Москва, РФ: Academia.

Український інститут майбутнього. (2019, 11 листопада). *Звіт проекту «Соціально-політичні настрої в частині Донецької та Луганської областей, які тимчасово не знаходяться під контролем України»*. Отримано з <https://uifuture.org/analitychni-materialy/zvit-proektu-socialno-politichni-nastroyi-v-chastini-doneckoyi-ta-luganskoyi-oblastej-yaki-timchasovo-ne-znaxodyatsya-pid-kontrolem-ukrayini>

Учительнице из Пензы Ирине Ген дали 5 лет условно по статье о «фейках» об армии за разговор с ученицей (2022, 4 августа). *Настоящее Время*. Получено из <https://www.currenttime.tv/a/uchitelnitse-irine-gen-dali-5-let-uslovno/31973309.html>

Филлипс, Л., & Йоргенсен, М.В. (2008). *Дискурс-анализ: теория и метод* (2-е изд.). Харьков, Украина: Гуманитарный центр.

Хайтун, С.Д. (2005). *Количественный анализ социальных явлений. Проблемы и перспективы*. Москва, РФ: КомКнига.

Хантингтон, С. (2003). *Столкновение цивилизаций*. Москва, РФ: АСТ.

Хили, Дж. (2005). *Статистика: социологические и маркетинговые исследования* (6-е изд.). Санкт-Петербург, РФ: Питер.

Хмелько, В.Є., & Оксамитна, С.М. (Ред.). (2017). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників* (3-те вид.). Київ, Україна: Київський міжнародний інститут соціології.

Хофстеде, Г. (2002). Организационная культура. В М. Пул, & М. Уорнер (Ред.), *Управление человеческими ресурсами: энциклопедия* (с. 313–338). Санкт-Петербург, РФ: Питер.

Хутка, С.В. (2007а). Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Соціологічні науки»*, 70, 27–33.

Хутка, С. (2007б). Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 164–175.

Черниш, О. (2022, 21 квітня). Чому українці вірять у перемогу, а росіяни люблять війну? Пояснює соціолог Паніотто. *BBC News Україна*. Отримано з <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61151164>

Шаповал, М., & Шувар, Н. (2020, 10 січня). Замовник опитування громадської думки: замовчувати не можна відкрити. *Юридична газета online*. Отримано з <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zamovnik-opituvannya-gromadskoyi-dumki-zamovchuvati-ne-mozhna-vidkriti.html>

Шевеленкова, Т.Д., & Фесенко, П.П. (2005). Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*, 3, 95–129.

Шкала-опросник CES–D. (s.a.). *Кардиосайт*. Получено 10 ноября 2022 г. из: <http://therapy.irkutsk.ru/doc/cesd.pdf>

Шмелев, А.Г. (1996). *Основы психодиагностики*. Ростов-на-Дону, РФ: Феникс.

Щербак, М. (2006). Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 153–160.

Acevedo, G.A., Ellison, C.G., & Xu, X. (2014). Is it really religion? Comparing the main and stress-buffering effects of religious and secular civic engagement on psychological distress. *Society and Mental Health*, 4(2), 111–128. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869313520558>

Alang, S.M., McAlpine, D.D., & Henning-Smith, C.E. (2014). Disability, health insurance, and psychological distress among US adults: An application of the stress process. *Society and Mental Health*, 4(3), 164–178. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869314532376>

Alexopoulos, D.S. (2007). Classical test theory. In N.J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of measurement and statistics* (pp. 140–143). Thousand Oaks, CA: Sage.

Allport, F.H. (1937). Toward a science of public opinion. *Public Opinion Quarterly*, 1, 7–23. Retrieved from https://brocku.ca/MeadProject/Allport/Allport_1937.html

Almond, G. (1956). Comparative political systems. *The Journal of Politics*, 18(3), 391–409. <https://dx.doi.org/10.2307/2127255>

Almond, G., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Alreck, P.L., & Settle, R.B. (1985). *The survey research handbook*. Homewood, IL: R.D. Irwin.

Andress, H.-J., & Heien, T. (2001). Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, 17(4), 337–356. <https://dx.doi.org/10.1093/esr/17.4.337>

Andrews, F.M., & Inglehart, R.F. (1979). The structure of subjective well-being in nine Western societies. *Social Indicators Research*, 6(1), 73–90.

Andrews, F.M., & Robinson, J.P. (1991). Measures of subjective well-being. In J.P. Robinson, P.R. Shaver, & L.S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 61–114). San Diego, CA: Academic Press.

Andrews, F.M., & Withey, S.B. (1976). *Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality*. New York, NY: Plenum Press.

Aneshensel, C.S. (2015). Sociological inquiry into mental health: The legacy of Leonard I. Pearlin. *Journal of Health and Social Behavior*, 56(2), 166–178. <https://dx.doi.org/10.1177/0022146515583992>

Aneshensel, C.S., & Avison, W.R. (2015). The stress process: An appreciation of Leonard I. Pearlin. *Society and Mental Health*, 5(2), 67–85. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869315585388>

Ang, S., & Van Dyne, L. (Eds.). (2008). *Handbook of cultural intelligence: Theory, measurement and application*. Abingdon-on-Thames, England: Routledge.

Ang, S., Van Dyne, L., & Koh, C. (2006). Personality correlates of the four-factor model of cultural intelligence. *Group & Organizational Management*, 31(1), 100–123. <https://dx.doi.org/10.1177/1059601105275267>

Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C., Ng, K.Y., Templer, K.J., Tay, C., & Chandrasekar, N.A. (2007). Cultural intelligence: Its measurement and effects on cultural judgment and decision making, cultural adaptation and task performance. *Management and Organization Review*, 3(3), 335–371. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1740-8784.2007.00082.x>

Barbier, J.-C. (2013). *The road to social Europe: A contemporary approach to political cultures and diversity in Europe*. Abingdon-on-Thames, England: Routledge.

Barnes, J., Buko, S., Johnson, B., & Kostenko, N. (2012, October). Through the looking glass: Do Western leadership assessments work in cross-cultural contexts? Paper presented at the 14th Annual International Leadership Association Global Conference “Leadership Across the Great Divides: Bridging Cultures, Contexts, and Complexities”. Retrieved from <https://www.academia.edu/19771883>

Bartone, P.T., & Adler, A.B. (1995). *Event-oriented debriefing following military operations: What every leader should know*. US Army Medical Research Unit-Europe. Retrieved from <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA300953.pdf>

Bean, C., & Papadakis, E. (1998). A comparison of mass attitudes towards the welfare state in different institutional regimes, 1985–1990. *International Journal of Public Opinion Research*, 10(3), 211–236. <https://dx.doi.org/10.1093/ijpor/10.3.211>

Beck, A.T., Steer, R.A., & Garbin, M.G. (1988). Psychometric properties of the Beck Depression Inventory: Twenty-five years of evaluation. *Clinical Psychology Review*, 8(1), 77–100. [https://dx.doi.org/10.1016/0272-7358\(88\)90050-5](https://dx.doi.org/10.1016/0272-7358(88)90050-5)

Bierman, A. (2012). Functional limitations and psychological distress: Marital status as moderator. *Society and Mental Health*, 2(1), 35–52. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869312442884>

Blumstein, P.W. (1973). Subjective probability and normative evaluations. *Social Forces*, 52(1), 98–107. <https://dx.doi.org/10.1093/sf/52.1.98>

Bogardus, E.S. (1925). Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308.

Bogardus, E.S. (1926). Social distance in the city. In E.W. Burgess (Ed.), *The urban community: Selected papers from the Proceedings of the American Sociological Society* (pp. 48–54). Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Bogardus, E.S. (1928). *Immigration and race attitudes*. Boston, MA: D.C. Heath.

Bogardus, E.S. (1959). *Social distance*. Yellow Springs, OH: Antioch Press.

Bogardus, E.S. (1967). *A forty year racial distance study*. Los Angeles: University of Southern California Press.

Bradburn, N.M., & Sudman, S. (1979). *Improving interview method and questionnaire design*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Bradburn, N.M., Sudman, S., Blair, E., & Stoking, C. (1978). Question threat and response bias. *Public Opinion Quarterly*, 42(2), 221–234. <https://dx.doi.org/10.1086/268444>

Brown, T.N., Bell, M.L., & Patterson, E.J. (2016). Imprisoned by empathy: Familial incarceration and psychological distress among African American men in the National Survey of American Life. *Journal of Health and Social Behavior*, 57(2), 240–256. <https://dx.doi.org/10.1177/0022146516645924>

Bruns, A. (2003). Gatewatching, not gatekeeping: Collaborative online news. *Media International Australia*, 107(1), 31–44. <https://dx.doi.org/10.1177/1329878X0310700106>

Bufka, L.F., & Camp, N. (2010). Brief measures for screening and measuring mental health outcomes. In M.M. Antony, & D.H. Barlow (Eds.), *Handbook of assessment and treatment planning for psychological disorders* (2nd ed.) (pp. 62–94). New York, NY: Guilford Press.

Buko, S., Johnson, R.B., & Mirza-Grisco, D. (2017, May). The adaptation of the Cultural Intelligence Scale in Central and Eastern Europe: Application of focus groups methodology. Paper presented at the *International SIETAR* (Society for Intercultural Education, Training and Research) *Congress “21st Century Waves of Change. Cultural Dexterity for Turbulent Times”*. Retrieved from <https://www.academia.edu/33307245>

Burawoy, M. (2005). 2004 ASA presidential address: For public sociology. *American Sociological Review*, 70(1), 4–28.

Burchardt, T., Le Grand, J., & Piachaud, D. (1999). Social exclusion in Britain 1991–1995. *Social Policy & Administration*, 33(3), 227–244. <https://dx.doi.org/10.1111/1467-9515.00148>

Burgard, S.A., & Seelye, S. (2017). Histories of perceived job insecurity and psychological distress among older U.S. adults. *Society and Mental Health*, 7(1), 21–35. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869316679466>

Campbell, A. (1981). *The sense of well-being in America: Recent patterns and trends*. New York, NY: McGraw-Hill.

Campbell, D.T., & Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56(2), 81–105. <https://dx.doi.org/10.1037/h0046016>

Cannel, C.F., & Axelrod, M. (1956). The respondent reports on the interview. *The American Journal of Sociology*, 62(2), 177–181. <https://dx.doi.org/10.1086/221959>

Carmines, E.G., & Zeller, R.A. (1979). *Reliability and validity assessment*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Carnegie Mellon University, Laboratory for the Study of Stress, Immunity and Disease. (2015). *Dr. Cohen's scales*. Retrieved from <https://www.cmu.edu/dietrich/psychology/stress-immunity-disease-lab/scales/index.html>

Chapkovski, Ph., & Schaub, M. (2022, April 6). Do Russians tell the truth when they say they support the war in Ukraine? Evidence from a list experiment. *The London School of Economics and Political Science*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/04/06/do-russians-tell-the-truth-when-they-say-they-support-the-war-in-ukraine-evidence-from-a-list-experiment>

Cohen, S. (1988). Perceived stress in a probability sample of the United States. In S. Spacapan, & S. Oskamp (Eds.), *The social psychology of health* (pp. 31–67). Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Crowne, D.P., & Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349–354. <https://dx.doi.org/10.1037/h0047358>

Derogatis, L., & Fitzpatrick, M. (2004). The SCL–90–R, the Brief Symptom Inventory (BSI), and the BSI–18. In M.E. Maruish (Ed.), *The use of psychological testing for treatment planning and outcomes assessment* (Vol. 3, pp. 1–41). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Derogatis, L.R., Lipman, R.S., Rickels, K., Uhlenhuth, E.H., & Covi, L. (1974). The Hopkins Symptom Checklist (HSCL): A self-report symptom inventory. *Behavioral Science: Journal of the Society for General Systems Research*, 19(1), 1–15. <https://dx.doi.org/10.1002/bs.3830190102>

DeVellis, R.F. (2012). *Scale development: Theory and applications*. Thousand Oaks, CA: Sage.

DeVellis, R.F. (2017). *Scale development: Theory and applications* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75. https://dx.doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13

Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D.-w., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143–156. <https://dx.doi.org/10.1007/s11205-009-9493-y>

Dourdin, J. (1942). Comment savoir ce que pensent les gens ? L'application en France du système des enquêtes par sondages. *L'Illustration*, 100eme année, 5184, 48–51.

Dourdin, J. (1957). Temoignage de Jacques Dourdin. In J. Laval, & R. de Chambrun, *La vie de la France sous l'occupation, 1940–1944* (pp. 771–773). Paris, France: Plon.

Earley, P.C., & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Earley, P.C., & Mosakowski, E. (2004, October). Cultural intelligence. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2004/10/cultural-intelligence>

Edwards, J.R., & Bagozzi, R.P. (2000). On the nature and direction of relationships between constructs and measures. *Psychological Methods*, 5(2), 155–174. <https://dx.doi.org/10.1037/1082-989x.5.2.155>

Eger, M.A., & Breznau, N. (2017). Immigration and the welfare state: A cross-regional analysis of European welfare attitudes. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(5), 440–463. <https://dx.doi.org/10.1177/0020715217690796>

Eid, M., & Diener, M. (2004). Global judgments of subjective well-being: Situational variability and long-term stability. *Social Indicators Research*, 65(3), 245–277.

Erez, M., & Earley, P.C. (1993). *Culture, self-identity and work*. Oxford, England: Oxford University Press.

Ervasti, H., Andersen, J.G., Fridberg, T., & Ringdal, K. (Eds.). (2012). *The future of the welfare state: Social policy attitudes and social capital in Europe*. Cheltenham, England: Edward Elgar.

Ervasti, H., Andersen, J.G., & Ringdal, K. (2012). Introduction. In H. Ervasti, J.G. Andersen, T. Fridberg, & K. Ringdal (Eds.), *The future of the welfare state: Social policy attitudes and social capital in Europe* (pp. 1–16). Cheltenham, England: Edward Elgar.

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Esping-Andersen, G. (2013). Three worlds of welfare capitalism. In C. Pierson, F.G. Castles, & I.K. Naumann (Eds.), *The welfare state reader* (3rd ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

European Social Survey. (2015). *Measuring and reporting on Europeans' wellbeing: Findings from the European Social Survey*. London, England: ESS ERIC.

Fairchild, H.P. (Ed.). (1944). *Dictionary of sociology*. New York, NY: Philosophical Library.

Field, A., Miles, J., & Field, Z. (2012). *Discovering statistics using R*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Fisher, J. (2009). *Subjective well-being as welfare measure: Concepts and methodology*. Retrieved from <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/16619>

Fordyce, M.W. (1988). A review of research on the happiness measures: A sixty-second index of happiness and mental health. *Social Indicators Research*, 20(4), 355–381. <https://dx.doi.org/10.1007/BF00302333>

Fothergill, K., Ensminger, M.E., Doherty, E.E., Juon, H.-S., & Green, K.M. (2016). Pathways from early childhood adversity to later adult drug use and psychological distress: A prospective study of a cohort of African Americans. *Journal of Health and Social Behavior*, 57(2), 223–239. <https://dx.doi.org/10.1177/0022146516646808>

Gallagher, M. (2017). Obligatory and voluntary identity discrepancies, self-evaluation, and psychological distress. *Society and Mental Health*, 7(2), 51–68. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869317695214>

Gelfand, M.J., Erez, M., & Aycan, Z. (2007). Cross-cultural organizational behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 479–514. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.58.110405.085559>

Gergen, K.J., & Back, K.W. (1966). Communication in the interview and the disengaged respondent. *Public Opinion Quarterly*, 30(3), 385–398. <https://dx.doi.org/10.1086/267431>

Glavin, P., Schieman, S., & Reid, S. (2011). Boundary-spanning work demands and their consequences for guilt and psychological distress. *Journal of Health and Social Behavior*, 52(1), 43–57. <https://dx.doi.org/10.1177/0022146510395023>

Goerres, A., & Prinzen, K. (2012). Can we improve the measurement of attitudes towards the welfare state? A constructive critique of survey instruments with evidence from focus groups. *Social Indicators Research*, 109(3), 515–534. <https://dx.doi.org/10.1007/s11205-011-9915-5>

Goldberg, D.P., & Hillier, V.F. (1979). A scaled version of the General Health Questionnaire. *Psychological Medicine*, 9(1), 139–145. <https://dx.doi.org/10.1017/s0033291700021644>

Golovakha, E., & Panina, N. (1991). Interethnic relations and ethnic tolerance in Ukraine. *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 14, 27–30.

Golovakha, E., & Panina, N. (1994). The development of a democratic political identity in contemporary Ukrainian political culture. In R.F. Farnen (Ed.), *Nationalism, ethnicity, and identity: Cross-national and comparative perspectives* (pp. 403–425). New Brunswick, NJ: Transaction.

Golovakha, E., & Panina, N. (1996). Democratisation in the Ukraine under conditions of post-totalitarian anomie: The need for a new human rights developmental strategy. In H. Dekker, R.F. Farnen, D.B. German, & R. Meyenberg (Eds.), *Democracy, socialisation and conflicting loyalties in East and West: Cross-national and comparative perspectives* (pp. 242–261). London, England: Palgrave Macmillan.

Goossen, M. (2020). The gender gap in welfare state attitudes in Europe: The role of unpaid labour and family policy. *Journal of European Social Policy*, 30(4), 452–466. <https://dx.doi.org/10.1177/0958928719899337>

Grace, H.A., & Neuhaus, J.O. (1952). Information and social distance as predictors of hostility toward nations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47(2, Suppl), 540–545. <https://dx.doi.org/10.1037/h0058771>

Gremy, J.-P. (2009). Les sondages d'opinion clandestins dans la France occupée. *Journal Electronique d'Histoire des Probabilités et de la Statistique*, 5(2). Retrieved from <https://www.emis.de/journals/JEHPS/Decembre2009/Gremy.pdf>

Gremy, J.-P. (2014). *Enquetes sociales et sondages politiques sous l'occupation*. Retrieved from <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00581112/document>

Groth-Marnat, G. (2003). *Handbook of psychological assessment* (4th ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Hahn, R.A. (1990). Interactional troubles in face-to-face survey interviews: Comment. *Journal of the American Statistical Association*, 85(409), 244–246. <https://dx.doi.org/10.2307/2289552>

Harkness, J.A. (Ed.). (1998). *Cross-cultural survey equivalence* (ZUMA-Nachrichten Spezial, 3). Mannheim, Germany: Zentrum fuer Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA).

Harkness, J.A., Braun, M., Edwards, B., Johnson, T.P., Lyberg, L., Mohler, P.Ph., ... Smith, T.W. (Eds.). (2010). *Survey methods in multinational, multicultural and multiregional contexts*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Harkness, J.A., & Schoua-Glusberg, A. (1998). Questionnaires in translation. In J.A. Harkness (Ed.), *Cross-cultural survey equivalence* (pp. 87–126). Mannheim, Germany: Zentrum fuer Umfragen, Methoden und Analysen (Centre for Surveys, Methods and Analyses).

Harkness, J.A., Villar, A., & Edwards, B. (2010). Translation, adaptation and design. In J.A. Harkness, M. Braun, B. Edwards, T.P. Johnson, L. Lyberg, P.Ph. Mohler ... T.W. Smith (Eds.), *Survey methods in multinational, multicultural and multiregional contexts* (pp. 117–140). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Hasenfeld, Y., & Rafferty, J.A. (1989). The determinants of public attitudes toward the welfare state. *Social Forces*, 67(4), 1027–1048. <https://dx.doi.org/10.2307/2579713>

Herrnstein, R.J., & Murray, C. (1994). *The bell curve: Intelligence and class structure in American life*. New York, NY: Free Press.

Heywood, A. (2017). *Political ideologies: An introduction* (6th ed.). London, England: Red Globe Press.

Hjerm, M., & Schnabel, A. (2012). How much heterogeneity can the welfare state endure? The influence of heterogeneity on attitudes to the welfare state. *Nations and Nationalism*, 18(2), 346–369. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00523.x>

Hofstede, G., Hofstede, G.J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind. Intercultural cooperation and its importance for survival* (3rd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.

Huppert, F.A., Marks, N., Clark, A., Siegrist, J., Stutzer, A., Vitterso, J., & Wahrendorf, M. (2009). Measuring well-being across Europe: Description of the ESS Well-being Module and preliminary findings. *Social Indicators Research*, 91(3), 301–315. <https://dx.doi.org/10.1007/s11205-008-9346-0>

Ignatyev, Yu., Assimov, M., Aichberger, M.C., Ivens, S., Mir, J., Dochshanov, D., ... Mundt, A.P. (2012). Psychometric properties of a Russian version of the General Health Questionnaire–28. *Psychopathology*, 45(4), 252–258. <https://dx.doi.org/10.1159/000334918>

Ivashchenko-Stadnik, K. (2017). The social challenge of internal displacement in Ukraine: The host community's perspective. In A. Pikulicka-Wilczewska, & G. Uehling (Eds.), *Migration and the Ukraine crisis: A two-country perspective* (pp. 25–48). Bristol, England: E-International Relations.

Jacobs, A.W., Hill, T.D., & Burdette, A.M. (2015). Health insurance status and symptoms of psychological distress among low-income urban women. *Society and Mental Health, 5*(1), 1–15. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869314549674>

Jary, D., & Jary, J. (Eds.). (1991). *The Harper Collins dictionary of sociology*. New York, NY: Harper Perennial.

Johnson, R.B., Buko, S.L., & Mirza-Grisco, D. (2018, February). Adaptation of Cultural Intelligence Scale in the post-socialist countries: Ukraine–Moldova and Slovenia–Serbia. Paper presented at the *1st International Conference “Crossing Boundaries: Intercultural Communication in a Global Context”*.

Juni, S. (2007). Reliability theory. In N.J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of measurement and statistics* (pp. 834–835). Thousand Oaks, CA: Sage.

Kahn, J.H., Huckle, B.E., Bradley, A.M., Glinski, A.J., & Malak, B.L. (2012). The Distress Disclosure Index: A research review and multitrait-multimethod examination. *Journal of Counseling Psychology, 59*(1), 134–149. <https://dx.doi.org/10.1037/a0025716>

Kahneman, D. & Krueger, A.B. (2006). Developments in the measurement of subjective well-being. *Journal of Economic Perspectives, 20*(1), 3–24. <https://dx.doi.org/10.1257/089533006776526030>

Kalberg, S. (1980). Max Weber’s types of rationality: Cornerstones for the analysis of rationalization processes in history. *American Journal of Sociology, 85*(5), 1145–1179. <https://dx.doi.org/10.1086/227128>

Kaplan, R.M., & Saccuzzo, D.P. (2009). *Psychological testing: Principles, applications, and issues* (7th ed.). Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.

Keller, L. (2007). Item Response Theory. In N.J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of measurement and statistics* (pp. 493–496). Thousand Oaks, CA: Sage.

Kessler, R.C., Andrews, G., Colpe, L.J., Hiripi, E., Mroczek, D.K., Normand, S.-L.T., ... Zaslavsky, A.M. (2002). Short screening scales to monitor population prevalences and trends in non-specific psychological distress. *Psychological Medicine, 32*(6), 959–976. <https://dx.doi.org/10.1017/s0033291702006074>

Kessler, R.C., & Uestuen, T.B. (Eds.). (2008). *The WHO World Mental Health surveys: Global perspectives on the epidemiology of mental disorders*. New York, NY: Cambridge University Press.

Klaghofer, R., & Braehler, E. (2001). Konstruktion und Teststatistische Pruefung einer Kurzform der SCL-90–R. *Zeitschrift fuer Klinische Psychologie, Psychiatrie und Psychotherapie, 49*(2), 115–124.

Kolenc, J. (2012). Anthropological approach to political culture: The case of Slovenia. *Anthropological Notebooks, 18*(2), 27–43.

Kohn, M.L. (Ed.). (1989). *Cross-national research in sociology*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Krueger, A.B., & Schkade, D.A. (2007). *The reliability of subjective well-being measures* (NBER Working Paper, No. 13027). Retrieved from National Bureau of Economic Research website: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13027/w13027.pdf

Kumlin, S. (2007). The welfare state: Values, policy preferences, and performance evaluations. In R.J. Dalton, & H.-D. Klingemann (Eds.), *The Oxford handbook of political behavior* (pp. 362–382). Oxford, England: Oxford University Press.

Kuppens, P., Realo, A., & Diener, E. (2008). The role of positive and negative emotions in life satisfaction judgment across nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 66–75. <https://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.95.1.66>

Laborie, P. (2001). *L'opinion française sous Vichy. Les Français et la crise d'identité nationale (1936–1944)*. Paris, France: Seuil.

Leeds-Hurwitz, W. (2013). *Intercultural competences: Conceptual and operational framework*. Paris, France: UNESCO.

Leighton J.P. (2010). Cognitive biases. In A.J. Mills, G. Durepos, & E. Wiebe (Eds.), *Encyclopedia of case study research* (pp. 158–160). Thousand Oaks, CA: Sage.

Litwin, M. (1995). *How to measure survey reliability and validity*. Thousand Oaks, CA: Sage. <https://dx.doi.org/10.4135/9781483348957>

Livermore, D. (2015). *Leading with cultural intelligence: The real secret to success* (2nd ed.). New York, NY: American Management Association.

Manfield, M.N. (1971). AAPOR Standards Committee study of validation practices: Pilot study on designs, introductions, questions and practices. *Public Opinion Quarterly*, 35(4), 627–635. <https://dx.doi.org/10.1086/267962>

Martin, J.G., & Westie, F.R. (1959). The tolerant personality. *American Sociological Review*, 24(4), 521–528. <https://dx.doi.org/10.2307/2089539>

McLeod, J.D. (2012). The meanings of stress: Expanding the stress process model. *Society and Mental Health*, 2(3), 172–186. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869312452877>

McNabb, D.E. (2014). *Nonsampling error in social surveys*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Miller, D.C., & Salkind, N.J. (2002). *Handbook of research design and social measurement* (6th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Montazer, S., & Wheaton, B. (2017). Economic conditions in countries of origin and trajectories in distress after migration to Canada: Results from the National Population Health Survey. *Society and Mental Health*, 7(1), 1–20. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869316671372>

Mueller, R.O. (1996). *Basic principles of structural equation modeling: An introduction to LISREL and EQS*. New York, NY: Springer-Verlag.

National Comorbidity Survey (2018). *K10 and K6 scales*. Retrieved from http://www.hcp.med.harvard.edu/ncs/k6_scales.php

Naumann, E., Buss, C., & Baehr, J. (2016). How unemployment experience affects support for the welfare state: A real panel approach. *European Sociological Review*, 32(1), 81–92. <https://dx.doi.org/10.1093/esr/jcv094>

Oates, G.L., & Goode, J. (2013). Racial differences in effects of religiosity and mastery on psychological distress: Evidence from national longitudinal data. *Society and Mental Health*, 3(1), 40–58. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869312455930>

Panina, N. (1995). Interethnic relations and conflict in Ukraine. In K. Segbers, & S. De Spiegeleire (Eds.), *Post-Soviet puzzles: Mapping the political economy of the former Soviet Union* (Vol. 4, pp. 101–122). Baden-Baden, Germany: Nomos.

Panina, N., & Golovakha, E. (1999). *Tendencies in the development of Ukrainian society (1994–1998). Sociological indicators (tables, illustrations and commentaries)*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Park, R.E. (1924). The concept of social distance as applied to the study of racial attitudes and racial relations. *Journal of Applied Sociology*, 8, 339–344.

Park, R.E. (1926). The urban community as a special pattern and a moral order. In E.W. Burgess (Ed.), *The urban community: Selected papers from the Proceedings of the American Sociological Society* (pp. 3–18). Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Parker, S. (2007). Scaling. In N.J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of measurement and statistics* (pp. 862–865). Thousand Oaks, CA: Sage.

Pavot, W., & Diener, E. (1993). Review of the Satisfaction With Life Scale. *Psychological Assessment*, 5(2), 164–172. <https://dx.doi.org/10.1037/1040-3590.5.2.164>

Pearlin, L.I. (1989). The sociological study of stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 30(3), 241–256. <https://dx.doi.org/10.2307/2136956>

Pearlin, L.I. (2010). The life course and the stress process: Some conceptual comparisons. *The Journals of Gerontology. Series B*, 65B(2), 207–215. <https://dx.doi.org/10.1093/geronb/gbp106>

Pearlin, L.I., Menaghan, E.G., Lieberman, M.A., & Mullan, J.T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22(4), 337–356.

Pearlin, L.I., Schieman, S., Fazio, E.M., & Meersman, S.C. (2005). Stress, health, and the life course: Some conceptual perspectives. *Journal of Health and Social Behavior*, 46(2), 205–219. <https://dx.doi.org/10.1177/002214650504600206>

Pearlin, L.I., & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19(1), 2–21.

Pearlin, L.I., & Skaff, M.M. (1996). Stress and the life course: A paradigmatic alliance. *The Gerontologist*, 36(2), 239–247. <https://dx.doi.org/10.1093/geront/36.2.239>

Radloff, L.S. (1977). The CES–D scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement*, 1(3), 385–401. <https://dx.doi.org/10.1177/014662167700100306>

Rath, T., & Harter, J. (2010). *Well-being: The five essential elements*. Princeton, NJ: Gallup Press.

Ridner, S.H. (2004). Psychological distress: Concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 45(5), 536–545. <https://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.2003.02938.x>

Roosma, F., Gelissen, J., & van Oorschot, W. (2013). The multidimensionality of welfare state attitudes: A European cross-national study. *Social Indicators Research*, 113(1), 235–255. <https://dx.doi.org/10.1007/s11205-012-0099-4>

Roosma, F., van Oorschot, W., & Gelissen, J. (2014). The preferred role and perceived performance of the welfare state: European welfare attitudes from a multidimensional perspective. *Social Science Research*, 44, 200–210. <https://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2013.12.005>

Rosenbaum, W.A. (1975). *Political culture (basic concepts in political science)*. Nashville, TN: Thomas Nelson & Sons Ltd.

Ruiz, J.R. (2009). Sociological discourse analysis: Methods and logic. *Forum: Qualitative Social Research*, 10(2). <https://dx.doi.org/10.17169/fqs-10.2.1298>

Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. <https://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>

Salkind, N.J. (Ed.). (2007). *Encyclopedia of measurement and statistics*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Salovey, P., & Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211. <https://dx.doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG>

Schuessler, K.F. (1982). *Measuring social life feelings*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Sereda, Yu., & Dembitskyi, S. (2016). Validity assessment of the symptom checklist SCL–90–R and shortened versions for the general population in Ukraine. *BMC Psychiatry*, 16, 300. <https://dx.doi.org/10.1186/s12888-016-1014-3>

Sharp, L.M., & Frankel, J. (1983). Respondent burden: A test of some common assumptions. *Public Opinion Quarterly*, 47(1), 36–53. <https://dx.doi.org/10.1086/268765>

Song, L. (2011). Social capital and psychological distress. *Journal of Health and Social Behavior*, 52(4), 478–492. <https://dx.doi.org/10.1177/0022146511411921>

Stemler, S. (2007). Measurement. In N.J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of measurement and statistics* (pp. 582–584). Thousand Oaks, CA: Sage.

Sternberg, R.J. (1985). *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*. New York, NY: Cambridge University Press.

Sternberg, R.J. (1986). A framework for understanding conceptions of intelligence. In R.J. Sternberg, & D.K. Detterman (Eds.), *What is intelligence? Contemporary viewpoints on its nature and definition* (pp. 3–15). Norwood, NJ: Ablex.

Taylor-Gooby, P., Chung, H., & Leruth, B. (2018). The contribution of deliberative forums to studying welfare state attitudes: A United Kingdom study. *Social Policy & Administration*, 52(4), 914–927. <https://dx.doi.org/10.1111/spol.12405>

Thomas, D.C. (2010). Cultural intelligence and all that jazz: A cognitive revolution in international management research? In T.M. Devinney, T. Pedersen, & L. Tihanyi (Eds.), *The past, present and future of international business & management* (pp. 169–187). Bingley, England: Emerald.

Thomas, D.C., Liao, Y., Aycan, Z., Cerdin, J.-L., Pekerti, A.A., Ravlin, E.C., ... van de Vijver, F. (2015). Cultural intelligence: A theory-based, short form measure. *Journal of International Business Studies*, 46(9), 1099–1118.

Thorndike, R.L., & Stein, S. (1937). An evaluation of the attempts to measure social intelligence. *Psychological Bulletin*, 34(5), 275–285. <https://dx.doi.org/10.1037/h0053850>

Tollefsen, Ch.O. (2009, 9 October). What is public discourse? *Public Discourse: The Journal of the Witherspoon Institute*. Retrieved from <https://www.thepublicdiscourse.com/2009/10/945>

Torres, J.M., Alcantara, C., Rudolph, K.E., & Viruell-Fuentes, E.A. (2016). Cross-border ties as sources of risk and resilience: Do cross-border ties moderate the relationship between migration-related stress and psychological distress for Latino migrants in the United States? *Journal of Health and Social Behavior*, 57(4), 436–452. <https://dx.doi.org/10.1177/0022146516667534>

Transcultural Mental Health Center. (s.a.). *Kessler 10*. Retrieved 2022, November 9, from <http://www.dhi.health.nsw.gov.au/transcultural-mental-health-centre/resources/multilingual-resources-by-title/kessler-10>

Triandis, H.C. (1994). *Culture and social behavior*. New York, NY: McGraw-Hill.

Trochim, W.M.K. (s.a.). Types of reliability. *Research Methods Knowledge Base* [Blog post]. Retrieved 2022, November 3, from <http://www.socialresearchmethods.net/kb/reltypes.php>

Van Dyne, L., Ang, S., & Koh, C. (2008). Development and validation of the CQS: The Cultural Intelligence Scale. In S. Ang, & L. Van Dyne (Eds.),

Handbook of cultural intelligence: Theory, measurement and application (pp. 16–40). Abingdon-on-Thames, England: Routledge.

Van Dyne, L., Ang, S., Ng, K.Y., Rockstuhl, T., Tan, M.L., & Koh, C. (2012). Sub-dimensions of the four factor model of cultural intelligence: Expanding the conceptualization and measurement of cultural intelligence (CQ). *Social and Personality Psychology Compass*, 6(4), 295–313. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1751-9004.2012.00429.x>

Vaurio, R. (2017). Symptom Checklist–90–Revised. In J.S. Kreutzer, J. DeLuca, & B. Caplan (Eds.), *Encyclopedia of clinical neuropsychology*. Cham, Switzerland: Springer-Verlag. https://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-56782-2_2012-2

Walls, M.L., & Whitbeck, L.B. (2011). Distress among indigenous North Americans: Generalized and culturally relevant stressors. *Society and Mental Health*, 1(2), 124–136. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869311414919>

Wegener, B. (2000). Political culture and post-communist transition – a social justice approach: Introduction. *Social Justice Research*, 13(2), 75–82. <https://dx.doi.org/10.1023/A:1007512305293>

Yin, R.K. (2009). *Case study research: Design and methods* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Young, W.B., & Foy, S.L. (2013). The influence of meaning-making after spousal loss on trajectories of psychological distress. *Society and Mental Health*, 3(3), 187–202. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869313491273>

Zimmermann, K., Heuer, J.O., & Mau, S. (2018). Changing preferences towards redistribution: How deliberation shapes welfare attitudes. *Social Policy & Administration*, 52(5), 969–982. <https://dx.doi.org/10.1111/spol.12398>

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ МОНОГРАФІЇ

Світлана Буко – кандидат соціологічних наук, віце-президент Австрійського відділення Товариства міжкультурної освіти, тренінгів та досліджень (SIETAR Austria)

Ксенія Гацкова (Урсуленко) – кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Інституту досліджень Східної та Південно-Східної Європи (Регенсбург, ФРН)

Євген Головаха – доктор філософських наук, директор Інституту соціології Національної академії наук України

Андрій Горбачик – кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Сергій Дембіцький – доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України

Маріанна Єлейко – кандидат соціологічних наук, директор Фонду родини Богдана Гаврилишина, співзасновниця Міжнародної амбасадки жінок-підприємниць

Оксана Жуленьова – кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Катерина Іващенко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Наталія Костенко – доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України

Тетяна Любива – кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Михайло Міщенко – кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова

Тетяна Нікітіна – кандидат соціологічних наук, медіа-аналітик «BBC News Україна»

Наталія Паніна – доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (до серпня 2006 року)

Вікторія Серета – кандидат соціологічних наук, професор кафедри соціології Українського католицького університету (Львів); старший науковий співробітник відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України

Людмила Скокова – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України

Олександр Стегній – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Наукове видання

Монографія

КОМПЛЕКСНІ ВИМІРЮВАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ
В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: РОЗРОБЛЕННЯ,
АДАПТАЦІЯ, ОБҐРУНТУВАННЯ ДОСТОВІРНОСТІ
За редакцією Євгена Головахи та Сергія Дембіцького

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук *С. Макеєв*,
кандидат фізико-математичних наук *М. Сидоров*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *О. Максименко*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 20.12.2022 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 23,5. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9